

DOKTORI (PH.D.) ÉRTEKEZÉS

A Sárospataki Református Főiskola faluszemináriuma (1931–1951) és előzményei

Bartha Ákos

DEBRECENI EGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

2012

A Sárospataki Református Főiskola faluszemináriuma (1931–1951) és előzményei

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a történelemtudományok tudományágban

Írta: *Bartha Ákos* okleveles történelem – magyar nyelv és irodalom szakos középiskolai tanár

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Iskola
Történelem programjának keretében

Témavezető:.....

Dr. Timár Lajos
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 20.....

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja: 20.....

Nyilatkozat

Én, Bartha Ákos teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Debrecen, 2012.....

.....
Bartha Ákos
doktorjelölt

TARTALOM

ELŐSZÓ	6
I. A FALUSZEMINÁRIUM TÖRTÉNETI HÁTTERE	13
I.1. A FALVAK KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZTI HELYZETÉNEK KIALAKULÁSA	13
I.1.1. A földkérdés origója: a nagybirtokrendszer	13
I.1.2. Az 1920-as földreform	18
I.1.3. Falvak helyzete a Horthy-korszakban	24
I.2. A KOLLÉGIUMI NÉPKUTATÁS HAGYOMÁNYAI	34
I.2.1. A gyökerek	34
I.2.2. Törekvések a világháború előtt	36
I.2.2.1. Széchenyi Szövetség	37
I.2.2.2. Folklore Fellows	48
I.2.3. Törekvések a világháború után: népművelés és cserkészlet	59
I.3. ÚJSZÁSZY KÁLMÁN ESZMERENDSZERE ÉS A FALUMUNKA	75
I.3.1. Egyházak és reformerek	75
I.3.2. Koreszmék és érvrendszerek	79
I.3.3. Az Újszászy-féle kultúrakoncepció	81
I.3.4. Történetfilozófia	93
I.3.5. Az elmélet gyakorlata: falukutatás, falumisszió, vagy falumunka?	98
II. A FALUSZEMINÁRIUM ÉS TEVÉKENYSÉGE	105
II.1. MEGALAKULÁS, FELÉPÍTÉS ÉS A „FÉNYKOR” FALUKUTATÁSA (1931–1938)	105
II.1.1. Megalakulás és felépítés	105
II.1.2. A faluszeminárium tevékenysége a honi falukutatás fénykorában	119
II.1.3. Magyarország első Nemzeti Munkatábora	125
II.1.3.1. Fogalmi problémák és külföldi példák	125
II.1.3.2. A sárospataki munkatábor jellege és felépítése	127
II.1.3.3. Vendégek Bodnár völgyében és a „Szellemi Munkatábor”	133
II.1.3.4. A munkatábor sajtóvisszhangja	136
II.1.3.5. A munkatábor mindennapjai és eredménye	141
II.1.3.6. Újabb kísérletek	144

II.2. HÁBORÚS IDŐK SZEMINÁRIUMA (1938–1945) ÉS A FELVIDÉK	148
II.2.1. A kollégium felvidéki kapcsolatai Trianon előtt és után	150
II.2.2. A faluszeminárium felvidéki vonatkozásai az első bécsi döntés előtt	152
II.2.3. Felvidéki vonatkozások az első bécsi döntéstől 1945-ig	159
II.3. FALUSZEMINÁRIUM A VILÁGHÁBORÚ UTÁN (1945–1951)	169
II.3.1. A politikai háttér változásai és a szeminárium	169
II.3.2. „A konszolidáció ideje” (1945–1947)	175
II.3.3. Pályázatok tanéve: 1947/48	183
II.3.4. Végjáték	197
III. A FALUSZEMINÁRIUM SZOCIOGRÁFIAI MUNKÁSSÁGA	204
III.1. A SZEMINÁRIUM TÁRSADALOMRAJZAI	204
III.1.1. Gondolatok a szociográfia fogalmáról	204
III.1.2. Néhány faluszemináriumi szociografikus alkotás 1938 előtről	210
III.1.3. Társadalomrajzok a két világháború közti pataki diákságról	227
III.2. A FALUSZEMINÁRIUMI GYŰJTEMÉNY 1951 ELŐTTI TÁRSADALOMRAJZAI	251
IV. KITEKINTŐ ÖSSZEGZÉS	274
IV.1. POLITIKAI ÁLLÁSPONTOK A FÖLDREFORMRÓL	274
IV.2. KÖZÉLETI DISKURZUS A FÖLDREFORMRÓL	276
IV.2.1. A radikális reform hívei	276
IV.2.2. A (reform)konzervatívok	281
IV.2.3. Érvrendszerek ütközése és kettőssége	283
IV.3. HORTHY-KORSZAKBELI FALUÉRTELMEZÉSEK	287
IV.4. ÖSSZEFOGLALÁS. A SZEMINÁRIUM HELYE A HONI FALUKUTATÁSBAN	292
SUMMARY	298
MELLÉKLETEK	301
TÁBLÁZATOK ÉS KÉPEK JEGYZÉKE	308
IRODALOMJEGYZÉK	309

ELŐSZÓ

»»»«««

„Mindannak, ami a népi mozgalomban történt, én kicsinyített modelljét Sárospatakon látom. Itt minden megvolt, helyi alapon és kicsiben, ami valamivel később, s már nagyobbban országosan folyt: cserkészlet, faluszeminárium, falukutatás, falumunka, regölés, tehetségmentés, népfőiskola, irodalmi estek.” Gombos Gyula, a népi irodalom egyik meghatározó fontosságú kortársa, követője és kutatója vallott így *A harmadik út* című munkájában.¹ Véleményét sok tekintetben alátámasztani látszanak a visszaemlékezések, a szakmunkák, a különböző, vonatkozó korabeli kiadványok és a kéziratos források is, melyek mind arról tudósítanak, hogy Sárospatakon egy következetes szellemiségű falumunka² folyt, egészen a teológia 1951-es bezáratásáig.

Dolgozatomban a fenti összetett és jelentős mértékben össze is függő modell láncszemeiből a faluszemináriumot igyekszem bemutatni, a többi szervezetet, jelenséget csak annyiban érintem, amennyiben a szemináriummal való kötődésük megkívánja. A teológushallgatók által 1931-ben alapított önképzőkör a (nyilvánvalóan csak utólag kirajzolódó) koncepció egyik legfontosabb eleme volt, mely kirívóan nehéz történelmi korszakban: 1931 és 1951 között működött. Ezzel egyrészt a közösség megelőzte korát, hiszen a szociográfia csupán a harmincas évek második felétől vált „divattá” néhány évre Magyarországon, másrészt túl is élte kortársait, hiszen 1945 (vagyis főként 1948) után a társadalomfeltáró tevékenység nemkívánatos jelenséggé lett az országban.

Fontos feladatomnak éreztem a munkaközösség elhelyezését a kortárs szellemi/ideológiai palettán. Ehhez szükségesnek mutatkozott legalább nagy vonalakban felvázolni a földkérdést, mint a két világháború közti közéleti diskurzus egyik jellegadó törésvonalát. Nem volt olyan egyértelmű a patakiak szellemi pozícionálása sem, mint a fenti

¹GOMBOS Gyula, *A harmadik út*, Bp., Püski, 1990, 89. Nyomtatásban megjelent munkák esetében a dolgozat alapvetően az Irodalomtörténeti Közlemények hivatkozási rendjét követi.

²Szemantikailag rokon értelmű, de nem szinonim fogalmakat takarnak a falumunka, a falukutatás és a falumisszió kifejezések. Falumunka alatt azonban dolgozatomban a falu érdekében kifejtett mindennemű tevékenységet értem; tehát a faluszeminárium, a falukutatás, a cserkészek regölése, a tehetségmentés, a népfőiskola, de a falunapok, vagy épp a szeminaristáknak tartott irodalmi estek is ide vehetők. Újszászy Kálmán több helyütt elhatárolódott a falukutatás kifejezéstől, ezzel a pataki törekvéseket igyekezvén megkülönböztetni mind a korban divatos riportszintű, mind a szépirodalmi, mind pedig a tudományos igényű (esetenként öncélú) falukutatástól, illetve mindhárom kategória esetleges politikai áthallásaitól. Személye azonban mégiscsak összeforrt ezzel a fogalommal (a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának cédulás katalógusában is a „falukutatás” szó szerepel egyedül neve mellett), kiadványok ismertetik e címszó alatt a sárospataki munkásságát és magam is e tárgykörön belül értelmezem a jelenséget.

idézet sejtetné, hiszen az alapvetően konzervatív cserkészetből kinövő munkacsoport szellemi kérdések iránt fogékony vezetője – alighanem egyedülálló módon – egzisztencializmussal érintkező (vallás)filozófiáját oltotta a faluszemináriumba. Meg kellett tehát vizsgálnom egyrészt a „fehérlelkű” cserkészet pataki előtörténetét és – amennyire képességeim engedték – bepillantást kellett nyernem a szeminárium filozófiai alapjaiba is.

Nemcsak itt éreztem korlátozott lehetőségeimet. A faluszeminárium munkásságának teljes körű feltárását aligha lehet elvégezni néprajzkutatók, egyháztörténészek és szociológusok bevonása nélkül. Korunk tudományos életének meghatározó hívószavai az interdiszciplinaritás és a projektmódszer, így talán egyszer meghallgattatásra talál e „jámbor szándék”. Én mindenesetre nem tehettem mást, minthogy elsősorban a faluszeminárium gyökereire, az aktív korszak számszerűsített eredményeire és a közösség szociográfiai munkásságára szorítkoztam. Ezek közül részletesebben taglaltam az 1935-ös munkatábort, mely egyrészt az első ilyen jellegű kísérlet volt Magyarországon, másrészt a pataki műhely általa kapta a legkomolyabb, határokon is túlmutató visszhangot. Fontosnak éreztem kiemelni továbbá a patakiak *határhelyzetét* is, hiszen a trianoni döntés értelmében „hinterlandjától” megfosztott kollégium tradicionális kapcsolatai minden korszakban éltek valamilyen formában – és ebben a megtartó erőben jelentős szerep jutott a szemináriumnak.

A szociográfiai eredményeket illetően igyekeztem hangsúlyozni a szemináriumi gyűjtemény sokrétűségét, ám dolgozatom egyik fő céljának a kéziratok honi falukutatásban való elhelyezését tekintettem. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a népi–konzervatív kettősség sokáig politikailag artikulált értékminősítést is jelentett, minthogy a „haladó” szemléletű népiek „érvényes” szociográfiáival szemben a konzervatívok „álszociográfiái” álltak – ha álltak. Jelen dolgozatnak nem célja ezt az értékminősítést reciprokára fordítani (nem is lehetne), ám igyekeztem rámutatni a különböző motiváltságokból adódó szövegek jellegzetességeire, vagyis arra, hogyan érdemes olvasnunk – és használnunk – a népiek és a reformkonzervatívok munkáit. Nem utolsósorban pedig szándékomban állt a pataki kéziratokat ebben a koordinátarendszerben pozicionálni. Utóbbi kísérletem sikertelenül végződött, így a kéziratok források feldolgozása után új kategória („amatőr szociográfiák”) bevezetése mellett döntöttem.

Ezek az iratok, vagyis a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Adattárában található Faluszemináriumi Kéziratok tekinthetőek dolgozatom fő forráscsoportjának. Az adattári dobozok tartalmazzák a szemináriumi gyűjtés feldolgozott eredményeit (több más iromány mellett). A helytörténeti szempontból (is) felbecsülhetetlen értékű kiszállási beszámolók, rövidebb dolgozatok, kimutatások, statisztikák az Adaléktárban

találhatóak. Sárospataki kutatásaimhoz tartozik továbbá, hogy a Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára révén nélkülözhetetlen adatokat nyertem a kollégium beírasi anyakönyvből, valamint a Nagykönyvtárban tanulmányozható kollégiumi értesítőkből, helyi periodikákból és egyéb, ritkaságszámba menő helytörténeti kiadványokból.

Komparatisztikai szempontból döntöttem a debreceni források bevonása mellett. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában található kollégiumi ifjúsági egyesületek iratanyaga és főként a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetének könyvtára rejteget jó néhány szociografikus irományt, melyekre eddig kevesebb figyelem irányult. (Az egyetemi Kézirattár a mindenkori disszertációk és szakdolgozatok miatt vált kutatási tereppé számomra.) A Magyar Országos Levéltárból a „könyomatosok”, valamint az Országos Széchényi Szövetség csekély méretű dossziéja mellett az Állami Egyházügyi Hivatal iratai és mikrofilmjei bizonyultak hasznosnak – utóbbi csoport főként a lelkeszpályák 1945 utáni nyomon követésében. A Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára elsősorban az 1925-ös falustatisztika („Közigazgatási tájékoztató lapok”) miatt, illetve a Folklore Fellows századelős gyűjtése okán volt megkerülhetetlen, az Országos Széchényi Könyvtárban pedig több, máshol nem fellelhető korabeli kiadványt tanulmányoztam.

2011-ben az Erasmus-program jóvoltából négy hónapot kutathattam Kassán és környékén. A határon túli gyűjtemények közül mindenekelőtt a kassai városi könyvtárat, illetve a kassai tudományos könyvtárat kell kiemelnem, ahol a Magyarországon nehezen, vagy sehogy sem hozzáférhető, magyar nyelvű regionális folyóiratokat forgattam haszonnal. Kevés eredménnyel jártam a Szlovák Állami Levéltár tőketerebesi részlegén és még ennyivel sem a (két külön helyen lévő) kassai részlegen, valamint a kassai városi levéltárban. Ahhoz azonban, hogy a források *nemlétéről* meggyőződjek, hosszasan kellett kutakodjak (eredménytelenül). Ez is része volt a kutatásoknak csakúgy, mint a személyes segítség bevonása. Kassáról Gööz Lászlónak és Balázs Péternek tartozom köszönettel, Léváról – az e-mail-ben segítségemre siető – Kmecs Teodórának. Az internet napjainkban már megkerülhetetlen kútfő, így igyekeztem én is (több módon) hasznosítani az elérhető információkat.

A nyomtatásban megjelent források közül hasznosnak bizonyult a Folklore Fellows gyűjtéséből összeállított néprajzi válogatás,³ a szemináriumi korszak történéseit pedig emberi léptékben tanulmányozhattam – jó néhány kézirat társaságában – Szabó Lajos⁴ és Rác

³*Néphit szövegek: néphit szövegek a Folklore Fellows magyar osztályának gyűjtéseiből*, szerk. VEREBÉLYI Kincső, Bp., Magyar Néprajzi Társaság: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1999.

⁴SZABÓ Lajos, *Utolsó szalmaszál*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség: Kazinczy Ferenc Társaság, 2000.

István⁵ terjedelmes (és igen olvasmányos) memoárjaiból. Természetesen a megjelentetett legfontosabb alapforrásokat Újszászy Kálmánnak és tanártársainak hátrahagyott, jelentős méretű, vonatkozó szövegei képezték,⁶ mindamelllett, hogy nem nélkülözhettem a kiterjedt és szerteágazó sajtóanyagot sem.⁷

Több vonatkozásban ki kell emelnem a méreteivel, művességével és tartalmával egyaránt tekintélyt parancsoló Újszászy-émlékkönyvet.⁸ Az 1996-ban megjelent kötetnek értelemszerűen a professzor előtti tisztelgés volt elsődrendű feladata, noha nélkülözhetetlen alapforrás és szakirodalom is egyben. Egy rövidebb, forrásokat szintén közlő pedagógusportré jelent meg Újszászyról 2003-ban, Nagy Antal Mihály tollából, az OPKM *Tudós tanárok, tanár tudósok* sorozatában.⁹ Erre az aspektusra fókuszált Kézi Erzsébet is, aki dolgozatában a professzor világszemléletét értelmezte.¹⁰ Kézi emellett hasznos kutatásokat végzett a két világháború közti pataki iskolatörténettel kapcsolatban is.¹¹ Újszászy filozófiai munkásságát, gondolatrendszerét Takács Ádám ismertette kimerítő jelleggel,¹² míg Orosz István – szintén a *Zempléni Múzsza* hasábjain – a debreceni és a sárospataki falukutatást foglalta össze, rámutatva a diákmozgalmak és az egyházi szervezetek szerepére.¹³ Ez utóbbi szöveg a falukutatás szempontjából megkerülhetetlen, Pölöskei Ferenc által szerkesztett 2002-es tanulmánykötetben is napvilágot látott.¹⁴ Hasonlóan fontos kiadvány a friss szellemiségű, a népi mozgalom sokrétűségét hangsúlyozó „szárszói” konferenciakötet is.¹⁵

Bár az faluszemináriumról összefoglaló elemzés ez ideig nem született,¹⁶ Salamon

⁵RÁCZ István, *A semmi partján*, Budapest, Magvető, 1991.

⁶Újszászyhoz: ÚJSZÁSZY Kálmán, *A tárgy problémája Rickert ismeretelméletében*, Sárospatak, Kisfaludy, 1932. ; Uő, *A tanítóképzős cserkész munka*, Sárospatak, Kisfaludy, 1933. ; Uő, *A szellem életének modern megnyilvánulásai és igehirdetés*, Sárospatak, Kisfaludy, 1934. ; Uő, *A faluszeminárium*, Sárospatak, Kisfaludy, 1934. ; Uő, *A falu: útmutatás a falu tanulmányozásához*, Sárospatak, Kisfaludy, 1936. ; Uő, *Kultúra, nemzet, falu*, Debrecen, 1937. ; Uő, *A falumisszió és a református egyházi falumunka*, Sárospatak, Kisfaludy, 1939. ; Uő, *A sárospataki főiskola faluszemináriuma*, Magyar Népi Művelődési Intézet, Budapest, 1947. Uő, *A lelkipásztor mint hungarológus* (1938) = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 219–221. ; Uő, *Magyarság és magyarságkutatás* (1939) = Uo., 203–208. ; Uő, *A magyar falunevelés mai feladatai* (1940) = Uo., 222–225. ; Uő, *Mi bennünk a magyar?* (1942) = Uo., 209–217. ; Uő, *A sárospataki főiskola munkatábora* = Uo., 226–229.

⁷A dolgozat irodalomjegyzéke három bontásban (országos, regionális, határon túli) ismerteti a sajtóforrásokat.

⁸Újszászy Kálmán emlékkönyv, szerk. BALASSA Iván, KOVÁTS Dániel, SZENTIMREI Mihály, Bp.–Sárospatak, Szabad Tér, 1996.

⁹Újszászy Kálmán, a kísérő tanulmányt írta, a szövegeket válogatta: NAGY ANTAL Mihály, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2003,

¹⁰KÉZI Erzsébet, *Egy pataki professzor, dr. Újszászy Kálmán világszemlélete*, Sárospataki Pedagógiai Füzetek (21), 2002, 39–51.

¹¹Uő, *Egy megvalósult klebelsbergi koncepció: a sárospataki Angol Internátus*, Bp., Eötvös, 2004. ; Uő, *Nyelvoktatás és iskolai rekrutáció. A lemorzsolódás okai a sárospataki református kollégium tanulói között (1931–1946)* Sárospatakon, Iskolakultúra, 2005/10, 97–106.

¹²TAKÁCS Ádám, *Újszászy Kálmán és a filozófia*, Zempléni Múzsza, 2003/1, 5–23.

¹³OROSZ ISTVÁN, *A debreceni és a sárospataki falukutatás*, Zempléni Múzsza 2004/2, 14–22.

¹⁴*A falukutatás fénycora*, szerk. PÖLÖSKEI Ferenc, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002.

¹⁵*A népi mozgalom és a magyar társadalom: Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*, szerk. SIPOS Levente és TÓTH Pál Péter, Bp., Napvilág, 1997.

¹⁶A Károli Gáspár Református Egyetemen készült egy szakdolgozat a szemináriumról, mely munka feldolgozta a

Konrád a legeredményesebb falukutató csoportok egyikének nevezte az önképzőkört,¹⁷ melyről Torkos Veronika is hasonlóképpen vélekedett.¹⁸ Benda Kálmán szerint „ez a falukutató mozgalom – mely az országban elsőként bontakozott ki és másoknak, sokaknak példaképül szolgált – hatalmas, konkrét, tudományos adatanyagot hordott össze”, mindamellett, hogy alapvető pedagógiai célját is betöltötte.¹⁹ A népiek iránt igen kritikus kortárs, Fodor Ferenc (Teleki Pál tanársegédje) kiemelte, hogy „a legrégebbi falukutató csoport a maguk szempontjából kétségtelenül komolyan dolgozó sárospataki ref. főiskolai szeminárium” volt.²⁰ Mindazonáltal a népieket tárgyaló alapmunkák összességében eléggé szűkszavúak Sárospatakot illetően: Gombos Gyula elismerő szavait már idéztem, Borbándi Gyula külföldön írt összefoglalásában²¹ meg sem említette a munkaközösséget, Némédi Dénes sematizáló ítélete szerint pedig „a romantikus parasztorientáció és a konzervatív patriarchizmus keveréke jellemezte” a faluszemináriumot.²² A népi szociográfiával napjainkban legintenzívebben foglalkozó Bognár Bulcsu sem szól a patakiakról, bár ő alapvetően a nagy szociográfiák és szociográfusok (mindenekelőtt Erdei Ferenc) időszerű újraértelmezésén munkálkodik. Publikációinak hatására én is több ponton újragondoltam és átírtam dolgozatomat.²³

Végezetül néhány gondolat a dolgozat szemléletéről. A történettudomány a 19. században, a modern nemzetté válással egy időben – a nemzetté válást is erősítve – alakította

nyomtatásban megjelent anyagokat és egy saját interjút is bevont. BEREZC Adrienn, *Újszászy Kálmán és a sárospataki falumunkák (1921–1951)*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Adattár, Faluszemináriumi Kéziratok (továbbiakban: SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt.), 1818.

¹⁷ SALAMON Konrád: *Utak a Márciusi Front felé*, Bp., Magvető, 1982. 54.

¹⁸ A sárospataki faluszeminárium „jelentősége túlmutatott a helyi akciókon és a 30-as évek egyik legfontosabb falukutató műhelyének nevezhető”. TORKOS Veronika, *A hivatalos falukutató intézményei a két világháború között*, Társadalomismeret, 1989/3, 92.

¹⁹ BENDA Kálmán, *Újszászy Kálmán köszöntése = Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 591

²⁰ Véleménye szerint ugyanakkor, bár e dicsérendő ténykedés „befelé gazdagítja tagjait”, ám a néhányfős, párnapos kiszállásoktól „lényegesebb kutatómunkát” nem lehetett remélni. FODOR Ferenc, *A falukutató mozgalom kritikája*, Magyar Szemle XXX., 1. szám, 23–33.

²¹ BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Püski Kiadó, Budapest, 1989.

²² NÉMEDI Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*, Gondolat, Budapest, 1985. 61.

²³ Lásd: BOGNÁR Bulcsu, *Erdei útkeresései. A hajnali társadalomszemlélettől a szocializmus felé = Léptékváltó társadalomtörténet: Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*, szerk. K. HORVÁTH Zsolt, LUGOSI András, SOHAJDA Ferenc, Budapest: Osiris, 2003, 587–610. ; Uő, *„A merészség a koncepcióban.”: Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára A magyar paraszttársadalom című művében*, Korall 15–16, 2004, 226–247. ; Uő, *A nemzeti radikális politika és a társadalomtudományos érvelés kettőssége Erdei Ferenc faluszociográfiájában*, Aetas, 2006/1, 57–73. ; Uő, *Tanyapolitika és társadalomelmélet Erdei Ferenc 1940-es évek eleji munkásságában*, Valóság, 2007/10, 68–86. ; Uő, *A tanyapolitika és a hajnali társadalomelmélet kettőssége Erdei Ferenc: Magyar tanyák című művében*, Agrártörténeti Szemle, 2008/1–4, 277–294. ; Uő, *A harmadik út eltérő képviselői: Erdei Ferenc és Kovács Imre a két világháború közötti parasztpolgárosodás esélyeiről*, Magyar Szemle, 2009/7–8, 97–114. ; Uő, *A népi szociográfia nemzeti radikalizmusa: Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter társadalomszemléletének kapcsolódásairól*, Szociológiai Szemle, 2009/2, 60–77. ; Uő, *A paraszti válság és a harmadik utas válaszok: Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Szabó Zoltán a népi szociográfusok mozgalmában*, Korall 36, 2009, 142–160. ; Uő, *Versengő harmadik utasok. Németh László és Erdei Ferenc társadalomértelmezéséről és politikai programjáról*, Szociológiai Szemle, 2010/ 4, 109–129. ; Uő, *Erdei Ferenc szociológiája*, Budapest, Loisir, 2010.

ki kereteit, forrásalapú módszertanát és pozitivista alapvetésű optimizmusát. A Ranke-i történész-ethosz egyszerre testesítette meg a múlt megismerhetőségébe vetett hitet és e megismerés adekvát bázisának tartott forrásközpontúságot. A 20. század második felében, egyre több irányból megfogalmazódott episztemológiai kétely a történészeket mindenekelőtt épp ezen alapvetéseikben érintette, amennyiben rámutatott a (történetíró) történész írói mivoltára²⁴ és a források jellegéből, hozzáférhetőségéből adódó korlátokra, sőt veszélyekre.²⁵ Joggal figyelmeztetnek ugyanakkor a posztmodern történetírás kritikusai, hogy a szövegelemzésekkel, szövegelemzésekkel, retorikai alakzatokkal való foglalatossá válás könnyen válhat öncélúvá, a lényegi megállapítások helyetti pótcselekvéssé. Sőt, a nyelvi/kulturális fordulat nyugaton letűnni látszó dinamikus korszaka után (elsősorban brit történészek jóvoltából) már egy új éra kezd feltűnedezni napjainkban.²⁶

Én úgy vélem, a történetírás részben hermeneutikai munka, mely a szakmai diskurzus folyamatos újraértelmezését igényli,²⁷ ráadásul mivel a források döntő hányada – hasonlóan az eredményekhez – írásos jellegű, semmiképp sem tartható öncélú játéknak egyes társtudományok bevonása (ami természetesen nemcsak a szövegek tekintetében segítség).²⁸

²⁴Lásd: WHITE, Hayden, *A történelmi szöveg, mint irodalmi alkotás* = Uő., *A történelem terhe*, Bp., Osiris, 1997, 68–102.

²⁵Lásd: GYÁNI Gábor, *Levéltári kánon és történetírói tapasztalat*, Levéltári Szemle, 2008/3, 4–9. A posztmodern bűvkörében fogant társadalomtörténeti irányzatokhoz: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Bp., Osiris, 2006, 419–567.

²⁶Lásd: TIMÁR Lajos, *Helyzetkép: a brit társadalomtörténet-írás a kulturális fordulat után = Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*, szerk. BÓDY Zsombor, HORVÁTH Sándor, VALUCH Tibor, Bp., Argumentum, 2010, 62–76.

²⁷Egy korszak nem egész egy emberöltőn belüli történeti megítélésének változásait az alábbi példával igyekszem érzékeltetni: Ránki György 1987-es véleménye szerint a Horthy-éra alatti politikai hatalom a gazdaságban rendkívül visszafogott és kevés eredményű modernizálás mellett mindössze szerény mértékű importpótló iparosítást hajtott végre. Összességében véleménye szerint ekkor „Magyarország modernizációja megtorpant.” (RÁNKI György, *A magyarországi modernizáció történetéhez*, Világosság, 1987/10, 611–622.) Ezt az ítéletet Szőke Domonkos a kilencvenes évek közepén „nagy vonalakban helytállóan” tartotta, csupán „a gyors tempóban készített kép” „színesebbé tételét” kérte számon. (SZŐKE Domonkos, *Modernizáció és/vagy népiség? : kérdések a 30-as évekből*, Debrecen, Ethnica, 1994, 74.) L. Nagy Zsuzsa professzor asszony 2010-ben ugyanakkor már „nagy technikai fejlődésről”, fontos új iparágakról értekezett, sőt egyenesen „két világháború közti csodát” emlegetett a vele készített beszélgetés zárásaként. (*Csoda két háború között. Beszélgetés L. Nagy Zsuzsával a két háború közötti társadalmi emelkedésről és életmódról*, Debreceni Disputa, 2010/4, 9–14.) Romsics Ignác 2012-es, „középutas” véleménye szerint pedig a Horthy-korszaknak összességében „közepes, vagy annál valamivel jobb osztályzat adható”. (ROMSICS Ignác, *A trianoni Magyarország első két évtizede. Mérlegen a Horthy-korszak*, Rubicon, 2012/1–2, 117.) Nyilvánvalóan nem jelen dolgozat hivatott mérlegre tenni a Horthy-korszak gazdasági teljesítményét, ám a példa illusztrálja közelmúlt-képünk alakulását szakmai berkeken belül. Hozzá lehet tenni: ennél jóval sokrétűbb a különböző – kulturális, kollektív, kommunikatív – emlékezeti metódusok nehezen, vagy leginkább sehogy sem koordinálható működése. Mindenesetre a szerteágazó narratívák nem menthetnek fel a véleményalkotás alól, bár mint épp Romsics Ignác figyelmeztet: „nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni” kell a történésznek a jelenségeket. (Nem véletlen, hogy épp ezt az idézetet választotta címül a professzor előtt tisztelgő tanulmánykötet: *„...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”: Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*, szerk. GEBEI Sándor, ifj. BERTÉNYI Iván, RAINER M János, Eger: EKF Liceum, 2011.)

²⁸Az sem egyértelmű – s erre a dolgozat irodalomjegyzéke jó példa –, hogy mit tekinthetünk forrásnak, hiszen egyes szociográfiákra okkal lehet hivatkozni szakirodalomként, forrásként, memoárként, vagy szépirodalmi műként is. Az önéletrajz – s általuk több fontos, szépirodalmi műként is számon tartott szociográfia –

Disszertációmiban azonban nem helyettesíthették elméletek a források használatát. Három tematikus egységben váltakoznak a történeti–kronologikus és a leíró–elemző részek, ebből adódóan a dolgozat stílusa nem egységes. Mindazonáltal a témakifejtés során igyekeztem forrásközpontú, olvasóbarát értelmezést adni a jelenségekről, nem tartva szükségesnek a tudományos értekezésekben sokáig megkérdőjelezhetetlen „királyi többes” használatát sem.²⁹ Dolgozatom korlátaim belátásával és legjobb tudásom szerint készült, az esetleges hibákért csakis én felelek.

Annál több embernek tartozom viszont köszönettel. Mindenekelőtt témavezetőmnek, Timár Lajosnak, aki úgy vállalta el instruálásomat, hogy még csak szeminaristája sem voltam. A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetéből nem hagyhatom említés nélkül Görömbei Andrást, aki sokrétű elfoglaltsága ellenére mindig szakított időt szövegeim elolvasására és egyengette kezdeti lépéseimet. Szintén a „magyarosok” közül kell kiemelnem egykori szakdolgozati témavezetőmet, Takács Miklóst, aki akkor ismertetett meg a szövegelméletek világával, amikor már végzett történészhallgató voltam (ez ebben a tekintetben inkább béklyó volt, mint előny). Sárospatakon a Tudományos Gyűjtemények dolgozóinak hathatós közreműködése nélkül aligha boldogultam volna. Külön köszönöm Laczkó Gabriellának, az Adattár vezetőjének önzetlen segítségét, aki el nem várható mértékben könnyítette meg munkámat. Köszönettel tartozom továbbá a sárospataki Szent Erzsébet Háznak is a többszöri szálláslehetőségért és nem utolsósorban családomnak a munka során tanúsított türelemért és megértésért.

Debrecen, 2012. január 22.

narratológiai megközelítést nyújtja: DOBOS István, *Az én színrevitele: Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban*, Bp., Balassi, 2005.

²⁹Ezt ma már nem is kívánja meg kizárólagos jelleggel a tudományos etikett: Lásd: GYURGYÁK János, *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*, (2. kiadás) Bp., Osiris, 2005, 234.

I. A FALUSZEMINÁRIUM TÖRTÉNETI HÁTTERE

»»»«««

I.1. A falvak két világháború közti helyzetének kialakulása

I.1.1. A földkérdés origója: a nagybirtokrendszer

A magyarországi falusi társadalom két világháború közti helyzetének bemutatása előtt talán nem haszontalan röviden szólni a történeti gyökerekről.³⁰ Aligha lehet kérdéses, hogy a magyar társadalom alapvetően paraszti agrártársadalom volt a faluszeminárium időszakában, egyes parasztnak nem minden aspektusukban tekinthető rétegek³¹ (tanyások, cselédek, különböző alkalmi munkások) pedig meghatározó módon érintve voltak a mezőgazdaság nagyüzemi jellegében. A szeminárium három fő kiszállási régiójának egyikén (Hegyközben) kifejezetten a nagybirtokot és az itt élő népességet tekinthetjük fő kutatási terepnek,³² nem utolsósorban pedig vélhetően maga a Horthy-kori falukutatás sem alakult volna ki a nagybirtokrendszer dominanciája nélkül.

A magyarországi nagybirtokrendszer kialakulásának elsődleges történeti okai a török hódoltság végéhez és az azt követő, zsoldosseregek által elkövetett pusztításhoz köthetők. Bécs a visszafoglalt területet kincstári földnek nyilvánította, melyeket vagy megtartott kamarai birtokként, vagy pedig udvari főembereknek adományozott több ezer (esetenként több tízezer) holdas latifundiumok formájában. A harcok következtében elnéptelenedett középső országrészre – legintenzívebben Mária Terézia idején – jobbra idegen (korabeli elnevezésekkel): sváb, rác, tót eredetű földművelőket telepítettek, majd kisebb, részben kincstári-, részben magántelepítések folytak magyar telepésekkel a XIX. század negyvenes éveiben is.³³

A feudális berendezkedésnek jogilag véget vető 1848. évi áprilisi törvények a birtokstruktúrán nem változtattak, így a majorsági zsellérekből többnyire uradalmi

³⁰A népiség gazdaság- és társadalomtörténeti összefüggéseihez: GUNST Péter, *A falukutató mozgalom gazdasági-társadalmi gyökerei = A falukutatás fénykora...*, 35–41. A földkérdés történeti gyökereihez: BARTHA Ákos, *Utak a földreformhoz és a megvalósult földreform: adalék a magyar földbirtok-politikához (1890–1920)*, Történeti tanulmányok XVII. kötet – Acta Universitas Debreceniensis Series Historica LXI. kötet, Debrecen, 2012 (?), 18 p. (2008 óta kéziratban.)

³¹A parasztság fogalmi problémáinak felvázolásához: GYÁNI Gábor, KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2003, 306–308.

³²„Hegyköz (...) területe legnagyobb részét nagybirtok és a rajta fekvő 25 falut a domináns nagybirtokról Károlyi országnak is nevezik.” A sárospataki főiskola faluszemináriumának Újszászy Kálmán által írt beszámolója az 1936. május 15-16-i falumunkás kongresszuson. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt., 2803.

³³KERÉK Mihály, *A magyar földkérdés*, Bp., Mefhosz, 1939, 9–23.

cselédökké, napszámosokká váló földnélküli agrárproletáriátus helyzete érdemben nem változott. Nem változott a szabadságharc leverését követően sem, bár Bécs a visszarendezés helyett a változások koordinálásának politikáját választotta.³⁴ Sőt a robot, a dézsma és egyéb földesúri szolgáltatások alól felszabaduló jobbágyság jelentős része az átalakulás következtében sok kiegészítő tevékenységtől (faizás, nádlás, makkoltatás) elesett, a tisztázatlan jogviszonyok (pl. kuriális zsellérek helyzete, erdők, legelők, italmérési, malom-, rév-, rév-, vásárjogi regálék tisztázása) pedig hosszas pereskedéseket jelentett a megváltozott körülmények között idegenül mozgó parasztság és a régi földbirtokosság között.³⁵ Az úrbéres földjéhez tulajdonosként hozzájutó birtokos parasztság nehezen tudott tájékozódni a piaci viszonyokban, a fejletlen ipar pedig nem volt képes felszívni a mezőgazdaság munkaerőtöbbletét, amely a volt zsellérek mellett az elszegényedő, eladósodó kisbirtokosságból verbuválódott.

Bár egyes szakemberek (Kelety Károly, Érkövy Adolf, Kerkápoly Károly) már a hetvenes évek végén rámutattak a telepítések szükségességére, a kormányzat csak néhány szimbolikus lépésre szánta el magát.³⁶ A feszültségeket ideiglenesen tompította, hogy a mezőgazdasági konjunktúra, az út és vasút munkálatok, a vízrendezés egy ideig többnyire le tudta kötni ezt az óriási munkaerőt, ám ezek megszűntével a külföldi (orosz, amerikai) gabona versenye, a gépesítés és néhány aszályos év azonnal felszínre hozta az alapvető szerkezeti ellentmondásokat. A birtokstruktúrát jellemző anomáliákat érzékelteti, hogy 1895-ben 12 millió hold, az ország egész területének majdnem egyharmada, 3768 nagyüzemhez tartozott, míg az 1,3 millió törpebirtok mindössze 2,2 millió kat. holdat foglalt el.³⁷ A hatóságoknak a kilencvenes években így egyre gyakrabban kellett fellépniük a géprombolás, az aratósztrájk, vagy éppen az agrárszocializmus jelenségei ellen – a kivándorlás pedig tömeges méreteket kezdett ölteni.³⁸

A nagybirtokstruktúrán a századforduló jó szándékú, ám állagvédő reformpolitikát folytató politikusainak – egyébiránt elszánt és kitartó – erőfeszítései sem változtattak, mivel még ezek a kismértékű beavatkozást (telepítések, kishaszonbérletek) indítványozó javaslatok is megakadtak a magántulajdon szentségét hangoztató törvényhozás rostáján. Itt főként minden idők leghosszabb ideig pozícióját betöltő magyar földművelésügyi miniszterének,

³⁴Az ún. „úrbéri pátens”-hez lásd: *Magyarország története a XIX. században*, szerk. GERGELY András, Bp., Osiris, 2003, 295–296.

³⁵TAKÁCS Imre, *A Darányi Ignác nevéhez fűződő mezőgazdasági munkaiügyi törvények rendelkezései és történeti hátterük*, *Agrártörténeti Szemle* 34, 1992/1–4, 38–42.

³⁶KERÉK, *A magyar földkérdés...*, 31–40.

³⁷Uo., 64.

³⁸A kivándorlás a századforduló idején volt a legintenzívebb; az első világháború kitöréséig összesen mintegy kétmillió lakos hagyta el az országot (egy részük csupán ideiglenesen). RÁCZ István, *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon (1849–1914)*, Bp., Akadémiai, 1980, 81.

Darányi Ignácnak a munkásságát kell megemlíteni, bár a dualizmus korszakának „legátfogóbb, mérsékelt birtokpolitikai koncepciója”³⁹ (1909) nem valósulhatott meg. Darányi megítélése ugyanakkor jól példázza egyrészt a századforduló parlamentjének szűklátókörűségét, másrészt e megítélés aktuálpolitikai megformáltságát, lévén saját korában Zselénszki Róbert még „a szabadkőművesekkel chórusban üvöltőnek” titulálta a minisztert,⁴⁰ ellenben 1945 utáni történetírásunk „reakciós” politikusként, mint a „rabszolga törvény” (1898) és a „deresztörvény” (1907) „agrárius”⁴¹ megalkotóját tette inkább hírhedté, mintsem ismertté a köztudatban.

Annyi hozadéka mindenképp lett Darányi munkásságának, hogy a földkérdés közéleti szintre emelkedésével egy időben a politikai játéktér több fajsúlyos tényezője is foglalkozni kezdett a birtokmegosztás hazai aránytalanságaival. A Gazdaszövetségben Károlyi Sándor, Bernát István, a keresztényszocialisták közül Prohászka Ottokár, Giesswein Sándor, a polgári radikálisok köreiben pedig mindenekelőtt Jászi Oszkár pártjának agárszakértői támogatták volna valamilyen formában – igen mérsékelt módon – a változásokat. Utóbbiak keresvén a kapcsolatot más ellenzéki erőkkal, Áchim L. András agrárprogramját vitára bocsátották lapjuk, a *Huszádik Század* hasábjain, azonban a várt konszenzus helyett az alapvető ideológiai különbségekből sarjadó kölcsönös elidegenedés következett be a felek között.⁴² Eszmetörténeti érdekesség az alapvetően szabadelvű Beksics Gusztáv nacionalista szempontú telepítési javaslata,⁴³ mely a földművesség ügyének felkarolásával, valamint a középosztályt a parasztságból felfrissíteni igyekvő gondolatával a 20. századi magyar népi eszmekör egyik előfutárának is tekinthető.⁴⁴ A világháború előestéjén Bethlen István későbbi miniszterelnök és Tokaji László (az Erdélyi Gazdasági Egyesület titkára) is sokat tett legalább az erdélyi viszonyok rendezéséért,⁴⁵ ám hamarosan beteljesedett Darányi „próféciája”.⁴⁶

³⁹FEHÉR György, *Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései (1896-1909)*, Agrártörténeti Szemle 48, 2007/1–4, 131–142.

⁴⁰Idézi: Uo., 121.

⁴¹Az agrárius mozgalomhoz legújabbán: VÁRI András, *Urak és gazdászok: arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon, 1821–1898*, Bp., Argumentum, 2009, 211–555. Darányi társadalmi helyzetéhez a csoporton belül: Uo., 415–416.

⁴²BORBÁNDI, *A magyar népi mozgalom...*, 18–21.

⁴³BEKSICS Gusztáv, *A nemzeti politika programja Erdélyben és Székelyföldön*, Bp., Athenaeum, 1896, és Uő: *A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációink: különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és a népesedésre*, Bp., Athenaeum, 1896.

⁴⁴SZABÓ A. Ferenc, *Népesedés, telepítés a századfordulón. Beksics Gusztáv nézetei*, Századok 126, 1992/2, 254–255. Beksics telepítési koncepciójáról részletesen: Uo., 237–255. A 20. század első évtizedének közepén az Erdélyi Gazdasági Egyesület egyik fiatal tisztviselője, Éber Ernő dolgozott ki Beksicséhez hasonló – bár utóhatásában nem ennyire komplex – tervet. ROMSICS Ignác, *Bethlen István*, Bp., Osiris, 1999, 55.

⁴⁵ROMSICS, *Bethlen...*, 66–70, 76–79, részletesebben: Uo., 48–86. Tokaji (bevezetőjében már–már szociográfusi erőnyeket csillogtató) adattára: TOKAJI László, *Eladó ország. Az erdélyrészi földbirtokforgalom utóbbi 10 évi adatai. Az erdélyrészi földbirtok-politika feladatai és az állam és a társadalom teendői*, a szerző kiadása, Kolozsvár, 1913.

⁴⁶„Végzetes lépés volt az addig követett telepítési politika leállítása. (...) A nemzetekre is áll az Írás szava:

Ami a korszak megvalósult birtokkorrekcióit illeti, mivel a dualizmus-kori telepítések a trianoni országhatáron kívülre estek, az esetleges eredmények 1920 után már nem mutakozhattak. Ez a mintegy kétmillió holdnyi – jobbára erdő és legelőterület feltöréséből keletkezett – terület ugyanakkor hivatkozási ponttá vált nagybirtokos körökben, hiszen ők éppen ezek „feláldozásával” próbálták megtartani a nagyobb bevételeket jelentő belső területeiket. Így álláspontjuk konzerválódott, ami egyben természetesen nagy hatással volt a háború utáni politikai kurzus lehetőségeire, reformelképzeléseire is.⁴⁷ 1910-ben ugyanakkor az ország birtokainak több mint a fele továbbra sem érte el a 10 kat. holdat, míg a gazdaságoknak mindössze 0,2 %-át kitevő 1000 kat. holdon felüli üzemek a művelhető területek 32 %-át tették ki.⁴⁸

Az őszirózsás forradalom által hatalomra kerülő Károlyi-kormány agrárpolitikáját ennek következtében egy komoly földreform iránti általános várakozás előzte meg, melyhez ezúttal már az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) és a klérus is hajlandó volt valamilyen mértékű áldozatot hozni.⁴⁹ Ezt tanúsítja a szervezet lapjának, a (Rubinek Gyula és Szilassy Zoltán által szerkesztett) *Közteleknek* november közepi állásfoglalása, melyben felhívták „a magyar birtokosság minden tagját, hogy földjük egy részét önként ajánlják fel a népies birtokpolitika céljaira.”⁵⁰ A Gazdaszövetség már májusban programjává tette a kis- és középbirtokok számát növelő intézkedéseket, a „nemzeterősítő telepítések” megindítását, sőt – a klasszikus szabadelvű felfogás ellenében – az állami kisajátítási jog (jól körülhatárolt) megadását is javasolta lapján keresztül.⁵¹ Már az őszirózsás forradalom után olvashatunk ugyanitt a földművelésügyi miniszter által összehívott birtokpolitikai tanácskozáson elhangzott meglepő tervezeteket, például hogy földbirtokformaként egyfajta parasztkollektívizmust kellene 60–70 évre bevezetni a frontról hazaérkezet és földhözjuttatott

dolgozzunk addig, amíg nappal vagyunk, mert eljön az éjszaka és akkor nem dolgozhatunk többé...” Darányi 1911-es kecskeméti beszédét idézi: KERÉK, *A magyar földkérdés...*, 120.

⁴⁷Ugyanakkor a trianoni békeszerződés által a 100 holdon felüli birtokokra jutó szántóterület aránya 30,66%-ról 41,15%-ra nőtt. GUNST Péter, *Az 1920. évi földreform – politikai nézőpontból*, Agrártörténeti Szemle 47, 2006/1–4, 226.

⁴⁸Uő., *A magyar agrártársadalom 1850–1914 között = A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*, szerk. GUNST Péter, Bp., Napvilág, 1998, 168.

⁴⁹Az OMGE és a katolikus egyház az 5000 hold feletti birtokok kisajátítását fogadta el. ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Bp., Osiris, 2003, 117.

⁵⁰*Köztelek*, 1918, november 16.

⁵¹*A Gazdaszövetség agrárprogramja*. (Név nélkül), Magyar Gazdák Szemléje, 1918, május–június, 129–136. A szélesebb birtokos-bázisra építő, Károlyi Sándor alapította Gazdaszövetség ritkább időközönként megjelenő orgánuma, a Bernát István által szerkesztett *Magyar Gazdák Szemléje* igényes, elsősorban szaktanulmányokat közlő periodika volt (mely a két világháború között is megtartotta jellegét). A Magyar Gazdaszövetségről: SIPOS József, *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*, Bp., Gondolat, 2009, 13–21.

katonák körében. Ez a közösen bírt földterület a szerző érvelése szerint az ösiség módjára (!) elidegeníthetetlen lenne, így meggátolhatóvá válna a birtokviszonyok visszarendeződése.⁵²

A Buza Barna földművelésügyi miniszter által végül fogantatosított törvény némileg tükrözte a zavaros körülményeket, és minden jó szándéka ellenére magán viselte a kapkodás jeleit is. A törvényhozók sietsége érthető volt, hiszen a földosztást a David és Kautsky által képviselt ortodox marxista felfogás talaján álló, egyre nagyobb teret nyerő kommunisták, sőt a szociáldemokraták jelentős része is ellenezte. A földművelő nép földhöz juttatásáról szóló 1919/XVIII. néptörvény az 1000 hold feletti, háború alatt szerzett földbirtok és általában az 500 holdon felüli világi és a 200 holdon felüli egyházi birtokok kártalanítás melletti kisajátítását írta elő. Az új gazdák 50 éves futamidejű örökhaszonbérletbe kaptak volna 5–20 hold földet és 0,5–3 holdas szőlőbirtokokat. A látszólag igen radikális földreform alapelve az a (korban már ismert) gondolat volt, miszerint „a föld azé, aki megműveli”, így a földnélküliek és mindenekelőtt a törpe- és kisbirtokosok megsegítését irányozta elő. Mellettük azonban lehetőséget biztosított gyakorlatilag minden réteg számára a földszerzésre.⁵³ „A törvény elfogadása után a kormány azonnal hozzáfogott a végrehajtáshoz: kinevezte az Országos Birtokrendező Tanácsot, és felkészített 500 birtokrendező bizottságot, amelyből több mint 180-at ki is küldtek a járásokba. Ezek feladata volt, hogy február 23-a után a legforrongóbb területeken segítsék a helyi földigénylő bizottságok munkáját, és kezdjék meg a földosztást.”⁵⁴

Károlyi Mihály és Jászi Oszkár is panaszkodott a szocialisták földreform-szabotázsára és nagybirtokmentő szövetkezesítésükre,⁵⁵ ami természetesen a kispazda politikusok figyelmét sem kerülte el. Az 1919 januárjában pártfúzió útján, Nagyatádi Szabó István elnökletével megalakuló Országos Kispazda- és Földművespárt létrejöttének egyik fő oka volt, hogy, „a külellenségnél is veszedelmesebb belső ellenség lépett föl, kommunista és bolsevik eszmékkel, mely Isten és haza után a családnak sem irgalmaz, mert meg akarja szüntetni a családi tulajdont s az állam neve alatt a saját igájába akar fogni mindannyiunkat!” –tudatta az új párt kiáltványa. Nagyatádi a Berinkey-kormány tárca nélküli minisztereként is következetesen kiállt a földreform mellett,⁵⁶ majd népgazdasági miniszterként aktívan

⁵²SZEGEDY Miklós, *A magyar föld jövője*, Magyar Gazdák Szemléje, 1918, november–december, 329–335. A földreform iránti igényt parasztmegmozdulások is nyomatékosították 1918 végén. Ezekhez, illetve a kérdés kispazdapárti vonatkozásaihoz: SIPOS József, *A Kispazdapárt a polgári demokratikus forradalom első szakaszában*, A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1987/1, 315–318. Tágabb kontextusban: Uo., 311–333.

⁵³KERÉK, *A magyar földkérdés...*, 148–161.

⁵⁴SIPOS, *A pártok és a földreform 1918–1919-ben...*, 9. A földreform végrehajtásáról: Uo., 200–219.

⁵⁵Károlyi Mihály: „Mi nem tudtuk végrehajtani a földreformot, mert a szocialista miniszterek szabotálták ezt a munkát.” Jászi Oszkár: „Annál nyugtalanítóbb volt az a propaganda, melyet a forradalom szélsőbal szárnya kezdett a földosztás ellen.” Idézi: SALAMON Konrád, *Nemzeti önpusztítás (1918–1920)*, Bp., Korona, 2001, 108.

⁵⁶SIPOS József, *Az Országos Kispazda- és Földművespárt megalakítása*, A Móra Ferenc Múzeum évkönyve,

közreműködött annak kivitelezésében.⁵⁷ Országos mérvű birtokrendezésre azonban már nem kerülhetett sor.

1919. március 21-e után az államosítás deklarált célkitűzéssé vált. A „szövetkezesítés” természetesen csupán nevében emlékeztetett a századforduló Károlyi Sándor által népszerűsített mozgalmához, mivel míg ott valóban magántulajdonosok önkéntes szövetkezéséről volt szó, addig a Tanácsköztársaság tulajdonképpen állami gazdaságokat próbált – korántsem önkéntes alapon – létrehozni.⁵⁸ A Nyisztor György, Vantus Károly és Hamburger Jenő nevével fémjelzett kommunista agrárpolitika fő eredménye a Forradalmi Kormányzó Tanács XXXVIII. számú rendelete lett, melynek értelmében minden 100 hold feletti birtok állami tulajdonba került, irányításukat a földművelésügyi népbiztosság, ellenőrzésüket pedig a helyi tanácsok voltak hivatva ellátni. A rendelkezés alapelve szerint „Magyarország földje a dolgozók társadalmáé” volt, a gyakorlat tanulságai azonban elfordították a parasztság nagy részét a proletárdiktatúrától. Napirendre kerültek az ellenállás különböző formái, a rendszer pedig a lehetetlen kül- és belpolitikai helyzet hatására augusztus elsején összeomlott.

I.1.2. Az 1920-as földreform

A sajátos Kárpát-medencei birtokstruktúrának köszönhetően „a magyarországi birtokmegoszlás a trianoni béke után még rosszabb lett.”⁵⁹ Ennek felismeréséhez magát a békét (1920. június 4.) sem kellett megvárni, a reálpolitikusok már jóval korábban felismerhették a várható új határok illetően szomorú következményét. Bár a Tanácsköztársaság bukását követően berendezkedő Horthy-rendszer meghatározó politikai tényezői mindenekelőtt a háború előtti korszak viszonyainak – apróbb reformokkal kiegészített és az új keretekre szabott – konzerválását tűzték ki célul, a századforduló és a forradalmak tapasztalatai után nyilvánvaló volt, hogy elodázhatatlan *valamiféle* földreform végrehajtása. A politikai (és szemléletbeli) fordulatot mutatják a *Köztelek* írásai is, hiszen míg 1918 őszén az OMGE-körei még „bíztak benne”, hogy „a magyar birtokosság az önkéntes földfelajánlással bizonyosságát fogja adni annak, hogy teljes őszinteséggel csatlakozik a Nemzeti Tanács által képviselt népuralmi rendszerhez”⁶⁰, addig 1919 őszén már a „fokozatos haladás, a létező állapotok megfontolt átalakítását” tűzték ki célul (nem egyszer gúnyosan bírálva hasábjaikon

1988/1, 307–320. Az idézett kiáltványrészlet: Uo., 307.

⁵⁷Uő, *A Kisgazdapárt és a Károlyi-párt szövetsége*, A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1991–1992/1, 220–222.

⁵⁸SALAMON, *Nemzeti önpusztítás...*, 147–148.

⁵⁹NAGY József, *A Nagyatádi-féle földreform*, Eger, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1993, 13.

⁶⁰*Köztelek*, 1918, november 16.

Buza Barnát).⁶¹ A következő hónapok alatt körvonalazódó nagybirtokos felfogást foglalta össze a lap 1920 május 22-i számának, „A földreform és az OMGE” címet viselő melléklete, mely Rubinek Gyula földművelésügyi miniszternek (a *Köztelek* volt szerkesztőjének) címezve „túlságosan radikálisnak” nevezte a tervezetet.⁶²

Pedig ez még nem a Nagyatádi-féle javaslat volt, mely majd csak júliusban került nyilvánosság elé (nagy ijedtséget okozva nagybirtokos-berkekben). Némi malíciával jegyezték meg ekkor Rubineknek: „úgy tudtuk, hogy a földbirtokpolitikai törvényjavaslat előkészítésével a földművelésügyi miniszter foglalkozik”.⁶³ Végül éppen fordítva történt. A megvalósuló reform az időközben földművelésügyi miniszterré lett Nagyatádi Szabó István nevéhez fűződik, ám tartalma inkább követte Nagyatádi fő ellenfelének és hivatali elődjének, Rubinek Gyulának a nagybirtokosság érdekeit szem előtt tartó elképzeléseit. A „kompromisszumot”⁶⁴ már július végén üdvözölte az OMGE, majd szeptemberben nyíltan is megállapították, hogy a Nagyatádi Szabó István által végül „benyújtott törvényjavaslat tökéletesen megegyezik a Rubinek-féle tervezettel.”⁶⁵ Nagyatádi ekkor már hosszas belpolitikai manővereket követően földművelésügyi miniszter, ám a földreformtervezet beterjesztése előtt mindössze három nappal foglalta el Rubinektől a minisztériumi bársonyszéket. Ennek eredményeként a reformterv is elődje elképzeléseit követte inkább: az önálló kisbirtokos egzisztenciák megerősítése helyett – ami Nagyatádi eredeti szándéka volt – minél több embert próbáltak meg földhöz juttatni minél kevesebb földterületből.⁶⁶

Az 1920/XXXVI. törvénycikk „a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezéseket” tartalmazta, mely „a lehetőségekhez képest előmozdítja a földszerzést, főleg azok részére, akik a földhöz eddig önhibájukon kívül nem jutottak.” A törvény tehát nem földosztást írt elő, csupán segíteni szeretne volna az agrárnincstelenek államilag koordinált földvásárlását. Mindezt lehetőleg szabadkézből, vagy elővásárlás útján állami kézbe kerülő

⁶¹Uo., október 18.

⁶²Uo., 1920, május 22. Ezt megelőzte egy vitaindítónak szánt rovat a lapban, *A földreformhoz* címmel. A diskurzus kiváltója a május 12–14-i földbirtok ankét volt. Lásd: NAGY, *A Nagyatádi-féle földreform...*, 42–46.

⁶³Uo., július 17.

⁶⁴A „kompromisszumhoz”: *Köztelek*, július 31., idézet: Uo., szeptember 11. Hasonlóképpen üdvözölte a tervezetet a *Magyar Gazdák Szemléje* is. Részletes, konkrét paragrafusokra reagáló tanulmányuk azonban jó néhány javaslatot is tartalmazott, mint például a közép- és kisbirtokok kisajátításának tilalmát, vagy az Országos Földbirtokrendező Bíróság átalakítását. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1920, május-június, 147–152.

⁶⁵A törvényjavaslat annyiban követte Nagyatádi eredeti elképzelését, hogy a mezőgazdasági munkások számára még a földreform végrehajtása előtt rendeleti úton az 1920/XXIX. tc. által felhatalmazta a földművelésügyi minisztert, hogy az azonnali beavatkozást igénylő községekben 600 négyszögöl házhelyet, vagy 1–2 hold kishaszonbérletet juttasson a rászorulóknak. NAGY József, *Nagyatádi Szabó István és a földreform = Nagyatádi Szabó István emlékkönyv*. szerzők: KÁVÁSSY Sándor et. al, Bp., Magyar Mezőgazdasági Kiadó, 1995, 229., valamint: MÉSZÁROS Károly, *Nagyatádi Szabó István programja és programfeladása (1919–1921) = Parasztkérdés*, szerk. JUHÁSZ Antal és SÍPOS József, Szeged, Csongrád Megyei Múzeumok Ig., 1985, 172–173.

⁶⁶A kinevezés földreformhoz kapcsolódó belpolitikai vonatkozásaihoz: NAGY, *A Nagyatádi-féle földreform...*, 47–57.

területekből tervezte, később viszont megváltásból, vagy vagyonváltságból származó földeket is bevontak. Mivel a nehézkes jogi nyelvezetű és sok ismeretlen, jogilag sem tisztázott fogalmat tartalmazó – 11 fejezetből és 101 cikkelyből álló – rendelkezés nem határozott meg sem birtokmaximumot, sem igényjogosultságot és nem tisztázta a vételárat és a törlesztési lehetőségeket sem, ennek következtében végrehajtása meglehetősen követhetatlenné vált. A lebonyolítás az Országos Földbirtokrendező Bíróságra (OFB) hárult, a gyakorlati végrehajtásnál pedig jelentős feladat várt a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségére, a Kisbirtokosok Országos Földhitel Intézetére és az Országos Központi Hitelszövetkezetre. A törvény hatálya öt évre szólt, tehát csak azzal az igényléssel foglalkoztak, ami 1925. december 7-ig megérkezett (ám az érdemi munkát csak 1921 nyarán tudták elkezdni).⁶⁷

További problémákat jelentett a birtokosok állami beavatkozás miatti hagyományos ellenkezése,⁶⁸ de a jelentősebb sérelmek egyértelműen a kérelmezőket érték. A földárak ugyanis egy év alatt a 15–20-szorosára emelkedtek, a birtokosok pedig sokszor a legértéktelenebb, az igénylő lakhelyétől messze fekvő, vagy megközelíthetetlen területeket jelölték ki birtokrendezési célokra. A hatósági közegek elfogultsága szabotálta az egyébként is nehézkes, homályos, sok kiskaput engedő rendelkezést és gyakorlattá vált a földet igénylő cselédek elbocsátása is. Az eljárási költségeket az igénylőnek – az eljárás sikerességétől függetlenül – előre kellett kifizetnie, amit ilyen körülmények között sokan nem vállaltak. „Számos embert fosztottak meg a földigénylés lehetőségétől azzal, hogy forradalmárnak, kommunistának nyilvánították őket.”⁶⁹ Természetesen a körülmények, a békeszerződés gazdasági, társadalmi következményei, a megoldatlan pénzügyi háttér és az ország politikai, gazdasági elszigeteltsége sem könnyítette meg a törvényhozók munkáját.⁷⁰ Mint a kor kiváló konzervatív agrárszakértője, Czettler Jenő jegyezte meg rezignáltan: „a nagy magyar állam még csinálhatott volna birtokpolitikát”, ekkorra azonban már nem volt lehetőség erre (véleménye szerint).⁷¹ A Gazdaszövetség Agrárpolitikai Szemináriumának egyik tagja, európai szakirodalmakra hivatkozó, mértéktartó konzervatív álláspontot érvényesítő tanulmányában alighanem jól tapintott rá a reform – az igénybevett földmennyiségen

⁶⁷Lásd: *Uo.*, 78–81.

⁶⁸A birtokosok elsősorban az állami beavatkozást nehezményezték, a kártérítés pénzügyi alapjait hiányolták, illetve az OFB egyes következtetlenségeit bírálták. Az OMGE még országos értekezletet is szervezett a reform végrehajtásának tárgyában, a vármegyei gazdasági egyesületek részvételével (*Köztelek*, 1922, október 8. Különszám), valamint Darányi egykori fő agrárius ellenfele, Zselénzski Róbert is megszólalt az „ügynevezett” földreformmal kapcsolatban (*Uo.*, 1922, április 22.). A századfordulón telepítési tervével feltűnő Éber Ernő a törvény- és tekintélytisztelt, valamint a morál fontosságát hangsúlyozta a reformban (*Uo.*, 1924, május 11.), majd a magán- és külföldi tőke bevonásának szükségességéről értekezett (*Uo.*, 1925, március 25.).

⁶⁹NAGY, *A Nagyatádi-féle földreform...*, 103.

⁷⁰A földreform végrehajtásához részletesen: *Uo.*, 81–122.

⁷¹CZETTLER Jenő, *A birtokreform*, Magyar Gazdák Szemléje, 1921, március–április, 212–228.

túlmutató – fő fogyatékoságaira: a tőke, a szövetkezetek, valamint az új birtokosok szakértelmének hiányára.⁷²

A földreform körüli tarthatatlan helyzet a belpolitikai tényezők kivételesen széles rétegét hozta közös nevezőre. A kormánypárti kisgazdától a liberálisokon át az ellenzéki fajvédőig úgy tűnt, szinte mindenki a megoldásokat kereste, ami annál is sürgetőbbé vált, mivel az első két évben az eljárást kérő községeknek mindössze a 7 %-ában történt meg a végrehajtás. A látszólagos egyetértés ellenére a csalódott kisgazdák Nagyatádi vezette része 1923 elején elkezdett a Gömbös Gyula körül szerveződő fajvédő-csoport felé közeledni, ami döntően módosíthatta volna az Egységes Párt erőviszonyait, válságot okozva ezzel a kormányban és a belpolitikában egyaránt. Bethlen válaszút elé került: vagy vállalja 20–30 kisgazda képviselő kormánypártból való kilépését (és esetleges külön fellépésüket Gömbösékkel), vagy engedve a nyomásnak a földreform-korrekciónak útjára lép. A miniszterelnök az utóbbi verzió mellett döntött és személyes szuggesztióját is bevetve ismét sikerült megnyernie Nagyatádit, rábírva a kisgazdák vezérét a kormányban maradásra.⁷³ E kompromisszum gyümölcseként – mintegy háromnegyed éves procedúra után – jött létre az 1924. évi VII. tc., ismertebb nevén a „földreform-novella”, mely a reform lefolyásának meggyorsítását volt hivatott szolgálni.⁷⁴ A nagybirtokos körök ismét kemény ellenállást tanúsítottak a tervezet ellen, mindenekelőtt Hadik János, volt („egynapos”) miniszterelnök, az OMGE közgazdasági szakosztályának elnöke cikkezett gyakran a témában.⁷⁵ A javaslat végül átment a törvényhozáson, eredményességét pedig jól mutatja, hogy „az 1920 vége és 1923 nyara között szétszított 136 ezer holddal szemben 1923 ősze és 1925 ősze között 726 ezer hold föld került a parasztság kezébe.”⁷⁶ A rendelkezés körüli vita azonban évekig húzódott és az eredeti célból (a földreform kiszélesítése) mindössze a házhelyek nagyobb arányú kiosztása valósulhatott meg.

A helyzetet súlyosbította az kisgazdákat igen érzékenyen érintő Eskütt-ügy, majd Nagyatádi Szabó halála (1924), a földbirtokrendezés pedig úgy közeledett a végéhez, hogy a megváltási árban továbbra sem volt megállapodás. A jogi helyzetre jellemző, hogy sok helyen a birtokváltás után sem a régi, sem az új birtokos nem volt hajlandó adót fizetni. A kaotikus állapotokat próbálta orvosolni a kormány az 1928. évi XLI. törvénycikkkel, mely a

⁷²IFJ. DESEŐ Antal, *A földbirtokreform*, Uo., 1924, május–augusztus, 148–165.

⁷³ROMSICS, *Bethlen...*, 232.

⁷⁴A novelláris földreform korrekció ötlete már 1921-ben felmerült Balázsovits Dezső földművelésügyi tanácsos cikksorozatában (*A földbirtokreform végrehajtásának kérdéséhez*). *Köztelek*, 1921, november 26–december 10. A földreform-novellához részletesen: NAGY, *A Nagyatádi-féle földreform...*, 122–149.

⁷⁵A *Köztelek* október 18-i számában külön kis brosrát jelentettek meg, *A földreformnovella és a gazdák* címmel, mely konkrét módosító-tervezetet is tartalmazott.

⁷⁶ROMSICS, *Bethlen...*, 232, a novella bel- és külpolitikai vonatkozásaihoz: Uo., 229–233.

földbirtokrendezés befejezése körüli rendelkezéseket tartalmazta. A földek árának, vagy kishaszonbérének megállapításánál az állam teljesíthető kondíciókkal állt elő. A juttatottak állami szervezeteken keresztül, maximum 52 éves törlesztéssel, 5%-os tőke és kamattörlesztéssel kellett számoljanak, a volt birtokosokat pedig maximum 50 év alatt, 4%-os kamatozó kötvényekkel kártalanították volna. Érdekes közjátéka volt a rendelkezésnek egy svéd céggel (STAB) való állami szerződés, melynek értelmében a cég a magyarországi gyufamonopóliumért cserébe átvette a földreform finanszírozására kibocsátandó 36 millió dollár névértékű kötvényt. Ez a szerződés mindkét fél számára előnyös volt, hiszen a svédnek már a kötvények átvételekor 3 millió dollárhoz jutottak, a monopolhelyzet mellett pedig a kölcsönzött tőke után 6%-os kamatot kaptak. A magyar kormány ugyanakkor „az összeg birtokában eleget tudott tenni annak a vállalásának, hogy 1929–31 között, 3 év alatt, a megváltott birtokosok kártalanításának 50%-át készpénzben kifizesse.”⁷⁷

A földreform számszerűsített eredménye szerint mintegy 411 500 személy összesen 700 000 hold földhöz jutott, tehát az átlag birtokjuttatás nagysága kb. 1,7 hold volt. Ezeket a parcellákat joggal kezdte el a közbeszéd „nadrágszíjparcelláknak” nevezni, hiszen az önálló megélhetésre bajosan voltak elégségesek. A nagybirtokok túlsúlyát sem tudta lényegesen csökkenteni az intézkedés, mivel 1921 és 1935 között mindössze 5,5 %-kal nőtt a 100 holdnál kisebb birtoktestek aránya a 100 holdnál nagyobbak rovására.⁷⁸ Ennek oka – mindamellett, hogy alapvetően kevés földet vettek igénybe –, hogy a földhöz jutottak kis parcellájukból még az önellátáshoz szükséges feltételeket sem tudták előteremteni, nemhogy a birtok megváltási költségének részleteit, valamint annak adóterheit képesek lettek volna fizetni. Hangsúlyozandó, hogy a juttatottak többsége addig alkalmi munkákból élő nincstelen volt, így nem bírt a földműveléshez nélkülözhetetlen infrastrukturális és tudásbeli javakkal sem. Ennek következtében megindult egyfajta visszarendeződési folyamat: vagy a tehetősebb parasztok, vagy a nagybirtokosok szerezték meg a földhöz jutottak eladósodott birtokait, vagy

⁷⁷NAGY, *A Nagyatádi-féle földreform...*, 270. A földreformhoz részletesen lásd: *Uo.*, 224–273. A

„gyufakartell” időszakának regionális vonatkozásait egy faluszemináriumi kézirat kapcsán még érintem.

⁷⁸KERÉK, *A magyar földkérdés...*, 198–201. Némileg cizelláltabb képet kapunk, ha nagyobb távlatban vizsgáljuk a trianoni Magyarország területén végbemenő változásokat. Kvantitatív eszközökkel végzett elemzések szerint „a 100 holdon felüli személyi birtokok területe – arisztokratáké és nem-arisztokratáké együttesen – közel 1,9 millió holddal csökkent 1893 és 1935 között; e csökkenésnek azonban legfeljebb a fele tulajdonítható a magyar földreformtörvényeknek.” Ami a 10 000 hold feletti latifundiumokat illeti, 1893-ban 47 ilyen nagybirtok volt, 1935-ben csupán 26 (az eredeti összterületének mintegy kétharmadával), miközben a kisebb birtokkategóriák száma és összterülete növekedett. „Egyértelműen leszögezhetjük tehát, hogy a trianoni Magyarország területén az arisztokrata földbirtokosság jelentősége mind relatív, mind abszolút értelemben csökkent 1893 és 1935 között.” Megemlítendő, hogy bár a jogi személyek birtokállománya a jelzett időszakban növekedett, a természetes személyek birtokállományának csökkenése összességében jóval jelentősebb volt. (Nem hagyhatjuk figyelmen kívül emellett a komoly regionális eltéréseket sem.) Részletesen lásd: SCOTT, Eddie M., HUTTERER Ingrid, SZÉKELY Iván, *Fél évszázad birtokviszonyai: Változások a trianoni Magyarország területén, 1893–1935*, Történelmi Szemle, 1990/3–4, 301–357. Idézetek: *Uo.*, 328, 343.

pedig maga a bank tette rá a kezét azokra. „A termelési nehézségek, a fokozódó terhek és a felső gondozás elmaradása miatt sokan belebuktak tehát az önállóságba.”⁷⁹

Nem volt rózsásabb a helyzet a faluszeminárium munkaterületén sem, sőt itt a juttatott terület mérete valamivel még az országos átlagot is alulmúlta (Zemplén vármegyében átlagosan 1,68 kat. holdat, de a Sátoraljaújhelyi járásban például csak 1,36 kat. holdat kapott egy juttatott). Ennek tükrében nem meglepő, hogy „Hegyalja hegyes és sík területeinek közép nagyságú községei azzal tűntek ki, hogy a kisbirtok átlagos nagysága itt volt a legkisebb (3,1 kat. hold)” és hasonló helyzetben volt a Bodroghözben Zemplénagárd és környéke, valamint Karcsa is.⁸⁰ A Hegyközt pedig – mint már volt róla szó – a korabeli közbeszéd is „Károlyi ország”-nak nevezte az itt domináns nagybirtok miatt.

Meg kell említeni ugyanakkor a reform két, mindenképpen pozitívan értékelendő hozadékát. Egyrészt a rendelkezés „azzal, hogy családtagjaikkal együtt több mint 2 millió embert (az össznépesség egynegyedét!) juttatott földhöz, jelentősen növelte a magántulajdonosok számát és a magántulajdon tiszteletét.”⁸¹ Másrészt a házhelyek létesítésének tekintetében is sikeresnek tekinthetjük az intézkedést, hiszen azok mintegy 40%-át már a juttatás első évében beépítették.⁸² Természetesen a saját önálló hajlék, kis kert és udvar megvalósítása mindenhol az adott gazdasági körülményekhez – és nem az egészségügyi elvárásokhoz – igazodott, ám mindenképpen figyelemreméltó tény, hogy 1926 áprilisáig már 223 158 házhelyet sikerült kiutalni, ezzel sokszázezer földművest az emberibb élethez segíteni.⁸³

A földreformot összességében azonban bajosan lehet pozitívan értékelni, hiszen az intézkedés (mértékének csekélyisége) a „neobarokk társadalom” egyik fő konzerváló-ereje lett. Ugyanakkor kérdéses, hogy elvárható volt-e az adott körülmények közt nagyobb mérvű

⁷⁹BORBÁNDI, *A magyar népi mozgalom...*, 77.

⁸⁰*Borsod–Abaúj–Zemplén megye története és legújabb kori adattára*, szerk. ORBÁN Sándor, Miskolc, Borsod–Abaúj–Zemplén megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, 1970, 126–127. Csak e két községgel kapcsolatban 17 írás található a faluszemináriumi kéziratok közt. BILKAY Ruth, LACZKÓ Gabriella, *Faluszemináriumi kéziratok a Sárospataki Református Kollégium tudományos gyűjteményei adattárában*, (Acta Patakina XVII.) Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2005, 140 és 143.

⁸¹ROMSICS, *Bethlen...*, 233.

⁸²MÁTÉ Imre, *A földbirtokreform eddigi eredményei*, Magyar Gazdák Szemléje, 1925, április–június, 140.

⁸³*Köztelek*, 1926, április 25. Összesen mintegy 260 000 házhelyet osztottak ki, 60 000 kat. hold területből. GYÁNI, KÖVÉR, i. m., 271. A faluszeminárium egyik munkaterületének, Bodroghöznek a viszonylatában a házhelyakció gyakorlatát (és sikerét) így magyarázta a debreceni Földrajzi Intézet hallgatója 1935-ben: „(...) Több eredménnyel járt a házhelyosztás. Egy házat neki [a „nincstelen embernek” –B.A.] könnyebb volt felépíteni, mint földjét beruházni. A falat maga és ismerősei, rokonai megverik majdnem költség nélkül. A faanyag és esetleg a tetőcserép kerül pénzébe, s ha már tető alatt van, maga kitapasztja belülről, s miután az ajtót, ablakot is beállította, már bele is költözik. A többi munka, a külső vakolás, a vértelen, a kerítés, melléképületek, pince, stb. várhatnak, annál is inkább, mert pár malackáját, esetleg tehenét eladta, abból vette a faanyagot. Ezek lassacskán, jelentéktelen tőkével, maga kezemunkájával elkészülnek. Mindennek a megindításához a 20-as évek elején elég volt 8–10 q termény ára is.” KISÉRY László, *A csonkamagyarországi Bodroghöz*, 1935 = Honismereti Kiadványok VII–VIII, 24.

áldozatvállalás az elitek részéről – ez a kérdés azonban túlmutat e disszertáció keretein. Az mindenesetre megállapítható, „hogyan az adott társadalmi struktúrában sokkal jobban nem lehetett megvalósítani.”⁸⁴ A földreform szomorú eredményeként, utóhatásaként meg kell még jegyezni, hogy a mértékadó döntéshozók többsége a Horthy-korszak alatt végig kritikusan állt egy komolyabb, a legelesettebbeket támogató újabb reformhoz, hiszen az elhúzódozó procedúra miatt számukra egyszer már (legalább) „bebizonyosodott” a helyzet reformálhatatlansága. Mivel azonban a vidék elesettségét ugyanakkor hiba lenne csupán a földkérdésre szűkíteni, érdemes egy pillantást vetni a magyarországi falvak két világháború közötti helyzetére is.

I.1.3. Falvak helyzete a Horthy-korszakban

Magyarország „népességének óriási nagy többsége, 1920-ban mintegy kétharmada és a korszak végén is a háromötöde” falusi lakos volt. Az Északi-középhegység területén az 1500–2500 lakosú falvak domináltak, „melyek többnyire patak által mosott völgyben feküdtek és rendre egy utcából (esetleg néhány keresztutcából) álltak. A falu központját a templom uralta a paplakkal a község házával és az iskolával. Ha kastély is tartozott a faluképhez, az megszokottan a település szélén vagy a főútvonalon terpeszkedett, parkkal és kerítéssel különítve el magát a falu világtól.” Falvakból is rendkívül sokfélét ismer és különböztet meg a szakirodalom, csupán (a faluszeminárium munkaterületén is elterjedt) „szabályszerű parasztfalu”-ból 1225-ről tudunk az országban (1930-as adat), „azaz valamivel több mint két és félmillió ember, az ország teljes népességének az egyharmada lakott ezekben a két-háromezres lélekszámú falvakban”⁸⁵ Természetesen egyes települések nemcsak méret és térszerkezet szerint, de nemzetiségi szempontok alapján is elkülönültek. Legalább ennyire fontosak voltak a felekezeti szempontok – és nemcsak a sárospataki református kollégium faluszeminaristáinak. Erdei Ferenc visszaemlékezése mutatja, mennyire jellegadó volt a falu vallása: „Falukutató útjainkon nagyon sokszor tettünk olyan próbát, hogy minden előzetes tájékozódás nélkül kívülről, a falu külső képéről, a házakról és az emberek viselkedéséről próbáltuk megítélni a falu vallását és sohasem tévedtünk. Még az egyformán színtiszta magyar falvak közt is igen lényeges társadalmi különbséget jelent a felekezeti hovatartozás, nemzetiségi községekben pedig a nemzetiséggel tipikusan egybeeső felekezeti színezi a falu társadalmi életét.”⁸⁶

⁸⁴NAGY, *A Nagyatádi-féle földreform...*, 184.

⁸⁵GYÁNI Gábor, *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*, Bp., Corvina, 2006, 36–37. Idézetek: Uo. Erdei falukategóriáihoz: ERDEI Ferenc, *Magyar falu*, Bp., Akadémiai, 1974, 71–130.

⁸⁶ERDEI, *Magyar falu...*, 152.

Ha azonban a faluszeminárium munkaterületét szeretnénk körvonalazni, röviden szólunk kell a tanyáról is, vagyis a magyar településfejlődés sajátosságainak köszönhetően kialakuló, a falutól elkülönülő, speciális településformáról,⁸⁷ mely Sárospatak vonzáskörzetében sem volt ismeretlen. A Kispataktól 5–10 km-re fekvő, 1873-tól benépesülő Dorkó tanya mind etnikailag, mind társadalmilag igen heterogén népességgel bírt. Nemcsak Sárospatakról költöztek ki ide, hanem – többek között – Szentesről (egykori kubikosok), Kisújszállásról és Kovácsvágásról, mellettük pedig szlovákok, románok és svábok is szerencsét próbáltak az egykor lápos, mocsaras, nádas vidéken. Társadalmi rétegződés terén „az agrárproletártól a nagygazdáig minden paraszti réteg fellelhető volt” Dorkón. Idézett tanulmányunk ekképp mutatja be a településszerkezetet, benne a helyi népességgel: „Szétszórtan telepedtek le, ki–ki a maga földjére. A lakóház tőszomszédságába került a munkahelynek, ha kilépett a gazda portájának kapuján, máris a munkahelyén volt. Ezért nyújt ez a szórványtelepülés olyan jellegzetes képet. Utcaszerű építkezés csak igen kevés helyen van benne, összefüggően beépített házsor az út egyik oldalán nyúlfarknyi csupán. A lakóházak többsége rendszertelen összevisszaságban helyezkedik el.”⁸⁸ Hozzátehetjük, hogy noha a tanyák népessége döntően katolikus volt, a dorkói reformátusok igen korán felkeltették a faluszeminárium érdeklődését.

Annak ellenére, hogy parasztok nemcsak falvakban laktak (és nem csupán parasztok laktak a falvakban), a falu népességének gerincét ők adták, komoly regionális eltérésekkel, ám összességében a kis- és törpebirtokosok nyomasztó túlsúlyával. Gunst Péter számításai szerint 1930-ban 4 434 369 fős parasztságról beszélhetünk (az eltartottakkal együtt).⁸⁹ „Az önálló birtokosok, tehát a valódi parasztok száma azonban ennél jóval csekélyebb: nagyjából 750 000 fő, nem egészen 180 000 család.”⁹⁰ Az adatokból könnyen kiolvasható az agrárszegénység dominanciája. „A mezőgazdasági népesség lassan és vontatottan csökkenő számbeli súlya komoly gátját képezte a mezőgazdasági munka modernizálásának, a gépesítésnek.” Ráadásul, a munkaerő-felesleg kialakulását megelőzendő, hivatalosan is óvtak a kézi munka túl gyors gépesítésétől.⁹¹

⁸⁷ A két világháború közti tanyakérdés szakirodalmához: TIMÁR Lajos, *A szociológia és a geográfia pörlekedésének egy lezáratlan fejezete. Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitája az alföldi tanyás településekről*. Tér és Társadalom, 1988/2, 86–92, Uő, *Vidéki városlakók. Debrecen társadalmá 1920–1944*, Bp., Magvető, 1993, 49–51, Uő, *Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái a magyar városról*, Századok, 1995/3, 617–628, SZILÁGYI Zsolt, *Erdei és Mendöl – a tanya, Agrártörténeti Szemle*, 2003/3–4, 549–563, BOGNÁR, *Tanyapolitika és társadalomelmélet...*, Uő, *A tanyapolitika és a hajnal-i társadalomelmélet kettőssége...*

⁸⁸ SZABÓ Sándor, *Dorkó tanya település- és társadalomstruktúrájának változásai*, Borsodi Szemle, 1980/2, 84–86.

⁸⁹ GUNST Péter, *A magyar agrártársadalom a két világháború között = A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig...*, 236.

⁹⁰ GYÁNI, KÖVÉR, i. m. (1998), 307.

⁹¹ GYÁNI, *Hétköznapi élet...*, 10–11.

Bár még a jövedelmi skálán egymáshoz igen közel álló paraszti egzisztenciák esetében is megfigyelhető, hogy „presztízstüket tekintve olykor többmértőnyi messzeségbe kerültek egymástól”, a különböző paraszti rétegek életvitele közt csupán mennyiségi és nem minőségi különbség volt. A módosabb gazda több földdel bírt és például többet ehetett – de lényegében ugyanazt ette, mint kisbirtokos társa (hasonló tendenciát figyelhetünk meg lakhatás terén is). A módosság fokmérője a föld volt. Csak hozzávetőleges számokkal érzékeltetem a szakirodalom bevett kategóriáit, hiszen nem lehet eléggé hangsúlyozni a regionális sajátosságokat, az üzemszerkezetből és munkamódból adódó jelentős eltéréseket. Általában elfogadott, hogy 5 holdnál kevesebbet bírtak a törpebirtokosok, 5–20 hold közötti földjük volt a kisbirtokosoknak, 20–50 hold közötti a középbirtokosoknak és 50 hold feletti gazdaságot vittek a gazdagparasztok. A birtok gyarapítását, de legalábbis megővését, vagyis az utódok életlehetőségeinek biztosítását minden parasztgazda kötelességének tartotta.⁹²

Az 1920-as földreform földjükhöz kötötte a kis- és törpebirtokosokat, így a paraszti munka dominanciája és jellege érdemben nem változott a korszakban. A mezei munka alig specializálódott, konzerválva a paraszti gazdaságok autarkiaját és a munkavégzés kampányszerűségét. „A paraszti munkavégzés jellemzője, hogy hiányzik belőle a modern városi kereső munkának kereteket szabó standardizáltság”, vagyis a fix munkaidő és szakosodás. Ez alól a komplex, az élet minden területét betöltő munkaszervezetből léptek ki a mezőgazdasági *alkalmazottak* (cselédek, napszámosok, summások), akik egy-egy munkafolyamat elvégzésére szegődtek el.⁹³ Bár sokuk önálló (törpe/kis)birtokkal is rendelkezett, munkaerejüket más földjén (is) hasznosították. Az agrárproletáriátus tekinthető a magyar társadalom legnépesebb csoportjának, akik az ország népességének egyharmadát jelentették. Számuk a korszakban (eltartottakkal együtt) mintegy kétmillió fő, de a törpebirtokosokat beleszámítva akár hárommillió agrárproletárról is beszélhetünk. Koldusról viszont nem – mintegy 40–50%-uk élt „a létminimum alatt, vagy annak közvetlen közelében” a válság idején.⁹⁴ A gazdasági cselédeket (például a hegyközi Károlyi-birtokon) elsősorban uradalmak alkalmazták éves, 95%-ban természetbeni járandóság fejében, bár módosabb parasztgazdák is előszeretettel éltek az effajta pluszmunkaerővel, ha gazdaságuk kinőtte a családi kereteket. A cselédbér bizonyos egzisztenciális védeltséget nyújtott, ugyanakkor erős patriarchális függést jelentett. A cselédektől mindenekelőtt a munkaviszony időszakos jellege különböztette meg a napszámosokat és a summásokat. Előbbiek rendszertelenül szegődtek el

⁹²A Horthy-korban a kishaszonbérlet vált a földszerzés leggyakoribb módjává. GYÁNI, KÖVÉR, *i. m.* (1998), 309, 316. Idézet: *Uo.*, 317.

⁹³GYÁNI, *Hétköznapi élet...*, 10–11. Idézetek: *Uo.*

⁹⁴Lásd: OLÁH György, *Három millió koldus*, Miskolc, Magyar Jövő, 1928.

és főként a lakhelyük közelében adódó munkalehetőségeket (elsősorban mezőgazdasági szakmunkákat) igyekeztek kihasználni, törpe/kisbirtokuk jövedelmét kiegészítendő. „A summások egyszerre voltak idény- és vándormunkások, mivel nagy többségük más megye, sőt olykor a lakhelyétől egészen távoli vidékek uradalmaiban vállalt munkát.” Jobbára házasság előtt álló fiatal férfiak és nők vállalták ezt a fajta vándormunkát és szerveződtek „bandákba”. Egy nyárra, de akár fél évre is elszerződtek; meghatározott – a cselédekénél kisebb, jórész szintén természetbeni – „kommenció” fejében.⁹⁵

A parasztság migrációja azonban nem merült ki ennyiben, köszönhetően a falvak sokrétegű, komplex kiszolgáltatottságának. Jól látta a kortárs szociográfus: „A falu elsősorban termőterület, a város pedig fogyasztó. S még ezen fölül: a falu fogyatékos munkamegosztású és elsősorban nem készárut termelő terület, viszont a város mind termelésben, mind fogyasztásban különösen differenciálódott és magasabb szintű gazdasági életet képvisel.”⁹⁶ Ennek következtében amennyire – és ahol – az ipari fejlődés engedte, nagy tömegek vándoroltak boldogulást keresve a környező városokba és Budapestre. Ők többnyire a fenti, legkiszolgáltatottabb vidéki csoportokból rekrutálódtak és döntésük végleges lakóhelyváltást éppúgy eredményezhetett, mint időszakos munkát. A várossal való kapcsolat erodálni kezdte a paraszti közösségeket, de új szellemiséget, esetenként technikai újításokat hoztak falujukba az „amerikások” és az első világháborús frontokat, hadifogságot megjárt fiatalok is – bár mindez gyakorta épp paraszti öntudatuk megerősödését eredményezte. Nem lebecsülendő tudati változásokat okozott a forradalmak tapasztalata és a modern hírközlési eszközök (posta, újság, rádió, film) vidéki térhódítása.⁹⁷

Mindezek (és például a piacoló kupecparasztok, vagy a mezővárosi tanyás nagygazdák) ellenére a falusiak többsége nem sűrűn hagyta el a község határát. Szerény mobilitási hajlandóságukat/lehetőségüket érzékelteti az alábbi felsorolás: „Legtöbbet közlekedik (...) a falubeli úr, akár a városba, akár a szomszédos családokhoz, utána a falusi középosztály, szintén egyformán a városba és a szomszédos hasonlókkal, sokkal kevésbé már a falusi kispolgárság s még kevesebbet a parasztság minden rétege, s azt is, amit így közlekedik, nem a várossal, hanem a szomszédos falvakkal, tehát egy másik falu parasztságával” való találkozásért tette.⁹⁸ A tradicionális falusi társadalom olyan (el)zárt közegként működött, mely a külvilág felé saját technikáival igyekezett konzerválni identitását. Ezt segítette elő a ritualizált, helyi sajátságokkal bíró falusi ünnepek

⁹⁵GYÁNI, KÖVÉR, i. m. (1998), 321–330. Idézetek: Uo., 322, 328.

⁹⁶ERDEI, *Magyar falu...*, 171–172.

⁹⁷GUNST, *A magyar agrártársadalom a két világháború között = A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig...*, 283.

⁹⁸ERDEI, *Magyar falu...*, 162.

eseménysora, vagy a szomszédolás, tanyázás intézménye, de ilyen ösztönös technikának tekinthető a falusi pletyka is, ami nem más, mint a közösség kirekesztő ítélete a közösség íratlan szabályait megsértők ellen.

A világháborút követő, sokak józan értékítéletét megzavaró gabonakonjunktúra 1924/25-ig tartott, innentől már tulajdonképpen agrárválsággal számolhatunk, mely az évtized fordulóján torkolt a világ gazdasági recesszióba. Az agrárkrízis hátterében a paraszti termények piaci elhelyezésének nehézségei álltak, amellet, hogy a paraszti kisüzemek alacsony termelékenységüknek köszönhetően alapvetően „kisebb jövedelmet húztak, mint ami osztályhelyzetük alapján egyébként megillette volna őket.” Az értékesítési problémák, a gazdaadósságok és az agrárrolló kinyílása következtében ezek a kisüzemek önálló berendezkedésük további fokozására kényszerültek, ami a gyakorlatban kevesebb bér munkás alkalmazását, radikálisan csökkentett személyes fogyasztást és a családi munkaerő még intenzívebb igénybevételét jelentette. A parasztság esetében „egyre jobban rögzült a birtokosok eredendően paraszti mentális karaktere és hagyományos életformája.” A fentiek tükrében aligha lehet kétséges, hogy mindez (többnyire eredménytelen) kényszermegoldás volt – éppen ezért vált a politikai közbeszéd tárgyává a korban (főként a népiek írásai nyomán) a „parasztéletforma csődje”.⁹⁹

A kiadások fékezése értelemszerűen negatív hatással volt a falvak kisiparosaira, kiskereskedőire is (akiket egyébként sem érzett a falusi társadalom minden tekintetben sajátjának). Helyzetüket mentette valamelyest, hogy bár piacra termeltek és áruval kereskedtek, életszükségletüket nem kizárólag a piacról szerezték be. „A kert, a természetbeni járandóság ezeknek az egzisztenciáknak is úgy alakítja az életét, hogy nem mindenben szorulnak a piacra. Pontosabban szólva: termelésükkel a piacra dolgoznak, de fogyasztásuk már nem teljesen a piacról való”.¹⁰⁰ Noha a falusi iparosok ritkán emelkedtek vezető szerepre községükben, a falusi műhelytulajdonosok körében kialakult egy krízisállóbb, „csak iparúzésból élő elit és a kétlaki életformát vállaló alsó réteg.” Utóbbiak helyzetét súlyosbította, hogy általában a helyi közösség is a hanyatlás jeleként tekintett a földművelő mesteremberre.¹⁰¹ Hogy mégsem ők álltak a képzeletbeli iparos hierarchia alján, azt a vándoriparosok vékony rétegének köszönhették. Ugyanakkor a kispolgári státusszal (faluhelyen) bíró kisiparosság jelentékeny „közösségi (információs) szervező szereppel”

⁹⁹A gazdasági jelenségeket tetézte az egyenlő örökösödési rendszer, mely könnyen a birtok elaprózódásához vezetett és válságstratégiákat kényszerített ki a parasztságból (egyke, többféle örökösödési mód, a tehetősebbeknél esetleg egy gyermek kitaníttatása). GYÁNI, KÖVÉR, i. m. (1998), 314–319. Idézetek: Uo., 314, 315.

¹⁰⁰ERDEI, *Magyar falu*..., 176.

¹⁰¹BENE Lajos, *A magyar falu társadalma*, Bp., 1925, 143. A tanító gazdálkodását ellenben megbecsülték, amennyiben az nem vált hivatása rovására. Uo., 132.

bírt:¹⁰² „a politikus csizmadia, kovács és borbély minden falunak élő alakja” volt.¹⁰³ Bázisukat a szegényparasztság jelentette, ellentétben a szinte kizárólag zsidó származású falusi kiskereskedőkkel. S bár utóbbiak a Hangya Szövetkezet jóvoltából komoly konkurenciát kaptak, a zsidó szatócsok, kocsmárosok vezető szerepe csupán a zsidótörvények következtében változott meg. (Szerepüket hitelnyújtási készségük is erősítette.) A korszakban még javában egzisztáltak az alacsony presztízsű vándor és házaló kereskedők is, olyannyira, hogy „1930-ban a kereskedők közül minden negyedik, 1941-ben is még minden ötödik közülük tartozott.”¹⁰⁴

A Horthy-kurzus kultúrpolitikájának embereszménye az egészséges, erős, nemzeti kötődésű állampolgár volt – falun és városban egyaránt. Természetesen ezt a sablonos képet egyedi elképzelések tették színessé. Klebelsberg Kunó szerint a népiskolai program azért volt fontos, mert „a politikai demokráciát meg kell előznie a kulturális demokráciának, vagyis mindenkinek tanulnia kell.” A sokat emlegetett „kultúrfölény” nem válhatott volna politikai szlogenné a vidéki iskolák áldatlan állapotának felszámolása, vagy legalábbis a gondok mérséklése nélkül. S bár az iskolaprogram „elsősorban az Alföld elmaradott, ritkán lakott tanyavilágának népiskolával való ellátását tűzte ki célul”,¹⁰⁵ a faluszeminárium munkaterületén is épültek „Klebelsberg-iskolák”, melyek sikerrel szolgálták az analfabetizmus visszaszorítását.¹⁰⁶ Az országos akció következtében „1930/31-re az egy tanteremre jutó átlagos tanulószám 60-ról 40-re csökkent, egy tanítóra már csak 47 tanító jutott a nyolcvannal szemben.” A korszak következő nagyhatású kultúrpolitikusa, Hóman Bálint 1932-ben került a tárca élére és tíz éven át töltötte be tisztségét. Míg Klebelsberg ténykedése elsősorban arra irányult, hogy mindenki minél inkább megtalálja számításait a társadalmi ranglétrán elfoglalt pozíciójának megfelelően, „Hóman a szegény, de tehetséges gyermekek értelmiségévé válását részesítette előnyben,” erősen hangsúlyozva egyben a közvetített műveltséganyag nemzeti jellegét.¹⁰⁷ A szegény sorsú tömegek sorsán ösztöndíjalapok, majd a korszak vége felé népi kollégiumok is igyekeztek segíteni – a lehetőségekből adódóan szerény eredménnyel.

Ami a falusi iskolák esélyit illeti, leszögezendő: a parasztéletformának értelemszerű velejárója volt a természetközelség és a tapasztalati tudás előtérbe helyezése az klasszikus

¹⁰²GYÁNI, KÖVÉR, i. m. (1998), 298–299. Idézet: Uo., 298.

¹⁰³ERDEI, *Magyar falu...*, 171.

¹⁰⁴GYÁNI, KÖVÉR, i. m. (1998), 300–303. Összességében eléggé közkeletű vélekedés volt a korban, hogy „a falu társadalmán teljesen kívül állnak a zsidók és a cigányok.” BENE, i. m., 8.

¹⁰⁵KÜHRNER Éva, *Iskola és egészség: Az iskola-egészségügy helyzete 1945 előtt, különös tekintettel Szabolcs vármegyére*, Nyíregyháza, Örökségünk, 2010, 18–22.

¹⁰⁶*Borsod–Abauj–Zemplén megye története és legújabb kori adattára...*, 136. A századelős helyzetet érzékelteti, hogy Dorkó tanyán 1910-ben a népesség 50%-a volt analfabéta. SZABÓ Sándor, i. m., 86.

¹⁰⁷KÜHRNER, *Iskola és egészség...*, 18–21.

iskolai ismeretszerzés helyett. Ahogyan Erdei Ferenc fogalmazott: „A mezőgazda kétféle úton szerzi meg a szaktudását. Egyfelől a szülők gazdaságában megtanulja a termelés hagyományos paraszti módszereit, másfelől úgy–ahogy tanul valamit más gazdaságokban, újságból, nagyrítván könyvből és tanfolyamokon.” A várossal szemben „a falusi nevelőkörnyezet áttekinthető: egy egész világ, amelyben a gyermek tud tájékozódni nemcsak szavakat, hanem összefüggéseket és jelentéseket tanul meg.” A természetközelségből fakad, hogy vélhetően joggal beszél a szociográfus „társadalmi különbség nélküli gyerektársadalom”-ról.¹⁰⁸ A szülők ugyanakkor vonakodva engedték gyermeküket iskolába, hiszen az munkaerő-kiesést jelentett a család számára.

Közegészségügy terén nagyon mélyről kellett felzárkózni és összességében jelentős eredményeket ért el a kormányzat (illetve a különböző társadalmi szervezetek). Néhány adattal érzékeltetve mindezt: a halálozási ráta 1900 körül közel 30%-os volt, amit 1930-ra sikerült majdnem a felére, 15,5%-ra csökkenteni. Európai viszonylatban azonban még ez a szám is nagyon magasnak tekinthető, huszonhat európai ország közül a 19. helyre volt elegendő. Csecsemőhalálozásban a húsz adatszolgáltató közül az utolsó helyen álltunk 1930-ban, 1000 főre eső 15,2 fős halálozással (a századfordulón ez a szám: 21,3%) és gümőkór-halálozásban is mindössze Izlandot és Finnországot sikerült megelőzni az 1,99%-os aránnyal (a századfordulón: 3,89%). A vidéki szegénység körében a fenti számok értelemszerűen még magasabbak lehettek, ugyanakkor a tendencia arra figyelmeztet, hogy inkább szomorú történelmi örökséggel van dolgunk, mintsem kimondottan a Horthy-rendszer számlájára írható jelenséggel. Mindez persze nem fedheti a tagadhatatlan hibákat, hiszen például az egészségügy ki- (1919. dec.), majd visszaszervezése (1932) a belügyi tárcába aligha segíthette a közegészségügy javulását, amit a kormányzati szervek és a társadalmi szervezetek nem túl harmonikus viszonya is hátráltatott.¹⁰⁹

Utóbbiak – mint például a Stefánia Szövetség, vagy a Zöldkereszt mozgalom – jelentékeny munkát végeztek vidéken. A Zöldkereszt egészségvédelmi feladataihoz a mintajárások eredményeit vették alapul, így hozva létre „6-8 ezer embert szolgáló egészségvédelmi köröket”, majd látták el ezeket speciális szakfeladatokkal. Az Országos

¹⁰⁸ERDEI, *Magyar falu...*, 174, 184, 185. Ezt alátámasztani látszik egy kikeresztelkedett debreceni zsidó kereskedőcsalád sarjának felvidéki tapasztalata is: „Sajnos az úgy volt, hogy az »urak« azok magyarok voltak vagy zsidók, vagy zsidó magyarok, mert az ottani zsidók – azt hiszem, még ma is – mindvégig magyaroknak vallották magukat. És az a szerencsétlen, akinek dolgozni kellett ugye, mégpedig irgalmatlanul, embertelen körülmények között, az a bizonyos zsellérréteg, félig–meddig agrárabszolga réteg, az tót volt. Hát ezek történelmi tények. A gyerekek azonban persze barátkoztak, magyarok, zsidók, tótok, társadalmi ranglétrától függetlenül. Kis tót barátaim lehet, hogy még ma is kirakják az öt pozíciót a balettben. Színdarabokat adtunk elő, énekeltünk, ők pedig megtanítottak engem ostort fonni.” Szerkesztett, képgyűjteményes életútinterjú Fahidi Évával, készítette: BARTHA Ákos, HOSSZÚ Gyula = Történelemtanárok Egylete, Családtörténeti életútinterjúk (Debrecen), 2010. 52 p. (Internet.)

¹⁰⁹KÜHRNER, *Iskola és egészség...*, 28–32.

Közegészségügyi Intézet (OKI) tervei alapján kialakított falusi egészségházakban a családgondozás élvezett prioritást és minimális szinten tanácsadással foglalkoztak (minél nagyobb volt egy község, annál több feladatot láttak el). Munkájuknak része volt az anya- és csecsemővédelem, az iskola-egészségügy, különféle szociális akciók (tej-, cukor, élelmiszer- és ruhaosztás), szűrések, szegényápolás és az egészségügyi felvilágosítás is. Tevékenységüket az anyagi problémákon túl nehezítette a szakképzett védőnők hiánya és a sokféle társadalmi szervezet összehangolatlansága. Ezt a Stefánia és a Zöldkereszt fúziójával (1941), tehát centralizálással igyekeztek orvosolni, ám az anyagi erőforrások szűkösségét jelzi, hogy még ezek után is csak a községek mindösszesen 28,8%-a vett részt az egészségügyi munkában.¹¹⁰

Az OKI-ban komoly, a Belügyminisztériumot nagyban segítő (felmérő és elemző) munka folyt a harmincas években. „E tevékenység két legjelentősebb írott dokumentuma Kerbolt László 1934-ben megjelent »*Beteg a magyar falu*« és Johan Béla »*Gyógyul a magyar falu*« (1939) című könyve volt.”¹¹¹ Kerbolt László (körorvos) a Magyar Országos Orvos–Szövetség Községi és Körorvosi Szakosztályának elnökeként, valamint a sárbogárdi Egészségvédelmi Körzet vezetőjeként mindennapi praxisa által is szembesülhetett a falvak népességének életkörülményeivel. Tanulmányában tapasztalatait ötvözte a hazai szakirodalom alapos ismeretével, mindamellett, hogy jártas volt a szociológia, a közigazgatástan, valamint a közgazdaságtan területén is. Lényeglátó leírásában nyoma sincsen eufemisztikus elemeknek, ám a rendszerkritikáig nem merészkedett el. A nyomort „a nehéz gazdasági helyzettel” magyarázta, „mely megköti a kormány kezét”. Írásának nívója, hogy tudatosan törekedett a jogi keretek és a mindennapok valóságának ütköztetésére, rámutatva az üres frázisokra, vagy éppen az alkalmazhatatlan jogszabályokra. Kerbolt vizsgálódása kiterjedt az agrárszegénység bevételi forrásaira ugyanúgy, mint a lakásviszonyok részletes elemzésére, valamint a szegénygondozásra, szociális biztosításra. A vidék szegénységét „egy jobb sorsra érdemes” társadalmi réteggént definiálta, „amely a legnehezebb munkát, a mezőgazdaságit végzi”¹¹², pauperizációjára pedig nemcsak mint a bűnözés melegágyára, hanem, mint egészségügyi problémára is tekintett. A Johan Béla által írt előszó emelkedett hangnemét Kerbolt is átmentette szövegébe, így igazodván a kor műfaji sajátosságaihoz.¹¹³

Kerbolt művének előszavát tehát Johan Béla¹¹⁴ jegyezte, aki egészségügyért felelős belügyminisztériumi államtitkári pozíciót töltött be 1935 és 1944 között, így diagnózisa – *Gyógyul a magyar falu* (1939) – gyanúsán propagandisztikusnak tűnik. Nem szabad azonban

¹¹⁰Uo., 37–38.

¹¹¹BORBÁNDI, *A magyar népi mozgalom...*, 234.

¹¹²*Hivatalos falukutatók...*, 66.

¹¹³Uo., 59–125.

¹¹⁴Johan Béla életéhez, megítéléséhez: KÜHRNER, *Iskola és egészség...*, 32–34.

leegyszerűsített konzekvenciát levonnunk: munkájának minőségét jelzi, hogy szakmai segédkönyvvé vált. Terjedelmes művének a közegészségügyi szakemberek munkáját ismertető fejezetében megismerhetjük a tiszti főorvos, tisztiorvos, községi orvos, körorvos helyzetét, feladatait, valamint a védőnő, a bába, a fertőtlenítő, az egészségőr, a húsvizsgáló és a halottkém nehézségeit, munkakörülményeit. Mindezt ábrákkal illusztrálva, csoportokba és alcsoportokba szedett feladatokkal együtt tárgyalta Johan, aki írását a korszellemhez illeszkedő, militáns retorikával fűszerezte. Ennek okát egyrészt a tanulmány írásának idején zajló terület-visszacsatolásokban kereshetjük, másrészt pedig az állam fokozott érdeklődésében „népe jóléte” iránt, ami a harmincas évek közhangulatában mintegy „nemzetvédelmi feladattá” nemesedett és törvényekben manifesztálódott.¹¹⁵ Johan pontos instrukciókat adott a feladatok végrehajtásának helyes módjára, nem hallgatva el a paradox alaphelyzetet sem. Eszerint míg a legnagyobb orvoshiány a kistelepülésekben volt, addig az orvostársadalom a kényelmesebb és jóval jobban jövedelmező városi (magán)praxist preferálta. Az államtitkár rámutatott, hogyan kényszeríti az állam által nyújtott szerény fizetés a közegészségügyi szféra dolgozóit mellékállás vállalására, ami következtésképpen teljesítményük csökkenéséhez vezet állami praxisukban. Johan átszervezéseket javasolt és méltányosabb fizetést ajánlott, a rendelőhiányt pedig MABI-kölcsönrel,¹¹⁶ illetve a Falu Szociális Alap segítségével orvosolta volna.¹¹⁷

Végezetül, már csak a tanítók és az orvosok esélylatolgatása kapcsán is meg kell említeni a „vidéki intelligenciát”, akik alatt jobbra a papot (lelkészt), a tanítót, a jegyzőt és az orvost értettek a korban. E réteg azért is különösen érdekes számunkra, mert épp ide igyekeztek a faluszeminárium tagjai is. Az intelligencia helyzete nem volt irigylésre méltó; 1931-ben Weis István számítása szerint például a községi jegyzőkkel 99 „különböző felsőbb hatóság” rendelkezett, amellet, hogy a falu népessége saját érdekvédelmét várta (volna) el tőlük.¹¹⁸ A népi szociográfus 1940-es véleménye szerint ugyanakkor „szaktudásban nagyon kevés kivétellel minden falusi értelmiségi képzett és tájékozott. Soha jobb szaktudású értelmiség nem kell a falunak, mint a mostani falusi orvosok, papok, jegyzők és a fiatalabb tanítók.”¹¹⁹ Nagy Lajos korszakindító szociográfiájában (*Kiskunhalom*, 1934) még a „népi hullám” előtti állapotok alapján közelített a kérdéshez. Művében a Budapestre utazó

¹¹⁵ „Helyesebben: a harmincas évek végén a kormány foglalkozott ugyan a mezőgazdasági napszámosok bérminimumát, öregségi és özvegységi biztosítási kimondó törvények megalkotásával, de közülük egyik sem vált valóra.” GYÁNI, KÖVÉR, i. m. (1998), 367.

¹¹⁶ A Magánalkalmazottak Biztosító Intézetéhez lásd: Uo., 369–372.

¹¹⁷ *Hivatalos falukutatók...*, 343–421.

¹¹⁸ WEIS István, *A magyar falu*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1931, 59.

¹¹⁹ ERDEI, *Magyar falu...*, 195.

„kunhalmi”¹²⁰ jegyző kihallgat egy igen sztereotip kávéházi („úri”) beszélgetést a parasztság étkezési lehetőségeiről. Az addig igen ellenszenves jegyző a sóvárgott nagyvárosi lét helyett itt mondhatnánk „sorsközösséget vállalt” falujával: „Szirotka is haragszik a parasztokra. De úgy látszik, csak otthon, Kunhalmon. Mert most majd föl nem kapja az asztalról a gyufatartót, s majd oda nem vágja a társaság közé.”¹²¹ A jegyző komikus felindulását azzal (is) magyarázhatjuk, hogy őt elsődleges identitása a faluhoz – és annak népéhez – kötötte és csak ezután tartott (volna) az urakkal. Kiskunhalmon úr volt a parasztok szemében, ám az „igazi urak” őt is vidékiként tartották számon. Itt érdemes megfontolni azt a xenológiai tény, miszerint az ember „territoriális lény: e territoriális magatartást a biztonságra való törekvés, a cselekvés hatékonysága és az identifikáció motiválja.”¹²² A jegyzőt elsődleges identitása a falujához kötötte, mivel itt élt, itt dolgozott és bírt bizonyos bizto(nságo)s egzisztenciával.

Nehéz helyzetben van tehát a kutató, aki pálcát szeretne törni valamely réteg felett a kialakult sanyarú helyzetért. Persze ez nem is szükséges. Már a sárospataki diákok is tudták, hogy a zsigeri ítéletalkotás helyett csupán a több oldalról körbejárt, alaposan végiggondolt problémafeltárás hozhat hiteles eredményt. Jelzésértékű, hogy a faluszeminaristák Weis István könyvéből ismerkedve meg a magyar társadalommal hívták körükbe előadást tartani Veres Pétert.¹²³ Ennek a milliók a megértéséhez mindenekelőtt röviden össze kell foglalni a sárospataki kollégium társadalmi nyitottságának komoly hagyományait.

¹²⁰A látszólag teljesen fiktív *Kiskunhalom* elnevezést a szakirodalom egyöntetűen – és alighanem jogosan – Apostaggal, az író szülőfalujával azonosítja. Valóban nehéz nem észrevenni benne a nyílt utalást a Kiskunságra, Nagy Lajos tágabb pátriájára. Egyesek még arra is rámutattak, hogy a mű mintegy térképként is funkcionálhat, mivel a szerző leírásai alapján képesek vagyunk tájékozódni a faluban. (Lásd: TARJÁN Tamás, *Utószó* = Nagy Lajos, *Kiskunhalom*, Bp., Osiris, 1999, 157.) Kiskunhalom–Apostag, Dunaszemes–Dunavecse, Bántelek–Tabáni-telek könnyen beazonosítható ezek alapján. (Mind a mai Bács–Kiskun megye területén találhatók.) De ha ennyire egyértelmű a helyzet, miért van szükség egyáltalán ezekre a kódokra? Miért nem vállalta fel Nagy Lajos, hogy szülőfaluja szociográfiáját írja meg? Lehet, hogy a szociográfia műfajához kötődő – és gyakran száraz leírásokhoz vezető – egzaktságot akarta ezzel (is) elkerülni az író, de az is lehet, hogy éppen így adott általános érvényt (mint »a« magyar falu korrajza) művének. Bármelyik magyarázatot is fogadjuk el, éppen e két szint közti oszcillálást jelölhetjük meg a *Kiskunhalom* egyik fő motorjának, hiszen a mű egyik legizgalmasabb kérdése a referencialitás – vélhetően épp ez az oka annak is, hogy történeti forrásként nemigen szoktak hivatkozni rá. A *Kiskunhalom* részletesebb (társadalom)elemzéséhez lásd: BARTHA Ákos, „Az autoritás mankói” (*Kísérlet Nagy Lajos Kiskunhalom című művének antropológiai olvasatára*) = *Studia Litteraria*: Debreceni Egyetem Magyar- és Kultúratudományi Intézetének Kiadványa XLVII., szerk.: BITSKEY István – IMRE László, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 36–65.

¹²¹NAGY Lajos, *Kiskunhalom*, Bp., Osiris, 1999, 153.

¹²²S. VARGA Pál, *Idegenségtudomány*, Budapesti Könyvszemle, 1996/1, 22.

¹²³Weis szerepéhez a faluszemináriumban: ÚJSZÁSZY, *A sárospataki főiskola faluszemináriuma...*, 7. Veres „lenyűgöző előadását” említi: SZABÓ, *Utolsó szalmaszál...*, 93.

I.2. A kollégiumi népkutatás hagyományai

I.2.1. A gyökerek

„A Sárospataki Református Kollégium tanárai és diákjai kezdetektől fogva fogékonyak voltak a magyar népköltészet, a népi hagyományok iránt. Kutatni a magyar nép múltját, gyűjteni a szellemi és tárgyi néprajzi kincseket, mindenkor hozzátartozott a diákélethez és a tanárok munkásságához. (...) A Kollégiumban található 16–18. századi verses gyűjteményeket és énekeskönyveket állandóan használták a diákok. Ezek között vannak halotti búcsúztatók, különféle köszöntők, imádságok, kéziratoss daloskönyvek. Tanár és diák egyaránt érdeklődött a népi műveltség iránt. Itt kell kiemelni Kazinczy Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály és Erdélyi János munkásságát.” –mértatta a pataki Kollégium népi gyökereit Pocsainé Eperjesi Eszter.¹²⁴ A kollégium valóban híres volt nyitottságáról, demokratikus szellemiségéről. „Fontos vonása ennek a szellemnek a magas fokú progresszív társadalmi tudat és felelősség.”¹²⁵ Mindez levezethető a hazai reformáció lényegi törekvéseiből, hiszen már a bibliafordítások és az anyanyelvi istentisztelet kérdésének is komoly szociális olvasata volt, lévén azokat célozta elsősorban, akik – társadalmi helyzetükből adódóan – nem boldogultak az idegen nyelvű textussal/liturgiával. Sőt, a népi szociográfusok közül Veres Péter, Erdei Ferenc és Kovács Imre munkáiban „a reformáció jelentősége nem a vallási üzenet tartalmában, hanem a szembenállás, a nemesi Magyarország elutasításában” mutatkozott meg.¹²⁶ A vidékkel, a vidéki gyülekezetekkel való szoros kapcsolatot, odafigyelést mutatják a teológushallgatók hagyományos „kiszállásai”, vagyis a szupplikáció és a legáció összekötő kapcsa is.¹²⁷ A falusi hívők ezeken az alkalmakon találkozhattak a neves kollégium diákjaival, a szállásadó lelkészek pedig informálódhattak az Alma Mater-ből érkező legfrissebb hírekről. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a reformáció alapvető szociális érzékenysége hazánkban (történelmi okokból kifolyólag) mintegy egybeolvadt a nemzeti retorikával, hiszen a három részre szakadt Magyar Királyság a 16. századra idegen, határozott vallási/felekezeti jelleggel bíró hatalmak felvonulási területévé

¹²⁴POCSAINÉ EPERJESI Eszter, *Falukutatás, helytörténet, néprajz*, Zempléni Múzsza, 2005/3, 99.

¹²⁵KÖDÖBÖCZ József, *Sárospatak a magyar művelődés történetében*, Sárospatak, Polgármesteri Hivatal – Református Kollégium, 1991, 49.

¹²⁶BOGNÁR, *A népi szociográfia...*, 72.

¹²⁷A szupplikáció a protestáns iskolák tanulóinak adománygyűjtését jelenti iskolájuk számára. A legáció az ünnepi követség, amikor a magyar református főiskolák a három főünnepre (karácsonyra, húsvétra és pünkösdre) prédikálás végett az egyes egyházközösségekbe hittanhallgatókat, jogászokat és tanítóképző-intézeti növendékeket küldenek/küldtek ki. (A mendikáns a legátust kísérő, családok otthonában ünnepi köszöntőt mondó kisdíák.) Az 1945 után reaktívált pataki szupplikációhoz: BILKAY Ruth, LACZKÓ Gabriella, *Szupplikáció a Sárospataki Református Kollégiumban: 1945–1951*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2002. és KÉPES Géza, *A legáció* = K.G., *A pataki diák*, Bp., Kozmosz, 1989, 62–71.

változott. A Habsburg-uralom katolikus, a Török Porta muzulmán jellege evidens, mint ahogyan az is, hogy a magyarság körében épp e korszakban terjedtek el legintenzívebb mértékben a protestáns tanok. Ehhez még hozzájárult, hogy a (látszat)független Erdély mérvadó politikusainak körében erős bázissal bírt a reformáció, így a felsoroltak következtében kialakult a reformátusságnak mint a magyar érdekek egyedüli letéteményesének interpretációja. Ezzel az olvasattal – mint látni fogjuk – még a huszadik században is gyakran találkozhatunk, továbbbonyolítva a felekezetek közti villongásokat a trianoni béke által újraszabott térben.

Sárospatakon viszont még e puritán, erősen szabályozott, ugyanakkor társadalmilag nyitott református hagyomány is erősebben érvényesült, amit jelez a kollégium köznépi elnevezése („Szegények Iskolája”) is. Mindez bizonyára nem független a régió nem új keletű társadalmi, gazdasági problémáitól, hiszen a kollégium vonzáskörzete – amiről később lesz szó bővebben – elsősorban azokra az északkeleti vármegyékre terjedt ki, melyeknek falvai társadalmilag, gazdaságilag igen elmaradottak voltak.¹²⁸ Minthogy a reformátusság jelentős része épp a falusi kisbirtokos gazdák köréből verbuválódott, az intézmény egész egyszerűen nem tehetette meg a nehézségek figyelmen kívül hagyását. A felismerés, hogy „a jó pásztornak ismerni kell a nyáját” (nyersebben: munkaterületét) kihatott a társadalomkutatás első pataki próbálkozásaira éppúgy, mint dolgozatom központi témájának, a faluszemináriumnak a létrejöttére is.¹²⁹ A nép felé fordulást példázzák az 1700-as évek második felétől, „zömmel a diákok által összeállított” melodáriumos kötetek,¹³⁰ majd a Vers- és Mindenest Gyűjtemény is – egyes vélemények szerint épp akkor, amikor a népiség és a magas kultúra elkezdett kettéválni és ezáltal a népi értékek lejegyzése szükségesnek mutatkozott.¹³¹ Emellett nem elhanyagolható mérvű eszméletű hatással bírt a peregrináló diákok által Patakra hozott szellemi és könyvbeli muníció sem. „A sárospataki diákok már a XVIII. század végén nyugatról magukkal hozták Herder népdalgyűjteményének (Volkslieder) ismeretét, és amit itthon felfedeztek, azokat lejegyezték. Ezek közül 68 füzet – 175-től kezdve 1840-ig – a Kollégium Nagykönyvtárában meg is maradt.”¹³²

¹²⁸A vonzáskörzethez és a kollégium társadalmi bázisához lásd: BARTHA Ákos, *Adalék a sárospataki faluszeminárium (1931–1951) felvidéki vonatkozásaihoz. Kapcsolatok az első bécsi döntéstől 1945-ig*, Szemelvények ötszáz év magyar történelméből, szerk.: ANTOS Balázs, TAMÁS Ágnes, Szeged, 2011, 117–124.

¹²⁹A társadalomkutatást itt a lehető legtágabb értelemben használom, melybe a tárgyi és szellemi néprajz darabjainak összegyűjtése éppúgy beletartozik, mint a különböző gazdasági feljegyzések készítése.

¹³⁰Melodárium: a 18. században készült kéziratos dalgyűjtemény.

¹³¹*A falukutatás hagyományai Sárospatakon = Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 252.

¹³²BALASSA Iván, *Pocsainé Eperjesi Eszter: Palágyi Deák Geyza 1871–1931* (recenzió), Honismeret, 2001/5, 107. Részletesebben: KOMÁROMY Sándor, *A XVIII. századi sárospataki kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények*, Folklor és etnográfia 61, Debrecen, KLTE, 1992. Komáromy hangsúlyozottan elkülöníti a „művelt, iskolázott személyek” által írt kéziratos versgyűjteményeket és a (csupán a 19–20. századból) fennmaradt eredeti népi kézírásos könyveket. Ugyanakkor hozzáteszi, hogy „a magyar irodalmi népiesség

A népiség iránti fogékonyság kapcsán Sárospatakon főként, de országos viszonylatban is megkerülhetetlen Erdélyi János (1814–1868) személye, aki 11 évig volt a Kollégium tanulója és 17 esztendőn át annak professzora. A felvidéki, kiskaposi, egyszerű földműves családból származó Erdélyi népdalgyűjtési szenvedélye az 1848/49-es forradalom és szabadságharcot megelőző évtizedben volt legaktívabb. A Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság meghatározó tagjaként tudományos munkái mellett – Petőfi népi(es) stíljének kiforrásával egy időben – megindította a népi költészet remekeinek összegyűjtését, ami tulajdonképpen minden azt követő, a népiséget zászlajára tűző mozgalom origójának tekinthető. Mint ahogyan „a szociális erővonalakra történő koncentráció a népköltészet vizsgálatában először szintén Erdélyi János munkásságában jelenik meg átütően.”¹³³ Szinte ez irányú munkásságának ars poeticáját foglalta össze Erdélyi 1842-ben, a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglalójában: "A tenger soha ki nem fogy felhőiből, bármennyi eső esik; ilyen tenger a nép, az élet. Ha belőle merít a költő, lesz, aki őt hallgassa, seregestől találand megnyílt szívekre mindenkor, ha csak vesztét nem érzi a nemzet. Tehát tanulni népet, az életet, beállni e tengerbe, mint Jézus, midőn a lélek kegyelmét venné, a Jordánba, ez a mai költő hivatása, nemes kötelessége."¹³⁴ Egy öt évvel későbbi szövege a másik irányból értelmezi a népiség célját. Ha ugyanis a népnek „vérbe oltod a műveltséget, a fogamzás biztossága mellett örök időkre is megőrzendi azt, s vele a polgárisodásnak nem egyént nyertél, ki meghal, hanem testületet, mely halhatatlan”.¹³⁵

I.2.2. Törekvések a világháború előtt

Erdélyi kettős célját; egyrészt a közszellemnek a népi műveltség kincseivel való gazdagítását és ennek a népnek politikai/társadalmi felemelését a későbbi faluszeminaristák is zászlajukra tűzték, mint ahogyan ugyanők tudatosan vállalták és hivatkoztak is a professzor örökségét. Az alábbiakban látni fogjuk azonban, hogy nem ők voltak az elsők, akik Erdélyi nyomdokain a népi gyökerekhez való visszatérést sürgették Patakon. A népi tehetségek felkarolásának, a népkutatásnak pataki hagyományait az épp a sokat (és igen negatív színben) emlegetett „liberális korszak”-ban Sárospatakon diákoskodó Móricz Zsigmond is hangsúlyozta: „Patakon kaptam azt a szellemet, ami az egyetlen lehetőség arra, hogy az üstvív

fejlődéstörténetéhez kapcsolódónak látjuk a XVIII. század második felében a sárospataki kollégiumban meglévő kéziratosságot, amely – egyebek mellett – mélyen merít a népi dalköltésből is.” *Uo.*, 8. és 30.

¹³³JÁNOSI Zoltán, *A láthatatlan paradigma. A folklór és a népiség kapcsolatának történeti vázlata a magyar költészetben* = „De mi a népiesség...”, szerk. SALLAI Éva, Bp., Kölcsey Intézet, 2005, 54.

¹³⁴ERDÉLYI János, *Népköltészetéről = Erdélyi János válogatott művei*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: LUKÁCSY Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1961, I./166.

¹³⁵ERDÉLYI, *A magyar népdalok* = *Uo.*, 205.

egyenletesen melegedjen fel: hogy a helybeértek segítséget nyújtsanak a reménytelen rétegben fekvő buborékoknak. Nem kell ehhez sok, néha csak annyi, hogy egy nádszállal megpiszkálja valaki a mocsárüledéket s a buborék felszáll. Ezt a mocsárfenék bányászt tekintem a sárospataki Kollégium legnagyobb, legnemzetibb munkájának.”¹³⁶ A „liberális közszellem” alkonyán két (más irányból érkező, de a néphez egyaránt kötődő) szervezet is igyekezett feltárni a pataki régió népi értékeit, illetve segíteni a falu problémáin. A faluszeminárium előzményének tekinthető a Sárospataki Néphagyománykutató Szövetségnek és a Széchenyi Szövetség sárospataki szervezetének a ténykedése.

I.2.2.1. Széchenyi Szövetség

Az 1905-ben alapított Széchenyi Szövetség kezdettől „fontos szerepet játszott a fiatal agrárszakemberek és a vidéki értelmiség szemléletének alakításában.”¹³⁷ Előzményének tekinthető az egyetemi és főiskolai ifjúság által a polgári radikális Galilei Körrel szemben létrehozott keresztmozgalom, majd a különböző, felekezeti alapokon álló egyetemi egyesületek. Ám éppen a felekezetfelettség igénye hozta létre az Országos Széchenyi Szövetséget, mint a nemzeti alapokon álló, mérsékelt reformerők közös bázisát. Kerék Mihály szerint a szervezet „mindenkor messze kimagaslott a főiskolai ifjúság egyesületeinek a sorából. Nemcsak azért mert ténylegesen hiányt pótol, hiszen a törekvő, progresszív gondolkodású, de csak elérhető ideálokért lelkesedő és a nemzeti hagyományokat tisztelő egyetemi hallgatóknak megfelelően átfogó szervezete a Szövetség megalakulásáig nem volt, hanem a Szövetség maga annak a gondolatnak a felismerését jelentette, hogy a szociális feladatok és köteleességek századában élünk.”¹³⁸

A fiatalok szervezkedését a hatalom annak ellenére gyanakvással fogadta, hogy a szövetség a kezdetekkel fogva a marxizáló, liberális diáktársulatok alternatívájaként identifikaálta magát. Egy minisztériumi jelentés kitért rá, hogy a széchenyisták falukiszállásai „különösen a (...) szocialista izgatás működésének ellensúlyozása szempontjából igen üdvösnek” mondhatóak, ám a szervezet működésével mégis a legmagasabb szinten foglalkoztak, mint látható Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter 1907 márciusában keltezett, ifjabb „Andrássy Gyula belügyminiszternek címzett bizalmas” jelentéséből. (Mindketten a második Wekerle-kormány /1906-1910/ tagjai voltak ekkor.¹³⁹) Kossuth a

¹³⁶ MÓRICZ Zsigmond, *Riportok*, Bp., 1958, 201.

¹³⁷ TORKOS, *A hivatalos falukutatás intézményei...*, 97.

¹³⁸ KERÉK Mihály, *Az Országos Széchenyi Szövetség története, működése és hivatása*, Bp., Pátria, 1932, 4.

¹³⁹ BÖLÖNY József, *Magyarország kormányai: 1848–1992*, Bp., Akadémiai, 1992, 78.

kiszállásokhoz igényelt szabadjegyek kiutalásakor felkérte „Bihar és Csanád vármegye főispánjait, kiknek területére az illető kiszállások tervezettek, hogy a nevezett szövetségnek kiszállott tagjainak működését bizalmas úton figyelemmel kísértessék és a tapasztalatukról jelentést tegyenek. Csanád vármegye főispánjától (...) nem éppen kedvező jelentés érkezett be” –tette hozzá a jelentés írója, megemlítve, hogy „a felemlített főispáni jelentés tartalmáról bizalmas úton” értesítette őt „Nagy Emil országgyűlési képviselő, ki a Széchenyi Szövetség ügyei iránt érdeklődik.”¹⁴⁰ Ezek az iratok a hatalom óvatosságán túl azt is jelzik, hogy egy tónussal talán érdemes átfesteni a Széchenyi Szövetségről eddig leginkább a „konzervatív” jelzővel felcímkézett képünket.¹⁴¹

Ami a szervezet konkrét ideológiáját illeti, a széchenyisták reformkonzervativizmusa alapvetően – az időnkénti radikális szólamok ellenére – a birtokstruktúra jellegének megbontása nélkül képzelte el a változásokat, bár a vállveregető, lekezelő atyáskodástól elhatárolták magukat (ami egyes konzervatívok körök joviális társadalomképében még a világháború után is nyomon követhető). Megfigyelhető viszont, hogy míg a századelős lapjukban, a „*Széchenyi*”-ben inkább a társadalomkritikus hangok domináltak a baloldal folyamatos szapulása helyett, addig a harmincas évek forradalmak és Trianon által radikalizálódott nemzedéke már valóban (helyenként ultra)konzervatív szervezatként tekintett saját gyökereire, még az agrárkérdés létezését is tagadva: „Három évtizeddel ezelőtt, amikor a marxizmus osztályharcának színterét jónak látta a falura áttenni, s aknamunkájával megteremtette a magyar »agrárkérdést«, tömörült Széchenyi szellemének hódoló ifjúság, hogy a baloldali defetizmus ellen a falun felvegye a küzdelmet s a nemzeti erő forrását: a

¹⁴⁰ Magyar Országos Levéltár, K 149: 1907-6-223-35. (Az Országos Széchenyi Szövetség iratai.)

¹⁴¹ A széchenyisták hatalomhoz fűződő disszonáns viszonyát látszik alátámasztani (a későbbi időkre vonatkozóan) Borbándi Gyula visszaemlékezése is, a második világháború idejéből: „[Szalay Zsigmonddal] több éven át dolgoztunk együtt a Szövetség falu-szakosztályában, kutattunk a Kecskemét utcai egyesületi helység több ezer kötetes szakkönyvtárában és faluvizsgáló kiszállásokat végeztünk olyan magyar vidékekre, amelyeken közelről lehetett tanulmányozni a legfontosabb problémákat: a paraszti elszegényedést, a nagybirtok nyomasztó hatását, a falu elmaradottságát, az agrárproletár lét kilátástalanságát, a születések vesztes visszasését, a politikai demokrácia hiányát. Együtt jártuk az Ormánságot is és őt csak azért nem kísérte be a csendőrség a parancsnokságra, miután feltűnőnek tartotta ólálkodásunkat Sellyén a Draskovich-uradalom bejárata előtt, mert éppen Kákieson volt, meglátogatandó Kiss Géza református lelkész, az Ormánság nagy tudású kutatóját. Nélküle utaztunk vissza Budapestre. A csendőrség kiutasított és egyszerűen vonatra rakott minket.” BORBÁNDI Gyula, *A földkérdés tudósa (Szalay Zsigmond)* = *Üő, Népiség és népiek. Esszék, tanulmányok, cikkek*, Bp., Püski, 2000, 237–238. Ezzel szemben Kerék Mihály egészen más emlékekkel bírt: „Ebben az időben [a húszas évek második felében] már belekeveredtem a nemzedéki mozgalmakba is. Először ugyan az Országos Széchenyi Szövetségen belül próbálkoztam, mert a név azt sejtette, hogy a nagy férfiú eszméi és reformtörőkvései ihletik az ott egybegyűlt fiatalokat. Erről azonban szó sem volt. A Széchenyi kultusz a nagycenki sír évenkénti megkoszorúzásában, alkalmanként elmondott ünnepi beszédekben, de főleg a társasági eseménynek számító Széchenyi bál megrendezésében merült ki. A tagokat – kevés kivétellel – inkább csak a klubélet és a kártya érdekelt. Mivel, ezen – mint a Szövetség egy ideig vezetője – én sem tudtam változtatni, búcsút vettem a Szövetségtől és más mozgalmak felé kerestem kapcsolatot.” „...hívásom a mezőgazdaság”: *Kerék Mihály önéletírása*, Korall, 2005 (19–20. sz.), 60.

magyar földet és a magyar földmívest megóvjá a demagógia mételyező hatásától.”¹⁴² –írta újraalapított lapjuk első számának vezércikkében Marschall Ferenc. Mindazonáltal valószínűleg jogos Torkos Veronika megállapítása, miszerint „szakadást, illetve ellentmondást kell feltételeznünk a központi agrárkormányzat felé hajló szószólok és a falut járó fiatal tagság között”,¹⁴³ így vélhetően a vezércikkek hangvétele nem reprezentálja a Horthy-kori szervezet tagjainak véleményét.

A „meghasonlás” egyes széchenyista potentátok esetében is megfigyelhető. Így például Schandl Károly, a szövetség szervezőbizottságának egykori vezetője a századelőn még olyan programot hagyott jóvá és terjesztett elő Bernát Istvánnak, a Gazdaszövetség elnökének, melyben külön pontként szerepelt a – közelebbről meg nem határozott – „agrárreformok” igénye, mert (valóban lényegre tapintó meglátásuk szerint) „a középbirtok – úgyszólván – teljesen eltűnt a magyar nemzetgazdaság fogalma sorából, a pusztulás sora kisbirtokot fenyegeti.”¹⁴⁴ Ugyanő 1935-ben – mint a kiérdemesülteket tömörítő Országos Széchenyi Curia elnöke – nem erről értekezett egykori ténykedéseik kapcsán. Szerinte a szövetséget megalakító „kétszáz főnyi lelkes gárda” kiszállásainak célja az volt, hogy „a falu népével megkösse a keresztény magyar vérszövetséget”, érdeme pedig, hogy elsőként tűzte hazánkban zászlajára „a falut és ennek érdekében a magyar népies agrárpolitikát”, akkor, amikor már „a bolsevizmus előre vetette árnyékát”.¹⁴⁵ Ez utóbbi, kissé anakronisztikus megjegyzése mellett Schandl ugyanakkor joggal emelte ki, hogy a századelős programban „a háború utáni magyar renaissance eszmeáramlatát” is felfedezni (például a „magyar faj” védelmének igényét a felsőoktatásban).¹⁴⁶

A szövetség mindenesetre a Nagy Háború előtt a reformkonzervatív eszme híveinek gyülekezőhelyévé vált, melyet a korszak meghatározó agrárpolitikusai, nagybirtokos arisztokratái és szervezetei patronáltak. Az egyrészt profiljukban különböző osztályokra, másrészt földrajzilag elkülönülő szervezetekre tagolódó egyesület rendes üléseket és vitaestélyeket rendezett, népművelő előadásokat tartott, valamint kiszállásokat is szervezett – falvakba és külvárosokba egyaránt. Ebből következően tevékenységüknek csupán egy része volt a falukutatás, melyet vidéki szervezeteik műveltek a leghatékonyabban. Közülük is

¹⁴²MARSCHALL Ferenc, *A magyar ifjúság Széchenyi nyomdokán*, Széchenyista Ifjúság, 1935/1–2, 1.

¹⁴³TORKOS, *A hivatalos falukutatás intézményei...*, 97.

¹⁴⁴*A Széchenyi Szövetség programja. Mit akarunk?* Közli: KERÉK, *Az Országos Széchenyi Szövetség...*, 59.

¹⁴⁵SCHANDL Károly, *Harmincéves kitartás*, Széchenyista Ifjúság, 1935/1–2, 3–4. Szintén Torkos Veronika figyelmeztet rá, hogy a szervezet harmincas évekbeli elnöke, Wittig Gusztáv is „megfeledkezett” a földreform esetleges hasznáról és a Szövetség gondozásában megjelenő, *Falumunka* című könyvében az agrárhelyzetre olyan megoldásokat javall, „amelyek megvalósítása nagyobb részben a szorgalomtól függ”. Idézi: TORKOS, *A hivatalos falukutatás intézményei...*, 97.

¹⁴⁶*A Széchenyi Szövetség programja. Mit akarunk?* Közli: KERÉK, *Az Országos Széchenyi Szövetség...*, 60.

kiemelkedett a sárospataki és az egri csoport.¹⁴⁷

A sárospataki Széchenyi Szövetség 1909. március 21-én tartotta alakuló közgyűlését, ahol a diákság Szabó Sándor jogakadémiai tanárt választotta meg tanárelnökének.¹⁴⁸ A szervezet elnöke az első évben Komendovits Gyula negyedéves jogász-, alelnöke Hubay Mihály negyedéves teológus- és Fodor Pál harmadéves jogáshallgató lett.¹⁴⁹ A sárospataki szervezet felépítéséről informál egy 1912-es elnöki beszámoló a szövetség központi lapjából, a „*Széchenyi*”-ből: „Minthogy az a szokás fejlődött ki a Szövetség rövid élete alatt, hogy az Akadémia két fakultásának elnökei felváltva foglalják el a Széchenyi Szövetség elnökségét s minthogy most a Jogászegylet elnöke következik, ki eddigi működésével különben is annyira érdemessé tette magát e tisztségre, hogy lelkesedéssel üdvözölhetjük őt, mint a Széchenyi Szövetség ez idei elnökét, Bálint Zoltán III. jh.-t [*joghallgatót*].”¹⁵⁰ Az ugyanebből az évből származó pataki értesítő szerint a szövetség tagjai tagsági díjakat nem fizettek, költségeiket a működésüket igénybevevő szervezetek fedezték, például a Magyar Gazdaszövetség és a Zemplén megyei Gazdasági Egyesület.¹⁵¹

„A Sárospataki Széchenyi Szövetség megalakulásakor kettős célt tűzött ki maga elé: tagjaink szociális önképzését és az iskolán kívüli oktatás szervezését”.¹⁵² Fontos hangsúlyozni, hogy ez a fajta kettősség a faluszeminaristáknál is megragadható (majd negyedszázaddal később); a szerda esti szociológiai kurzusokban és a kiszállások alatti falumunkában. A széchenyisták további kíváncsiak, hogy „az ifjúság megismerje mindazon tudományágakat, amelyek egyrészt a szocializmust, másrészt a népjóléti intézményeket megvilágítják. Célja továbbá, hogy az ifjúságot bele vonja a békés társadalmi munkába, amely a nép helyzetének javítására irányul; a jó értelemben vett szövetkezeti mozgalomba, a gazdakörök és hazafias munkásegységek szervezésébe és vezetésébe. A nép szellemi jólétének emelésére a szövetség tagjait kiküldi népszerű, ismeretterjesztő előadások tartására, hogy a valódi ismeretek birtokába jusson minden ember.” Ezt elősegítendő, a pataki szövetség

¹⁴⁷TORKOS, *A hivatalos falukutató intézményei...*, 97.

¹⁴⁸Szabót mint jeles pénzügyi szakembert választotta meg a Tiszáninneni Egyházkerület 1896-ban a sárospataki jogakadémia közgazdaságtan és pénzügyjog tanszékére. A lelkes ifjú tanár „nagy buzgalommal adta elő az államszámvitelt is. Fanatikus híve és terjesztője a szövetkezeti gondolatnak. Ő volt a jogakadémia 130. évében a kar utolsó dékánja.” CZEGLÉ Imre, *A tudományok művelése a Kollégiumban 1849–1919 között = A Sárospataki Református Kollégium: tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. a Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége, Bp., Református Zsinati Iroda, 1981, 217–218.

¹⁴⁹*A Sárospataki Református Főiskola Értesítője* (továbbiakban: *Értesítő*) az 1908–1909. iskolai évről, 169.

¹⁵⁰Buzdító szavak is elhangzottak a rendezvényen: „»Munkálkodjunk (...) a gazdasági élet mezején; munkánkban lebegjen szemeink előtt és buzdítson a nagy Széchenyi szelleme; kinek célja volt Magyarország anyagi megerősödése. Ha valamikor, úgy éppen most van erre nagy szükség (...) E téren is önökre vár a feladat, kedves barátaim, mert a jövő Magyarországa olyan lesz, amilyen ami ifjúság! (...) Én ígérem, hogy mint igazgató, mint a Széchenyi Szövetség elnöke, ily irányú munkálkodásaikban mindig barátjuk leszek. (...)» Ezek után a gyűlés az elnök lelkes éltetése mellett szétoszlott.” *Széchenyi*, 1912, november, 47–48.

¹⁵¹*Értesítő*, 1911/12, 209.

¹⁵²*Uo.*, 255.

„szociális kurzust rendezett, amely felölelte magában a népjóléti intézményekre vonatkozó összes elméleti és főleg gyakorlati ismereteket.” Az Országos Központi Hitelszövetkezet és a Hangya Szövetség által támogatott rendezvényről – melyhez kapcsolódóan tavasszal nyilvános vizsgát terveztek – a Palicson tartott szövetségi ülésen „a legnagyobb elismeréssel szólottak”, és mintául ajánlották a többi szervezet számára is.¹⁵³

Mint láthatjuk, a századelő forrongó politikai hangulatában született megfogalmazás egyrészt finoman elhatárolódott mindennemű szocialista agitációtól, hangsúlyozva a felhasználandó „békés” eszközöket, többek között a „jó értelemben vett” – tehát a Károlyi Sándor-féle – szövetkezetek és a „hazafias” – tehát nem internacionalista – munkásegyletek létrehozásának érdekében. Emellett, az egyesület összejöveteleket tartott, 37 ismeretterjesztő füzetből álló szakkönyvtárat létesített, járatta a *Szövetkezés* és a *Magyar Gazdák Szemléje* című lapokat és jó kapcsolatot alakított ki az országos szervezettel, aminek jeleként a patakiak rendre megjelentek az országos rendezvényeken.¹⁵⁴ Ennek következtében Széchenyi István halálának ötvenedik évfordulóján, 1910 nyarán megtartott „első szociális diákkongresszuson” Nagy Lajos már a sárospataki Széchenyi Szövetség sikeres szövetkezeti tanfolyamáról számolhatott be.¹⁵⁵ (Mellette Szabó Sándor és Horváth Zoltán képviselték Sárospatakot az eseményen.¹⁵⁶) Ugyanebben az évben azért, hogy a szövetség „által kitűzött feladatok megvalósításához szükséges elméleti és gyakorlati ismereteket” elsajátítsák, a diákok heti három órában szociális tanfolyamot tartottak, amelyen tanárelnökök vezetésével a szövetkezés, a könyvvitel, a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem és a közgazdaság más ágainak kérdéseit tárgyalták meg – majd adtak róla számot. Szabó Sándor is hangsúlyozta a képzés végén esedékes vizsgát: „A tanfolyam bevégezése után a hallgatók Igazgató úr vagy megbízottjának elnöklete alatt alakuló bizottság előtt vizsgát tesznek, s nekik arról, hogy a tanfolyamon részt vettek, s hogy a tanultakról bizonyosságot is tettek, bizonyítványt fog kiszolgáltatni.”¹⁵⁷

A tanfolyam mellett decemberben (a Gazdaszövetség rendezésében) ismét szociális kurzust rendeztek, az alábbi résztvevőkkel és témákkal: Németh Jenő miniszteri osztálytanácsos *A magyar birtokpolitika főbb kérdéseiről*, Molnár István *A szövetkezeti mozgalomról*, Czettler Jenő *A magyar gazdaosztály és gazdasági élet múltja, jelene és jövője* témakörében, míg Schandl Károly *A szociáldemokrácia és az agrárkérdés* címen értekezett. A

¹⁵³Értésítő, 1908/09, 169–170.

¹⁵⁴Uo., 170.

¹⁵⁵KERÉK, *Az Országos Széchenyi Szövetség...*, 98.

¹⁵⁶Értésítő, 1909/10, 191.

¹⁵⁷Szabó Sándor levele a sárospataki Teológiai Akadémia igazgatójának 1909. ápr. 16-án. SRKTGy. Levéltár, D., CXLIII., 82. 199, 245.

beszámoló szerint a tanfolyamon részt vett az akadémiai ifjúságnak nem széchenyista része, sőt, az ekkor még különálló tanítóképző két felső osztálya sem maradt távol.¹⁵⁸ A szociális kurzus mellett a szövetség megkezdte a kiszállásokat is. Először a homonnai kereskedelmi és polgári fiúiskola igazgatójának meghívása nyomán (Szabó Sándor tanárelnök, Nagy Lajos ifjúsági elnök és Idrányi Béla részvételével) tartottak előadásokat, többek között *A modern társadalmi áramlatokról*. A rendszeres vidéki kiszállások – melyek a Földművelésügyi Minisztérium támogatásával történtek – népművelő hatását ma már bajosan tudnánk megbecsülni, ám ezek „tanulmányban és tapasztalatokban roppant gazdagok voltak magukra az előadókra nézve is.”¹⁵⁹

A *Melléklet*ben közölt, kiszállásokat összesítő táblázatból első pillantásra feltűnhet a jogászok majd kétszeres arányú (12–6) többsége, ami talán kissé meglepő, tekintve a teológiai fakultás már tárgyalt szoros(abb) kapcsolatát a vidék falvaihoz. A falvak felé orientálódó jogászhallgatók szociális háttere (gyakorlatilag önrekrutálódó módon) az értelmiségre korlátozódott, ennek megfelelően négy állami tisztviselőt, három lelkészt, két ügyvédet, egy orvost, egy magánzót és mindösszesen egy földművest találhatunk a szülők között. Ezzel szemben a falujáró teológusok majd’ fele (3 fő) származik földműves családból, ami a lelkészképzés szoros vidéki kötődéséről szóló, fent említett nézeteket látszik megerősíteni. Itt csupán a lelkészszülők csekély arányát (1 fő) furcsállhatjuk, esetleg a földműves szülők viszonylag alacsony (összesített) aránya – 19-ből 4 – tűnhet kissé meglepőnek. Utóbbi jelenséget azzal lehet magyarázni, hogy a századfordulós népiségkutatók, népművelők elsősorban még a társadalom középső rétegei, jellemzően az úgynevezett „vidéki intelligencia” érezte sajátjának, nem a frissen kiemelkedni igyekvő paraszti rétegek. Utóbbi, egyébként is igen szerény méretű csoport mentalitásához a harmincas évek szociográfiai nyújthatnak adalékot; a feltörekvő, származását tagadó–titkoló földműves ifjacról rajzolt képek által.

Az mindenesetre egyértelmű, hogy a kiszállásoknak a legációkon, szupplikációkon túlmenően is komoly hagyománya volt Sárospatakon, melyre a faluszeminárium már építhetett; felújítva és korszerűsítve a helyszíni tapasztalatgyűjtés módszerét. A szövetségi munkarend szerint „a mezőgazdasági munkásokkal és kisgazdákkal való érintkezést a közigazdasági osztály eszközli vidéki kirándulásokkal. Lehetőleg vasárnaponként keresi fel a Szövetség kisebb csoportokban a falvakat, hogy ott a társadalmi és az aktuális közigazdasági kérdésekről előadásokat, hazafias beszédeket tartson. Míg kellő alap hiányzik, ezeket a kirándulásokat csak az ország középső vidékén, a főváros nagyobb területű környékén

¹⁵⁸Értésítő, 1909/10, 189–190.

¹⁵⁹Uo., 190.

tervezzük.” A szervezők egy héttel a kiszállás előtt értesítették a község intelligenciáját: a lelkészt, a tanítót és a bírót a kiszállásról, egyben kérve tőlük a nép összehívását. Az összegyűlteknak a szövetség egyik tagja beszélt jövetelük céljáról, amit a másik kiszálló előadása követett. Ezek után együtt megalakították a helyi Széchenyi-bizottságot egy elnökkel és egy titkárral. Ők feleltek a központtal való kapcsolattartásért. A központban ugyanakkor külön vezették a vidéki szervezetek tagjainak névsorát is.¹⁶⁰

Azonban nemcsak az ideológia és a széchenyista kiszállások metódusa volt hatással a későbbi szemináriumi munkára, hanem a kiszállások legoptimálisabb (szemináriumi) formájának felismerése, melynek falukutatásbeli hasznosíthatóságát a széchenyisták ismertek fel – lehet, országosan is – elsőként. A munkarend szerint „szükséges a vidéki főiskolai ifjúság közreműködése; ezért minden törekvésünk odairányul, hogy a vidéki főiskolákon is megalakuljanak a helyi Széchenyi Szövetségek.”¹⁶¹ A szemináriumi kiszállásokról a kor egyik elsőszámú agrárszakértője, Czettler Jenő¹⁶² értekezett bővebben a szövetség folyóiratában, 1913 telén: „Milyen nagy dolog volna, ha a főiskolai tanárság is felismerné ennek a képzőintézménynek pedagógiai jelentőségét és amint a német Burschenschaftok [*diákegyesületek*] a maguk oktatási, sőt ezen túlmenően tudományos céljaikra, akként ők is igyekeznek életet vinni ez ifjúsági egyesületekből a maguk szemináriumaiba.”¹⁶³ Ezt a vágyakozást (az életszerű tudományosságra) a faluszeminárium volt képes tartósan valóra váltani Sárospatakon, bár mint az alábbiakban is láthatjuk, elődeik sem tétlenkedtek.

Az 1911-es, eredményekben gazdag évet 35 taggal kezdte a sárospataki szervezet. Az első félévben heti kettő, a másodikban heti három órában adott elő Szabó Sándor tanárelnök „különösen a kisgazdákat érdeklő, az ő helyzetüknek javítására irányuló szövetkezeti, szövetkezési és oly általános kérdéseket, melyek a nép jogosultságát helyezik előtérbe nemcsak a munkához (...), hanem a munka gyümölcséhez: a vagyonhoz (...), s a boldogsághoz is.” Az összejövetelek szerves egységet alkottak a szövetség vidéki programjával is, minthogy az 1911. februári „kiszállások alkalmával a tagok szívéből

¹⁶⁰SCHANDL Károly, *A Széchenyi Szövetség munkarendje*. Közli: KERÉK, *Az Országos Széchenyi Szövetség...*, 71.

¹⁶¹Uo., 72.

¹⁶²Czettler Jenő (1879–1954): közgazdász, egyetemi tanár, agrárpolitikus, az MTA levelező tagja. Egyetemi tanulmányainak befejezése után 1901-től a Földművelésügyi Minisztérium közgazdasági osztályán működött, részt vett az 1907-i cselédtörvény kodifikálásában is. 1918-ban a Magyar Gazdaszövetség igazgatója, majd alelnöke lett földművelésügyi államtitkári címmel. 1920-tól kisgazdapárti programmal képviselő. 1921-ben kilépett a Kisgazda Pártból, csatlakozott a disszidensekhez, majd a Keresztény Gazdasági és Szocialista Párt egyik vezetője lett. 1927-től a képviselőház alelnöke, 1937-től a felsőház tagja, több országos egyesület tagja, illetve elnöke. A proletárdiktatúra bukása után a közgazdasági karon oktatott, valamint kiterjedt agrár- és szociálpolitikai irodalmi munkásságot folytatott. Magyar Életrajzi Lexikon. (Internet.) Czettler a harmincas évek csatározásaiban a konzervatív és a népi tábor tagjai egyaránt hivatkozták, Kerék Mihálynak professzora volt. BARTHA Ákos, *Az érem két oldala: hivatalos falukutatók – népi szociográfusok*, Jászkunság, 2008/3–4, 148.

¹⁶³CZETTLER Jenő, *A Széchenyi Szövetség falusi kiszállásai*, Széchenyi, 1913, január, 67.

átshivárgott, vagy legalábbis át kellett volna szivárogni ezen ismereteknek a magyar gazda szívébe, lelkébe is” –tette hozzá (kissé hezitálva) az éves beszámoló készítője. Emellett, a szövetség Sárospatakon tizenkét úgynevezett „lyceális” előadással óhajtotta „részint szórakoztatni, részint és főképpen nevelni” polgártársaikat. A patakiak ugyanakkor ebben az évben sem hanyagolták el az országos szövetséghez fűződő szálakat; részt vettek és munkájukról beszámoltak a Széchenyi Szövetségek kecskeméti tanácsülésén, valamint megjelentek a magyar gazdák nagygyűlésén is, ahol többek között Darányi Ignác volt és Serényi Béla akkori földművelésügyi miniszter előadását is hallhatták.¹⁶⁴

A sárospataki Széchenyi Szövetség életében „kimagasló, mondhatni korszakalkotó jelentőségű” eseménynek tekinthetjük a háromszázezer gazda nevében 1911-ben átnyújtott díszoklevelet, melyet Czettler Jenő, az országos szövetség egyik alelnökeként juttatott el a Bodrog partjára. Ám a patakiak tevékenysége nemcsak szimbolikus elismerésekben, hanem anyagi támogatásban is testet öltött, lévén Szabó Sándor kérelme nyomán a vallás- és közoktatásügyi miniszter hétszáz korona támogatásban részesítette őket, „mely egyedüli vagyonunk és forgótőkénk” –tudósított a beszámoló. Egyébként is igen ambiciózus munkásságuk továbbfejlesztéseképpen – „a Hegyvidéki Kirendeltséggel karöltve” – jövő évi programjukba tervezték a rutén akció felvételét is¹⁶⁵ (bár ennek a későbbiekben nincsen nyoma).

A következő évben, 1912-ben már 45 fővel kezdte meg tevékenységét a munkacsoport, mely szám 78-ra emelkedett az év végére. A célok természetesen nem változtak (talán csak a függetlenségi eszme feltűnése tűnhet új jelenségnek), ahogy a munkaterv sem. A rendes kiszállások mellett a Zemplén Megyei Gazdasági Egyesület által rendezett előadásokon vettek részt a tagok, valamint Rimaszombaton „két vármegye intelligentiájának színe-java előtt” mutathatták be – beszámolójuk szerint sikerrel – törekvéseiket és munkásságukat. Utóbbi helyen komplett programmal, szavalatokkal, dalokkal szerepelt a pataki csoport, továbbá Osváth Gyula jogakadémiai tanár előadást is tartott a nők választójogáról. A pataki műsorok ugyanakkor – részben járvány, részint a főiskola tanári kara által rendezett előadássorozat miatt – ebben az évben elmaradtak.¹⁶⁶

Czettler Jenő nyomdokain haladva, a sárospataki Széchenyi Szövetség 1913 okt. 14-én tartott alakuló közgyűlése már a fiatalság társadalmi reformokban betöltött szerepét méltatta: „Ez az egyesület a főiskolánkban, mely a társadalommal, az étellel áll a legszorosabb kapcsolatban, mert hiszen ennek célja a művelt ifjúságot a felszínre vetődött elméleti és

¹⁶⁴ *Értesítő*, 1910/11, 190–191.

¹⁶⁵ *Uo.*

¹⁶⁶ *Értesítő*, 1911/12, 206–209.

gyakorlati kérdések ismertetésével összeköttetésbe hozni a társadalommal. Itt kötelessége a tagoknak szociális kérdésekkel foglalkozni, amelyek a nemzet egészének erősödése, boldogulása céljából megoldásra várnak. (...) A magyar közélet, gazdasági viszonyaink, nemzeti művelődésünk szent ügye szomorú, nagyon szomorú képet mutat.” –hangsúlyozta a szerző a kor anomáliáit; nyilvánvalóan nem sejtve, hogy nemigen talál majd rózsásabb viszonyokat a húsz évvel utánuk ténykedő generáció. Mindenesetre „a Szövetség alakulása óta intenzív egyesületi életet folytat, s tagjai készülnek szokott kiszállásaikra, hogy így elméleti és gyakorlati téren napszamosai legyenek egy boldogabb Magyarországnak.”¹⁶⁷ Ebben az évben az akadémia „mindkét fakultásáról iratkoztak be hallgatók szép számmal, úgyhogy az alakulásnál részt vevő 51 tagból az év végére 86 tag lett, mely az előző évekhez képest haladást mutat.” A folytatódó kiszállások mellett (melyek eredménye „mindenütt kielégítő, mert legtöbb helyen megvalósult az az eszme, melynek érdekében állott az előadás tartása”) a széchenyisták a Gazdaszövetség, a tanítóképző és a Földművelésügyi Minisztérium patronálásával megszervezték saját ingyenes könyvtárukat is, „nagyszámú és értékes” könyvekkel, valamint 18 ismeretterjesztő és gazdasági lappal. A Gazdaszövetség előadóképző tanfolyamot is szervezett a Sárospataki Széchenyi Szövetség számára, melyet a főiskolai imateremben tartottak meg még 1912. december 8–9-én. Tanulságos megemlékeznünk az elhangzott előadásokról, mivel közülük néhány már a faluszeminaristák munkásságát előlegezi.¹⁶⁸

Előadó	Téma
Schandl Károly	<i>A szövetkezeti ügyről</i>
Pálóczy Horváth Zoltán	<i>A lelkészek föladatáról a szociális munka terén</i>
Vantsó Gyula	<i>A falusi kisgazda jogvédelméről</i>
Ligárt István	<i>Az állatbiztosító szövetkezetekről</i>
Bernát István	<i>Agrárius törekvésekről</i>
Fáy Gyula	<i>A földművesek nyugdíjáról</i>
Szabó Sándor	<i>Az új adótörvényről</i>
Czettler Jenő	<i>A gazdakörök hivatásáról</i>

1. ábra. A Gazdaszövetség előadóképző tanfolyamának előadásai.

Sárospataki Református Kollégium, 1912. december 8–9.¹⁶⁹

Az 1913/14-es tanév beszámolója jóval informatívabb, mint az előző éveké. Mindez azért szerencsés, mivel a sárospataki Széchenyi Szövetségnek ez volt az utolsó aktív éve, s

¹⁶⁷ Széchenyi, 1913, november, 18–19.

¹⁶⁸ Értesítő, 1912/13, 217–220.

¹⁶⁹ Értesítő, 1912/13, 219–220.

bár a beszámoló készítője (ifjabb Szabó Sándor alelnök) bajosan sejthette előre a rövidesen kirobbanó világháborút és az általa ellehetetlenülő egyesületi életet, a szokásosnál jóval hosszabb és kitárulkozóbb szövegben határozottan jelen van az eltelt öt évvel való számvetés igénye. Nem maradtak rejtve az eddig kevésbé hangsúlyozott problémák: mindenekelőtt a szövetséggel szembeni gáncsoskodások és a város közönye a széchenyisták iránt. Hiába ugyanis a sikeres vidéki kiszállások garmadája és az 532 kötetből álló szakkönyvtár, „Sárospatak mindeddig a legterméketlenebb, legkevésbé fogékony talaj volt” a szövetség „eszméire és törekvéseire nézve.” Ennek okát a beszámoló készítője igen összetett problémának tartja, kiemelve – ám nem pontosítva – „némely helybeli szociális intézményeknek politikai tendenciákkal” való fertőzöttségét és „destruktív működését”, valamint a „félrevezetett népek érthetetlen és megmagyarázhatatlan” bizalmatlanságát a kollégium felé.¹⁷⁰

Az utolsó évben mindenesetre – a beszámoló szerint – a helyi gazdaszövetségnek is köszönhetően az „eddig félrevezetett kiscgazdák szeméről végre leesett a hályog”, ami – talán kissé önironikus megfogalmazásban, de – a szövetség „legnevezetesebb eredményei” közé volt vehető. Ennek következtében a városban tartott (történelmi témájú) előadásoknak „nagy és szinte meglepő sikere” lett, részt vett rajtuk „Sárospatak erősen differenciált társadalmának minden eleme”. A patakiak tevékenysége még Tüdös Istvánnak, a Tiszáninneri Egyházkerület püspökének elismerését is kivívta, sőt, a földművelésügyi miniszter rendeleti úton biztosított népkönyvárat a szövetségnek.¹⁷¹ A beszámoló a szövetséget „a főiskolai ifjúság egyik legnépszerűbb és legnépesebb” egyesületeként aposztrofálta, mely az egyedüli lehetőséget nyújtotta a diákságnak a mezei munkásság hétköznapijaival való megismerkedésre. Egyik legnagyobb sikerüknek belső tevékenységüket, tagságuk szociális önképzését tartották, illetve „a jövő ref. lelkészeinek és jogásznemzedékének a szociális eszmék iránti lelkesedéssel, a népjólét előmozdítását célzó nemes törekvéssel való telítése az a siker”, amelyre a leginkább büszkéek voltak. A külkapcsolatokat ápolandó, a Gazdaszövetség temesvári nagygyűlésén és az Országos Széchenyi Szövetség ugyanitt tartott szövetségtanácsi gyűlésén alelnökeivel, ifjabb Szabó Sándorral és Gesztelyi Nagy Lászlóval képviseltették magukat a patakiak, akik külön köszönetüket fejezték ki beszámolójuk végén a kor két

¹⁷⁰ A szöveg idézi a Bacsoni Lajos egykori pataki jogtanártól származtatott mondást, miszerint „Patak olyan, mint a világítótorony: messzire elvilágít, de az aljában sötétség van.” *Értesítő*, 1913/14, 256.

¹⁷¹ *Uo.*, 257–258. Ezen a ponton szintén párhuzamot vonhatunk a széchenyisták és a faluszeminárium között, mivel Újszászy professzor falumunkájának szintén központi eleme volt a folyamatosan bővített, színvonalas népkönyvtárak létrehozása és köröztetése.

elismert agrárszakértőjének, Bernát Istvánnak és Czettler Jenőnek is.¹⁷²

Ami a pataki széchenyista diákok személyi állományát illeti, már az egyik 1912-es beszámolóban feltűnik az alelnökök között¹⁷³ az ekkor még csak másodéves jogász, ugyanakkor már (többek között) a helyi Jogász Egylet alelnökeként is pozicionált Gesztelyi Nagy László, aki a két világháború között az agrárium egyik avatott szakértőjeként vált országosan ismertté.¹⁷⁴ Sárospataki évei széleskörű érdeklődésről és nagy munkabírásról tanúskodnak (kötelezettségei mellett Nietzsche-ről írt ekkor könyvet). Gesztelyi az összeomlás előtt a sárospataki Széchenyi Szövetség elnökévé avanszált, majd 1917-től 1919-ig ő irányította tovább az országos szövetség ügyeit.¹⁷⁵ „Összeszedte a régi széchenyistákat és újakat gyűjtve azokhoz, az 1914 óta szervezet nélkül álló Szövetséget ismét megalakította.”¹⁷⁶

Mire azonban személyében egy volt pataki diák került az országos apparátus élére, a sárospataki szervezet már évek óta nem működött. Az 1914/1915-ös tanévtől kezdődően eleinte még tudósítanak az kollégiumi értesítők a szövetség – hadiállapot miatti – meg nem alakulásáról, ám rövidesen ez az igen csekély életjel is megszűnt. Működésüknek talán utolsó nyoma ifjabb Szabó Sándor a Sárospataki Ifjúsági Közlönyben közölt felhívása, melyet a besorozott parasztság földjének kihasználatlansága kapcsán címzett a sárospataki teológus ifjúságnak. Ebben Szabó főként a nemzetgazdasági helyzetre és a falusi lelkészek „földközelségére” hivatkozva azt javasolta, hogy azok, „akik nem mentek hadba, s képeseknek érzik magukat erre, nyújtsanak segítséget az elárvult hazai föld művelőinek közkincsünk, a termés betakarításában és a jövő évi termés előkészítésében.” A felhívást a pataki széchenyisták az Akadémiai Szék elé terjesztették, bár valószínűsíthetően nem lett

¹⁷²Uo., 258–260. Bernát István (1854–1942): agrárpolitikus, egyetemi tanár, az MTA tagja. Jogot végzett a budapesti egyetemen, pályáját minisztériumokban kezdte, 1892-ben azonban kilépett az állami szolgálatból és a Károlyi Sándor körül csoportosuló reformkonzervatív földbirtokosokhoz csatlakozott, több lapjukat (pl.: *Magyar Gazdák Szemléje*) szerkesztette is. A századfordulón Darányi Ignácól átvette a Magyar Gazdaszövetség vezetését, emellett a Hangya és a Mezőgazdák Szövetkezetének egyik alapítója volt, 1906-tól alkotmánypárti képviselőként is működött az országgyűlésben. Részt vett az 1907. XLIV. tc. (ún. „derestörvény”) és a kivándorlás kapcsán készített 1903. IV. tc. előkészítésében is. 1920-tól 1925-ig a közgazdasági egyetem tanára, 1924-től a Magyar Nemzeti Bank alelnöke. (Emiatt tanszékéről, valamint szerkesztői szerepéről lemondott.) 1927-től 1933-ig felsőházi tag, 1939-től haláláig a Hangya Szövetkezet elnöke volt. Széles körű szakirodalmi munkásságot fejtett ki napilapokban, folyóiratokban. Magyar Életrajzi Lexikon. (Internet.)

¹⁷³*Széchenyi*, 1912, november, 47–78

¹⁷⁴Gesztelyi Nagy László (1890–1950): agrárközgazdász, jogász. Pályája kezdetén az Országos Gazdasági Munkáspénztárnál, majd a Magyar Gazdaszövetségnél működött. 1922-től a Kecskeméti Mezőgazdasági Kamara igazgatója. Nevéhez fűződik a Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara megszervezése és kifejlesztése. Kidolgozta a mezőgazdaság fejlesztésére vonatkozó törvényt, segítette a munkásköröket, támogatta a háziipart, népfőiskolát, homok- és szikkisérleti gazdaságot, mintagyümölcsöst szervezett, Kecskeméten kertmunkásképző iskolát létesített (1929). Tervet dolgozott ki a mezőgazdasági munkáskérdés és szakoktatás megoldására, szorgalmazta a homoki szőlőtelepítést és az árvízmentesítő társulatok államosítását. Mint országgyűlési képviselő befolyását iskolák építtetésére (Páhi, Császártöltés) használta fel. Magyar Életrajzi Lexikon. (Internet.)

¹⁷⁵*Országos Széchenyi–Szövetség évkönyve, 1921/1922*, Bp., Országos Széchenyi Szövetség, 1922–23, 9.

¹⁷⁶KERÉK, *Az Országos Széchenyi Szövetség...*, 112.

komolyabb foganatja az eredetileg a Gazdaszövetségtől származó elképzelésnek.¹⁷⁷

A világháborút követően az országhatárra került kollégiumban eleinte nyilvánvalóan más problémák kötötték le a hallgatóság figyelmét, amihez még hozzájárult az Országos Széchenyi Szövetség hanyatlása is. Kerék Mihály 1932-es megjegyzése szerint „a vidéki Széchenyi Szövetségek működése az elmúlt tíz év folyamán messze elmaradt a háború előttiétől”¹⁷⁸ és jóformán csupán a debreceni csoport végzett értékelhető kiszállásokat (a Faluszövetséggel közreműködve). A változást Sárospatakon csak a harmincas évek hozták el, amikor is a faluszeminárium csatlakozott (névleg) a Széchenyi Szövetség munkájához.

I.2.2.2. Folklore Fellows

Bár a néprajzi indíttatású falukutatás Sárospatakon – mint láthattuk – komoly hagyományokkal bírt, a huszadik század elején egy nemzetközi program adott új lendületet a gyűjtőknek. Ez a program a Folklore Fellows (FF) mozgalma volt, mely 1907-ben alakult meg Finnországban Krohn Károly helsingforsi egyetemi tanár vezetésével. Katona Lajos,¹⁷⁹ a mozgalom első honi patrónusa szerint: „Finnországból, a hol a folklore kincseinek lehetőleg teljes egybegyűjtése és módszeres feldolgozása terén eddig a legtöbbet tettek, indul ki egy nagyon életrevaló tudományos mozgalom: a népies hagyományok szóbeli részének nemzetközi szövetség által szervezendő lajstromozása és hozzáférhetővé tétele érdekében.”¹⁸⁰ A program mindenekelőtt a kutatók munkáját elősegítendő vette számba a népiség értékeit; a szakmai gondossággal készített forrásközléseken túl segédletekkel és fordításokkal téve széles körben hozzáférhetővé a néprajzi gyűjtéseket. Az alapszabály szerint „minden országnak, amely a szövetségben tagok által képviselve van, helyi szervezete, vagy állandó ügyvivője lesz, mely (vagy aki) az anyagi összeköttetésre vállalkozik.” A szövetség hivatalos közleményét (*F. F. Communications*) a tagok ingyen kapták, akik munkájukért díjazásban is részesültek.¹⁸¹ Fontos hangsúlyozni a gyűjtés unikális időpontját. A századelő ugyanis az a pillanat, amikor a technikai fejlődés pozitív hozadékai (például a fényképezőgép és a fonográf) már a kutatók rendelkezésére álltak, ugyanakkor e fejlődés a világháborúval és

¹⁷⁷Ifj. SZABÓ Sándor, *A Széchenyi Szövetség és a háború*, Sárospataki Ifjúsági Közlöny (továbbiakban: SIK), 1914, szeptember, 10–12.

¹⁷⁸KERÉK, *Az Országos Széchenyi Szövetség...*, 128–129.

¹⁷⁹Katona Lajos (1862–1910): folklórlista, irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja (1901). Részt vett a Magyar Néprajzi Társaság megalakításában. Az *Ethnographia* első számát az ő programja indította, 1891–1892-ben szerkesztette is a lapot. A kor legképzettebb elméleti folklóristája volt Magyarországon. Magyar Életrajzi Lexikon. (Internet.)

¹⁸⁰Katona Lajos beszámolója a nemzetközi folklórlista-szövetség (FF) megalakulásáról, *Ethnographia* 1908, 374–375. Közli: *Néphit szövegek...*, 351.

¹⁸¹Uo., 351–352.

az azt követő társadalmi, gazdasági, politikai változásokkal még nem rendítette meg alapjaiban a tradicionális paraszti közösségeket. A gyűjtés így „a néprajztudomány megszokott mértékként kezelt időszakát” mutatta be. „Ekkor még olyan mértékben homogénnek tekinthető a néphagyomány, hogy egy-egy adatot is általánosnak vélhetünk.”¹⁸²

Katona Lajos halálával (1910) a magyarországi szervezkedés rövid időre megtorpant, ám nem állt le, így 1911. november 29-én megalakulhatott az Folklore Fellows magyar szakosztálya, amelynek elnöke Sebestyén Gyula,¹⁸³ alelnöke a nyelvész Gombocz Zoltán,¹⁸⁴ titkára Bán Aladár lett.¹⁸⁵ A szempontok egységesítése és a kutatók megsegítése érdekében Sebestyén Gyula – Bán Aladár „hathatós közreműködésével”¹⁸⁶ – 1912-ben gyűjtési *Tájékoztatót* szerkesztett, mely tulajdonképpen a programban résztvevő gyűjtők kérdőíve lett. Az éppen az 1912-es sárospataki összejövetelen bemutatott (és szétosztott) segédlet bár értelemszerűen a néprajzi aspektusra fókuszál, a társadalomtörténet-kutatás számára is érdekes pontokat tartalmaz; például az élelmezés, a lakás, a ruházat, a különböző foglalkozások, valamint az egészség–betegség problémakörét érintve.¹⁸⁷ Emellett Sebestyén munkája később a faluszeminárium által használt útmutatónak¹⁸⁸ is egyik kútforrása lehetett, hiszen az Újszászy Kálmán által írt segédlet fő forrásának¹⁸⁹ szerzője, Bodor Antal is ajánlotta a – bizonyára Patakon egyébként sem ismeretlen – munkát a (nála nem túlságosan kidolgozott) néprajzi részt kiegészítendő.¹⁹⁰

¹⁸²*Néphit szövegek...*, 11.

¹⁸³Sebestyén Gyula (1864–1946): folklorista, irodalomtörténész, az MTA levelező tagja. A budapesti egyetemen modern filológiát hallgatott, 1890-ben doktorált. Thaly Kálmán buzdítására kezdett népköltészeti tanulmányait az egyetemen Gyulai Pál irányította, aki számára a Kisfaludy Társaság támogatását is megszerezte, 1909-ben lett a Társaság tagja. 1889-től az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott, 1905-től a könyvtárosztály igazgatója. A Folklore Fellows 1910-ben alakult magyar osztályának elnökeként a társadalmi gyűjtőhálózat néprajzi munkáját irányította. A Magyar Néprajzi Társaság 1917-ben elnökevé választotta, tisztségét 1919-ig töltötte be. 1898-tól az *Ethnographia* szerkesztője. Magyar Életrajzi Lexikon (Internet.) és KÓSA László: *Őstörténet és magyar néprajzi kutatás a két világháború között*. (Internet.)

¹⁸⁴Gombocz Zoltán (1877–1935): nyelvtudós, egyetemi tanár, az MTA tagja, 1933-tól az MTA I. osztályának elnöke. Számos tanulmányútja, vendégtanárkodása mellett a budapesti és a kolozsvári egyetemen tanított és szerkesztett számos szakmai folyóiratot. Széles látókörű, nagy tehetségű tudós volt, munkásságának iránya a magyar nyelvtudomány egész területére kiterjedt. Magyar Életrajzi Lexikon. (Internet.)

¹⁸⁵Bán Aladár (1871–1960): költő, műfordító, irodalomtörténész, folklorista. Cisztercita szerzetesnek készült, majd kilépett a rendből és Budapesten elvégezte az egyetemet, bölcsészeti doktorátust szerzett. Széles körű tevékenységet fejtett ki a finnugor népek kulturális és tudományos kapcsolatainak kiszélesítése érdekében. Finn valamint észt írók, költők műveiből műfordításokat készített, emellett számos finnugor vonatkozású cikke, tanulmánya és fordítása jelent meg. Magyar Életrajzi Lexikon. (Internet.)

¹⁸⁶SEBESTYÉN Gyula, *A Folklore Fellows Magyarországon*, Budapesti Szemle, 1912, 152. köt., 430. sz., 146.

¹⁸⁷Az *Ethnographia* 1912-es kötetében publikált (193–213) szöveget közli: *Néphit szövegek...*, 19–32. Az alapításhoz: *Uo.*, 7.

¹⁸⁸ÚJSZÁSZY, *A falu...*

¹⁸⁹BODOR Antal, *A falukutatás vezérfonala*, Bp., Magyar Társaság Falukutató Intézete, 1935. Újszászy Bodor mellett ismerte és hasznosította az erdélyiek falukutatói módszertanát is. Ennek egy 1941-es vázlatát közli: VENCZEL József, *A falukutatás módszerének vázlata* = *Uő, A falumunka útján: válogatott írások*, Orbán Balázs Közművelődési Egyesület, Székelyudvarhely, 2008, 30–59. (Fordítva is így volt; Venczel hivatkozta végjegyzetében Újszászyt: *Uo.*, 55.)

¹⁹⁰BODOR, *i. m.*, 33.

Az FF pataki szervezete az első hazai vidéki szekció volt, melynek megalapítása az említett sárospataki nagygyűléséhez kötődik. Az 1913-as beszámoló szerint „a magyar folklóre történetében örökké emlékezetes lesz az, hogy a Folklore Fellows magyar osztálya az országos gyűjtés zászlaját a M. Néprajzi Társaság első vándorgyűlésével kapcsolatban a sárospataki ref. főiskola imatermében bontotta ki.”¹⁹¹ Az 1912. május 19-én megtartott, nagysikerű összejövetel az országos visszhangon túl nemzetközileg is jegyzett eseménnyé vált, amit az *FF Communications* is méltatott.¹⁹² Ha az okokat keressük a választott helyszínnel kapcsolatban, ki kell térni az elnök véleményére. Sebestyén Gyula szerint ugyanis a „Felső-tisza-vidék szintiszta magyar nyelvterületének ősrégi iskola-városánál gyűjtésre alkalmasabb gócpontja talán az egész országnak nincs. (...) A híres református főiskola tudós tanári kara Erdélyi János itteni tanárkodásának emlékei közt a folklóre iránti szeretetet ápolja”, így biztos sikert jelentett a döntés, miszerint „az első gyűjtőszövetség megalakulása alkalmával a 23 éve fennálló Magyar Néprajzi Társaság is itt tartsa meg első vidéki vándorgyűlését.”¹⁹³

A „kettős irodalmi ünnepen” – melyen többek között Bátky Zsigmond és Györffy István etnográfusok is megjelentek – négy pataki tanár, „négy kitűnő folklorista” szerepelt a felolvasók között.¹⁹⁴ A délelőtti tudományos ülést követően ifjúsági gyűlés következett. Sebestyén Gyula itt „az érdeklődő komoly ifjak hatalmas gyülekezete előtt” mutatta be a szervezetet, annak külhoni és hazai felépítését, célkitűzéseit, közülük „első sorban a hagyomány emlékeinek Sárospatakról kiinduló országos gyűjtését” emelve ki, majd kihirdette a református főiskola és az állami tanítóképző intézet ifjúságának számára kiírt 33 pályakérdést.¹⁹⁵ Az *Ethnographia* számait, valamint (6-tól 50 koronáig terjedő) pénzbeli juttatásokat jelentő pályadíjak a tanítóképzősök mellett a kollégium mindhárom ágát; a jogakadémiát, a teológiát és a gimnáziumot is érintette – mindenhol külön pályázatokat biztosítva (sőt, néhol külön évfolyamok szerint is tovább bontották a kiírást).¹⁹⁶

A Kisfaludy Társaság „a néphagyomány összes műfajait felölelő leggazdagabb és

¹⁹¹Beszámolók az 1913-as évről, *Ethnographia* 1913, 251–256. Közli: *Néphit szövegek...*, 379–382.

¹⁹²„Die erste Jugendversammlung wurde am 19.05.1912. in Sárospatak abgehalten, wo sich die Schüler und Professoren der 400-jährigen reformierten Hochschule mit Begeisterung der Bewegung anschlossen. In dieser Versammlung erklärten Präsident Sebestyén und Ludwig Erdélyi, Mitglied von »FF«, der Jugend das verfährt der Einsammlung.” *FF Communications* 12. Hamina, 1913, 13–14. Közli: *Néphit szövegek...*, 354–355.

¹⁹³*Ethnographia* 1912, 193–199. Közli: *Néphit szövegek...*, 365–366.

¹⁹⁴Hodossy Béla, a tanítóképző intézet igazgatója a gyermekjátékokról tartott előadást, Harsányi István *Két XVIII. századi dalgyűjtemény kézírata* címmel ismertette a főiskolai énekkar egy énektárát, míg Deák Geyza *Ősjegek a magyar nép díszítő művészetében* címmel, Novák Sándor pedig a *Borsod megyei lakodalmak szokások és versek* témakörében értekezett az egybegyűlteknél. POCSAINÉ EPERJESI Eszter, *Palágyi Deák Geyza: 1871–1931*, Acta Patatina V., Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2001, 40–42.

¹⁹⁵*Ethnographia* 1912, 193–199. Közli: *Néphit szövegek...*, 366–367.

¹⁹⁶*Ethnographia* 1912, 251–253. Közli: *Néphit szövegek...*, 373–374.

legértékesebb gyűjteményekre”, a Magyar Néprajzi Társaság „a néphagyományok valamelyik műfajának, vagy csoportjának leggazdagabb és legértékesebb gyűjteményeire”, a Magyar Nemzeti Múzeum pedig „a leggazdagabb és legértékesebb dallam-gyűjteményekre” tűzött ki jutalmat, magánadományok¹⁹⁷ mellett. Továbbá, az ekkor még a Nemzeti Múzeum könyvtári osztályaként működő Országos Széchényi (itt következetesen: Széchényi) Könyvtár biztosította a régi dalgyűjtemények és ponyvairodalmi termékek megvásárlását, valamint a Múzeum néprajzi osztálya a gyűjtőszövetség elnökségének kölcsönadott fonográfokat és fonográf-hengereket is. „Az FF magyar osztálya ezen kívül gondoskodik arról, hogy a pályázat irodalmi értékkel bíró eredményei s köztük az esetleg meg nem jutalmazott pályaművek értékesebb adalékai is a gyűjtők neve alatt megjelenjenek.”¹⁹⁸

Az elnöki tájékoztató után Rácz Lajos rektor jelentette be a sárospataki szervezet megalakulását, melynek „tagja lesz minden hittanhallgató, joghallgató, VI–VIII. oszt. főgimnáziumi tanuló és tanítóképzőintézeti növendék, a ki a *Tájékoztató* utasítása szerint folklorisztikai gyűjtésre vállalkozik.” A rektor beszédét követően Erdélyi Lajos egyetemi magántanár rövid előadást tartott a tájnyelv pontos hangtani lejegyzésének módozatairól, majd a főiskola szeniorja köszönte meg az országos intézetek és társaságok pályadíjait, biztosítva őket a diákság lelkesedéséről és munkakedvéről. Az érdeklődésre és a kollégiumi ifjak valóban komoly szándékára utal, hogy a gyűlésen „hatszáznál több” *Tájékoztatót* kellett az FF munkatársainak kiosztani.¹⁹⁹ Az ismét szólásra emelkedő elnök beszédében újfent kiemelte Erdélyi szerepét, felhívva az egybegyűlteket figyelmét az 1914-ben esedékes jubileumra, melyet nemcsak szoborral, de „ércnél maradóbb” módon is illik megünnepelni. A tervek szerint „a régi mester szellemi örökségének birtokában” külön kötetű szerkesztik a sárospataki ifjúsági gyűjtőszövetség eredményeit és 1914-ben ki is adják a Kisfaludy Társaság „ama Magyar Népköltési Gyűjteményében, amelyet Erdélyi János alapított.”²⁰⁰ Sebestyén beszámolója a terveken túl, pontosan informál a sárospataki FF vezetőségéről, akik egyben a beérkező pályázatok bírálói is lettek.

A tanári kar részéről Rácz Lajos rektor, Csontos József főgimnáziumi igazgató, Nagy Béla teológiai dékán, Finkey Ferenc jogkari dékán, Novák Lajos, az Irodalmi Önképző Társaság elnöke, Gulyás József, az Erdélyi Önképzőkör tanárelnöke, Deák Geyza

¹⁹⁷ Szalay Imre, a Nemzeti Múzeum igazgatója, Vikár Béla, a Néprajzi Társaság volt főtitkára és Sebestyén Gyula tűzött ki pályadíjakat, külön résztevékben (többek között balladákra, misztériumokra, babonákra és népmesékre). *Uo.*

¹⁹⁸ *Uo.*

¹⁹⁹ *Ethnographia* 1912, 193–199. Közli: *Néphit szövegek...*, 366–367. Jóval később Honti János is arról értekezett, hogy „hatalmas példányszámban” fogytak a gyűjtési tájékoztatók a századelőn. HONTI János, *A Folklore Fellows száz kötete*, *Ethnographia* 1933, 77.

²⁰⁰ *Ethnographia* 1912, 193–199. Közli: *Néphit szövegek...*, 366–367.

főgimnáziumi tanár, Novák Sándor főgimnáziumi tanár, Harsányi István főiskolai könyvtárnok, Hodossy Béla tanítóképző intézeti igazgató és Takács Imre tanítóképző intézeti önképzőköri tanárelnök került a vezetőségbe. Az ifjúság részéről Svingor Jenő főiskolai szenior, Szőke István teológiai egyesületi elnök, Szabó Jenő jogászelnök, Fekete Gyula, az Irodalmi Önképző Társulat elnöke, Kiss Géza, az Erdélyi Önképzőkör elnöke és Szabó András, a tanítóképző intézet ifjúsági elnöke képviselte a diákságot.²⁰¹ A nevezettek nyilvánvalóan súlyt adtak a szervezetnek, hiszen személyük által a kollégium és tanítóképző intézet vezetői és diákegyesületi elnökei kerültek pozícióba az FF helyi egyesületében.

Szintén Sebestyén beszámolójából értesülünk a gyűjtések célközönségéről. Mint fogalmaz: „gyűjtőkül legelsősorban a felső- és középiskolák szaktanárait és érettebb tanulóifjúságát kell megnyernünk. Ezek az iskolai szünidők folyamán a néppel közvetlenül érintkezhetnek, valamint a nép is velük közlékenykedik legszívesebben. Ugyane szempontból kellett gondolni a néptanítói karra is, mely a néprajzi gyűjtéseknek eddig is igen értékes tényezője volt. A tanítóság közreműködését hathatósan kiegészítik a tanítóképző intézetek tanárainak és növendékeinek együttes gyűjtései. Igénybe vesszük továbbá a falusi jegyzők hatalmas testületének helyes irányítással igen értékessé fejleszthető munkásságát. Felkeressük gazdasági iskoláink volt és jelenlegi növendékeit. És akiket első helyen kellett volna megemlítenünk: a kath. szemináriumok és prot. teológiák volt és jelenlegi növendékeit, valamint a nép testi és lelki életével állandóan foglalkozó falusi orvosokat.”²⁰² Hasonlóan diák- és iskola-centrikus egyesületi tevékenységet céloz tehát a tervezet, mint amit a Széchenyi Szövetség esetében is láthattunk (és ami tovább élt a faluszeminárium felépítésében is).

A tervek nem maradtak papíron. Az 1913-as beszámoló szerint a sárospataki és az azt követő egri ifjúsági gyűlések következtében meginduló munka „első évi eredményei oly meglepőek voltak, hogy a Folklore Fellows magyarországi elnöksége az elmúlt tanév során hat újabb gyűjtőszövetséget szervezett. (...) Bebizonyosodott, hogy a mozgalom vezetői igen jól számítottak, midőn az úttörés nehéz munkájához az itteni tudós tanárok irányító közreműködését és az itteni tanulóifjúság rendkívül értékes gyűjtői képességeit vették igénybe.” A pályakiírásokra 33, többnyire egész kötetre terjedő értékes gyűjtemény érkezett, valamint hat népi eredetű kéziratos gyűjtemény és egy régi ponyva.²⁰³ Mindez jóval felülmúlta a második helyen végző egri gyűjtést. „A két vidéki gyűjtőszövetség első évi

²⁰¹Uo.

²⁰²Uo., 365.

²⁰³Beszámolók az 1913-as évről, Ethnographia 1913, 251–256. Közli: *Néphit szövegek...*, 380–381.

eredménye összesen 53, túlnyomórészt egész kötetre terjedő gyűjtemény lett.”²⁰⁴ A sárospataki szervezet eredményességét méltatta a nemzetközi szaklap is.²⁰⁵

A vezető tanárok közül Deák Geyza, Novák Sándor és Harsányi István szintén beküldtek egy-egy kötetre terjedő értékes gyűjteményt, a vezetőség pedig minden pályázót jutalomban részesített a június 22-i évváró ünnepélyen, míg a következő évre összesen 500 K-t és 33 kötet népköltési gyűjteményt tűzött ki. A Kisfaludy Társaság továbbá felkérte „Deák, Novák és Harsányi tanár urakat ajándékképpen beszolgáltatott gyűjteményeik kiegészítésére. Ugyane társaság bízta meg továbbá Kiss Géza és Gaál István hittanhallgatókat, G. Nagy László joghallgatót, Horváth Lajos VIII. o. tanulót, Kiss Ernő és Horváth János tanítóképző intézeti növendékeket, hogy gyűjtéseiket a néphagyomány minden emlékére kiterjesztve folytassák.”²⁰⁶ A kitétel oka, hogy bár a mozgalom honi vezetőinek eredendő célja szerint „az ifjúság a nyári gyűjtés eredményét a karácsony-vízkereszti ünnepkörben a téli népszokások, babonák és egyéb kalendáris emlékek lejegyzésével”²⁰⁷ teljesebbé teszi (ezt szolgálta volna a januári leadási határidő), a beküldött pályaművek zöme mégis nyári gyűjtésekről származott. Így a „sárospataki és egri fényes eredmény annyira lírai természetű, tehát egyoldalú volt, hogy a gyűjtést okvetlenül folytatni kellett” és az ifjúság érdeklődését ezúttal „a télen könnyebben hozzáférhető mesei és mondai anyagra, népszokásokra, mítoszi magvakat rejtő babonás gyakorlatokra és népi hiedelmekre” kellett – újabb pályadíjak kiírásával – irányítani.²⁰⁸

Az első év sikertörténetének felvázolása után talán nem felesleges a századforduló pataki népkutatásának „tanári triumvirátusát” legalább néhány bekezdés erejéig bemutatni. Közülük a gimnázium rajztanárának, Deák Geyzának a néprajzi munkássága emelkedik ki, aki – elsősorban szülőföldjére, Ungra vonatkozóan – sokrétű adatgyűjtést folytatott, már az FF feltűnése előtt is. Balassa Iván szerint „a magyar néprajzkutatás korai szakaszában, a XIX–XX. Század fordulóján a gyűjtők és feldolgozók jelentős része a rajztanárok közül került ki. Ez azt jelentette, hogy a tárgyakat, munkaeszközöket rajzolás közben belülről megismerték.

²⁰⁴SEBESTYÉN Gyula, *Négy emlékirat a hazai néphagyomány emlékeinek országos gyűjtése tárgyában*. Közli: *Néphit szövegek...*, 401.

²⁰⁵„Die Sektion hat ihre im vorigen Jahre erfolgreich begonnene Wirksamkeit forgesetzt. Die Arbeit des ersten Sammlerbundes von Sárospatak erzielte staunenswerte Ergebnisse. Auf die Preisfragen wurden 33 Sammlungen, 6 Hefte alte Handschriften volkstümlicher Herkunft und 1 alter druck der Marktliteratur eingesendet. Enter den teilnehmen befinden sich auch leitenden Professoren des Kollegiums: Geyza Deák, Sándor Novák und István Harsányi. Alle Schüler, die an der Sammlung teilnehmen, erhielten je einen Preis. Dieses Ergebnis bewog die Leitung der Sektion, den lokalen Jugendbund auch für das folgende Jahr (1913-14) aufrecht zu halten. Zu diesem Zwecke setzte die Kisfaludy-Gesellschaft und die Ungarische Sektion des »FF« neuerdings 500 Kronen und 33 Bände folkloristische Werke als Preise aus.“ (*Die ungarische Sektion des Forscherbundes „FF“ im Jahre 1913, FF Communications 12. Hamina, 1914, 1–3. Közli: Néphit szövegek...*, 356–357.)

²⁰⁶Beszámoló az 1913-as évről, *Ethnographia* 1913, 251–256. Közli: *Néphit szövegek...*, 380.

²⁰⁷SEBESTYÉN, *A Folklore Fellows Magyarországon...*, 147.

²⁰⁸SEBESTYÉN, *Négy emlékirat...*, Közli: *Néphit szövegek...*, 401–402.

És szinte magukévá tették. Ez fényképezéssel sohasem érhető el.”²⁰⁹ Deák – Újszászy Kálmán későbbi apósa²¹⁰ – is „fáradhatatlanul gyűjtötte a magyar nép emlékeit, és rajzolta az eléje táruló világ minden szépségét, (...) járta a Tisza, Bodrog, Latorca, Ung folyók vidékét, és ha saját pénzén kellett, hogy tárgyakat vásároljon, azt is megtette.”²¹¹ Kevésbé hízelgő képet fest róla egykori diákja, a későbbi kassai lelkész (még később: kiváló néprajzos) Szabó Lajos, bár szerinte is „jellegzetes alakja volt a pataki tanári karnak Deák Geyza rajztanár úr (...). Művészi kinézésű, művészi lélek volt valóban, aki nemcsak magas fokon rajzolt, kezelte az ecsetet is, de néprajzzal is foglalkozott, anekdota-könyve is jelent meg.” Mindazonáltal „Deák tanár úr a pofonbüntetést is alkalmazta a renitens diákokkal szemben. A finom művész kezeivel azonban nem tudott volna érzékeny csapást adni nekik, ezért a nagy pecsétgyűrűjét befelé fordította pofozáskor. Különösen akkor, ha izraelita felekezetű gyereket pofozott. Ő volt az egyetlen antiszemita a pataki tanári karnak. De hát ezzel ő nem sok kárt okozott”²¹² – tette hozzá némileg feloldásképp Szabó.

A másik két vezetőtanárról ugyanő merőben másképp vélekedett. Novák Sándor – a magyar és latin nyelvek tanára a főgimnáziumban – „mosolygó szemű, meleg szavú, a kisdíákhoz apai szeretettel odahajló, csupa-szív ember” volt (olvasatában), aki kifogyhatatlan világháborús élményei mellett „jó szóval tanított, kedves előadasmódjával, szép stílusával könnyűvé tette a tananyag átvételét.”²¹³ Szintén nagy szeretettel emlékezett meg Szabó a héber nyelvet tanító Harsányi Istvánról, aki „egy mázsa körüli csupa jóság, csupa szeretet, csupa mosolygás, csupa együttérzés, csupa nyájasság férfiú” volt. (...) Ő volt a főiskolai Nagykönyvtár igazgatója, és komoly sikereket ért el publikációival, könyveivel.” Emellett „Harsányi professzor úr rendkívül fontos missziói feladatnak tekintette, hogy az Anyaszentegyház számára lelkipásztorokat toborozzon. Mikor eljött az érettségi ideje (...), szinte hajtóvadászatot rendezett a maturandusokra – már tudniillik azokra, akiket külső kiállításuk alapján, megfelelő, leendő papi alkatnak vélt.”²¹⁴

Ha a vezetőtanárok megismerése után az 1913-as beszámoló hallgatói névsorára pillantunk, találni köztük egy, már a széchenyisták köréből megismert nevet, Gesztelyi Nagy Lászlóét. A századelős főiskolai társadalmi élet gyakorta különböző cégek alatt zajló, ám

²⁰⁹BALASSA, i. m., 107.

²¹⁰Újszászy Kálmán emlékkönyv..., 18. (Önéletrajzi írások.)

²¹¹POCSAINÉ, i. m., 9.

²¹²SZABÓ, *Utolsó szalmaszál...*, 31. Gulyás Pál szakmailag sem kímélte Deákot éles, rengeteg idézetet tartalmazó kritikájában, melyet *A könyv és a könyv díszítése* című munkájáról közölt. Pl.: „E füzet egy igen jó pedagógiai gondolatnak fölöttébb silány kivitele. (...) Deák füzete nemcsak hogy igen pongyolán van megszerkesztve, de szinte lapról-lapra elárulja tájékozatlanságát, forrásai értéktelenségét.” GULYÁS Pál, *Deák Geyza, A könyv és a könyv díszítése*, Magyar Könyvszemle, 1911/4, 360–361.

²¹³SZABÓ, *Utolsó szalmaszál...*, 28–28. Életrajzi adatok mellett irodalmi munkásságát közli: CZEGLÉ, i. m., 225.

²¹⁴SZABÓ, *Utolsó szalmaszál...*, 37–38. Életrajzi adatain túl, irodalmi munkásságát vázlatosan közli: CZEGLÉ, i. m., 213–214.

több szervezet irányultságában nagyon is összefüggő egyesületi életét példázza G. Nagy feltűnése az FF programjában. Az 1912-es évben Gesztelyi mindamellet, hogy a pataki Jogász Egylet és a Széchenyi Szövetség helyi szervezetének alelnöke volt, sokrétű elfoglaltságai (tanulmányai, írásai) nem gátolták, hogy a néprajzi gyűjtésben is részt vegyen.²¹⁵ Mindazonáltal nem ő volt az egyetlen közös pont a két szervezet között. Gaál István teológus, aki szerepel az 1912-es és az 1914-es széchenyista kiszállási listán – sőt, egy évig jegyzőként ténykedett a pataki szervezetben²¹⁶ – szintén aktív tagja volt a gyűjtőszövetségnek is, aminek jeleként 1913-ban és 1914-ben kétszer 130–140 oldalas, színvonalas gyűjtést juttatott el a központi FF-nek.²¹⁷

A szervezetek összefüggéseihez további adalék, hogy a széchenyisták bemutatták a Folklore Fellows mozgalmát központi lapjukban; sőt, utaltak rá, hogy akár a szövetség is végezhetné ezt a néprajzi gyűjtőmunkát kiszállásai alkalmával.²¹⁸ Mindehhez még hozzátehetjük, hogy mindkét szervezet együttműködött a Gazdaszövetséggel is. A széchenyisták esetében ezt már láthattuk, ám az FF is kapcsolatba került a „gazdákkal”, lévén Sebestyén Gyula részt vett azon mintegy húsz előadó kiképzésében (és *Tájékoztatóval* való ellátásában), akik a Gazdaszövetség falusi tanfolyamain működtek majdan közre vidéken. Beszámolónk szerint az együttműködés alapja, hogy a Gazdaszövetségnek „lelkiek terén csakis a FF magyar osztályának gyűjtéseiből lehet megismernie azt a faji alapot, amelyre aztán bizton rá lehet építeni az ő nemzeti törekvéseinek minden iskoláját, templomát, várát és vásárcsarnokát,”²¹⁹ vagyis a szellemi, közigazgatási és gazdasági reformokat.

Mindezt összegezve és egybevetve a kor kevésbé hangsúlyozott tendenciáival; az épp

²¹⁵Népköltési gyűjtése ma is olvasható a Néprajzi Múzeumban. Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archívum (továbbiakban: NM. EA.) 941. Gesztelyi pataki közéleteti ténykedésének nyomait az egyik későbbi faluszeminarista teológus az elérhető értesítők, jegyzőkönyvek és folyóiratcikkek alapján összegyűjtötte. Eszerint sárospataki diákévei alatt az alábbi egyesületekben vállalt szerepet: Főiskolai Betegsegélyző Egylet (bizottsági tag), Erdélyi János Önképzőkör (pénztáros, ifjúsági elnök), Főgimnáziumi Gyorsírókör (főjegyző, ifjúsági elnök), Főiskolai Ifjúsági Egylet (bizottsági tag), Akadémiai Ifjúsági Olvasó Egylet (bizottsági tag), Magyar Irodalmi Önképzőtársulat (ellenőr, titkár), Főiskolai Jogászegylet (jegyző, alelnök, elnök, bizottsági tag), Sárospataki Akadémiai Athletikai Club (bizottsági tag), Sárospataki Széchenyi Szövetség (választmányi tag, alelnök). PETRÓ László, *Adalékok Dr. Gesztelyi Nagy László sárospataki élettörténetéhez*, Sárospatak, 1941. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1085.

²¹⁶*Értesítő*, 1913/14, 259.

²¹⁷NM. EA. 488 és 491. Köszönet illeti a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumának főosztályvezetőjét, Granasztói Pétert, aki betekintést engedett az eddig még nem publikált, digitális FF-adatbázisba és az archívum kézírataiba.

²¹⁸*Széchenyi*, 1912, december, 62–63.

²¹⁹*Ethnographia* 1912, 317. Közli: *Néphit szövegek...*, 377. A teljes(ebb) képhez hozzátartozik, hogy a cikk szerint Sebestyén a felkérésnek azért tett készséggel eleget, „mivel e kurzusok a vidéki városok művelt közönsége, a vidéki falvak vezetői és a helybéli felsőbb iskolai ifjúság jelenlétében tartatnak meg.” Ezen a ponton tehát markáns cezúrát lehet húzni a századelős népiségkutatás és a harmincas évek népművelő-népfőiskolai mozgalmai között – utóbbiak esetében ugyanis egyetemi oktatóknak sem derogált közvetlenül az iskolázatlanabb vidéki rétegek számára előadni. (Hangsúlyozandó, hogy mindez semmit nem von le Sebestyén Gyula érdemeiből, csupán egy mentalitástörténeti adalék kíván lenni.)

ekkor önállósuló, politikailag még ártatlan néprajztudománnyal, a létrejövő skanzenekkel, a népdalkutatásokkal, Kodály és Bartók kibontakozó életművével valamint nem utolsósorban a technikai fejlődéstől jobbra még érintetlen „néppel”, talán nem is tűnik annyira „rögeszmének” Gróh Gáspár tézise. Szerinte ugyanis „a 19. század legvégén, majd a 20. század első éveiben bontakozott ki a népiességnek és a népiségnek egy olyan fejezete, amelyik e hosszú történet [*a népiség*] egészének kulcsa lehetne, illetve lehetett volna.”²²⁰ Ha kulcsmomentumnak talán nem is, de a magyar népiségkutatás egy méltatlanul elfeledett szakaszának mindenképp tarthatjuk a millennium és Trianon közti – gyakran épp utóbbi torztükreán át szemlélt – korszakot. Mely, mint láthatjuk, a Bodrog partján egyfajta szellemi pezsgés jegyében telt. Sőt, Sárospatakon a világháború előestéjén sem tétlenkedtek a gyűjtők, hiszen 1915-ben országosan első helyen állt a sárospataki gyűjtőszövetség, éspedig nemcsak gyűjtőinek számával, hanem a gyűjtött anyag mennyiségére és minőségére nézve is. A szövetség az összes pályamű körülbelül 44 százalékát szolgáltatta, míg a második egri szervezet 25-öt. A gyűjtés sikere nagymértékben a fent említett tanárhármasnak volt köszönhető, akik „személyes részvételükkel szép és buzdító példát nyújtanak a tanulóifjúságnak.”²²¹

Gyűjtőszövetségesek és intézetek	Gyűjtők száma
Református teológia	7
Református jogakadémia	4
Református főgimnázium tanár: tanuló	3 26
Református tanítóképző intézet	19
	Összesen: 59

2. ábra. A sárospataki ifjúsági gyűjtőszövetség munkája (1912–1915).²²²

Természetesen a nehézségek nem kerültek el a gyűjtést, amit Sebestyén Gyula 1913 szeptemberében, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetségének Sopronban tartott évi közgyűlésen elhangzott indítványa is érzékeltet. Az elnök felszólalásában rámutatott, miszerint „már az országos gyűjtés kezdetén kiderült, hogy a vidéki könyvtárak a (...) nélkülözhetetlen forrásművekkel egyáltalán nincsenek, vagy csak hiányosan vannak felszerelve,” ezért indítványozta, hogy a szövetség a hatáskörébe tartozó könyvtáraknál

²²⁰GRÓH Gáspár, *Népi? Irodalom?* = „*De mi a népiesség...*” ...,14.

²²¹Ethnographia 1915, 336–339. Közli: *Néphit szövegek...*, 426.

²²²Ethnographia 1915, 336–339. Közli: *Néphit szövegek...*, 425.

hasson oda, hogy legalább a Kisfaludy Társaság Magyar Népköltési Gyűjteményét, valamint az *Ethnographiát* „sürgősen megszerezzék” (amit ő kedvezményes áron tud az intézmények számára biztosítani). Sebestyén javasolta továbbá a könyvtárak fonográfokkal való ellátását is, hogy azok „a dallam- és tájnyelvi gyűjtést is előmozdíthassák, a gyűjtések eredményeiből pedig, a könyvtárak és múzeumok eddigi kereteit kibővítve, nagy jövőjű külön osztályok alapjait megvethessék.” Az indítványokat a közgyűlés helyeslőleg fogadta, majd Wlassics Gyula elnök ígéretet tett azok megvalósítására.²²³

Nehézségek azonban nemcsak felszereltségbeli hiányosságokból, de a gyűjtés nem várt sikeréből is adódtak. A szervezési–finansziális problémák kezelésére 1914. május végén szintén Sebestyén Gyula tollából látott napvilágot a *Négy emlékirat a hazai néphagyomány emlékeinek országos gyűjtése tárgyában* című javaslat, mely „nagyjából azonos érveléssel” a vallás- és közoktatásügyi minisztertől, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójától, a Kisfaludy Társaságtól és a Magyar Néprajzi Társaságtól kér támogatást a munkálatokhoz.²²⁴ Az eredeti, 1912-es – fenti intézményeket érintő – cél az volt, hogy az FF honi szervezete „a hazai néphagyomány emlékeit összegyűjti, a Magyar Nemzeti Múzeum orsz. Széchenyi-Könyvtárban örökre letéteményezi, értékesebb részét a gyűjtők neve alatt a Kisfaludy-Társaság népköltési gyűjteményében s a Magyar Néprajzi Társaság folyóiratában kiadja, végül – tulajdonképpeni hivatásához mérten – a kiadott régibb és újabb gyűjtések anyagát a rendszeresen feldolgozandó kézirati anyaggal egyetemben az összehasonlító folklóre külföldi munkásainak is készséggel hozzáférhetővé teszi.”²²⁵ A gombamód szerveződő új szervezetek (1914-ben már 14 vidéki városban 41 főiskola és középiskola, valamint két néptanítói testület csatlakozott az FF-hez) hatására a mozgalom az 1914-es *Emlékirat* által „jutalomdíjak gyanánt kiosztandó rendkívüli segedelmet” kért a minisztertől,²²⁶ valamint koordináló szervként funkcionáló állandó folklóre-bizottság létrehozását várta a Kisfaludy Társaságtól. A dokumentum megerősíti a már említett célt, miszerint „az első kész kötetet a Kisfaludy Társaságnak még az idén Sárospatak szolgáltatja be, hogy ezzel ünnepelhesse meg legméltóbban néhai nagy tanárának, Erdélyi Jánosnak századéves születési évfordulóját.”²²⁷ Végül mindennemű sárospataki gyűjteménykiadás torzóban maradt, pedig 1916-ban már

²²³Ethnographia 1913, 317–318. Közli: *Néphit szövegek...*, 389–390.

²²⁴*Néphit szövegek...*, 7.

²²⁵Ethnographia 1912, 193–199. Közli: *Néphit szövegek...*, 369.

²²⁶Az egri és a sárospataki gyűjtésből „beérkezett kézirati anyag terjedelemben megközelítette azt, amit Erdélyi János a Kisfaludy Társaság hírlapi felhívásaival az egész ország területén 1844-től 1848-ig, tehát négy esztendőn át összegyűjtött. Ezért a két gyűjtőszövetségnél a Kisfaludy Társaság minden apró pályadíját, összesen 675 koronát oda kellett a gyűjtőknek ítélni.” –írta Sebestyén Gyula a társaságnak. SEBESTYÉN, *Négy emlékirat...*

Közli: *Néphit szövegek...*, 413.

²²⁷Uo., 401.

egyenesen három külön kötetet helyezett kilátásba Sebestyén Gyula a patakiak számára.²²⁸

A források azt sem tagadják, hogy a hiányosságok és gyűjtések nem várt kiterjedtsége mellett az anyagi problémáknak további oka, hogy „az alakuló gyűlésekkel felkeltett adakozókedv a második évi folytatásig már egészen lelohadt.”²²⁹ Az esetleges folytatást a szalmaláng-lelkiesedésen túlmutatóan azonban átszabta a nagypolitika is, hiszen bár az emlékiratok még a világháború első éveiben is kedvező fogadtatásra találtak, s a bennük kifejezett óhajok legnagyobb része a lehetőségekhez képest megvalósult, „mind Sebestyén nagyvonalú tervei, mind Bán Aladár éves beszámolóí voltaképpen a csakhamar kitörő első világháború miatt váltak lehetetlenné.”²³⁰ A hadi helyzet súlyosbodásával párhuzamosan a vidéki gyűjtőmunka is lassan elhalt, elsősorban az általános nehézségek és a hadkötelesek bevonulásának következtében. Hiába volt az országos elsőség, a háború láthatóan megtörte a sárospataki gyűjtések lendületét is. A kollégiumi értesítők szerint az 1913/14-es tanévben összesen 29 pályamű született, mely az akadémia (12), a főgimnázium (6) és a tanítóképző (10) között oszlott meg, ám az 1914/15-ös tanév során már csak 12 munkáról tudni (az akadémiáról öt, a főgimnáziumból három és a tanítóképzőből négy dolgozat érkezett be), 1915/16-ban pedig ez a szám is ötre csökkent (három gimnáziumi és egy képezdei gyűjtéssel). A következő évekre ekkor már rendszerint ugyanazokat a pályatételeket írták ki, annyi különbséggel, hogy a szervezet megkezdte a katonadalok célzott gyűjtését is. 1917-re „mint az iskolai értesítők gyér megemlékezései mutatják, csak kivételesen foglalkozik egy-egy vidéki gyűjtőszövetségünk néhány tagja a népköltés termékeinek megmentésével” –állapította meg apatikusan az országos beszámoló. Sárospatakon mindösszesen egy jogászhallgató, valamint két gimnazista háborús népdalgyűjtése érkezett be és vált érdemessé összesen 40 K jutalomra. A következő évben összesen öt, gimnáziumi tanulóktól származó, jobbára szintén háborús népdalokat tartalmazó dolgozat érkezett, bár bizakodásra adhatott okot a következő évre vonatkozó részletes pályázati kiírás.²³¹ Ebből azonban – az általános összeomlás, a kiszámíthatatlan politikai- és hadi helyzet miatt – már végképp nem lehetett semmi, a háború után pedig nem indult újra a magyarországi munka.²³²

²²⁸Értesítő, 1915/16, 64.

²²⁹Uo., 398–402.

²³⁰Ethnographia 1915, 336–339. Közli: *Néphit szövegek...*, 427. Idézet: *Néphit szövegek...*, 7.

²³¹Értesítő, 1913/14, 52. ; Értesítő, 1914/15, 45. ; Értesítő, 1915/16, 63–64. ; Ethnographia 1917, 152. Közli: *Néphit szövegek...*, 431. ; Értesítő, 1916/17, 50–51. ; Értesítő, 1917/18, 110–112.

²³²HONTI, i. m., 77. A sárospataki gyűjtések ma az Adaléktárat gazdagítják: SRKTGy. Adaléktár. Segédlet az Adaléktárhoz: *Adaléktár: Dokumentumok a Sárospataki Református Kollégium Adattárában* (Acta Patakina III.), Sajtó alá rend. és szerk. DEÁK Istvánné, LACZKÓ Gabriella, MISÁK Marianna, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2000.

I.2.3. Törekvések a világháború után: népművelés és cserkészzet

Az összeomlás után „viszonylag hamar felocsúdott az iskola.”²³³ Az elűszott hadikötvények és tönkrement alapítványok következtében a kollégium átalált a szilárdabb gazdasági alapokat biztosító belső gazdálkodásra, a régi időkből már ismert önálló modellhez. Az autarkia azonban csak a gazdálkodást hatotta át, a szellemi életet nem. A gazdag nyugati külkapcsolatokkal bíró intézmény nyitottsága nemcsak kifelé, hanem az országon belül is megnyilvánult, erős belmissziós tevékenység formájában. S mivel a „skóla” szerepet kapott Klebelsberg Kunó kultuszminiszter elképzeléseiben, hamarosan komoly építkezések kezdődtek Sárospatakon. Itt jegyzendő meg, hogy bár a közeli határ erősen kidomborította az irredentizmus és a „kultúrförlény” kíváncalmát, a két világháború között felépített Angol Internátus kifejezetten az „egyoldalú és az egész magyar életünket elárasztó német szellemi hatást ellensúlyozza” –emelte ki a kollégium értesítője 1938-ban (!).²³⁴ A többnyire elitképzőnek tartott, jó angolszász kapcsolatokkal bíró internátus működése mellett a húszas években megindult egyfajta „népi újjáéledés” is Patakon,²³⁵ bár hatását tekintve sem a népművelő előadások, sem a cserkészzet nem mérhető össze a későbbi faluszemináriumi (vagy épp népfőiskolai) munkával. Sőt, Képes Géza (a szocializmus éveitől született) verse ennek ellenkezőjéről tanúskodik: „Patak – a hírhedt húszas évek. / Ki e kisvárosba tévedt, / megtorpanva hátrahőköl / a megdermedett időtől.”²³⁶ –írta az egykori pataki diák. A különböző (motivációjú) narratívák ingoványában némi útmutató lehet a város és a kollégium korántsem konfliktusmentes viszonya, hiszen tagadhatatlan, hogy az alábbiakban tárgyalt kísérletek mindenekelőtt a „Szegények Iskolájához” kötődtek, nem a városvezetéshez.

Ugyanakkor a nagypolitikának is voltak elképzelései a nép segítéséről. Az iskolán kívüli népműveléssel – ami a korszak jellegzetes oktatási formája volt – a „keresztény-konzervatív” kurzus ideológiájának szellemében igyekeztek egyes helyi vezetők a szegényebbek ismereteit bővíteni. A népművelési programokat mindig a megyei közigazgatási bizottságoknak mutatták be és a finanszírozás is a vármegye kötelessége volt. A program végrehajtásáról a népművelési titkár gondoskodott, aki „mind a gazdasági, mind a közigazgatási felügyelet tekintetében az alispánhoz tartozott.” Ám magukat az előadásokat

²³³ SZENTIMREI Mihály, *A sárospataki Református Kollégium 20. századi virágzása, felszámolása és újjáindulása = Széphalom 7. Tanulmányok Újszászy Kálmán tiszteletére*, szerk. KOVÁTS Dániel, Sátorajáújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 183.

²³⁴ *Értesítő*, 1937/38, 14. Ugyanakkor a klebelsbergi neonacionalizmus a reformátussággal való összeférhetlenségét hangsúlyozza: TIHANYI Endre, *Sárospatak mint kultúrközpont századunk második felében* = Széphalom 1989, 273.

²³⁵ BILKAY, LACZKÓ, *Faluszemináriumi kéziratok...*, VII.

²³⁶ KÉPES Géza, *Az álomba hullt város* = K. G., *A pataki diák...*, 47.

általában már a helyi intelligencia vezette, akiket nyári tanfolyamokon készítettek fel a munkára. A jobbára a helyi kultúrházakban tartott előadások mindenekelőtt az analfabetizmus visszaszorítását célozták, ezen túljutva pedig ismeretterjesztő előadások, majd végül szakjellegű tanfolyamok jelentették a képzés – népfőiskola előtti – csúcsát.²³⁷ Érdekes adalék a húszas évek derekán éledező helyi kezdeményezésekhez egy nyári előadó-kiképző tanfolyam fennmaradt tervezete. Az 1926. július 5–25. között Sárospatakon tartott iskolán kívüli népművelési előadói tanfolyam programját vázlatosan közlő dokumentum többek között Czettler Jenő, Fodor Ferenc²³⁸ és Bodor Antal²³⁹ előadásáról is tanúskodik, ami figyelemreméltónak tekinthető, csakúgy, mint a helyi értelmiség aktív részvétele az eseményen. Az előadások rendkívül változatos témakörökben folytak. Egészségtani, helyismereti és jogi témájú ismertetések mellett gazdaságpolitikai, településtörténeti, történelmi, népművelési előadások egyaránt elhangoztak, sőt még a népfőiskolák és a népkönyvtárak ügye is szóba került. Természetesen nem hiányozhattak a gazdasági ismereteket bővíteni igyekvő témák sem, ám a „szociális mozgalmak és a szocializmus” bemutatására, a falvak egyesületi életére, valamint szülőföld- és honismertetésre is szántak időt a szervezők.²⁴⁰ Összességében, a tervezet a reformkonzervatív irány törekvéseit tükrözi, melyet egyszerre határozott meg a forradalmak tapasztalata (és azok határozott elutasítása), valamint bizonyos történeti jellegű kritika – például a 18. századi, „színmagyar” területeket érintő német telepítéseket illetően. Mindez azonban majd csak a népiek nyomán artikulálódott a harmincas években aktuálpolitikai kérdéssé, a népművelés ugyanis elsősorban a – lehető legszélesebb értelemben vett – kulturális felemelkedést tűzte ki céljául; úgy, hogy terveit a közviszonyok átrendezése nélkül képzelte el megvalósítani.²⁴¹

A népművelésnél sokkal jelentősebb volt a cserkészlet szerepe úgy országszerte, mint Sárospatakon. A cserkészlet magyarországi megjelenése a világháborút megelőző négy-öt

²³⁷ *Borsod–Abaúj–Zemplén megye története és legújabb kori adattára...*, 137–139. Az iskolán kívüli népművelés végigkísérte a Horthy-korszakot; csak 1938/39-ben, Zemplénben 60 analfabéta-tanfolyamot tartottak. *Uo.*, 156.

²³⁸ Fodor Ferenc (1887–1962): geográfus, kartográfus-történész. 1910-ben a Budapesten bölcsészdoktorátust szerzett, 1920-tól Teleki Pál mellett adjunktus a budapesti közgazdasági egyetemen, 1940-től 1946-ig tankerületi főigazgató. Gazdasági, tájféldrajzi, vízrajzi, kartográfia-történeti tanulmányok és monográfiák szerzője, emellett Telekinek állandó munkatársa volt. Magyar Életrajzi Lexikon. (Internet.)

²³⁹ Bodor Antal (1878–1955): gazdasági szakíró. A kolozsvári egyetemen jogi doktorátust szerzett, 1927-ben pedig a budapesti műegyetemen „Községfejlesztés” című tárgykörből magántanári képesítést nyert. 1920-tól az Országos Faluszövetség főtitkára, majd igazgatója, 1935-től a Falukutató Intézet igazgatója lett, de több falu- és vidékfejlesztéssel foglalkozó folyóirat, sorozat szerkesztőjeként is ismertté vált. A reformkonzervatív falukutató egyik „úttörője” volt a korszakban. Magyar Életrajzi Lexikon. (Internet.)

²⁴⁰ Fekete József, Móczár Miklós, Váradi József tanítóképző-intézeti tanárok, Snašel Ferenc nyugalmazott tanítóképző-intézeti igazgató, Gulyás József főgimnáziumi tanár, Trajtler Géza római katolikus elemi iskolai igazgató-tanító, Harsányi István teológiai tanár és Trócsányi József jogtanár részvételéről is tudni. (A tanfolyam vezetője Lázár Károly tanítóképző-intézeti tanár, helyettes igazgató volt.) *A sárospataki iskolán kívüli népművelési előadói tanfolyam előadásainak vázlatai. 1925–1926*, Budapest, 1926.

²⁴¹ *Uo.*

évbe vezet vissza minket. Az Egyesült Királyságból „importált”, Robert Smith Stephenson Baden Powell nevéhez köthető mozgalom létrejöttének és gyors elterjedésének okai némileg hasonlatosak a honi Széchenyi Szövetséghez (vagy akár az FF-hez), minthogy elsősorban a technikai-szellemi fejlődést emberi léptékkal követni képtelen, elméletközpontú tömeg*oktatás* helyett kívánt egy természetorientált, gyakorlatias és egészséges testi–szellemi *nevelési* formát biztosítani a fiatalok számára. A cserkésznek Magyarországon korszakonként változó intenzitású, ám határozott nemzeti, keresztény–keresztyén szellemisége volt, ami ugyanakkor egyes időkben nem zárta ki például a budapesti liberális polgárság fokozott részvételét (vagy éppen zsidó cserkészcsapatok létrehozását) sem.

A református egyház – a katolikusokkal egyetemben – már a kezdeteknél fontos szerepet játszott, mondhatni kovásza volt az eleinte inkább kigúnyolt, mintsem elismert mozgalomnak. „A Budapesti Református Ifjúsági Egyesület, dr. Szilassy Aladár orvos kezdeményezésére, még 1910-ben létrehozta az első magyar cserkészcsapatot. Szilassy angliai tanulmányútján megismerkedett Baden-Powel módszereivel”²⁴² is, mindössze három évvel az angliai zászlóbontás után. A magyarországi cserkészlet „őskorában”, a dualizmus utolsó éveiben a felekezeti még olyannyira fontos szerepet játszott a közéletben, hogy „megvoltak a feltételei egy önálló protestáns, illetve katolikus cserkészmozgalom és -szövetség kialakításának” is.²⁴³ Trianon után sem lazultak az egyházi kötelékek, sőt, „1921. június 7-én a Református Egyetemes Konvent elé került az Országos Református Tanáregyesület beadványa, amely a testileg erős, jellemében szilárd, sokoldalú, természet iránt fogékony, túrni tudó, áldozatra is kész magyar ifjúság nevelése érdekében a cserkészmozgalom konventi támogatását kérte.” Hogy mennyire sajátjának érezte a cserkészletet az épp ekkor belső átalakulását élő református egyház, jelzi, hogy az „evangéliumi szellemű» csapatok életéről a református egyházi sajtó rendszeresen a misszióügy rovatában számolt be.” Az egyes csapatok életében fellelhető felekezeti sajátságok ugyanakkor (a nagytáborok alatti „Treuga Dei” ellenére) gyakorta szültek ellentéteket vezetői szinten, bár ennél fontosabb, hogy ezek az irányok idővel külön szervezetekbe tömörültek és saját sajtóval bírtak. A reformátusoknál mindez a kissé misztikus „Ichtüsz-cserkészletben” és a hasonló nevű folyóiratban öltött testet.²⁴⁴ Az őskeresztény halszimbólum után elnevezett Ichtüsz az 1929/30-as tanévben éppen a 134. Hegyaljai Erő

²⁴²BODNÁR Gábor, *A magyarországi cserkészlet története*, Bp., Püski, 1989, 9.

²⁴³GERGELY Ferenc, *A magyar cserkészlet története: 1910–1948*, Bp., Göncöl, 1989, 23.

²⁴⁴G. SZABÓ Botond, *Cserkészlet és evangéliumi cserkészlet Magyarországon = Református Ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században: Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria Szövetség történetére*, szerk. TENKE Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház, 1993, 114–142. (Idézetek: Uo, 116–117.)

cserkészcsapat rendezésében tartotta vándortiszti gyűlését Sárospatakon.²⁴⁵

Patakon 1931-ig, a faluszeminárium megalakulásáig öt cserkészcsapatról tudni: a református főiskola gimnáziumának Hegyaljai Erő, a teológiai akadémia Timótheus, a tanítóképző II. Rákóczi Ferenc cserkészcsapatáról, valamint a református egyház Sztáray Mihály kiscserkészcsapatáról, illetve a Lórántffy Zsuzsanna leánycsapatról.²⁴⁶ A csapatok történetéről Csorba Dezső faluszeminarista teológusnövendék egy kisebb monográfiát írt 1937-ben. Csorba munkáját meglepő alaposággal készítette el, a „meginterjúvolt” vezetők mellett felkutatta a vonatkozó sajtóanyagot (kollégiumi és tanítóképezdei értesítők, Sárospataki Ifjúsági Lapok) és levéltári forrásokat is bevont.²⁴⁷ A pataki cserkészlet születésénél fogva erős egyházi kötődéssel bírt, gyökerei pedig egészen a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség 1921-es tahi táboráig vezethetőek vissza. A diákszövetségnek már – egy évvel később lefektetett – alapszabályában is célkitűzései között szerepel a „diákoknak evangéliumi társadalmi munkába való beállítása”,²⁴⁸ így nem meglepő, hogy ekkor határozták el a Sárospatakról Tahiba érkezők, hogy a diákságot bevonva elképzeléseikbe cserkészcsapatot alapítsanak. Ebben a táborban az érettségi után épp útját kereső Újszászy Kálmán is megjelent, „akire nagy hatással voltak a pataki Teológiáról ott lévő résztvevők (Vincze Károly, Benke József, a teológus Szabó Zoltán, Zsíros József),”²⁴⁹ olyannyira, hogy itt döntötte el tanulmányainak Sárospatakon való folytatását. Ugyanakkor Újszászynak már volt ekkor cserkész múltja; gimnazista korában a Budapesti 1. számú Református Cserkészcsapat (BRKIE) cserkészeként többször részt vett táborozásokon is.²⁵⁰

A hazatérő ifjak munkálkodásának nyomán a 134. Hegyaljai Erő 1921. szeptember havának eső felében vonult be „sok akadályt és előítéletet legyőzve” a pataki iskolába. A csapat 1928 és (legalábbis) 1937 közti parancsnokának, a Budapestről érkező Szabó Károlynak cserkészideálja illeszkedik az általánosan elfogadott Horthy-kori cserkészképbe, lévén „krisztusibb ember és magyarabb magyar” fiatalok nevelést irányozta elő. Történetük azonban közel sem volt problémáktól mentes. „A pataki diákok nagy része éppen azért

²⁴⁵CSORBA Dezső, *Adalékok a sárospataki iskolai cserkészcsapatok történetéhez*, Sárospatak, 1940. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1058., 13.

²⁴⁶A 134. sz. »Hegyaljai Erő« cserkészcsapat tizenöt éves története, szerk. BAKSY Rezső, Sárospatak, 1937, 9. Közli: CSORBA, i. m. Baksy az 1937-es dátum ellenére később zárhatta le kéziratát, mivel még az első bécsi döntést is reflektálja egynémely írás.

²⁴⁷Sajnos a Sztáray- és a Lórántffy-csapatról csak utalásszerűen informál a levelezést is mellékelő, kiváló dolgozat, mely a Hegyaljai Erő tizenöt éves történetét bemutató kis füzetet mellékletként közli.

²⁴⁸A Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség alapszabályai, Bp., Globus, 1922, 3. Megemlítendő, hogy a szövetség folyóiratában ismerteti a külföldi settlement-munkát, melynek megkezdése Magyarországon – a szerző szerint – „az egyházaknak, a társadalmi és komolyabb diákegyesületeknek halaszthatatlan kötelessége volna.”

BUJÁKI PÁL, *A settlementekről*, Diákvilág, 1925, október, 15.

²⁴⁹BERECZ, i. m., 6–7.

²⁵⁰HARSÁNYI István, *Portrészlat Újszászy Kálmánról = Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 494.

legtöbbször ellenséges érzülettel van a cserkészzet iránt, mert a cserkészzet nem tűri a felületesen és csak kényszerből »jó« diákot, sem a bizonyos »pataki diákhagyományokat« tisztelő »gárdabeli« diáktípust” –utalt Szabó a pataki diákság jellegzetes szállásformájára. (A „gárdista” tanuló többedmagával magánszemélyeknél lakott kint a városban; az egy háznál lakók alkottak egy „gárdát”.) A szabadabb, diákosabb életformával szemben – a korhangulathoz igazodva – a 134. Hegyaljai Erő felelősségteljes kötelességtudásra nevelte tagjait önmagukkal, a társadalommal és hazájukkal szemben.²⁵¹

Az öt alapító teológus: Vince Károly, Zsiros József, Benke József, valamint a faluszeminárium későbbi „atyjai”: Szabó Zoltán és Újszászy Kálmán volt. Sokat elárul a kezdetekről, hogy az első toborzást Zsiros az óráközi szünetet felhasználva, egy padra felállva volt kénytelen megejteni. Mindazonáltal nem eredménytelenül, mivel szeptember 22-én megindulhatott a négy törzsben folyó munka; a törzsek a Sólyom, a Sirály, a Sas és a Turul nevet viselték. (Ezek a motívumok a csapatjelvényeken és a csapatinduló szövegén is felfedezhetőek.) Bár a kezdeti lépésekhez korábban más csapatoknál már tevékenykedő tagokat is segítségül hívtak, a csapat első parancsnoka Vincze Károly helyi hittanhallgató lett, míg tanárelnökül végül (egészen 1928-ig) Hallgató Sándort sikerült megnyerni.²⁵² „A csapat első és igazi parancsnoka Krisztus volt” –utalt a szervezet evangéliumi alapjaira a már a húszas évek elején Amerikába költöző parancsnok, míg Hallgató a rendszeres táborozást helyezte olyan kontextusba, miszerint az „egy szebb magyar jövőt építő munka tábor nekiindulása volt.” Ünnepeles fogadalomtétel keretein belül 1922. március 15-én 19 cserkész és négy kiscserkész tett fogadalmat (illetve utóbbiak „ígéretet”). A patetikus pillanatok azonban szinte azonnal a – humort is tartogató – prózai hétköznapok követték. Így eshetett meg például, hogy szerény bázisuk fűtésére a Windischgraetz hercegi udvartól „Hegyaljai Ernő Úr” részére utaltak ki fát.²⁵³

Bár csábító feladat lenne a csapat(ok) működésének bemutatása, az alábbiakban csupán azokra a momentumokra szorítkozom, melyek valamilyen összefüggésbe hozhatóak a későbbi faluszemináriummal. Az 1921/22-es iskolai tanévben ilyennek tekinthetjük Újszászy dunavecsei tisztképzőtáborba való kiküldetését, ahol többedmagával „gyakorlati cserkészeti” kiképzést kapott. Az itt elsajátított szervezési, táborozási formákat nyilvánvalóan a

²⁵¹A 134. sz. »Hegyaljai Erő« cserkészcsapat tizenöt éves története..., 2–3. A csapat húszas évekbeli iratai a korszak erőteljes irredentizmusát tükrözik. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3507. A 134. számú Hegyaljai Erő Cserkészcsapat iratanyagából.

²⁵²Uo. Megemlítenéd, hogy Újszászy örsvezetősége idején segédörsvezetője a későbbiekben sokat idézett Rácz István volt („A szociográfiai szemlélettel el lehet jutni a legmesszebb, csak a csúcsra nem!” Huszár Tibor beszélgetése Újszászy Kálmánnal = Újszászy Kálmán emlékkönyv..., 37.), Vincze Károly pedig később az amerikai független magyar református egyház főesperese lett és részt vállalt Patak amerikai kapcsolatainak kiépítésében is. A Hope College és Sárospatak = Újszászy Kálmán emlékkönyv..., 324.

²⁵³A 134. sz. »Hegyaljai Erő« cserkészcsapat tizenöt éves története..., 4–5 és 16–17.

faluszeminárium életében, vagy éppen az 1935-ös munkatábor mindennapjainak kialakításában is kamatoztatni lehetett. A következő évben ugyanő már rajparancsnokként vett részt a munkában és ebből az évből van először információ sátoros táborozásról is. Ezek az esztendők a folyamatos fejlődés jegyében teltek, 1923/24-ben – az otthont kinőve – 70 fő tagságáról tudunk. Ekkor már „az őrsök, illetve a rajok a különböző iparágak (...) elsajátítását is megkezdték.” Sőt, a pataki cserkészcsapat „hálóját a nép egyszerű gyermekeire is kivetette, akik közül 12 elemi iskolás levante felvételével nagyobbította magát.” Mint megjegyezték, csapatuk „nem magáért küzd, hanem a nemzet újjáépítése a cél”, mely gondolat átszötte az 1926-os, megyeri nagytáborról készült, lírikus hangvételű beszámolót is.²⁵⁴ A húszas évek közepére az eleinte még toborozni kényszerülő cserkészlet kiváltságággá vált a gimnáziumban. Palumby Gyula közlése szerint ötvenfős osztályukból mindösszesen öt főt vettek fel, így a „kiváltságosok” büszkéek voltak helyzetükre és a cserkészzel járó külsőségekre (kalap, bot, nyakkendő, jelvény) is természetesen.²⁵⁵ „Az alig négyéves csapat a főiskola legerősebb egyesületévé küzdötte fel magát,” mely 1925-ben már öregcserkész őrssel is bírt. Ők júniusban egyhetes tátrai mozgótáborral tették le névjegyüket a Felvidéken, bejárva többek között Kassát, Késmárkot és Krasznahorkát is. Az 1937-es visszaemlékezés szerint „legelső alkalom volt ez, hogy magyar csapat jár az elszakított területen és éppen patakiak voltak az elsők (...). Vajha közel volna az idő, mikor »haza«mennénk a csodás Felvidékre.” –tette hozzá az irredenta hangvételű iromány (alighanem váteszi képességű) szerzője.²⁵⁶ Újszászy Kálmán – parancsnokként – nemcsak itt volt jelen, hanem a júliusi gödi nagytáboron is, ahol szintén táborparancsnoki rangban ténykedett, csakúgy, mint a már említett 1926-os, nagyhírű megyeri nagytáborban (ahol a patakiak két országos versenyt is megnyertek). Ugyanakkor egyre gyakrabban táboroztak Patak környékén, leginkább a Hegyközben, mely régió a faluszeminárium egyik munkaterülete lett a harmincas évektől.²⁵⁷

²⁵⁴ Uo., 5–6 és Benke Kálmán csapattiszt Táborzáró jelentése a 134. Hegyaljai Erő cserkészcsapat 1925/26-os tevékenységéről és a Nemzeti Nagytáborról = CSORBA, i. m., melléklet.

²⁵⁵ PALUMBY Gyula, *Vallomás Újszászy „Kálmus Bátyám” születésének 90. évfordulóján* = Újszászy Kálmán emlékkönyv..., 539–540.

²⁵⁶ A felvidéki túra egyik résztvevőjének, Benke Kálmánnak naplóját Benke György a *Zempléni Múzsza* hasábjain közzétette. A szórakoztató, olvasmányos irat a magyar cserkészcsapat kinti fogadtatására koncentrál, kiemelve például a felvidéki magyar zsidó cserkészcsapatok (!) ragaszkodását az anyaországiak felé. BENKE Kálmán, BENKE György (közveteszi), *Tátrai útinapló, 1925*, Zempléni Múzsza, 2004/ 2, 67–85.

²⁵⁷ A 134. sz. »Hegyaljai Erő« cserkészcsapat tizenöt éves története..., 6–8.

3. ábra. A 134. Hegyaljai Erő a gödi nagytáborban (1925. július 13–27).
Az álló sorban balról a negyedik Újszászy Kálmán.²⁵⁸

A húszas évek második felétől Újszászy célul tűzte ki „a befelé mindig jobban elmélyülő, kifelé mindig fegyelmezettebb cserkészmunkát, illetve cserkészéletet.” A befelé elmélyülő munkának azonban némiképp ellentmondanak a folyamatos táborozások, díszszemlék, dunántúli (balatoni, bakonyi) túrák – sőt, még az 1929-es angliai dzsemborira is eljutott néhány pataki ifjú. Az 1926/27-es tanévben a kereteit kinövő csapatban megkezdődött a szétválás; a teológusok és a gimnazisták külön őrsöt hoztak létre (ami előbbiek esetében magja lett a későbbi külön csapatnak), 1929/30-ra pedig az apród-, és a vízcserkész is bekerült a 110 fősre duzzadt csapat munkásságába. Emellett, „az 1930 tavaszán alakult Zemplén vármegyei cserkészintéző bizottság Szabó Károly csapatparancsnokot megyei vezetőtisztté nevezte ki”, ami a patakiak növekvő ázsióját mutatja a megyei szervezetben. Ebben az évben – mely a szociológiai szeminárium létrejöttét megelőző utolsó év – „hat őrsi kirándulás volt a környék, főleg a nép megismerésére,” mely tevékenység a következő években is folytatódott (1931-ben például hegyközi mozgótáborral, ahol „néprajzi ismereteket is gyűjtöttek”).²⁵⁹

A tanítóképző intézet cserkészcsapata „1922 tavaszán (...) alakult. Kardos Béla és Gérecz Lajos kezdeményezésére azok a fiúk, akik éreztek magukban a fenséges eszmék szükségességét, összegyűltek az I. osztály termében, megalapították, illetve megszervezték a csapatot.” Csapatszervező testületként megnyerték az Intézet tanártestületét, szervezőbizottsági taggá pedig később közülük Kovács Dezsőt, Csada Imrét és a már az FF, valamint a Széchenyi Szövetségben is aktív Hodossy Bélát. A csapat parancsnoka

²⁵⁸Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. Adattár. Fényképtár.

²⁵⁹A 134. sz. »Hegyaljai Erő« cserkészcsapat tizenöt éves története..., 8–12

Sziemeiszter János, majd 1923-tól Blénessy János lett, aki „1923. március 15-én Karácsony Sándor kezébe (...) letétette a csapattal az első fogadalomtételt.”²⁶⁰ Megemlítendő, hogy a kezdetektől erős volt az összetartás (és természetesen a rivalizálás) a 134. Hegyaljai Erővel, amit közös fogadalomtételek, fogadások – például Faragó Ede országos főtitkárá – és sátorkölcsönzés is erősített (de említhető egy csapatok közti „harcserű játék” is 1928 tavaszáról, melyről mindkét fél megemlékezett beszámolóiban – természetesen a saját perspektívájából).²⁶¹ Az 1929-ben leköszönő Sziemeisztert a tanítóképzőben épp hitoktatói megbízatást kapó²⁶² Újszászy Kálmán követte (egészen 1935-ig), aki alig több mint egy év alatt sikerrel szanálta az időközben 400 P adósságot felhalmozó, szerény körülmények között működő csapat pénzügyi háttérét. Újszászy folyamatosan fejlődő, tágasabb csapatotthont, „helyi motívumokkal díszített” úgynevezett „magyar szobát” alakított ki, valamint megvetette a csapat fényképgyűjteményének alapjait is. Tanítóképzős cserkészparancsnokként tudatosan, következetesen, jól szervezett munkával „a szociális gondolkodású keresztyén magyar élethez igyekezett mozgósítani a fiatalokat.” Alapelvei ekkor már határozottan előlegezik faluszemináriumi munkásságát, mivel a leendő falusi tanítók későbbi munkaterületének megismerését jelölte meg fő célkitűzésként.²⁶³ Az új erővel meginduló munkairamot azonban „sokan nem bírták, úgyhogy heten kiléptek a csapatból. Ugyanakkor azonban a cserkészélet vonzereje is megnövekedett, amennyiben 13-an jelentkeztek fölvételre. A csapat tagjainak száma jelenleg 54.” –értesített a rostálással egybekötött csapatgyarapodásról egy tudósítás, mely kitért arra is, hogy az országos mozgótáborozási versenyen második helyezést értek a pataki főiskolások.²⁶⁴

A falvak megismerésének adekvát cserkész módszere az őrsi munka, ahol a természet, az ember és a falu megfigyelése együttesen érvényesült. A kirándulások egy része a környező falvakba történő, néprajzi célzatú kiszállás volt. Ilyenkor a diákok megadott szempontok szerint gyűjtést végeztek, megfigyeléseket elemeztek, majd az őrsi gyűlésen megbeszélték és feldolgozták az anyagot csapatgyűjtemény számára.²⁶⁵ A tanítóképzősök – a gimnazistákhoz hasonlóan – már az első időkben megkezdték a kirándulásokat, táborozásokat; először csupán a környéken, majd 1925-től távolabbi vidékeken (pl.: Budapest) is. Ami tevékenységüket illeti, bár eleinte a tipikus cserkészfoglalatosságok (tábortűz, éneklés, ügyességi gyakorlatok,

²⁶⁰CSORBA, i. m., 29–31.

²⁶¹Uo., 38–42.

²⁶²Újszászy Kálmán..., 23.

²⁶³BERECZ, i. m., 7.

²⁶⁴CSORBA, i. m., 31–47. Újszászy egyik cserkésze, György Árpád később Amerikába kerülve „a legnagyobb magyar gyülekezet papja lett” és volt cserkészparancsnokával a hatvanas években újra felvette a kapcsolatot, majd segítette a professzor kinti 1965-ös előadókörútját. *Egy beszélgetés morzsái. Kováts Dániel följegyzései Újszászy Kálmán emlékezéséről = Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 83.

²⁶⁵BERECZ, i. m., 8–9.

megfigyelések) domináltak, 1927-ben egy hegyközi kiránduláson már nyoma van a néprajzi érdeklődésnek, az 1930-as, első (tiszadobi) nagytáborukkal kapcsolatban pedig „megerősödő magyarságukról” értekeztek a résztvevők. 1930/31-ben „a regös mozgalom eredeti visszhangjaképpen” a csapat „kezdeményezésszámba menő” műsoros estélyt rendezett a szomszédos Hercegkút sváb lakosságának.²⁶⁶

Megnyitás	Cserkészszellem	Gyakorlati cserkész- munka	Szórakozás	Besz. zárás
Ének Biblia Márk : XII. 1—9 Ima	VIII. cs. törvény és a társadalom.	A „Hegyalja”. 1. Mint földrajzi táj- egység. 2. Népe. 3. Települése. 4. Kul- turája 5. Ipara és mezőgazdasága. Zemplén vm. mono- gráfiája. Dr. Gulyás: Sárospatak monogr. Temesi Cs. könyv 239—42. (Irányelvül.)	Most jöttem. Erdélyből. Daloskönyv 65. o. Ipari munka.	Ének Ima
Ének Biblia Lukács: X. 25—37 Ima	IX. cs. törvény és a társadalom.	A „Hegyalja”. Hegyei, vizei, várai és a hozzájuk fűződő történeti adatok. Zemplén vm. mono- gráfiája. Dr. Gulyás: Sárospatak monogr.	Angol himnusz. Daloskönyv 47. o. Játék. 1. Fülbesugás. 2. Gyufaskatulya- verseny. Játékoskönyv.	Ének Ima
Ének Biblia Lukács: XIV. 15—24 Ima	X. cs. törvény és a társadalom.	A „Bodroghöz”. 1. Mint földrajzi táj- egység. 2. Népe. 3. Települése 4. Kul- turája. 5. Ipara és mezőgazdasága. Zemplén vm. mono- gráfiája. Dr. Gulyás: Sárospatak monogr.	Tiszán innen, Dunán túl. 101 m. n. 52. o. Ipari munka.	Ének Ima

4. ábra. Részlet a harmadéves képzőcserkészek helyben végzett őrsi munkájából.²⁶⁷

Az Adattárban fellelhető egy szociográfiai jellegű leírás is a II. Rákóczi Ferenc cserkészcsapatától, egy (n)év nélkül, ceruzával írt *Beszámoló jelentés* formájában. A cserkészttáborból „próbakirándulásra” küldött delikvens feladata Gyulaháza megfigyelése volt. Már indításában a szociográfiai hangját ütötte meg a szerző, amikor is elsődleges feladatának a község tájolását tartotta. („Gyulaháza a Tisza bal partján, a tiszai gáttól 3 km-re épült...”.) Majd a történeti háttérre tért át, ám figyelemreméltó módon nem vett el a

²⁶⁶CSORBA, i. m., 38–45. A regös cserkészlet a harmincas évektől kezdett elterjedni. „A regösök kis csoportok, akik bejárnak egy-egy területet, főleg a falvakat, mindenütt tábortüzeket gyújtanak a falu népe számára, játszanak a gyerekekkel és tanulmányozzák a falut. A regös cserkészlet hivatása: visszatérve a népi gyökökhez, magunkba szívni a falu kultúráját. A regös cserkészlet egyik ága néprajzi gyűjtésekkel is foglalkozik. Egy másik szociográfiai szempontból dolgozza fel tanulmányait. Ezek már komoly tudományos tanulmányzámba mennek, és új utat jelölnek a magyarországi ifjúsági mozgalmakban.” SÍK Sándor, *A cserkészlet = A cserkészlet. 90 éves a Magyar Cserkészszövetség. Sík Sándor, Teleki Pál, Arató László és más cserkészvezetők írásai*, szerk. ARATÓ László, Bp., Márton Áron, 2002, 33. A patakiak 1931-es utalása ugyanakkor azért is figyelemreméltó, mert az országos szövetség az 1930-ban elkészült regös káté ellenére csak a harmincas évek közepén kezdett el komolyabban foglalkozni a „falucserkészlettel”. Lásd: MORVAY Péter, *A regöscserkészlet = Magyar cserkészlet – világcserkészlet*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1989, 75–87 és GERGELY, i. m., 218–221.

²⁶⁷A Sárospataki Református Tanítóképző-intézet 234. sz. II. Rákóczi Ferenc cserkészcsapatának öt éves munkarendje..., 12.

régiségben (mint később oly sok faluszeminarista), hanem a 20. századi községgé válástól kezdte részletesebben taglalni az eseményeket. Megtudjuk, hogy a háború utáni földreform mindösszesen 240 hold átírását jelentette, és hiába a „jó fekete föld”, a törlesztés itt is nehezen ment. Ráadásul „a mostani gazdasági válság lehetetlen helyzetbe hozta a gazdákat és a nincsteleneket. (...) Mi lesz ezen gazdák többszámú gyermekeivel?” –tette fel a költői kérdést szerzőnk.²⁶⁸ A gazdasági nehézségek érzékeltetése mellett képet kapunk a „tősgyökeres magyar” népeességről is, akik „nagyon büszkék arra, hogy a zsidóknak ez ideig nem sikerült befészkelődni”, de a község tudatosan épített utcaserkezetét is hosszasan elemezte a névtelen szociográfus. A falunak komoly problémái – ahogyan a „nagy szociográfiákban” is olvashatjuk – a por, a sár, és az egészségtelen életmód. „Egy kis épületben 8, némelyikben 10 személy is lakik. Elképzelhetjük tehát, hogy milyen romboló hatással van ez a falu egészségére!” –fakadt ki a szerző, aki a rossz vízellátást, a kocsmázással összefüggő züllést is hangsúlyozta, mivel „ha ez a megkezdett tempó így tart tovább, akkor a falu jövő generációja teljesen degenerált lesz.”²⁶⁹ Természetesen a község felekezetrája (többnyire katolikusok) sem maradhatott el, majd az iskolakérdést elemezte névtelen kutatónk. Sokatmondó – mégis tömör – összefoglalása szerint „a falu intelligenciája egy katolikus papból, egy tanítóból, egy tanítónőből és állítólag egy 4 középiskolát végzett baptista lelkészből áll.” (A község kulturális helyzete a húszas évek derekának hivatalos felmérése szerint is elég vigasztalan volt, amit jelez a komplett *Kulturális intézmények* rovat kitöltetlensége/kihúzása a kérdéssorban.²⁷⁰) A helyiek olvasási szokásait taglaló cserkészbeszámoló az információkat személyesen az érintettektől idézte, a gulyásokat is hasonlóképp „interjúvolva” meg: „héthónapnyi munkával (néha nyolc is van) ad a falu minden marháért 8 liter búzát, 8 liter rozsot és 50 fillér készpénzt. Az öreg gulyást szintén megkérdeztem, de ő már 50 fillér helyett egy pengőt mondott. Íme, itt van egy példa a »gulyásbecsületre«.” –tette hozzá igen kritikusan a leendő tanító, majd a szegénységnél gyors számolást végezve megállapította: keresetük „havi 39–40 pengő. Ebből kell egy hat-héttagú családnak megélni.”²⁷¹ A szerző konzekvenciája szerint „a falu problémái: 1. a jelenlegi súlyos gazdasági válság; 2. nagy adó; 3. egy ártéri kút fúrása; 4. jó út építése; 5. egy igazi jó vezető férfiú.”²⁷² A jól szerkesztett, s mint láttuk, több tekintetben is a szociográfiák hangján megszólaló beszámoló „leletfelvétel” mellett „kiszállási tanácsokat” is adott, miszerint „legjobb a falusi emberhez hátizsák nélkül

²⁶⁸Beszámoló jelentés. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2799.

²⁶⁹Uo.

²⁷⁰NM. EA. Közigazgatási tájékoztató lap (továbbiakban: Ktj.) Gyulaháza.

²⁷¹Beszámoló jelentés. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2799.

²⁷²Figyelemreméltó a községi jegyző bejegyzése, miszerint a „szükséges legelőterületek megszerzését” tartotta fő kívánságnak. NM. EA. Ktj. Gyulaháza

beállítani. Vigyázni kell a bemutatkozásra és a társalgásra”, amit óvatosan, időnként dicsérve kell folytatni, ügyelve a kérdésekre is. „Ha ez sikerült, akkor az egyszerű falusi bácsi kitárja elénk az egész »Én«-ét, minden örömét, büszkeségét; minden szenvedése és nyomorúságát.”²⁷³ Interjúztatónk nem titkolta ugyanakkor, hogy „sokszor kell hallgatnunk olyat, ami bennünket nem érdekel. Hallgassuk meg, s ne szakítsuk félbe a beszédet, hanem ilyenkor figyeljünk meg a szobát, az udvart és annak berendezését.” –tette hozzá, alighanem időt állóan. Ami pedig kifejezetten a cserkészmunkát illeti: „regölés közben igen mélységes tapasztalatokat szerezhetünk a falu népéről, műveltségéről, egészségi állapotáról, bajairól, problémáiról, s ezeket megismerve az életben nem érhetnek bennünket oly nagy csalódások, mert már előtte tudjuk, hová megyünk. Ha ismerjük a bajt, orvosságot is találhatunk rá” –zárta a szerző (végül optimista) beszámolóját a faluszeminárium hitvallás szellemében – azzal az értelemszerű különbséggel, hogy nem lelkeszként, hanem tanítóként kívánt majdan bekapcsolódni a falumunkába.²⁷⁴

Az erősödő társadalmi érdeklődés domborodik ki Újszászy Kálmán a tanítóképzős cserkészmunkáról írt mintegy hetvenoldalas dolgozatában is, mely bár már 1933-ban készült, egyedülálló forrásként konkrét munkarendet is tartalmaz. Véleménye szerint „minden alkalmat meg kell ragadnia a képzős cserkészmunkának arra is, hogy úgy a falut, mint a tanyát (különösen akkor, ha ez utóbbi a környéken nagy számmal található) még mint képzősdíák megismerje.”²⁷⁵ Ez a megismerési folyamat kifejezetten társadalmi indíttatású kell, hogy legyen, hiszen „társadalmi kérdés mindenhol van, ahol emberek vannak. A falunak, tudjuk, éppen úgy megvannak a maga sajátos társadalmi problémái, mint ahogy megvannak a gyárvárosoknak.” Újszászy hangsúlyozta annak szükségességét is, „hogy a képzőscserkésznek legalább a minimális olvasottsága meglegyen ebben az irányban és ami még ennél is szükségesebb, jó, ha a társadalmat különböző oldalról megvilágítva látja.”²⁷⁶ Hozzá lehet tenni, hogy a konzervatívoktól a marxizáló népiekig terjedő olvasólista ekkor (1933-ban) már a faluszeminárium (nyitottságának) egyik meghatározó tartópillére. Hogy e tekintetben egyfajta tendenciáról beszélhetünk, arról egy, a faluszeminárium előzményeként (1936/37-es dátuma miatt) szintén bajosan aposztrofálható, ám az összefüggéseket annál jobban érzékeltető értesítő tanúskodik. A Csorba által közölt szöveg szerint ekkor már

²⁷³Beszámoló jelentés. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2799.

²⁷⁴Uo.

²⁷⁵„A falunak, problémáinak, életének megbeszélési anyaggá való emelése, a hájkolások, kirándulások, mozgótáborozások, mindenekfelett azonban a regölés, állítandó ennek a nagyon fontos szempontnak szolgálatába.” ÚJSZÁSZY, *A tanítóképzős cserkészmunka...*, 26.

²⁷⁶Uo. A munkarend szerint Weis István két könyvének (*A mai magyar társadalom, A magyar falu*) és Illyés Endre, *A magyar ref. földművelő nép lelkivilága* című művének olvasása és ismerete is a „képzőscserkész magánmunkája” közé tartozott. *A Sárospataki Református Tanítóképző-intézet 234. sz. II. Rákóczi Ferenc cserkészcsapatának öt éves munkarendje. A képzőscserkész őrsi-, csapat- és magánmunkája számára* = Uo., 22.

ugyanis „tanítóképzős cserkészletünk egyik legértékesebb törekvése a tanyavilág és a közeli falvak népének megismerése és szolgálása.” Tehát a harmincas évek derekára az egyik fő cél a szélesebb értelemben vett falukutatás és falumunka, akárcsak az ekkor már fél évtizedes múlttal működő faluszemináriumnál. (Az irat szerint a képzős cserkészek valóban folytattak – a szeminaristákkal tulajdonképpen párhuzamosan – ilyen tevékenységet a régióban.)²⁷⁷ Végezetül meg kell említeni a tanítóképzős öregcserkészek körleveleit is, mely módszer a szeminárium bevett szokása lett a régi tagokkal való kapcsolattartásban.²⁷⁸ Láthattuk továbbá, hogy a szemináriumi fényképgyűjtemény is bírt cserkész előzményekkel.

A csapatok sikere nem maradt nyomtalanul, ezért a húszas évek közepén már határozott igény mutatkozott egy öregcserkészcsapat szervezésére. „Az öregcserkészlet hazai »apostolai« Sík Sándor és Teleki Pál, valamint a nézeteiket osztók szűk, de igen lelkes tábora volt.” Teleki Pál szemei előtt egy mindennemű szélsőséget elutasító, „európai műveltségű, jellemes, fegyelmezett, a »hivatott« vezetők irányítását elfogadó és követő, a társadalmat példájával átalakító elit ifjúság (majdani társadalmi vezetők, értelmiségiek) felnevelésének szükségessége lebegett.”²⁷⁹ A pataki öregcserkészlet mellett szólt, hogy „az újabb lelkes generációnak az is a haza és egyház iránti kötelességévé lett, hogy az ország, sőt a mai kor legnagyobb arányú, legmélyebb hatású ifjúsági mozgalmát ismerje, szeresse és abban részt is vegyen.” –olvashatjuk az 1926/27-es kollégiumi értesítőben, mely egyben tudósít a 21 fővel és (a teológus) Szabó Zoltán vezetésével induló öregcserkészcsapat szárnybontogatásáról is.²⁸⁰ Az Ifjúsági Közlöny beszámolója szerint „nyolc régi cserkész és 10–15 újonc szép programmal indult neki” a cserkészmunkának.²⁸¹ A csapat először – mintegy két évig – a Hegyaljai Erő kebelében működött, az országos szövetség csak 1928 októberében igazolta őket külön csapatként²⁸² (ám otthonuk egészen 1931-ig közös volt.²⁸³) Vagyoni helyzetük sem mondható az első időkben stabilnak, adományok segítségével tudtak csak hozzájutni több szükséges kellékhez. A csapat többek között a Széchenyi Szövetség korábbi tanárelnökétől, Dr. Szabó Sándor (ekkor már) nyugdíjas jogtanártól kapott egy kétpárevezős csónakot, melynek igen nagy hasznát vette a későbbiekben.²⁸⁴ Az 1927/28-as tanévben 25 taggal működött a pataki öregcserkészlet, feladatul tűzve ki a bibliatanulmányozást, a cserkésziszt-képzést és természetesen az aktív cserkészpedagógiát. Utóbbi munkásságuk gyümölcseként

²⁷⁷ CSORBA, i. m., 57–61.

²⁷⁸ SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 3508.

²⁷⁹ GERGELY, i. m., 101.

²⁸⁰ Értésítő, 1926/27, 75.

²⁸¹ Közli: CSORBA, i. m., 9.

²⁸² Értésítő, 1928/29, 112–113.

²⁸³ CSORBA, i. m., 6.

²⁸⁴ Értésítő, 1929/30, 133.

jött létre a 763. Sztáray Mihály apródcserkészcsapat, Szabó Lajos vezetésével.²⁸⁵ Az ő visszaemlékezései szerint: „mentünk nemcsak nyári, de téli táborozásokra is. Például az abaúji hegyek közötti, csudaszép, vadregényes Óhután tartottunk két télen át tábort, az ottani iskolában. Az egyik nyáron a pataki hegyek között, a Nyúlkúton táboroztunk, a másikon Erdőhorváti határában.” Szabó beszámolója szerint kiscserkészei „valamennyien derék módon megállták a helyüket aztán; mint asztalosok, nyomdászok, kőművesek, fodrászok, hasznos tagjai lettek a magyar életnek.” Megemlítette továbbá, hogy a csapat vezetésében segítségére volt Martin Miklós teológus és a parancsnokságban őt követő Palumby Béla pedagógus-tanító. Szabó szerint „a csapat működött egészen addig, míg hazánkban meg nem szüntették a cserkészmozgalmat”²⁸⁶ (vagyis 1948-ig).²⁸⁷

A „Timótheusok”-nál – bár ők is szerveztek kirándulásokat (többek között Erdélybe), valamint készültek a cserkésztszti vizsgára – alapvető munkaterv volt a „falucserkészzel” bibliai alapokon való foglalkozás, amellet, hogy „az alacsonyabb szinten álló gyermekekkel” is tudatosan törődtek. A szociális érdeklődés és a pedagógiai program sajátos ötvözete volt az 1926 őszén meginduló iparostanonc-program, melynek értelmében iparostanonc református gyermekekből álló kiscserkészcsapatot szerveztek. Mindez azért is külön hangsúlyozandó, mert – a jobbra protestáns vezetők által pártolt – tanonccserkészlet mindig is viták középpontjában állt az országos szervezeten belül.²⁸⁸ A patakiaké volt „a maga nemében az egész magyar cserkészmozgalomban az első, s a látogatást végző országos vezetőtszti elismerő nyilatkozata szerint sok dicséretet érdemlő kezdeményezés.”²⁸⁹ Az iparos gyerekek bevonásával nem merült ki a csapat szociális érzékenysége, ám a két faluszeminarista (Bíró Sándor, majd Z. Elek Béla) vezette Pipacs űrs által megvalósított „csibészcserkészlet”, vagyis a városban lézengő lelengyerekek megszervezése már a harmincas évek pataki törekvéseinek érdekes fejezete.²⁹⁰ „Komoly feladat az ilyen csibészeket összeszedni. (...) Megszervezésük nemzetmentő, népnevelő munka. (...) [A] Pipacs munkájával a proletáriátus akkori szintje alá süllyedt pataki fiúk mentésének kezdeményezője, s iskolapéldája is.” –fogalmazott Bíró Sándor 1985-ös visszaemlékezésében, az országos szövetség érdeklődését felkeltő kísérlettel kapcsolatban.²⁹¹

²⁸⁵ CSORBA, i. m., 10.

²⁸⁶ SZABÓ, *Utolsó szalmaszál...*, 40.

²⁸⁷ BODNÁR, i. m., 118.

²⁸⁸ G. SZABÓ, i. m., 129.

²⁸⁹ *Értesítő*, 1926/27, 75.

²⁹⁰ CSORBA, i. m., 15–30. és PAPP Vilmos, *Negyvenegy prédikátor. XX. századi magyar „gályarab”-prédikátorok I.*, saját kiadás, 2008, 31, 52.

²⁹¹ BÍRÓ Sándor, *Pipacs űrs, csibészek űrse. Bíró Sándornak, a Pipacs űrs vezetőjének visszaemlékezése.* SRKTGy. Adaléktár. 2535.

5. ábra. Bíró Sándor és Z. Elek Béla a Pipacs őrs „csibészeivel”.²⁹²

Az 1927/28-as tanévben az apródcserkészlet megindulása mellett sátorozás, fogadalomtétel, vizitúra és egy („BP” budapesti látogatása előtt tisztelgő) fővárosi kirándulás is színesítette programjukat. A vizitúrázásból nőtt ki a következő évben a vízicserkész őrs, ezzel a teológusoké lett a kerület egyetlen ilyen munkával foglalkozó csapata. A Timótheusok évről évre vízre szálltak, ám a kirándulások kalandjait, vizitáborait etnográfiai munka is kiegészítette. „A táborozási jelentés gazdag népmegfigyelési adat-, népdal-, s képanyagát az Országos Cserkészszövetség dicsérettel emelte ki.” A kirándulások, cserkészkerületi összejövetel mellett a csapat Sárospatakon is igyekezett képviseltetni magát a fontosabb rendezvényeken, részt vettek Klebelsberg Kunó kultuszminister fogadásán és az Ichtüsz Szövetség már említett pataki konferenciáján is. A dokumentumok tanulsága szerint azonban a kirándulások és az „apródcserkészlet” mellett a húszas évek második felében a csapat „profilja” mindenekelőtt a vízicserkészlet volt, melyhez a Bodrog kiváló lehetőséget nyújtott (de a teológusok Szegedig is le-leereszkedtek).²⁹³

Az eddigiek során igyekeztem jelezni a szemináriummal való kapcsolódási pontokat, ám talán célszerű a szellemiséget is röviden megvizsgálni. Zsiros József, a Teológiai Akadémia igazgatója szerint „emelőkar a cserkészmunka a lelkipásztori munkára készülők számára. (...) Önfegyelemre neveli az embert, ami szintén nagy jelentőségű.” Szabó Imre az öregcserkészlet kettős – ige- és nemzetszolgálati – jellegét emelte ki, míg Szabó Zoltán cserkészparancsnok a munkatábor példáján arra figyelmeztetett, hogy „mint a pataki ifjúság életében folytonosan hegy és völgy váltakozik, azt tapasztalhatom a cserkészmunkánál is, hogy, ha speciális munkára megmozdul a csapat, úgy abban nagyot tud alkotni, de ezt az

²⁹²BÍRÓ Sándor, *Pipacs őrs, csibészek őrsé. Bíró Sándornak, a Pipacs őrs vezetőjének visszaemlékezése.* SRKTGy. Adaléktár. 2535.

²⁹³CSORBA, i. m., 10–15.

állandó menetet nehéz megcsinálni.”²⁹⁴ A faluszeminárium is ilyen, speciális (szociológiai) foglalkozásnak indult, mely „állandó menetben”, húsz éven át működött. Azt is nehéz ma már vitatni, hogy a húszas évek végén meginduló „értelmiségi ifjúsági forrongás a cserkészetet is érintette. Különösen a protestáns csapatokat, amelyek már a 20-as évek elejétől kezdve részesei annak az útkeresésnek, amely a parasztság, a népi kultúra felé vezetett.”²⁹⁵ S mindez nemcsak a cserkészszövetség belső hatalmi viszonyaiban keltett zavart, de visszahatva a szélesebb közéletre, háttországa lett egyes népi irányultságú kezdeményezéseknek is (melyek a cserkészetből nőttek ki). A harmincas évekbeli Timótheus csapatnévsort vizsgálva, a középvezetői tisztségekben (őrs-, csoportvezető, titkár) jóformán csupa faluszeminarista névvel találkozhatunk.²⁹⁶ Mindez nem meglepő, mivel egybehangzó visszaemlékezések szerint a faluszeminárium éppen ebből a cserkészcsapatból nőtt ki és az összefüggések, közös tagságok és kiszállások a későbbiek során sem szűntek meg. Egy 1934-es beszámoló szerint a faluba látogató „regösök: cserkészek és faluszeminaristák.”²⁹⁷ A harmincas évek útkeresésében, összetett diákmozgalmaiban a fenti összefüggések természetesnek tekinthetők, legfeljebb a falvakban lepődtek meg, ha a faluszeminarista a következő évben cserkészként, majd később, mint legátus tért vissza a községbe.

„A melodáriumos könyvek, Erdélyi János népköltési gyűjtése, Deák Geyza szülőföldi munkássága, a Folklore Fellows munkája nem egymásból folyó vállalkozások. (...) Egymással nem közvetlenül, hanem az azonos gyökereken át vannak kapcsolatban. Egyébként mindegyik a saját korát, nemzedékét reprezentáló, annak gondjától, problémáitól meghatározott történeti képződmény.” –olvashatjuk egy sárospataki konferencia korreferátumában²⁹⁸ és a gondolatot ma már bátran kiegészíthetjük a Széchenyi Szövetség népművelő ténykedésével, valamint továbbvezethetjük a világháború utáni, gyökeresen megváltozott körülmények között újjászerveződő népkutatásra, mindenekelőtt a cserkészetre. A Trianon utáni pataki népiség kapcsán Szabó Zoltán professzort kell elsőként megemlítenünk, mivel a kollégium ekkor kijegecesedő fő profilja, az „arccal a falu felé” hitvallása az ő nevéhez fűződik. Ennek a Sárospatakon komoly hagyományokkal bíró gondolatmenetnek lényege, hogy a városhiányos „csonka régióban” (tehát a vidék trianoni „történeti képződmény”-ében) a törpe- és kislefákra kell a főiskolának koncentrálnia, mivel

²⁹⁴Uo., 26–28.

²⁹⁵GERGELY, i. m., 79.

²⁹⁶Baski István, Kalydy Miklós, Fürjész István, Bíró Sándor, Z. Elek Béla, Ráduly Sándor, Kődöböcz József, Forró Zoltán, Dobos István, Csőri István, Istók Miklós és Szabó Imre is faluszeminarista volt. CSORBA, i. m., 3–4. és A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881.

²⁹⁷Közli: CSORBA, i. m., 18.

²⁹⁸Idézi: Újszászy Kálmán emlékkönyv..., 253.

innen származik diákságának java – és ide is tér vissza, a falusi intelligencia tagjaként.²⁹⁹ Kardinális kérdés tehát, hogy mennyire ismeri majdani munkaterületét egy leendő tanító, vagy lelkész. E felismerés nélkül valószínűleg a faluszeminárium sem jött volna létre. S bár később Szabó Teleki Pál köréhez kapcsolódva, 1938–1945 között kormánypárti országgyűlési képviselő volt, nem riadt meg a társadalomkritikus hangoktól sem. Az ő patronálásával, előszavával jelent meg 1932-ben a főiskola négy hallgatójának – köztük egy grófi származású fiatalnak – gyűjteményes kötete *Korán sötétedik* címmel, mely merész hangvétele miatt nagy hullámokat vert a kommunista behatásokat vizionáló és az állami források elapadásától tartó egyházi vezetésben.³⁰⁰ Szabó Zoltánt ennek ellenére „horthysta” képviselő múltja miatt 1945-ben és 1946 elején többször letartóztatták, ám mivel Fekete Zsolt fedőnév alatt részt vett az ellenállási mozgalomban (amiről a Miniszterelnökség adott ki igazolást) az eljárást megszüntették ellene. A meghurcolt professzor a sárospataki teológia megszüntetése (1951) után visszavonult, majd 1952-től 1956-ig Ófehértón lelkészkedett. A forradalom leverése után visszakerült a tiszáninneni egyházkerületbe; Noszvajon lett lelkész 1965-ben bekövetkezett haláláig.³⁰¹

Szabó Zoltán mellett a cserkészcsapatokban kezdetektől fogva jelentős szerepet játszott Újszászy Kálmán, aki Budapesten látta meg a napvilágot 1902-ben, vidéki származású református szülők gyermekeként. Újszászy már gimnazista korában élénken érdeklődött a társadalmi kérdések iránt, a Galilei Körbe járó, zsidó származású osztálytársaival együtt örök élménye volt Ady temetése (illetve Ady költészete is). Mint már volt róla szó, érettségi után a Pro Christo Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség tahi táborában ismerkedett meg a pataki teológusokkal, többek közt Szabó Zoltánnal. Ezzel sorsa mintegy hetven évre összeforrt Patakkal, bár látókörét hároméves peregrinálással (Glasgow, Basel, Athén) tágította. 1932-ben Debrecenben filozófiai doktorátust, 1939-ben Szegeden egyetemi magántanári képesítést nyert, miközben a pataki teológián a filozófiai–pedagógiai tanszéken tanított. 1931-től a Sárospatakon kibontakozó faluszeminárium, 1936-tól a népfőiskola egyik irányítója, 1944–1946 között a főiskola rektora volt. A népfőiskola 1948-ban – kényszerűen – megszűnt, a református intézmények közül a tanítóképzőt 1950-ben, a gimnáziumot 1952-ben államosították. 1951-ben megszüntették a teológiát is, a professzor azonban főkönyvtárosként kitartott Sárospatak mellett. Megélhette a Teológia Akadémia 1992-es újrainyitását,

²⁹⁹ *Kilenc évtized. Benda Kálmán beszélgetése Újszászy Kálmánnal = Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 32.

³⁰⁰ NAGY István, gróf HALLER Gábor, STÉPHÁN László, KÁRÁSZ József, *Korán sötétedik: elbeszélés, karc, vers*, Sárospatak, Kisfaludy, 1932. Az ügy következménye egy hallgató távozása és Szabó fegyelmije lett. DIENES Dénes, *Viharfelhők a pataki teológia egén az 1930-as években*, Sárospataki Füzetek, 2002/2, 77–81. és *Újszászy Kálmán...*, 13–14. Utóbbi írás Újszászy szerepét is sejteti az antológia megjelentetésében.

³⁰¹ Magyar Életrajzi Lexikon. (Internet.)

ugyanebben az évben megkapta a Magyar Köztársaság Érdemrend Középkeresztjét is. 1994-ben, 92 éves korában hunyt el.³⁰²

Újszászy személye köti össze a – több aspektusokból egyébként is összetartozó – szálakat. A professzor a cserkészlet jótékony pedagógiai hatását továbbgondolva azt hangsúlyozta, hogy egy leendő tanító esetében nem az a fő kérdés, „hogyan fog tanítani, hanem az, hogy milyen lesz az a falu, vagy más közösség, amelynek a képe húsz–harminc esztendő múlva az ő munkájának nyomán fog kirajzolódni.” A fő cél, „hogyan ebben a faluban tisztább gyermekek, egészségesebb élet, nagyobb és magyarabb műveltség, erősebben megalapozott jólét és több esztétikum” legyen a tanító (de bátran hozzátehetjük: a lelkész) működésének következtében. Vagyis: a faluszeminárium kapcsán a következő fejezetben alaposabban körbejárando „céltudatos nemzetnevelő program” körvonalazódott már a cserkészcsapatoknál is Sárospatakon.³⁰³

I.3. Újszászy Kálmán eszmerendszere és a falumunka³⁰⁴

I.3.1. Egyházak és reformerek

A „céltudatos nemzetnevelő program” faluszemináriumi alapjait Újszászy Kálmán rakta le, méghozzá filozófiai kidolgozottságával a kor falukutatásában egészen egyedülálló módon. A professzor elméleti munkásságának számbavételéhez azonban nagy vonalakban át kell tekinteni az egyházak társadalmi szerepvállalásainak fontosabb 20. századi eseményeit. Közismert tény, hogy a „nagy háború” kataklizmájából felocsúdó nyugati civilizációban új politikai, szellemi, filozófiai és művészeti irányok nyertek teret. Erősödött a gondolatrendszerek társadalmi irányultsága, a „l’art pour l’art” – korántsem csupán a művészetekre jellemző – befelé fordulása helyett tárgyyszerűbbé vált az általános érdeklődés. A két világháború közti korszakban ennek megfelelően az egyházaknak is át kellett értelmezniük helyüket, szerepüket a társadalomban, hogy ne veszítsék el kapcsolatukat híveikkel és, hogy hiteles és egyben korszerű keresztény–keresztyén³⁰⁵ válaszokat tudjanak adni a változó világ sokrétű kihívásaira.

³⁰²Újszászy Kálmán emlékkönyv..., 13–25 (Önéletrajzi írások).

³⁰³ÚJSZÁSZY, A tanítóképzős cserkész munka..., 17–18..

³⁰⁴Lásd: BARTHA Ákos, *Falukutatás, falumisszió vagy falumunka? A sárospataki faluszeminárium és a két világháború közti magyar falukutatás*, Zempléni Múzsák: társadalomtudományi és kulturális folyóirat, 2011/1, 26–37. és Uő, *A falukutatás filozófiája. Újszászy Kálmán két világháború közti eszmerendszere és a falumunka*, Hítel: irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat, 2011, december, 96–116.

³⁰⁵Az etimológiához: *Keresztyén vagy keresztény?* (Interjú Dr. Csohány Jánossal), Harangszó, 2009. január 17.

A katolikus egyház már a 19. század végén reagálni próbált a társadalmi–gazdasági mozgásokra és nem utolsósorban azok politikai következményeire. Így született meg XIII. Leó szolidaritást és önszegélyezést hangsúlyozó 1891-es, *Rerum novarum* kezdetű enciklikája. A Szentatya itt a komoly teológiai–filozófiai gyökerekkel bíró közjó („bonum commune”) érdekében hangsúlyozta az organikus társadalom eszményét. „Ennek tudatosulása, a szolidarizmus a társadalom egyes tagjait a mikroközösségekbe (család), illetve a szolidaritás tágabb kereteibe, a hivatásuk szerint egymásra utalt embercsoportokba (mint pl.: rendek), s végül ezek szerves összességébe, a társadalomba tagolja.”³⁰⁶ Az enciklika nyomán alakult ki a keresztényszocialista – más néven keresztényszociális³⁰⁷ – irányzat, mely (a körlevélhez hasonlóan) a szabad kapitalizmus kritikájaként, egyben pedig a szocialista tanok ellenében jött létre és alakított egyesületeket, szakszervezeteket, majd pártokat. Az Osztrák–Magyar Monarchiában a századfordulón tűnt fel ez a Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor nevével fémjelzett irány, figyelemreméltó ellenfelévé növe a marxista alapállású szerveződéseknek.³⁰⁸ Az első világháború után, a gazdasági világválság és a totalitárius, keresztényellenes ideológiák hódításának korában a fenti körlevelet korszerűsítő 1931-es pápai enciklika (XI. Pius, *Quadragesimo anno...*)³⁰⁹ mutatott rá a társadalom és az állam feladataira, az erős és szolidáris társadalom szükségességére, mely gondolatokra – valamint ezek politikai hozadékaira – élénk közéleti vita alakult ki hazánkban is.³¹⁰ A körlevél ugyanis az organikus társadalom eszméjét a hivatásrendiség irányába fejlesztette tovább. „A korporatív hivatásrendi társadalomban minden rétegnek megvan a maga Istentől adott hivatása, részfeladata. E feladatok a közjóban egyesülnek, s így ennek „közös szolgálata” a részeket szerves egésszé organizálja. Ez a rendi társadalom megszüntetné az osztályokat, s ez által magának az osztályharcnak a forrását is.”³¹¹

A református egyház sem volt érzéketlen a társadalmi változások és a formálissá váló hitélet iránt. Legnagyobb hatású válaszuk hazánkban a Szabó Aladár nevéhez köthető, az

³⁰⁶GERGELY Jenő, *A keresztény szindikalizmus története a XIX–XX. században*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 2007, 10.

³⁰⁷A régebbi szakirodalmakban bevett „keresztényszocialista” jelző helyett Zachar Péter Krisztián javasolja a fogalom használatát. ZACHAR Péter Krisztián, *A „Ständestaat” eszmeisége és az érdekképviseletek = Társadalmi és gazdasági érdekérvényesítés a XX. században*, szerk: DOBÁK Miklós, KARDOS József, STRAUZS Péter, ZACHAR Péter Krisztián, Bp., L’Harmattan, 2010, 77.

³⁰⁸A századelős budapesti szakszervezeti ellentétek gyakran utcai verekedésekbe torkolló hangulatát nem egészen elfogulatlanul, de plasztikusan ábrázolta Kassák, önéletrajzi írásának első kötetében. KASSÁK Lajos, *Egy ember élete*, Bp., Magvető, 1983, 1. kötet/2. könyv (*Kamaszévek*)

³⁰⁹Az enciklikák szövegét közli: *Politikai és szociális enciklikák: XIX–XX. század*, összeáll. és szerk. ZSIGMOND László, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék, 1970, I/169–211 és II/55–117.

³¹⁰Ehhez lásd: SZALAI Miklós, *Újrendiség és korporativizmus a magyar politikai gondolkodásban (1931–1944)*, Múltunk, 2002/1, 52–105.

³¹¹GERGELY, *A keresztény szindikalizmus...*, 96.

1880-as években már működő honi belmisszió sokáig nem a hivatalos egyház munkája – és teológiája – volt, hanem „szabad vallásos társulásoké, egyesületeké (Bethánia, diakonissza-egyesületek stb.), melyek szociális munkát és sajtótevékenységet végeztek, legfőképpen azonban evangelizációs, azaz hitébresztő szerepük volt jelentős.”³¹² A kor racionális-liberális egyházi vezetése eleinte nem nézte jó szemmel a jelenséget, ahogy gyanakvóan tekintett a szigorú szabályaival lelki ébresztésre serkentő pietizmusra is. Azonban, a századelőn megszorodó egyesületek, majd a világháború és a trianoni trauma hatásai mintegy legitimizálták az új irányokat, elismerve a régi szemléletmód folytathatatlanságát. Az 1920-as években ennek köszönhetően megindult az egyház megújulását célul kitűző „ébredési mozgalom”.

A Horthy-korszakban a református egyház dominált közéleti aktivitás és társadalomkritika terén. A harmincas években kiformalódott, a Horthy-rendszer legmarkánsabb alulról szerveződő ellenzékének tekinthető népi mozgalom is inkább velük talált kapcsolatot, bár több, első vonalbeli szereplőjük katolikus volt (Féja Géza, Tamási Áron, Szabó Zoltán, Kodolányi János, Illyés Gyula)³¹³ és jelentős, főként szociális munkát végző csoport kötődött a népiekhez és a katolikus egyházhoz egyaránt (settlement-mozgalmak, Prohászka Körök, katolikus cserkészlet, KALOT). A katolicizmus népi mozgalommal való kapcsolatát azonban több tényező is mérgezte: mindenekelőtt a 900 000 kat. holdra rúgó egyházi nagybirtok és annak szerepe a „neobarokk társadalomban”, ezzel összefüggésben a Horthy-rendszer és főleg a kormányzópárt alapvetően katolikus jellege (ellenben a kurucos hagyományokat éltető és – nem minden ok nélkül – kispapokéval tartott reformátussággal), valamint a katolikus potentátoktól tapasztalható bizonyosfajta zárkózottság más társadalmi szervezetekkel való esetleges együttműködésre.³¹⁴ Mindez ugyanakkor nem gátolta, hogy egyes katolikus gyökerű eszmék beépüljenek a kor (nem feltétlenül népi) társadalomreformereinek elképzeléseibe.³¹⁵

³¹²BOLYKI János, LADÁNYI Sándor, *A református egyház = A magyar protestantizmus: 1918–1948, tanulmányok*, szerk. LENDVAI L. Ferenc, Bp., Kossuth, 1987, 53. A belmisszióhoz továbbá: Uo., 72–82, valamint részletes és adatokban gazdag összefoglalása: DOBOS László Gábor, *Belmissziói és szociális irányzatok a protestáns egyházakban és vallásos szervezetekben* = Uo., 263–314.

³¹³Kodolányi felnőttként áttért reformátusnak (öregkoráig), míg Illyésnek édesapja katolikus, édesanyja református volt. GERGELY Jenő, *Egyházak és népi mozgalom = A népi mozgalom és a magyar társadalom...*, 384. Uo., 383–400. Megemlítendő ugyanakkor, hogy maga a kormányzó, Horthy Miklós református volt.

³¹⁵A Magyar Társaság Falukutató Intézete mellett az Actio Catholica és a Prohászka Ottokár Társaság is kiírt pályázatot falumunkákra, melyek eredményeiről – szemelvényeket közölve – a *Katolikus Szemle* is beszámolt. A kifejezetten rendszerkritikus cikk szerint „nálunk a földbirtokreform helyes megoldása már több mint fél század óta késik. (...) Csináltak ugyan földreformot, de úgy, hogy az szinte gúny. (...) Ez a földreform csak egyre jó: örök példa, hogy így nem szabad csinálni.” TAMÁS József, *Hatvan Magyar falu szociális helyzetrajza*, Katolikus Szemle, 1938, március, 142 és 148.

A népi mozgalom és a reformátusság kapcsolata már a kezdeteknél adott volt, mivel a mozgalomra legnagyobb hatást gyakorló íróhármás (Ady Endre, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső) mindegyik tagja ehhez a felekezethez tartozott, a népiek első országos hírű megmozdulásait a „Kálvinista Rómában” – tehát Debrecenben – rendezték és a református szervezetek is úttörő jellegűek voltak a fő népi irány, vagyis a faluorientáció terén. Itt két protestáns (tehát nemcsak reformátusokat tömörítő) egyesületet emelhetnék ki, a Bethlen Gábor Kör szegedi szervezetét és a budapesti Pro Christo Diákok Házát, előbbtől mindenekelőtt Erdei Ferenc és Ortutay Gyula, az utóbbiak közül többek között Püski Sándor és Kovács Imre személye mutatja a népiekkel való kapcsolatot. A legfontosabb, kifejezetten református, „magyar sorskérdések” felé tájékozódó diákmozgalom mindazonáltal a Soli Deo Gloria volt, szerteágazó, aktív szervezeteivel és közéleti irányultságával (a szárszói összejöveteleknek is ők adtak otthont).³¹⁶ Az elesettek irányában kifejtett társadalmi aktivitás, esetenként társadalomkritika és a modern tudományokkal való foglalkozás természetesen nem jelentette önmagában az egyébként sem koherens népi gondolat minden elemének átvételét. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy több ponton is eltérhetett egy evangéliumi alapokon nyugvó, a népiséggel kétségkívül érintkező, ám filozófiai alapvetésű kultúra-felfogás és a népiség néhány (sarkalatos, vagy csak egyes népiek által vallott) tézise. Ettől azonban még ugyanúgy a feszítő szociális kérdések foglalkoztatták a népi és egyházi reformereket, kérdéseikre pedig egymás szellemi impulzusai által is keresték a megoldásokat.

Az egyházak jellegétől nyilvánvalóan nem idegenszerű, határozott társadalmi érdeklődés hamarosan a teológiai képzésen is megmutatkozott. Már a kortárs elemző felfigyelt rá, hogy „az újabb nemzedéket nemcsak teológiai alapon képezik ki, hanem társadalomtani és lélektani alapon is”.³¹⁷ A sárospataki kollégium teológiai akadémiájának tanári gárdájában és szemléletében is markáns változások kezdődtek a húszas évek végén, a harmincas évek elején. A stílusváltás következtében a lelkész- és tanítóképzés közelebb került a társadalmi valósághoz és a gyakorlati élethez,³¹⁸ ami ugyanakkor a kérdés iránt nyitott, karizmatikus tanáregyeniségek nélkül nem lehetett volna hosszútávon sikeres kísérlet. Sárospatakon két ilyen tanár is ténykedett; a teológia tanára, Szabó Zoltán és a pedagógiát és

³¹⁶Mindezek mellett, *Az elsodort falu* (mely a két világháború közti kurzus egyik alapműve volt) Farczady lelkészének sorsa eszméletően hathatott az SDG alapításánál is. GERGELY, *Egyházak és népi mozgalom...*, 387. A szépirodalmi lelkészhiósok társadalomtörténeti motívumait értelmezi: GYÖRI L. János, *Reformátusság és magyar irodalom: különös tekintettel Móricz Zsigmond irodalmi munkásságára*, Sárospataki Füzetek, 2010/4, 53–59.

³¹⁷WEIS István, *Hazánk társadalomrajza*, Bp., Országos Köznevelési Tanács, 1942, 34. Erre egyébként az 1931-es pápai körlevél is felhívta a figyelmet: „Bizony igen nehéz munkaterület jelentkezik itt (a térítés terén –B.Á.) a papok számára. Azért a papnövendékek alapos társadalomtudományi képzésben kellően felkészüljenek rá.” *Politikai és szociális enciklikák...*, 113.

³¹⁸KOVÁTS Dániel, *Újszász Kálmán és a magyar falunevelés problematikája = Újszász Kálmán emlékkönyv...*, 506.

filozófiát (többek között) egyaránt oktató Újszászy Kálmán. Láthattuk, kettejük közül Szabó Zoltánt feledt(ett)e el jobban az utókor (vagyis inkább a politika), ám Újszászy esetében is „kissé elszomorító (...), hogy egy több mint 90 esztendő életútból mindössze két évtized adatott meg neki a katedrán, s így életműve – sok jeles magyar tudóséhoz hasonlóan – bizonyos értelemben torzó maradt. 1931 és 1951 között azonban intenzitásában és hatásában egyaránt jelentős teljesítménnyel írta be nevét a magyar pedagógia történetébe a falunevelés sárospataki modelljének elméleti és gyakorlati kidolgozásával.”³¹⁹ Az alábbiakban e „sárospataki modell” elméleti háttéréhez igyekszem némi adalékot nyújtani.

I.3.2. Koreszmék és érvrendszerek

A faluszeminárium vezetőjére teológiai–filozófiai tekintetben mindenekelőtt Karl Barth munkássága hatott termékenyítőleg, így az ifjú tanár „a két háború közötti magyar protestáns szellemi élet elméletileg talán legfogékonyabb és legprogresszívebb irányzata mellett kötelezte el magát. A megelőző korszakok racionális–liberális teológiai elgondolásaival szemben a barth-i irányzat közvetlenül a magát kijelentő Istent teszi a teológia tárgyává. Számára a teológia immár nem Isten elméleti megismerését és dogmatikai rögzítését, hanem Isten Igéje elsajátításának feladatát jelentette.”³²⁰ Egy emberközeli, a népért ténykedő egyház megteremtése lett a cél, így nem véletlen, hogy e református megújulás követői létfontosságúnak tartották a belmissziót, valamint igehirdetésük hatékonyságát.³²¹ Ez pedig értelemszerűen a leendő lelkészek számára sem volt másodlagos kérdés.

Újszászy sárospataki tanártársán, Mátyás Ernőn keresztül talált kapcsolatot a Barth iránt érdeklődő magyar gondolkodókkal, mindenekelőtt a Böhm Károly köré szerveződő, úgynevezett „Erdélyi Iskola” tagjaival, köztük Böhm leghűségesebb tanítványával, a szellemfilozófus Bartók Györggyel. Az ifjú teológus rendszeresen publikált is a Bartók által 1936-ban indított filozófiai folyóirat, a *Szellem és Élet* hasábjain, saját nevelésfilozófiai elgondolásaival gazdagítva az egzisztencializmus felé élénken tájékozódó műhelyt. Az aktuális problémák iránti érdeklődés – doktori disszertációját a kor meghatározó újkantiánus

³¹⁹Uo.

³²⁰TAKÁCS, Újszászy Kálmán és a filozófia..., 6.

³²¹A faluszeminárium vezetői is behatóan foglalkoztak a témával. Lásd: ÚJSZÁSZY, *A szellem életének modern...* és SZABÓ Zoltán, *Igehirdetésünk revíziója*, Sárospatak, Kisfaludy, 1934. Szabó bátran szolt a nép bajainak felkarolásáról is: „Voltak igehirdetők, kik az Igéből alázatosan megismert parancsot hatalmas földi uralkodók ellen, sőt fülük hallatára, nagy bátorsággal mertek testi életük kockára tételével szólni. A mai igehirdetésben általában sok a kompromisszum, kevés a bátorság és talán éppen ezért kevesebb az Ige iránti őszinte alázatosság.”Uo., 10–11. Újszászy és Szabó tanulmánya közösen, gyűjteményes kötetben is megjelent. A kérdés exponáltságát mutatja továbbá, hogy a kötet előszavában Mátyás Ernő az egyház legégetőbb kérdésének nevezte az igehirdetést. *Az igehirdetés: öt előadás*, sajtó alá rend. MÁTYÁS Ernő, Sárospatak, Kisfaludy, 1934, 3.

filozófusáról, Heinrich Rickert-ről írta³²² – mindazonáltal jól mutatja, hogy számára a filozófia nem a tanári képzéshez szükséges tananyag vagy pusztán a történeti érdeklődés tárgya volt, hanem olyan alapvető eszköz, amely megteremthette a valóság konkrét problémáinak megértését és megválaszolását. Újszászy osztozva a korhangulatban, miszerint az „akadémikus hangvételű és tisztán elméleti célokat szolgáló filozofálás válságba jutott”, a kortárs egzisztencialista irányultságú filozófiában keresett kiutat, úgy, hogy igyekezett azt tovább is fejleszteni gyakorlati, pedagógiai, tehát az egzisztencializmus irányultságával alapvetően ellentétesnek tetsző kollektivistai irányba.³²³ Szerinte ugyanis „csak a világ és az ember, a te és az én, a közösség magyarázzák, sőt teszik lehetővé az életet.”³²⁴

Újszászy a közösségi lét – egyéni lét értelmezési mezejébe vonta be Barth-ot. Gondolatmenete nagy vonalakban a következő: a baseli teológus egy tézise markánsan szétválasztotta embert és Istent, előbbi a filozófia, utóbbit a teológia tárgykörébe helyezve. Mivel azonban a teológiai üzenetek „célpontjai” az emberek (közössége), nem lehet lemondani az emberi személyiségre vonatkozó (egyéni) ismeretek tanulmányozásáról sem. „Ennek a szellemi közösségnek köszönhető, hogy Újszászy Kálmán anélkül képes az egyéni és közösségi létezés konkrét problémáit filozófiai érdeklődésének centrumában tartani, hogy közben eltávolodna a protestáns vallás alkotta keretektől.”³²⁵ Isten igéjének elsajátíttatásához szükséges, az emberi személyiségre vonatkozó kérdések Kierkegaardhoz, Dosztojevszkijhez, nyomukban pedig az egzisztencializmus első hullámához (mindenekelőtt Heideggerhez) irányították Újszászy érdeklődését, olyannyira, hogy filozófusi csúcsteljesítményének,³²⁶ az 1938-ban kiadott „*A falunevelés szellemi alapjai*” című munkájának előszavában meg is emlékezik e gondolkodókról. Ez a mű – mely a szerző egyetemi magántanári disszertációja – már címében is utalt Újszászy munkásságának, szó szerint értendő hitvallásának komplexitására. Tartalmában pedig úgy mutatott túl a kor konzervatív alapállású falukutatásának népnemzeti retorikáján, hogy közben nem követte az ekkor már közismert „nagy szociográfiák” érvrendszerét sem.³²⁷

Érdekes kérdés Újszászy és a népiek viszonyrendszere, melyről Gombos Gyula a következőket írta: „abban, hogy mindez [*a sárospataki népiség műhelyei*] megfogant s az egyik a másikból kihajtva növekedett, a népi irodalomnak nem volt szerepe. Inkább egy kicsit

³²²ÚJSZÁSZY, *A tárgy problémája...*, Sárospatak, Kisfaludy, 1932.

³²³TAKÁCS, *Újszászy Kálmán és a filozófia...*, 8–11.

³²⁴ÚJSZÁSZY, *A szellem életének modern...*, 6.

³²⁵TAKÁCS, *Újszászy Kálmán és a filozófia...*, 7.

³²⁶Uo., 15.

³²⁷ÚJSZÁSZY, *A falunevelés szellemi alapjai...*

fordítva történt: a népi írók fedezték fel Sárospatakat.”³²⁸ Újszászy valóban joggal említhette 1947-es visszaemlékezésében, hogy: „amikorra a magyar közvélemény felfigyelt, főleg a falukutatók és a népi írók munkája nyomán a falu kérdéseire és a magyar ifjúság konferenciákon, gyűléseken tette problémájává (...) a magyar falu kérdéseit, akkorra a pataki faluszeminaristák, túllévén az első élmény forró tapasztalatán (...) sokakat meglepő és sokszor meg is botránkoztató józansággal viszonyultak e kérdésekhez és miután a probléma sodrát az új felfedezők új élménye adta, az ő munkájuk a folyónak inkább ahhoz medréhez volt hasonlítható, amelyben a víz megcsendesülve már, de meg is tisztultan folyik tovább.”³²⁹ Ez a jellegzetesen „újszászy”, szolid, elegáns hasonlat úgy érzékelteti a korabeli falukutatás sokrétűségét, hogy közben hangsúlyozza a pataki falumunka primátusát, ám mindezek mellett finoman sejtet egy közelebből ki nem bontott – és nem feltétlenül népiekkel történő – konfrontációt is. Az összefüggések megértéséhez mindenekelőtt meg kell ismerkednünk a professzor (falukutatást is érintő) nézetrendszerével.

I.3.3. Az Újszászy-féle kultúrakoncepció

A falvak problémáit értelmezni igyekvő korabeli megközelítésekre általában véve igaz, hogy a kérdést elsősorban gazdasági–politikai–társadalmi aspektusból vizsgálták. Újszászy értelmezési horizontja ezzel szemben határozottan filozófiai–szellemi alapállású volt és a különböző – általa definiált – kultúrák distanciájára épült. Ez már önmagában is újdonság, hiszen a falukutatást nemigen igyekeztek filozófiai rendszerekhez illeszteni sem a (reform)konzervatív, sem a népi oldalon. Kivételként talán a marxizmust lehet megjegyezni, mint a népi és a századelős polgári radikális falukutatásra egyaránt ható társadalomértelmező modellt, ám ott is inkább az eszmerendszer gazdasági–társadalmi vetületei voltak meghatározóak. Újszászy rendszere azonban nem a termelőeszközök birtoklásából indult ki, hanem a különböző kultúrák sajátosságaiból. A filozófia (Kierkegaard, Barth, illetve Bartók György) hatása mellett ki kell emelni Imre Sándornak, a honi (lélektani alapvetésű) pedagógia

³²⁸GOMBOS, i. m., 89.

³²⁹ÚJSZÁSZY, *A sárospataki főiskola faluszemináriuma...*, 12–13 A főiskolára nézve imponáló sorokat megerősíti, hogy egyes Patakon „megfogant” jelenségek (szervezett falukutatás, munkatábor, népfőiskola) megelőzték korukat (nemcsak a népieket, de például a bajtársi egyesületeket is). Ugyanakkor a népi irodalom berobbanása új impulzust adott a patakiaknak. Ezt támasztják alá a források is, mivel aligha lehet véletlen, hogy a népi szociográfia első nagy hulláma, 1936-ban volt a szeminárium létszáma a legmagasabb (37 fővel). SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 1874. Faluszemináriumi munkanaplók. (1936-ban jelent meg Veres Péter, *Az Alföld parasztsága*, Illyés Gyula, *Puszták népe* és Szabó Zoltán, *A tardi helyzet* című szociográfiája. NÉMEDI, *A népi szociográfia...*, 67.)

meghatározó alakjának a hatását is, mivel Újszászy egész munkásságára is igaz, hogy az igényes szellemi háttér pedagógiai célokat szolgált.³³⁰

Említett írásában, *A falunevelés szellemi alapjai* című habilitációs dolgozatában³³¹ megkülönböztetett magas- és a mélykultúrákat, előbbit a városhoz, utóbbit a faluhoz kötve, ám mindkettőt a nemzeti kultúra hordozójaként tüntetve fel. Eszerint a nemzeti kultúra csak e két terepen tud kibontakozni és csak ott, ahol mindkét szegmens adott. Nemzeti kultúra nem épülhet kizárólag magas-, vagy csak mélykultúrára építkezve. A nemzeti kultúra ugyanis bármelyik hiánya következtében elhal, átadva helyét az itt kifejezetten negatív tónussal festett „civilizációnak”, melyet a nemzeti kultúrközösségen kívül lévők terjesztenek. A sorvadás eredményeként a városból – mely alatt a szerző konzekvensen kisvárost értett – „city”, tehát kozmopolita, multikulturális nagyváros lesz, a faluból pedig telep, vagyis „kolhoz”, esetleg a szintén nem kívánatos tanya.³³²

A tétel eszerint szemben áll azzal az egyes népiek által is felkarolt, a korban divatosá vált gondolattal, miszerint a magyar középosztályt népi elemekkel kell „felfrissíteni”. Az alapvető koncepcionális ellentét onnan eredeztethető, hogy míg, akik ekként gondolnak a falura, a parasztságra – tehát, hogy legjobbjai elérhetnek egy magasabb(rendű), polgári létformát –, azok értelemszerűen szintkülönbséget tételeznek fel falu és város között. Újszászy ezzel szemben mindkét létforma szükségszerűségét és önállóságát vallotta, ehelyütt szembekerülve Kovács Imrével és a szociográfus Szabó Zoltánnal, akik a „polgárosult parasztság” egysége mellett tettek hitet, és Erdei Ferencel is, aki a parasztságot múlandó történelmi konstrukciónak tartotta. A pataki professzor szerint csak a két szegmens (a falu és a város) különállása és külön megerősítése révén kerülhető el a nemzeti kultúra elsorvadás.³³³ Koncepciója kiformalódásában minden bizonnyal hathatott rá egyes osztrák pedagógusok

³³⁰KOVÁTS, i. m., 507.

³³¹Hegel hatását kimutató, a mű náciellenességét hangsúlyozó összefoglaló: KÉZI, *Egy pataki professzor...*, 39–51.

³³²A városok kialakulását úgy magyarázta Újszászy, hogy azok mindig „halott falvakból” keletkeznek, melyeket optimális esetben újonnan keletkezett falvak pótolnak. (ÚJSZÁSZY, *A falunevelés szellemi alapjai...*, 58.) A professzor kritikájával hasonlóságot mutat Erdei Ferenc 1940-es kötete. Eszerint „a falu megmaradt magatudatlan és tömény népiségében, a város ellenben egy felhígult magyarság kohójában úgy keverte össze a szentistváni nemzetiségek mindenféle színeit, hogy egészében nem is szentistváni színpompájú, hanem egyszerűen idegen lett.” (ERDEI, *Magyar falu...*, 155.) Erdei ugyanakkor már majd tíz évvel korábban, első publikált szociografikus kísérletében is a falusi műveltséget természetes folyamatként felváltó „világpolgáriasodott farmerműveltség”-ről értekezett. (ERDEI Ferenc, *Királyhegyes*, Századunk, 1931/1, 25.) Koncepciója elkanyarodott Újszászyétól akkor is, amikor a falu és a város közti mindennemű szakadék megszüntetésének lehetőségein munkálkodik, hiszen ez „magát a falut szüntetné meg, s a zömében mezőgazdasági területet a város külső telepévé tenné.” (BOGNÁR, *Erdei Ferenc szociológiája...*, 59.)

³³³Két világháború közt született szövegeiből egyértelműen kirajzolódik ez a koncepció, bár visszaemlékezésében a professzor ellenkezően vallott: „Politikai, vagy társadalmi stratégiában gondolkodva tulajdonképpen a polgárosodó paraszt volt az a legprogresszívebb figura, akire orientálódtak [*a faluszeminaristák* – B.Á.]. A polgárosodó paraszt, Magyarország polgárosodása, modernizálása: ez volt a fő út, amivel lelkileg azonosulni tudtak.” „*A szociográfiai szemlélettel el lehet jutni a legmesszebb, csak a csúcsra nem!*” Huszár Tibor beszélgetése Újszászy Kálmánnal = *Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 41.

világháború utáni nézete, akik „általában abból indulnak ki, hogy külön paraszti közösségi és szellemi kulturáltság van, tehát valóság a külön falukultúra”, valamint Karácsony Sándor munkássága is.³³⁴ A gondolatmenetből természetesen nem következik, hogy szükségtelen, vagy nem lehetséges a falvak segítése, ám a falvakat magukhoz mérten és maguk számára kell segíteni – hogy megmaradhassanak a nemzeti kultúra számára.

Míg a fenti tézis a reformerek különböző célkitűzései között próbált új utat nyitni, addig a népi kultúra fogalmának elvetése már a népiség egyik alaptételét tagadta.³³⁵ A helyzet első pillantásra meglepő. A népieknél ugyanis – az előbbiektől tükrében kissé paradox módon – evidenciaként hatott a népi kultúra hirdetése és felvállalása; még, ha ennek jövőjében egyes népiek nem is hittek. Ezzel szemben a népi közösségek szükségszerűségét hirdető Újszászy már magának a fogalomnak a létjogosultságát is tagadta, csakúgy, mint a „faj” primátusát: „Faji, vagy népi kultúra azért nem lehetségesek, mert faj és nép éppen abban hordozzák sajátos létüket, hogy önmagukban mindig kultúramentesek (...) Ha faj és nép is rendelkezik kultúrával, mint ahogy mindig rendelkezik vele, ez a kultúra sohasem az övék, hanem a bennük szunnyadó, vagy alakuló nemzet kultúrája. A nemzet bennük a kultúra.”³³⁶ Tehát, a nép (csakúgy, mint a faj) a nemzet alatt elhelyezkedő, önállóan nem kultúraalkotó tényező.

Fajiság–népiség hazai és főként német vonatkozásokra építő problematikája visszatérő eleme Újszászy elméleti munkásságának. Okfejtése szerint „a faji gondolat erősödése mindig együtt jár a népiség izmosodásával és megfordítva, de sohasem jár együtt a nemzeti gondolat megerősödésével.”³³⁷ Ugyanakkor sietve hozzá kell tennünk, hogy Újszászy valószínűsíthetően elsősorban a német „völkisch gondolat”-ra reflektált itt, mely a nemzetiszocialista Németország egyik ideológiai alaptézise volt, Magyarországon ugyanakkor a más gyökerekkel bíró népi mozgalom szélsőjobboldali tájékozódása egyrészt messze nem tekinthető általánosnak, másrészt nem is volt uniformizált.³³⁸ Ugyanakkor láthattuk, hogy a professzor koncepciója hogyan határolódott el a magyar népi gondolattól is, pontosabban a

³³⁴ „Van egy robosztus, egészséges nyelvet beszélő, de a XVIII. században megkövesült és azóta mozdulatlan népi kultúránk, s van egy tagadhatatlanul értékes modern, haladó felső néposztálybeli kultúránk, de ez nem életképes, mert nincsen közege: tartalmában és formájában idegen, nem is termékenyíti meg, nem építi, nem fejleszti a népi kultúrát.” Karácsony a különálló, ám egyenrangú falunevelést oly módon tartotta megvalósíthatónak, ha a falvaknak – a városi struktúra mintájára – külön létesítenének teljes oktatási rendszert; az elemiőtől az egyetemmel bezárólag. Ezt a bizarr ötletet (az osztrák modell mellett) Újszászy Kálmán is tanulmányozta, mint Kovács Dániel jelzi Újszászy négy szemeszterre tervezett szegedi (cédulás, szakirodalmi háttérrel és olvasmánylistát is tartalmazó) óratermatikája alapján írt dolgozatában. KOVÁTS, i. m., 511. Alighanem ez lehet a kiindulási pont Újszászy Kálmán falunevelői–pedagógiai munkásságának elmélyült, nemzetközi viszonyokra is koncentráló tanulmányozásához.

³³⁵ A jelenségre felfigyelt már Kézi Erzsébet is. KÉZI, *Egy pataki professzor...*, 48.

³³⁶ ÚJSZÁSZY, *Kultúra, nemzet, falu...*, 5–6. Továbbá „nincsen kultúrája egy földrésznek, nincs nemzetek közötti, vagy egyetemes emberi kultúra, mint ahogy nincsen kultúrája egy társadalmi képződménynek, pl. egy osztálynak, vagy rendnek sem.” Uo., 16–17.

³³⁷ ÚJSZÁSZY, *Kultúra, nemzet, falu...*, 7.

³³⁸ A kérdés részletesebb kifejtéséhez: GYURGYÁK, *Szélsőjobbboldaliság a népi mozgalomban...*, 449–474.

népiség primerizálásától (hiszen nemzeti kultúra nem épülhet kizárólag magas-, vagy csak mélykultúrára építkezve). Vagyis: „a népi gondolatnak mindennél fontosabb gondolatként emlegetése (...) a magyarságnak mindig túlzás.”³³⁹ Ez a megállapítás már egyértelműen a hazai népieknek szólt.³⁴⁰

Kényes, ám elkerülhetetlen kérdés az idézetben említett „fajiság” tisztázása a professzor gondolatrendszerében. 1939-es alapvetése szerint „aminthogy a származás és a táj, mai formájában kifejezve: a vér és a föld még nem tett magyarrá senkit, ugyanúgy nem lehetett ezt soha elérni a nyelv elsajátítása, a megfelelő szokások és az uralkodó életforma felvétele által sem.” Ezek az egyértelmű utalások a náci „Blut und Boden” elméletre a német expanzió korában mindenképpen bátor kiállásnak tekinthetőek. Újszászy szerint a „magyarság nem adottság, hanem feladat”, így „a magyarságot, éppen azért, mert nem adat, hanem feladat, csak tenni lehet”.³⁴¹ Hasonlatában a magyarság küzdelme a célért – vagyis a nemzeti létért – a csodaszarvast űző ősmagyarok képeként jelenik meg.³⁴² A közös cél ugyanakkor nem jelent uniformizáltságot, hiszen az űzött vadban mindenki mást lát – ám mindenki ugyanabban az egyben (csodaszarvas – nemzet) lát mást. Nézete szerint „magyarságunk az az akciónk, amellyel a természetiből ki és a szellemibe be akarunk kapcsolódni, az a csodálatos, százszor szent folyamat, ami akkor történik bennünk, amikor fajból nemzetté leszünk.” A fajiság tehát egy alsóbbrendű állapot, melyből örök mozgásban, folyamatosan formálódik a nemzet. Ha viszont „magyarságunk csak abban a feladatban van, hogy fajból nemzetté legyünk, akkor magyarságkutatás alatt elsősorban ennek a feladatnak a kutatását értjük.” Vagyis: a „magyar cél” megállapítása a magyarságkutatás „legmagasabb rendű feladata”.³⁴³

Míg tehát többnyire egyértelműnek tekinthetjük Újszászy markáns és több helyen kifejtett elhatárolódását a náci fajelmélet egynémely ideológiai talpkövéitől (völkisch gondolat, vér és rög mítosza), az is látható, hogy a kor általános diskurzusában bevett módon,

³³⁹ÚJSZÁSZY Kálmán, *Mi bennünk a magyar?* (1942) = *Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 214. A professzor behatóan foglalkozott a nép, a nemzet és a faj fogalmának idegen nyelvű szakirodalmával is. KOVÁTS, i. m., 513.

³⁴⁰A magyar népi mozgalom és a nemzetiszocialista ideológia népisége közti különbségét Újszászy igencsak zavarba ejtő (ám közelebről nem részletezett) kontextusban említette. Szerinte a magyarság „legbensőbb énjében alapjában aszociális. Még az úgynevezett népi írótól sincs semmi messzebb, mint a nép annak völkisch értelmében.” ÚJSZÁSZY, *Mi bennünk a magyar?* (1942) = *Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 214. A teológus Szabó Zoltán ugyanakkor külön hangsúlyozta (1939-ben) mind a népi szociográfiától, mind a nemzetiszocialista ideológiától való elhatárolódást, mert a faluszeminárium „a később nekilendülő »falukutatás«-tól és a német »völkisch« gondolattól való függetlensége nyilvánvaló”. SZABÓ Zoltán, *Sárospataki törekvések a falu szolgálatára*, Protestáns Szemle, 1939/3, 141.

³⁴¹ÚJSZÁSZY Kálmán, *Magyarság és magyarságkutatás* (1939) = *Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 203–208.

³⁴²Érdekes (könnyen lehet, véletlen) egybeesés, hogy a csodaszarvas az épp 1939 januárjában Imrédy Béla miniszterelnök által létrehozott, a „csodás forradalmat” megvalósítani igyekvő Magyar Élet Mozgalom jelképe is volt. SIPOS Péter, *Imrédy Béla csodás forradalma*, Rubicon, 1996/10, 23–27.

³⁴³ÚJSZÁSZY, *Mi bennünk a magyar?* (1942) = *Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 203–208. A „magyar cél” kifejezés önkéntelenül is Gömbös – a szolidaritás eszmeiségén nyugvó és a korporatív államberendezkedés irányába nyitó – „nemzeti öncélúság”-át hívja elő a kor politikai közbeszédéből. GERGELY, *Gömbös...*, 234–238.

a rasszokat nem fajtának, hanem fajnak nevezte. Szerinte viszont „faj és nemzet, faj és magyarság között nincs származási kötelék”,³⁴⁴ továbbá nem feltételezett e „fajok” között értékkülönbséget, sőt, a „különböző fajoktól” eredeztethető nemzeti sokszínűség lehetőségét, tehát az „egy nemzet – több faj(ta)” gondolatát szegezte a sovinizmus ellen.³⁴⁵ Kimutatható ugyanakkor szövegeiben a kortárs magyar jobboldali (kormánypárti) retorikának néhány meghatározó eleme (nemzeti öncélúság, csodaszarvas) is, bár ezek nem töltődtek fel konkrét politikai tartalommal. Az is egyértelmű, hogy alapvető koncepcionális antagonizmusuk ellenére nem a népiek, hanem a Turul Szövetség volt számára az „elrettentő” hazai példa, hiszen a népiek mérvadó munkáit a szerdai összejöveteleken rendszeresen tárgyalták a szeminaristák, e kötetekből több a szeminárium mozgókönyvtárát gazdagította. A bajtársi szövetség harmincas évekbeli útkeresései mindazonáltal érintkeztek a népiekkel, ugyanakkor a kapcsolat meglehetősen disszonáns jellege mellett fontos hangsúlyozni, hogy a Turul – a régebbi megítélésekkel szemben – korántsem volt homogén, csupán szélsőjobboldali fiatalokat tömörítő, minden frakciójában jobboldali szervezet.³⁴⁶ Újszászy nyilván nem láthatott rá a Turul belharcaiba, ám a szövetség főideológiája iránti kitapintható ellenszenve többször megnyilvánult, például a patakival szinte egy időben életre hívott Turul-munkatábornál.³⁴⁷

Ám nemcsak a munkatábor, hanem a falukutatás kapcsán is komoly rivalizálás folyt a szövetség és Sárospatak között, ahogyan az alábbi Turul-ellenes Újszászy megjegyzések is mutatják: „mindezek a [*falukutató*] mozgalmak az ifjúság kebeléből, minden utánzási tendencia és felső irányítás nélkül (bajtársi szövetségek, leventék!), csupán a most megnyilvánuló koreszmék kényszerítő hatása alatt keletkeztek.”³⁴⁸ A faluorientáció gyökere nála „az a magyar ifjúság, amely nem a húszas évek uralkodó ifjúsági szervezeteiben, az akkor importált és a magyar sorskérdések iránt valójában csak napjainkban fogékonyra váló bajtársi egyesületekben élt, hanem az ifjúságnak az a rétege, amely életének súlypontját a bajtársi egyesületeken kívül álló ifjúsági mozgalmakba, főleg a cserkészmunkára és az evangéliumi jellegű, vagy az evangéliumi mozgalmakkal szoros összeköttetést tartó diákegyesületek, ifjúsági tömörülések munkájára helyezte.”³⁴⁹ Ezzel az értékeléssel nemcsak a faji gondolatra fogékonyabb, „import koreszméket” követő bajtársi szervezetek kritikáját kapjuk (nyilvánvaló utalással a Harmadik Birodalomra), hanem bepillantást nyerhetünk

³⁴⁴ÚJSZÁSZY, *Magyarság és magyarságkutatás* (1939) = *Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 207.

³⁴⁵ÚJSZÁSZY, *Kultúra, nemzet, falu...*, 8.

³⁴⁶A Turul viszonyához a népiekhez lásd: KEREPESZKI, *A Turul Szövetség...*, 136–151. A debreceni Turul kapcsolatához a népi kezdeményezésekhez és a falukutatáshoz: BARTHA, *Egyetemi falukutatás...*, 43–58.

³⁴⁷Lásd: SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 3294. (Levelek tőlünk, Levél a Pesti Naplónak, 1935. VII. 3.)

³⁴⁸ÚJSZÁSZY, *A faluszeminárium...*, 13.

³⁴⁹ÚJSZÁSZY, *A falumisszió és a református...*, 9–10.

Újszászy nézeteire a hazai falukutatás háttérét illetően, vagyis a fiatalság (nem bajtársi) szervezeteinek és az egyházi kapcsolatok szerepének hangsúlyozására a falukutatásban.

Ugyanakkor a professzor 1945 előtti gondolatvilága tartalmaz néhány (legalábbis) ellentmondásos elemet. A népiekkel való viszony tisztázása, valamint a nemzetiszocializmustól és a Turultól való elhatárolódás után érdemes ezért egy pillanatra visszakanyarodni ahhoz a Újszászy-tézishez, miszerint a nemzetietlen kultúra „a falu, illetve a város meglazításához” vezet. Ennek az „ellenkultúrának” (minthogy igazi kultúra csak nemzeti lehet) „terjesztését nem is végezhetik mások, csak olyanok, akik maguk is nemzeti kultúrközösség nélkül, azaz civilizációban vannak.” 1938-ban ez a gondolat nem tekinthető túl szerencsésnek. A szerző nem bontotta ki részletesen, kikre gondol itt, bár antiszemitizmus-ellenességét életművének több méltatója hangsúlyozta,³⁵⁰ és az előbbiek során is láthattuk, hogy elméleti munkásságának valóban markáns része volt a faji gondolattól és a szélsőjobboldaltól való elhatárolódás. Azonban már idézett, 1942-es cikkében Újszászy kifejtette, hogy „a magyar embernek az övétől idegen fajiságú ember nem fajiságánál, hanem magatartásától fogva idegen. (...) A magyar ember a zsidóban sem a fajt nem bírja, legyen bár az övétől idegen, hanem a magatartást, a »mentalitást« és ennek gyakorlati jelentkezését, illetve következményeit. A magyar és a zsidó ember nem, mint faj és faj állanak egymással szemben a magyar ember szerint, hanem mint két homlokegyenest különböző magatartás. Ezért kibékíthetetlenek.” Ez a gondolat (a faji meghatározástól ismételten elhatárolódva) egyrészt az asszimilációt árnyalatok nélkül tagadva különböztet meg „magyart” és „zsidót”, másrészt köztük általános magatartásbeli, mentalitásbeli különbséget feltételez. A továbbiakban Újszászy rátért, hogy a fent említettek „az oka annak is, hogy a magyar antiszemitizmus (...) magatartásnak harca magatartással szemben. Ezért nem tud a magyar ember ebben a harcban embertelen, kegyetlen lenni. (...) Hogy azután ez a magatartás előnyös-e, vagy nem a magyarságra, az más kérdés.”³⁵¹ A Kassán 1942-ben írt sorok egyrészt történelmietlenek, mivel a „magyar antiszemitizmus” az 1941-es, harmadik zsidótörvénytől

³⁵⁰Újszászy Kálmán..., 11–12., KÉZI, *Egy pataki professzor...*, Újszászy Kálmán emlékkönyv.... Továbbá, egy (már idézett) tanulmánykötet is hangsúlyozta, hogy „különösen az angolszász kapcsolatokkal is rendelkező Sárospatak barthiánus teológusai igyekeztek egy antifasiszta állásfoglalást érvényre juttatni.” LENDVAI L. Ferenc, *Bevezetés = A magyar protestantizmus...*, 17.

³⁵¹ÚJSZÁSZY Kálmán, *Mi bennünk a magyar?* (1942) = Újszászy Kálmán emlékkönyv..., 212. A szerző egy évekkel korábbi tanulmányában is feltűnt már a magatartásformáknak, mint nemzetalakító tényezőknek a gondolata: „a magyarrá tevő tényezők az emberben, mint egzisztenciálék vannak jelen. Sohasem másodlagosak, hanem mindig elsődlegesek, minél fogva az ember minden életnyilvánulásába befolylnak, sokszor meghatározzák magatartását. Ez okozza azt, hogy a magyarrá tevő tényezők hatására magatartásunk mássá lesz, mint ezek nélkül volna.” ÚJSZÁSZY Kálmán, *A lelkipásztor mint hungarológus* (1938) = Újszászy Kálmán emlékkönyv..., 220. Továbbá, a már idézett szegedi óravázlat is megemlékezett Ravasz László egyik tanulmányáról, melyben a magyarság egyrészt szellemi minőségként, másrészt magatartásként szerepel, valamint tartalmazta Keresztury Dezső tézisét, aki szerint „magyarnak lenni elsősorban szellemi magatartás és nem vérségi elrendeltetés kérdése”. KOVÁTS, i. m., 516.

már faji alapon állt, másrészt kétségtelen aktualitásuk volt, hogy épp a szöveg keletkezésének évében, 1942-ben kezdődött a tiso-i Szlovákiából a zsidóság koncentrációs táborokba való deportálása,³⁵² melynek a magyar politikai vezetés (egyelőre) még ellen tudott állni. Újszász erre a fajta kegyetlenségre képtelen magyarság nemzetkarakterológiai fejtegetéseit (és az itt nem idézett optimista jövőképét) azonban az 1944-es év tagadhatatlanul megcáfolta. Ennél a sikerületlen jóslatnál jóval bántóbb utolsó mondatának cinizmusa, melyet – ha a költővel valljuk, hogy „a multat be kell vallani” – ugyanúgy a professzor akkori gondolatvilágának részének kell, hogy tekintsünk, mint elévülhetetlen elméleti és gyakorlati munkásságát a falu okszerű megismer(tet)éséért.³⁵³

Az alapfogalmak használatának és történelmi kontextusának értelmezése után térjünk vissza a koncepcióra. A két, pozitívan említett településtípusnál (falu–kisváros) ki kell emelni, hogy ezek nemcsak méretben különböznek, hanem külön létformát is jelentenek, melyek együttesen teremtik meg önmagukban és frissítik fel összjátékuk által a nemzeti kultúrát. Fontos hangsúlyozni az összjátékot, mert a szerző nem egy zárt rendszert vázolt fel, hanem vallotta, hogy: „a falu ad, a város befogad”. Természetesen nem személyekről, vagy társadalmi mozgásokról van szó, hanem kulturális javakról, melyek örökösen cirkulálnak. A körforgás azonban egyirányú, mert a falu „szigetkultúra”, tehát alapvetően zártabb, míg a város „kiterjedéskultúra”, tehát a befogadás mellett örök terjeszkedésben van. Mindkettő hivatása ezen attitűdökből eredeztethető, egyrészt a falu tradicionális nemzetvédő karakteréből, másrészt a város külföld felé – a szerző szerint gyakran túlságosan is – nyitott alapállásából adódóan. Másképpen: „a falu védi a nemzeti kultúrát, míg a város terjeszti azt.”³⁵⁴ Újszász (talán vitatható) állítása szerint új szellemi irányok mindig a mélykultúrákból indulnak és csupán a különböző „magas kultúrák” szintjén zajlik az említett körforgás, bár a különböző nemzetek mély- és magas kultúrái funkcióbeli hasonlóságukból adódóan (részletesen ki nem fejtett) összeköttetésben vannak egymással.³⁵⁵

Szellemi beállítódás szerint szintén elkülöníthetők ezek a településformák. „A faluközösség, mint mélykultúra közösség mindig a transzcendens szellem hordozója”, a város alapvetően immanens jellegével szemben. A szerző állításával itt egy toposzt is megbontani igyekezett, miszerint az egyház jelentősége faluhelyen a faluközösség tősgyökeres konzervatívságának, tradíciók iránti tiszteletének köszönhető. Nézete szerint a valláshoz való

³⁵²KOVAČ, Dušan, *Szlovákia története*, Pozsony, Kalligram, 2001, 216.

³⁵³Fontos hangsúlyozni, hogy bár Újszász ismerte, használta és idézte is több első vonalbeli nemzetiszocialista ideológus (Richard Walther Darré, Ernst Krieck, Max Frauendorfer) műveit (KOVÁTS, i. m., 505–525.), mindez elméleti munkásságán nem hagyott vállalható nyomot, sőt, mint láthattuk, Darré „vér és rög mítoszá” egyértelműen és határozottan elutasította.

³⁵⁴ÚJSZÁSZ, *A falunevelés szellemi alapjai...*, 59.

³⁵⁵UŐ, *Kultúra, nemzet, falu...*, 16–17.

ragaszkodás nem ennek, hanem a transzcendenciával való eleven kapcsolatnak volt köszönhető. A falvakat jellemző szinte időtlen miliő, az emocionális, irracionális, és „aracionális” elemek túlsúlya, valamint a falu racionális, immanens képződmények (pártok, körök, szervezetek, szövetkezetek) iránti idegenkedése is ebben gyökerezett szerinte.³⁵⁶ Ugyanakkor „a falu közösség, s mint közösségnek egyaránt táplálói természeti, emberi és transzcendens tényezők. Ezeknek a tényezőknek sajátos együttműködése és egymásra hatása formálja a falu életét minden más közösségtől eltérő közösségi formává.”³⁵⁷ Vagyis, a faluközösség egyfajta organikus egység, önálló entitás, melyet eltérő szabályrendszerek irányítanak, mint „más közösségeket” – mindenekelőtt a várost.

A falu tehát „nem esetlegesség, hanem a szellem életéből és annak természetéből folyó szükségesség.” Amikor a falu hivatásként vállalja feladatát, akkor lesz a falu nemzetnevelési kérdéssé,³⁵⁸ hiszen a falunevelés a nemzetnevelés része, mely két „határral” bír. Az egyik megközelítés szerint „a falunevelés egyetemesen, tehát nemcsak a falun érvényes nevelési céloknak és eljárásoknak a magyar falura alkalmazása, illetve a magyar falun megvalósítása. A másik szerint (...) másutt mint falun nem lehetséges nevelői eljárás, amelyet a magyar falunevelőnek az egyetemes nevelői célok mellett, vagy azokon belül (...) vállalnia kell, és aminek kifejezetten metafizikai háttérét állandóan szem előtt tartva, tervszerű munkával készülnie kell.” Tervszerűség és metafizikai háttér: ezeket nevezhetjük akár Újszászy Kálmán (mindennemű) munkásságának két legfontosabb talpkövének is. Láthattuk továbbá, hogy a professzor gondolatrendszerének fontos láncszeme volt, miszerint a falukérdés kultúrakérdés, így a falunevelés kérdése legalábbis egyenértékű magával a falukutatással. A gyakorlatban azonban ez akkor következik majd be – nézete szerint – amikor „nemcsak a falunak, hanem a falunevelésnek is meglesznek a »kutatói« vagy vizsgálói, esetleg a »perei« is”³⁵⁹ – utalt korának aligha félreérthető jelenségeire a szerző. Felmerülhet ugyanakkor: mi a falunevelés adekvát módja? A szemináriumi munka mindenképp idetartozik, azonban a falunevelés „főalkalma” a professzor olvasatában a népfőiskola, „mert a falunevelés elsősorban felnőtt- és ifjúságnevelés.” Emellett a megfelelő falukönyvtár, az otthonos faluház, az (osztrák mintájú) önkéntes továbbképzők és előadóestek, a falu életét bemutató képeskönyv és a község

³⁵⁶ÚJSZÁSZY, *A falunevelés szellemi alapjai*..., 51–52. Ezt a későbbiek során részletesebben elemzett, Weis-féle koncepció épp fordítva magyarázta: „Az alapjaiban racionalista falusi lakosságban ritka tünemény a mély vallásosság; a magyar parasztnak a változhatatlanba való megnyugvását tévesztik sokan össze a vallásossággal.” WEIS, *A magyar falu*..., 55.

³⁵⁷ÚJSZÁSZY, *A falu*..., 3.

³⁵⁸A nemzetnevelés két síkon valósulhat meg: egyházi (transzcendens) és az állami (immanens) nevelés síkján.

³⁵⁹ÚJSZÁSZY Kálmán, *A magyar falunevelés mai feladatai* (1940) = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 222–225. A szerző meglátása szerint a legsürgősebb tennivalók „a magyar falunevelés múltjára vonatkozó adatok összeállítása”, a „szakirodalom bibliográfiájának összeállítása” és a „jelen rajza”. Uo.

csinosítása is része lehet ennek a pedagógiai munkának.³⁶⁰

A professzor kifejtette, hogy „mind a falupolitika, mind a falusegítés és falunevelés akkor egészséges, ha szellemi alapokra fektetett.”³⁶¹ Ugyanakkor „a nemzetnevelés legmélyebb értelme az immanens és transzcendens szellem egy-történésének elősegítése, vagyis a teljes szellem történésének elősegítése. Ebben az értelemben a nemzetnevelés a legigazibb szellemi nevelés, vagyis a legszellemibb nevelés.”³⁶² A nemzetnevelés pedig az elmondottak alapján – mint falunevelés és városnevelés – egyszerre jelenti a falu (transzcendens alapvetésű) és a város (immanens meghatározottságú) kultúrájának – tehát a nemzeti kultúrának – a segítését, ami az állami és az egyházi nevelés által valósulhat meg. A már-már Kierkegaard-ot³⁶³ idéző döntéshelyzet Újszászy-féle interpretációja (vagyis; hogy *vagy* falu, *vagy* város lehet csupán a „cselekvő individuum” élettere) által így juthatunk el az egzisztencialista filozófia axiómájához, miszerint az emberi lét kivetett lét. Az ember *vagy* a nemzet magas kultúrájához tartozik (a városhoz), *vagy* a nemzet mélykultúrájához (a faluhoz). Újszászy itt vezette be a „rend” fogalmát, ami nem más, mint „a nemzeti létnek tudatosult és hivatásként vállalt kivetettsége”. Ez a rend „mindig elitet jelent”, tehát a közösség legjobbjai által reprezentált identitás. A liberális, individualista (dualista) korszak ideológiai kritikáját adta a szerző³⁶⁴ a szubjektum feladatait taglalva, aki „a rend napszámosa, nem pedig a maga tőkéjéből és magáért élő ember”, vagyis közösségi (a közösségéért felelős) lény. Ha nincs rend, akkor a falu kolhozzá, a város city-vé „züllik”, a népből pedig jellegtelen „tömeg” lesz. „Az új középosztályunk gyökértelenségének az az oka, hogy liberális gondolkozásban felnőve nem látja, hogy csak két rend van.”³⁶⁵ –tette hozzá a professzor.

Érdekes, hogy (látszólag) a hivatásrend eszméjéhez kapcsolódik egy református gondolkodó, mivel ennek gyökere az 1931-es pápai körlevélhez (*Quadragesimo anno...*) köthető, mely aztán alapja is lett a katolikus szociálpolitikai gondolkodásnak. Szó volt róla, hogy az elképzelés az osztályharc szerepét tompítaná, egyszerre ítélve el az ellentéteket szülő gazdasági szabad versenyt és az arra reflektáló (ateista) szocialista tanokat. A társadalom

³⁶⁰Újszász Kálmán jegyzeteit idézi: KOVÁTS, i. m., 522.

³⁶¹ÚJSZÁSZY, *A falunevelés szellemi alapjai...*, 60.

³⁶²Uo., 120. A professzor nemzetnevelési koncepciójához valószínűleg mindenekelőtt Imre Sándortól és Weszely Ödöntől kaphatott inspiráló gondolatokat. KOVÁTS, i. m., 518–519.

³⁶³Újszászy egyik (ha nem a) legkedvesebb filozófusa volt Kierkegaard, „akinek életművében elválaszthatatlanok egymástól a filozófiai és a teológiai vonatkozások” és akit az egzisztencialisták mellett Karl Barth is „szellemi előfutárának” tartott. *Sören Kierkegaard írásaiból*, vál. és a szöveget gondozta: SUKI Béla, Bp., Gondolat, 1982, 24. és TAKÁCS, *Újszász Kálmán és a filozófia...*, 7.

³⁶⁴Ehhez a korítéllethez és Újszászy szellemi tájékozódásához érdekes adalék Giesswein Sándor prelátus – a dualizmus korában írt – definíciója: „A keresztényszocializmus szó elnevezése ama társadalompolitikai iránynak, mely a keresztény etika alapján akarja útját állni a hatalmaskodó individualizmus által előidézett társadalmi igazságtalanságoknak.” Idézi: GERGELY Jenő, *XIII. Leó és a keresztényszocializmus*, Vigília, 1998/11, 829.

³⁶⁵ÚJSZÁSZY, *A falunevelés szellemi alapjai...*, 127–137.

megerősödését az állam szerepét eredetileg csökkentve elérni kívánó hivatásrendi koncepció szerint „a rendiség helyes följújtása a szociálpolitikai célkitűzés”.³⁶⁶ Ennek nyomán a területi alapon szerveződő közösségek mintájára az azonos foglalkozásúak rendekbe tömörülnének. Ezeket a „szervezeteket a közös hivatás, valamint a mindenki által szolgálni hivatott közjó fontosságának tudata fogja összetartani. Az egyes rendek legfőbb feladata az egész közösség (nép) érdekének előmozdítása.”³⁶⁷ Magyarországon Gömbös Gyula próbálkozott (sikertelenül) miniszterelnöksége alatt legintenzívebben a hivatásrendiség gyakorlatba átültetésével, bár Teleki Pál második kormányának végül meg nem valósított alkotmánytervezetében is komoly szerepet kapott a gondolat.³⁶⁸ Újszászynál, mint láttuk, az egyik területi alapon szerveződő közösség „a falu, amely alá Magyarországon háromezer egynéhány kisebb–nagyobb, a nyugati Dunántúltól a keleti Tiszaninnenig sűrűn, vagy ritkán egymás-mellett sorakozó emberi település tartozik, benne mindenkivel, aki közösségben él: zsellérrel és nagygazdával, pappal, tanítóval, földbirtokossal és jegyzővel e g y ü t t, az a metafizikai közösség, amely hordozza a magyar mélykultúrát.”³⁶⁹ Tehát nála nem az azonos foglalkozásúak, hanem az azonos lakhelyűek tömörülnek a „rend”-be, melynek ugyanúgy az „egész közösség” – Újszászynál nem nép, hanem nemzet – „érdekeinek előmozdítása” a célja, mint a pápai körlevél „rend”-jének. (A sárospataki koncepció e tekintetben kidolgozottabb.)

Az enciklikában kifejtett hivatásrendi elképzelésnek legnagyobb problémája, hogy míg alapvető szándéka szerint (a szabad kapitalizmus és a szocializmus ellen egyszerre fellépve) a szabad verseny és a különböző etatista törekvéseknek is szociális féke szeretett volna lenni, általános megfogalmazásai miatt épp a totális államhatalmak álszociális, korporatív berendezkedésének lett ideológiai támaszává (az állam hatalma alá vont érdekérvényesítésnek köszönhetően). Mindazonáltal a hivatásrendi gondolatok, konkrét elméletek és korporatív gyakorlatok³⁷⁰ Európa-szerte nagy népszerűségnek örvendtek a két világháború között és a faluszeminárium előtt sem voltak ismeretlenek, ahogyan az 1936-os faluszeminarista munkatábor egy előadása is tanúskodik erről.³⁷¹

Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy Újszászynál a „rend” egyrészt nem politikai

³⁶⁶ *Politikai és szociális enciklikák...*, 87.

³⁶⁷ STRAUSZ Péter, *Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviselési rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926–1940*, Múltunk, 2010/1, 95.

³⁶⁸ SZALAI, *Újrendiség és korporativizmus...*, 65–75 és 99–101.

³⁶⁹ ÚJSZÁSZY, *Kultúra, nemzet, falu...*, 17.

³⁷⁰ Többek között Mussolini Olaszországára, Salazar – alkotmányában kifejezetten a *Quadrogesimo Anno*-ra hivatkozó – Portugáliájára gondolhatunk itt, valamint az 1934–1938 közti osztrák rendi államkísérletre, ahol azonban némiképp különutas, a katolikus egyházi gondolatokat még jobban érvényesítő berendezkedést próbáltak megvalósítani. ZACHAR, *A „Ständestaat” eszméisége...*, 75–119. és SZALAI, *Újrendiség és korporativizmus...*, 70.

³⁷¹ Steuer Tibor budapesti segédfogalmazó Mussolini közmunkaügyi politikájáról tartott előadása érintette a fasiszta állam korporatív „munkaalkotmányát” (*Carta del Lavoro*) is. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3191.

kategória, másrészt elmélete nyilvánvalóan nem konkrét korporációs munkaterv, csupán a hivatásrendi gondolat által (is) érintett társadalomfilozófia, melyben alighanem legalább ennyire fellelhető az „organikus társadalom” eszméjének hatása is.³⁷² Amennyiben viszont társadalomfilozófiának tekintjük, szembevetnő az Erdei Ferenc által „történelmi nemzeti”-nek nevezett „fél piramis” hiánya. Vagyis, amíg Erdei a történelmi osztályok (kisnemestől az arisztokráciáig terjedő) egyre szűkülő körei mellé a „modern polgári társadalom” hasonlóan felfelé fogyatkozó rétegeit kapcsolta és a parasztsággal nem tud végső soron mit kezdeni,³⁷³ addig Újszászynál a polgári társadalom mellé a paraszti került – ám így a Horthy-korszakban még javában egzisztáló „történelmi osztályok” maradtak ki a rendszerből. Társadalomfilozófiai nézeteire azonban valószínűsíthetően nem a hivatásrendi *rendszer* és főleg nem az előbbieken tárgyalt (ám csak 1943-ban keletkeztetett, és még ennél is jóval később napvilágot látott), Erdei-féle „kettős társadalom” elmélete hatott közvetlenül. Fő szellemi háterszága Weis István munkássága lehet, mindenekelőtt *A mai magyar társadalom* című, 1930-ban kiadott könyv, melynek termékenyítő hatásáról a szerző még 1947-ben sem feledkezett meg.³⁷⁴ Az élete nagy részében állami közhivatalnokként és csak rövid ideig egyetemi professzorként ténykedő Weis ebben a művében a magyar társadalmi rétegeket nemcsak osztálytagolódásuk, hanem életük szinterei szerint is elemezte. Ennek megfelelően bontotta fejezetekre munkájának első felét (*A tanya, A falu, A város, Az ország szíve*), majd csak ezután tárgyalta az anyagi szempontok szerinti tagolódást (*A kispolgár, A középosztály, A felső négyezer, A szegény ember*).³⁷⁵

Weis meglepő módon a kisbirtokos parasztságot a kispolgárság kategóriájában értelmezte, tehát végső soron az a kiindulópontja, ami egyes népieknél az ideális végpont – a polgárosodott parasztság. Bár hazánkban szerintem „nyugat-európai értelemben vett kispolgári réteg nincs; a kispolgár fogalmához legközelebb áll a kispolgár, aki a kispolgári rétegek közül egyedül képvisel érzékelhető és érvényesíthető erőt”.³⁷⁶ Ha viszont a parasztság (pontosabban a kisbirtokosság) már a hazai polgárság részének tekinthető, a gondolatmenet ezen a ponton feloldani látszik Erdei (ekkor még természetesen meg sem fogalmazódott) dilemmáját is. Esetünkben érdekesebb, hogy bár a kispolgár–kispolgár „frigy” éppen Újszászy fő

³⁷²ZACHAR, A „Ständestaat”..., 81–82. Ugyanakkor a „rend” fogalmának az „örök falu” toposzához tapadt politikai hozadékát (ti. a rendi viszonyok restaurálásának tendenciáját) hangsúlyozza: ERDEI, *Magyar falu*..., 45.

³⁷³GYÁNI, KÖVÉR, i. m., 191–192.

³⁷⁴ÚJSZÁSZY, *A sárospataki főiskola faluszemináriuma*..., 7.

³⁷⁵A szerző „végül néhány kitekintő fejezetben foglalkozik a gazdasággal, a kulturális élettel és a politikai szociológiával, valamint a magyar lélekkel.” GYÁNI, KÖVÉR, i. m., 190.

³⁷⁶WEIS István, *A mai magyar társadalom*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1930, 103. Mintha csak erre a gondolatra reflektált volna Erdei (1940-ben): „A falusi gazda még semmi esetre sem egyszerűen kispolgár, s hasonlóképpen nem egyszerűen polgár a nagyobb birtokos, viszont vannak a faluban igazi polgár elemek, de maga a parasztság is valamennyire polgárosodott.” ERDEI, *Magyar falu*..., 146. A szerző a továbbiakban a falu tagolódásának (rendi–polgári) kettősségét taglalta.

törésvonalát negligálta, a korporatív *szellem* bizonyíthatóan termékenyítőleg hatott a faluszeminárium hallgatóira és vezetőjére. Egyébként Weis maga is nézeteinek ezt az oldalát, a társadalom korporatív szerveződését és tagolódását domborította ki a mű 1942-es, *Hazánk társadalomrajza* című, átdolgozott kiadásában, ahol azonban már a kispolgárság helyett a parasztságnak szentelt külön fejezetet, bonyolítva ezzel gondolatrendszerének ezen – egyébként sem túl meggyőző és különösebben meg sem okolt – láncszemét.³⁷⁷ Mindent egybevetve Weis István (Szekfü Gyula mellett) így is a két világháború közti konzervatív társadalomelmélet egyik meghatározó képviselője. Reformkonzervatívsága nem jelenti a rendszer fenntartások nélküli támogatását, 1942-es könyvének ajánló irodalomjegyzéke tartalmazta például a népiek „kicsit egyoldalú”, de valóságfeltárónak elismert szociográfiáit, *A magyar falu* című ismeretterjesztő könyvecskéjében pedig az 1920-as földreform igen komoly kritikáját adta.³⁷⁸ Weis munkásságának sarkköve a társadalmi integráció kérdése, mely határozottan szembeállította az osztályszempontok szerinti társadalomtöréseket hangsúlyozó, kizárólag marxista szempontrendszereket érvényesítő társadalomtudósokkal. „Ezért is kap társadalomszemléletében a negyvenes évek elején explicite is kiemelt szerepet a korporációs elv, mint ami képes egyensúlyozni az osztályszerű társadalomszerveződés dezintegráló hatását.”³⁷⁹

Mint ahogy Újszászynál is láthattuk, aki a faluközösségen belül értelmezte az összes falusi lakost: a birtokos földművest, a birtoktalant, a parasztot és az urat („földbirtokos”), valamint a helyi intelligenciának nevezett falusi értelmiséget is. Ez az a „metafizikai közösség” ugyanis, melynek hivatása volt a szerző olvasatában a magyar mélykultúra nemesítése. Sőt, többször idézett kassai írásában (egyrészt elméleti alapokon rendszerezve a társadalmi csoportokat, másrészt történelmi távlatot adva a kérdésnek) kifejti, hogy sem a parasztság, sem az egykori nemesség utódai, sem pedig a magyar értelmiség „nem ellenfelek, hanem (...) testvérek, mert ugyanannak az egésznek vagy általánosnak törései valamennyien.” Ez a megközelítés tehát már teljes társadalmi, vagyis nemzeti szintre emelte az organikus gondolatot. Optimista meglátása szerint ha „eltérések is vannak közöttük [*a parasztság, a „nemesség” és az értelmiség közt*], ezek csak eltérések maradnak, és

³⁷⁷ Ebben a könyvében Weis a „kispolgárságot” (csak a kisiparosokat) az „alsóosztály”-on belül tárgyalta. A kiskereskedőkről előző könyvében is mindössze egy bekezdésnyi mondanivalója volt (a kispolgárságon belül, a kisiparosok mellett). WEIS, *Hazánk társadalomrajza*..., 107–109 és WEIS, *A mai magyar társadalom*..., 100–103.

³⁷⁸ WEIS, *Hazánk társadalomrajza*..., 22–23 és 161–165, valamint WEIS, *A magyar falu*, 39–46.

³⁷⁹ GYÁNI, KÖVÉR, i. m., 191. Weis 1942-ben „sikeres kísérletként” tekintett a Harmadik Birodalom és a fasiszta Olaszország „osztály nélküli” társadalmára, ahol „osztályok helyébe saját rendszerük új alá- és felérendeltségi tagozatait iktatták.” WEIS, *Hazánk társadalomrajza*..., 91.

ellentétékké nem fejlődhetnek egészséges körülmények között soha”.³⁸⁰ Más kérdés persze, hogy mit tekintünk egészséges körülményeknek.

I.3.4. Történetfilozófia

Újszászy nemcsak a „nemzetietlen”, szocialisztikus tanokat és azok okozóját, a „gátlástalan” kapitalizmust (vagyis a dualizmus korát) ítélte el, de ezzel összefüggésben a felvilágosodás egyfajta újkonzervatív kritikáját is felvázolta. Értelmezésében a felvilágosult racionalizmus és a 19. század diszkreditáltatta a „paraszt” és a „polgár” jelzőit a rendnek és – olyan elnevezések által, mint: *kisiparos*, *középbirtokos*, vagy éppen *nagykereskedő* – lerakta az osztálytagozódásnak, vagyis az „irigységnek”, a „gyűlölködésnek” és a „társadalmi harcnak” az alapjait. Ezzel szemben „a paraszt- és polgártudattól függ a nemzeti tudat”, mivel „szellemi jelentést tartalmaz” mindkét elnevezés. Értelmezésében ismét megjelent az „elit”, mint a „szellem arisztokráciája” – legyen az akár polgári, akár paraszti. De mindenképp valamelyik, ugyanis akik sehová sem tartoznak, azok „szellemi proletárok”. Újszászy ugyanakkor hagy egy részletesen nem tárgyalt kiskaput is, mivel meglátása szerint a vállalt rend mellett „történik” az emberben a másik kultúra is, „paradox egységben”, mivel fölé is lehet emelkedni bizonyos mértékig ennek a kivetettségnek.³⁸¹ A professzor olvasatában a kollektívizmus történelemmagyarázó erővé emelkedett, mivel a világ menetét a „pesszimista” kollektívizmus és az „optimista” individualizmus dialektikája határozza meg szerinte. Ám ezek az értéktelített jelzők más értelmezést nyernek, mivel az optimizmus az ember elbizakodottságát sejteti (a világmagyarázatok felé), míg a pesszimizmus egyfajta egészséges ontológiai kételyt, a megismerhetetlen elfogadását jelenti. A kollektivisták világmagyarázatát Újszászy szerint a reneszánszig tartott, tehát a szerző osztozik a művészettörténet Jacob Burckhardt nyomán meghatározóvá vált felfogásában, mely a reneszánszt az individuális szerzőiség (vagyis a „copyright” fogalmának) kezdeteként interpretálja a nyugati civilizációban.³⁸² Az individualizmus „terméke” Descartes és Kant, de a filozófia mellett a képző- és zeneművészet, irodalom és a politika teréről is kapunk példákat – már ami az emberiség második nagy fordulatát illeti.³⁸³

³⁸⁰ ÚJSZÁSZY Kálmán, *Mi bennünk a magyar?* (1942) = *Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 217.

³⁸¹ Uő, *A falunevelés szellemi alapjai...*, 137–142.

³⁸² BURCKHARDT, Jacob, *A reneszánsz Itáliában*, Bp., Képzőművészeti Alap, 1978, 94–116. Az „individualista szabad verseny” válságának egyfajta felszámolási módjaként felfogott, sokféleképpen értelmezhető kollektívizmus iránti érdeklődés általános volt a két világháború között. SZALAI, *Újrendiség és korporatívizmus...*, 53–54.

³⁸³ ÚJSZÁSZY, *A szellem életének modern...* = *Az ige hirdetés...*, 88–89.

A 20. század második negyedében ugyanis az egész civilizált világ területén „újra fordulat történik az ember önmagához való viszonyulásában.” A filozófiában Kierkegaard, az irodalomban (például)³⁸⁴ Dosztojevszkij, a teológiában Barth, a képzőművészetben Aba-Novák, míg a zenében Bartók fogalmazta meg a kollektívizmus újbéli szellemi honfoglalását, míg a politikában Hitler, Mussolini és Sztálin. „A krízis teológiája, az egzisztenciális filozófia, a modern művészet, a fasizmus, a hitlerizmus és a mögöttük álló neonacionalizmus az uralkodó szellemi áramlatnak ezek a modern megnyilvánulásai nem egyedülálló, nem is egymást követő, vagy pláne egymással ellenséges szellemi életnyilvánulások, hanem az ember ugyanazon pesszimista alapélményéből táplálkozó kollektívizmusnak, mint szellemi áramlatnak termékei. Édes testvérek mindannyian.”³⁸⁵ Bár, ebből a felsorolásból kimaradt, de a Szovjetunióra is ebben a kontextusban tekintett a szerző.³⁸⁶ E gondolatmenet ugyanakkor nem csupán egy sajátos történetfilozófiát, de pedagógiai programot is adott. Kiindulópontunk legyen az az alapvető fontosságú kérdésfelvetés, hogy miért éppen a teológus ifjúság kebeléből indult ki a sárospataki falukutatás? Erre csak részleges magyarázatot ad, hogy egyrészt „ifjúság nélkül ilyen munkát indítani nem lehet”,³⁸⁷ másrészt, hogy az érdeklődő ifjúságot irányítani és szervezni képes, képzett, ám mégis gyakorlatias szellemű tanáregyenységek itt voltak adottak. Megemlíthetjük továbbá, hogy a diákok többségének érdekében állt későbbi „munkaterületét” megismerni, valamint hazafias érvek is felsorolhatók (ahogyan fel is sorolhatók). Azonban Újszászy egy, a cserkészmunkát tárgyaló írásában saját tipológiáját élettani sajátságokra is rávetítve, filozófiai koncepcióját pedagógiai argumentációba helyezte: „a gyermek még egocentrikus és tipikus individualista. A kollektivitást nem értékeli, mivel annak erejét nem érzi. (...) A faji közösséget és távolabbról a hazát először a serdülő fedezi fel.” Újszászy a diákok életszakaszát, a serdülőkort tartotta legalkalmasabbnak, hogy az eredendően „kozopolita gyermekben” felelő „fajközösség érzésének áramát” helyes (tehát kollektivist) irányba terelve, frázismentes munkaprogram segítségével nemzetnevelési célokat lehessen megvalósítani.³⁸⁸ Ennek a frázismentes, „munkás” nemzetnevelésnek pedig egyik markáns formája a faluszeminárium.

A professzor történetfilozófiai téziseinek gyakorlati következményeit gondolta tovább

³⁸⁴ Meglepő, hogy Újszászy az „individualista” Petőfivel szemben a „kollektivist” Adyt állítja (akinek önszemlélete, egocentrikussága, lírai énjének hipertrofizáltsága nehezen kérdőjelezhető meg).

³⁸⁵ ÚJSZÁSZY, *A szellem életének modern...*, 7–10.

³⁸⁶ „Sőt, Sztálin egyre oroszabbá váló és az individualista marxizmus talaját mindinkább elhagyó szovjetbirodalma is ennek az ugyanazon kollektívizmusnak (...) szétvetődése.” ÚJSZÁSZY, *A szellem életének modern... = Az ígéhirdetés...*, 92. Érdekes, ám sajnos nem eléggé kifejtett elem dolgozatában a marxizmusnak, mint individualista ideológiának az olvasata.

³⁸⁷ ÚJSZÁSZY, *A sárospataki főiskola faluszemináriuma...*, 4.

³⁸⁸ ÚJSZÁSZY, *A tanítóképző cserkészmunka...*, 12–15.

A faluszeminárium című, 1934-es művében, mely a sárospataki falumunkát mutatta be három munkás év távlatából. A szerző a tevékenység már idézett gyökereit, eredetét is számba véve, a koreszmék felől közelítette meg a kérdést. Fő koreszméi a szociális gondolat, a nacionalizmus és a humanizmus. „Minden kultúrával együtt jár a szociális eszmék jelentkezése. (...) Mennél átütőbb erejű egy kultúra, annál erősebb a megfelelő kultúraközösség területén a szociális eszmék érvényesülése. (...) Korunk tehát, amennyiben elfogadjuk azt, hogy benne nyugati kultúránk legalább a civilizációnak előcsarnokába jutott már, az egyes embernél magasabb erők szükségszerű érvényesülése folytán, szociális beállítottságú...”³⁸⁹ Láthatóan Újszászy itt a civilizációra még nem, mint a kultúra hanyatlási periódusára tekintett (ahogyan néhány évvel később), hanem annak egyfajta természetes továbbfejlődéseként értelmezte a jelenséget. Hiszen „a szociális eszmék érvényesülése mindaddig uralkodó tendenciájú szellemi áramlata marad a jövőnek, míg civilizációvá vált kultúránk el nem éri kiteljesedési lehetőségeinek maximális fokát.” A szerző 1934-es olvasatában a civilizáció is kiteljesedhet – ahogy a „magas kultúránál” is láthattuk, négy évvel későbbi (fő)művében.

Érzékelhető, hogy Újszászy míg a kor szociális beállítottságát hangsúlyozta, korára, mint a kor(szak)váltás idejére tekintett (amint azt már láthattuk is a kollektívizmus–individualizmus dialektikája kapcsán). A szociális gondolat mellett szereplő humanitás éppen a civilizáció-közeli helyzetnek köszönhetette szerepét, mert „valami egészen sajátos, csupán a civilizáció küszöbére eljutott embernél észlelhető egyetemes perspektíva, az emberi értékek egyetemes meglátása és értékelési készsége, s ennek nyomán egyéneken és faji közösségeken felülemelkedő objektivitás formájában mutatkozó őszinte emberszeretet a tartalma ennek a humanitásnak.”³⁹⁰ Mint a humanizmus a reneszánszban – tehetjük hozzá, tudva, hogy a szerző más helyütt épp ezt a korszakot jelölte meg a nyugati civilizáció (pontosabban ekkor már: kultúra) első jelentős szellemi fordulatának.

Az említett három világrendező elv összefügg: „a szociális eszmék termékenyítő hatása által megerősödött humanitás (...) adja meg az eddig tapasztalt érvényesülési lehetőségét korunk harmadik uralkodó eszméjének, a fajszeretet formájában jelentkező nacionalizmusnak.” Az eszmék összjátéka szerint tehát a szociális gondolatok által erősödött meg a humanizmus, míg a humanizmus „globális szeretete” szűkült (pozitív értelemben véve) „fajszeretetté”. Ellenben, „ha mesterségesen függetleníteni próbálják őket, a humanitás internacionalizmussá, a nacionalizmus pedig sovinizmussá alakul, s mint ilyenek nemcsak megölőivé válnak a szociális eszméknek, hanem (...) anakronizmussá válnak.” A

³⁸⁹Uő, *A faluszeminárium...*, 7.

³⁹⁰Uo., 8.

koncepcióba a „vallásos eszmét” is beépítette a szerző, mely egyrészt a fenti három eszme mellett teljesen önálló és független elem, azokat azonban mégis áthatva féke lehet a torzulásoknak: a szocializmusnak, az internacionalizmusnak és a sovinizmusnak. „Ezen éleket tompító és lényegét mélyítő funkcióján keresztül válik az evangélium a *modern, tehát vallásos* ember falu felé fordulásának első mozgatójává.”³⁹¹ [Kiemelve: B.Á.] Tehát, a professzor a modern (kollektivista) embert vallásosnak képzelte el, akinek épp vallásossága fordíthatja figyelmét a falu „közösségére”.

Azonban a „fajszeretetet” is tovább lehet szűkíteni, mivel „minden, a faj szeretetével azonos nacionalizmus a fajnak ama rétegei felé fordítja a faji közösségek tagjainak érdeklődését, amelyben a faj sajátos értékei a legtisztábban megtalálhatók és amely a faj életének úgy számánál, mint életképességénél fogva állandóságát biztosítja”. Nem nehéz kitalálni, vajon melyik rétegre gondolhatott itt a szerző, bekapcsolódva kora közéleti diskurzusának fősodrába: „Ez a réteg ma még a legtöbb fajközösség keretén belül a földművelő réteg, a birtokos gazda, vagy a birtok nélküli földmunkás osztály, amelynek súlya így egyszerre hatalmasan megnövekedik, sőt, perifériális állapotából a nemzeti érdeklődés központjába kerül. A föld népe jelentőségének emelkedése természetesen maga után vonja azoknak a közösségi formáknak eddigi jelentőségtelenségükből való kiemelkedését is, amelyekben a birtokos gazda, vagy a birtok nélküli földmunkás osztály jelenleg él, t. i. a faluét és a tanyáét.”³⁹² Már (szinte) meg is érkeztünk az elmélet gyakorlatához: a falukutatáshoz.

Újszászy viszont továbbment, pontosabban a harmincas évek első felében ténykedő, fiatal, falukutatással is foglalkozó csoportokat próbálta meg a fenti eszmékhez hozzárendelni. Így lett a settlement munka meghatározó eleme a szociális érdeklődés, hiszen mind a Hilscher Rezső vezette újpesti Szociális Telep, mind pedig a szegedi Bethlen Gábor Kör (majd az Erdei Ferencet, Ortutay Gyulát és Radnóti Miklóst is soraiban tudó Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma) is elsősorban a társadalmi egyenlőtlenségekre való rámutatás szándékával jött létre.³⁹³ A különböző műhelyek érdeklődésének tekintetében a szerző igen meggyőző: „A teológus faluszeminaristák munkájában (...) mindig központi helyet foglal el az evangélium, míg a Szegedi Fiatalok falu-, illetőleg tanyamunkája a munkahely adta tényezők miatt mindig szociálisabb beállítású lesz, mint a kolozsvári munka, ahol viszont a

³⁹¹Uo., 8–11.

³⁹²Uo., 9.

³⁹³Bár, míg az újpestiek a hivatalos körökhöz közelebb álltak és angol mintát követtek, addig a szegediek „baloldali politikai szemlélete és rokonszenve” nem volt titok. BORBÁNDI, *A magyar népi mozgalom...*, 97–98 és 183–189. A szegedi „agrársettlement”-hez: CSAPLÁR Ferenc, *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*, Bp., Akadémiai, 1967, 20–31.

nacionális eszméknek kell a végső fokon dominálni.”³⁹⁴ Emellett „a humanitás eszméinek erőhatásai hozták létre” és táplálták a cserkészmozgalmat, melynek öregcserkész ága „gyűjtő, falujáró és regös tevékenységében, sőt egyre nevelőbb súlyú politikai felfogásában is ennek a legnemesebb értelemben vett fajszeretetnek hordozója.”³⁹⁵ –ahogyan már volt róla szó.

Szintűgy ebből a hármasságból építkeztek maguk a faluszemináriumok, melyeknek igen alapos meghatározását kapjuk: „a faluszemináriumok azok a munkaközösségek, amelyekben a kor által, vagy korban adott szociális, humánus, nacionális és vallásos eszmék az intelligens ifjúság által a falu szolgálatába állítatnak azzal a végső céllal, hogy amikor a falut mindenkori tényleges állapotában, tényleges szükségeivel és tényleges problémáival megismerik, ezeknek az eszméknek a közvetítőivé, sőt gyakorlati megvalósításuknak előmozdítóivá is legyenek, hogy ezáltal a falut maguk is segítsenek közelebb vinni ahhoz a színvonalhoz, amelyen nemzetfenntartó jelentőségénél fogva állania kell.”³⁹⁶ Így kapcsolódott össze nemcsak a fenti három eszme, hanem a faluszeminárium filozófiája, pedagógiája és gyakorlati célja is; tehát a szellemi alapokon történő falunevelés a nemzeti célokért. Ugyanakkor láthatóan megjelent a „nemzetfenntartó falu” toposza is.

A gyakorlati munka nemcsak szempontrendszerében (szociális, nacionális, vallási megközelítések), de „célközönségében” is tovább szűkíti a felvázolt elméleti, koncentrikus kört (humanizmus–fajszeretet–paraszság). A pataki szeminaristák református intézményi hátterükből adódó evidens sajátossága, hogy bár „szívükben a magyar falu iránti osztatlan szeretet lobog, tekintet nélkül arra, hogy csillagos, vagy keresztes templom áll annak a közepén, de mint a csillagos tornyú templomok mellett meghúzódó parókiák leendő lakói, különösen a falu reformátussága iránt éreznek erős felelősséget.”³⁹⁷ Kevesebb felekezeti toleranciát mutat egy „belső használatra”, tehát a szeminaristáknak szánt forrás, mely a feladatokat, célokat és terveket így összegzi: „A sárospataki református főiskola faluszemináriuma meg van győződve arról, hogy református magyar falunak különleges, csak a református magyar falura jellemző, sajátos arca van. Ez az az arc, *magyar népünk értékesebb felének* arca, úgy egészében, mint részleteiben ismeretlen, aminek súlyos kárát különösen látják, akiket hivatásuk arra szólít, hogy a református magyar faluban éljenek és végezzenek szolgálatot, tehát elsősorban a református magyar lelkipásztorok.”³⁹⁸ [Kiemelve: B.Á.] Idézetünk tehát felekezeti alapokon nyugvó hierarchiát feltételez az „értékesebb”

³⁹⁴ÚJSZÁSZY, *A faluszeminárium...*, 15. Az erdélyi falukutatáshoz (1945 előtt) lásd: CSEKE Péter, *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*, Bp., Magyar Napló, 2008, 41–63. Értelmezési keretekkel, írói szociográfiákkal: *Uo.*, 5–137.

³⁹⁵ÚJSZÁSZY, *A faluszeminárium...*, 12.

³⁹⁶*Uo.*, 14.

³⁹⁷*Uo.*, 16.

³⁹⁸SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2496.

református falu és a meg nem nevezett kevésbé értékes, valószínűsíthetően elsősorban római- és görög-katolikus falvak között.

I.3.5. Az elmélet gyakorlata: falukutatás, falumisszió, vagy falumunka?

Áttekintve Újszászy Kálmán eszmerendszerét, annak különböző gyökereit és vonatkozásait végezetül arra a kérdésre keresem a választ, hogy tulajdonképpen minek is tekinthető ez a felekezeti indíttatású, felsőoktatásbeli kereteken belül dolgozó munkacsoport, valamint mindenekelőtt: hogyan illeszkedett a faluszeminárium munkája a református egyház kebelébe, még szűkebben: hogyan viszonyult egymáshoz a belmissziós és a szeminarista tevékenység? A kérdésfelvetés ezen a ponton is a kollektívizmus fogalmához vezet. Újszászy egy lábjegyzetében külön megadta a fogalom általa használt értelmezését: „kollektívizmus nálunk nem olyan irányzat, amelyben a személyiség jelentősége s ezzel együtt természetes felelőssége is elvész a tömegben, hanem olyan, amelyben a személyiség súlya, jelentősége mindenben megmarad, de kialakulását mindig csak a közben, a másra, a te-re vonatkoztatva találja meg.”³⁹⁹ Definíciója tehát szinekdochészerűen tekint a problémára, minthogy az egészben a résznek saját jegyeivel együtt felfedezhetőnek kell maradnia – ám úgy, hogy közben mégiscsak az egész által válhat csupán teljessé a rész. Ahogyan az ember is közösségben tudja legjobban kibontakoztatni képességeit, sőt: ez a közösség határozza meg elsősorban az egyént. A falura szűkítve a kérdést, mindez azt jelenti, hogy: „nem, vagy legalábbis nemcsak a falu egésze függvénye az egyesnek, hanem az egyes is függvénye a falunak abban az értelemben, hogy formái, törvényei nemcsak befolyásolják, hanem meghatározóan alakítják is életét.”⁴⁰⁰

Újszászy így nemcsak filozófiai síkon, de ebből eredő falumissziós elméleti alapvetéseiben is deduktív módon tekintett a kérdésre, hiszen míg a korábbi falumissziókban „arccal az ember és nem arccal a falu” felé fordult az egyház – tehát az individuum került előtérbe a kollektív közösség helyett –, addig a Horthy-kor idején már a közösség, az „organikus egész” került a misszió homlokterébe. Vagyis: „amott közvetlenül az egyes áll az egyház missziói gondoskodásának központjában. Ő a cél. Az, hogy a benne végzett munkán keresztül a falu, mint egész is nyer, gyarapodik, az csak egy további, éspedig az egyház előtt sokszor egészen mellékes következmény. Emitt viszont az egyház közvetlen irányultsága a falu felé fordul, de az egyes sem lesz közömbös, hanem megmarad tulajdonképpeni

³⁹⁹ÚJSZÁSZY, *A szellem életének modern...*, 14.

⁴⁰⁰ÚJSZÁSZY, *A falumisszió és a református egyházi...*, 5.

célnak.”⁴⁰¹ –fejtette ki a szerző. Természetesen a gondolatmenet történetfilozófiai hozadéka a dualizmus individualista, közösségellenes korszakként való felfogása.

Ugyanakkor a fiatal tudós elismerte és hirdette az egyházi missziós tevékenység egyénekre koncentráló tradícióját („a misszió mindig az egyes emberi lélekre irányul”), miszerint az egyházi misszió csak akkor lehet hiteles, „amennyiben ezt szolgálja. Egyébként csak faluismeretté, falukutatássá, falusegíttéssé, vagy érdekes kultúrfilozófiává válik”, melynek semmi köze sincs az „egyházi misszióhoz”. Gondolatmenete mégis képes volt közös nevezőre hozni az eltérő indíttatású tevékenységek szellemi alapjait: „Küldetés, misszió csak egy van: a tanítvánnyá tevés. Ennek az egyetlen missziónak szolgálatában azonban sok munka elfér és az egyház falumunkája ennek az egyetlen lehetséges missziónak a szolgálatában végzett szociális, nacionális, kulturális, sőt sokszor éppen tudományos munka. Csak munka egyszerűen és nem misszió.” Ezen ponton némiképp önmagának is ellentmondva – idézett művének címében is szerepel a „falumisszió” kifejezés – a szerző tehát a faluszemináriumi munkát „szolgálatként” fogta fel, hasonlóan a népi falukutatás fősodrához, melynek egyik legjelentősebb sorozata nevében is vállalta a falukutatás ezen aspektusát.⁴⁰²

Ilyen összefüggésben tekintett a professzor a lelkipásztor hungarológiai feladataira is. Ebben a formálódó diszciplínában a két kultúrakomponens (város–falú) területén egyaránt művelhető lehetőséget látott, mely „összekötő kapocs elmélet és gyakorlat között”. A hungarológia nem egyfajta magyarkodó szemléletmód olvastában, hanem „objektív, tisztán tudományos szempontok által vezetett kutatása mindenben mindennek, ami magyar.” A lelkipásztor hungarológiája természetesen nem lehet öncélú, hanem „amit pásztori munkája érdekében kellett hungarológiai vonatkozásban is megtanulnia gyülekezetéről, azt kell a hungarológiai tudomány szolgálatába állítani.” Ugyanis „a lelkipásztor, amikor hungarológiai kutatásával a gyülekezetért dolgozik, olyan tapasztalatoknak is birtokába jut, amelyeket akár adalékokként, akár monografikus formában vagy egyéb módon feldolgozva magának a hungarológiának a szolgálatába kell állítania.” –tehát hasonló a koncepció, mint a faluszeminaristák esetében láthattunk.⁴⁰³ A szemináriumi körlevelek tanúsága alapján volt is törekvés a végzett szeminaristák – tehát a gyakorló lelkészek – ilyen irányú munkába való bekapcsolásába (nem is eredménytelenül).⁴⁰⁴

⁴⁰¹Uo., 4-6.

⁴⁰²A *Szolgalat és Írás Munkatársaság*nál jelent meg (többek között) Szabó Zoltán, *A tardi helyzet* és Kovács Imre *A néma forradalom* című munkája is. BORBÁNDI, *A magyar népi mozgalom...*, 226.

⁴⁰³ÚJSZÁSZY, *A lelkipásztor mint hungarológus* (1938) = *Újszász Kálmán emlékkönyv...*, 219–221.

⁴⁰⁴Például: SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1946. (*A sárospataki református főiskola faluszemináriumának 1940–41. évi I. számú körlevele*)

Arra a kérdésre, hogy az egyháznak miért kell vállalnia ezt a munkát, Újszász az okokat a reformátusság sajátos felekezeti jegyeiben vélte felismerni: „egyházunk élő egyház. (...) az egyház magával az élettel is (...) szoros kapcsolatban van, azaz amellet, hogy élő egyház, az élet egyháza is”.⁴⁰⁵ (Az életet „szolgálja” – fűzhetjük ezt a láncszemet is a fenti gondolatmenetbe.) Ugyanakkor a szerző hangsúlyozta, hogy az egyház nem kötelezheti el magát a közéletben aktuálpolitikai csatározások által (is) napirenden tartott „nemzeti sorskérdések” mellett közvetlenül, „azaz nem törekszik, hogy a falumunkát rendszeresen beépítse a maga missziói terveibe, hiszen egy ilyen vállalkozás súlyos kísértései az egyház számára nyilvánvalók, hanem azokat vállalja, akik ezt a munkát vállalták, valamint azokat a munkákat, amelyek ezek keze nyomán keletkeztek.”⁴⁰⁶ Összefoglalva: az egyház nem a falumunkát magát, hanem a falumunkát folytató „fiat” és azok műveit vállalta, tehát esetünkben a faluszemináriumot – bár ez az elmélet inkább csupán a feladatok szétválasztását jelentette a gyakorlatban.⁴⁰⁷

Történeti okokat is kapunk, „hogyan jutott a református egyház összeköttetésbe ezzel a szemlélettel és az ezt hordozó, kezdetben főleg ifjúsági jellegű mozgalmakkal”. Mindenekelőtt a református egyház mint „nemzeti” és gyakorta veszélyeztetett egyház „századokon át a nemzet élő lelkiismerete” volt. Emellett a református egyház a „magyar falu egyháza” is, bár a szerző ezen 1939-es könyvecskéjében – Kárpátaljára célozva – elismerte, hogy „a visszacsatolás folytán idegen elemekkel túltelített magyarhoni görög katolikus egyház” tagjainak nagyobb százaléka él falun. Az „idegen elemek” hangsúlyozása ebben az argumentációban nyilvánvaló: a református vallás a magyar falu vallása. Harmadik okként jegyezte meg a szerző, hogy a faluorientáció meghatározó alakjai reformátusok, vagy mögöttük református személy, illetve intézmény áll.⁴⁰⁸ Újszász mindazonáltal hozzátette, hogy nem szeretné „a magyarságnak ezt az egyetemes kérdését református kérdéssé” leszükiteni és utalt más egyházak hasonló kezdeményezéseire is. „Arra mutat ez, hogy az ifjúságnak ez a nemzeti ügyé lett megmozdulása a gyökereiben evangéliumi forrásokból kell, hogy táplálkozzék. Ha másból táplálkoznék, már régen összeütközésbe kellett volna

⁴⁰⁵ÚJSZÁSZY, *A falumisszió és a református...*, 7–8.

⁴⁰⁶A „súlyos kísértés” itt jelentheti a belmisszió vallásos céljainak csorbulását, de jelenthet politikai érdeklődést is. ÚJSZÁSZY, *A falumisszió és a református egyházi...*, 14.

⁴⁰⁷Többek között abban nyilvánult ez meg, hogy a faluszeminárium kiszállásait nem vonták össze a legációkkal és a kiszálló faluszeminarista lelkész-növendékek sem a parókián folytattak falumunkát (a kiszállások ideje alatt istentiszteletet azonban tartottak). Mindazonáltal, maga a faluszeminárium egyértelműen a Sárospataki Református Főiskola berkein belül működött, így tekintettek rá intézményen belül és kívül egyaránt. Rájuk is vonatkozik tehát, hogy „a református ifjúsági mozgalmak a saját egyházukban megtalálták a természetes medrüket, éltetőjüket és védelmezőjüket.” GERGELY, *Egyházak és népi mozgalom = A népi mozgalom és a magyar társadalom...*, 383–400.

⁴⁰⁸Ez a meglátása nem volt teljesen alaptalan, bár a falukutatás meghatározó alakjai között (mint láthattuk) más felekezetűeket is bőven találunk. *Uo.*, 384.

kerülnie az egyházzal.”⁴⁰⁹ Tehát, egyfajta ökomenikus (keresztény–keresztyén) gyökereket feltételezett a harmincas évek általános falukutatói „lázánál”, amit azonban a valóban jelentősszámú egyházi kezdeményezés ellenére sem tarthatunk teljesen helytállónak (mivel például sem a Turul Bajtársi Szövetség, sem a marxista tájékozódású népiek esetében nem volt meghatározó a vallásos jelleg). Mindez azonban nem zárta ki, hogy az egyházi kötődésű falumunkát az egyház valóban jóváhagyta és segítette volna, ahogyan ez valóban így is történt.

Sokat idézett szegedi jegyzeteiben a professzor figyelemreméltó módon kísérletet tett a két világháború közti magyar falumunka korszakolására is, táblázatában négy periódust különítve el (1914 és 1939 között). Az első korszakot az eszmélés idejének nevezhetjük, melyet Kodály, Bartók, Ady, Móricz és Szabó Dezső munkássága határozott meg. Ezt követte a falujárók, cserkészek, faluszeminaristák és a felbukkanó „östehek” ideje, amikor az irodalom (első szociográfiák) és a politika (Gömbös) is felfigyelt a jelenségre. Harmadik epochánk a falukutató perek ideje, amikor erősödött a népi írók tábora, ám mindezzel és az egyre élesedő agrárpolitikai reformtörekvésekkel szembefordult a politika. Ekkor kezdődtek az egyházak intenzív nyomorenyhítő akciói és nem utolsósorban kialakult a hungarológia, mint önálló tudományág. A negyedik korszakban, a harmincas évek végén a falukutató tudományos síkra helyeződött át (táj- és népkutatás), a közéletben pedig egyre hangsúlyosabbá vált az agrárpolitika és a közigazgatás reformja.⁴¹⁰ Alighanem ma sem lehetne jobban, tömörebben összefoglalni a korszak összefüggésekben gazdag és ellentmondásokban sem szűkölködő faluorientációját.

A sárospataki munka ebből az országos perspektívából (és történelmi távlatból) nézve is egyedi. Mindenekelőtt, jellegükből adódóan őket „nem akasztotta meg a szervezettség”, valamint, mentesültek az uniformizáltság terhe alól is, tájanként érvényesítve más–más szempontrendszereket (melyre Hegyalja, Hegyköz és Bodrogek sajátosságai módot is adtak).⁴¹¹ Érdekes és egyben elgondolkodtató, hogy ez a szabadság épp az egyik legjobban kiformált és elméletileg legkonceptuálisabb falukutató csoportnál valósult meg – és pedig sikerrel. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha a siker gyökereit a református hagyomány kissé paradoxnak tűnő, ám meghatározó fontosságú jellegében keressük: egyrészt a szabályos szervezeti formák iránti ragaszkodásban, másrészt az új szellemi behatások iránti nyitottságban és a történelmi múltból is gyökerező alkalmazkodóképességben.

⁴⁰⁹ÚJSZÁSZY, *A falumisszió és a református egyházi...*, 11–13.

⁴¹⁰KOVÁTS, *i. m.*, 511–512.

⁴¹¹ÚJSZÁSZY, *A falumisszió és a református egyházi...*, 15.

A munka jellegére vonatkozóan Újszászy a Protestáns Szemlében próbálta definiálni törekvéseiket (1939-ben). Érvelése szerint a faluszeminárium „nevelői beállítottsága” következtében „nem faluvezető kurzus és nem is falukutatás. Akik ebben látják célját, azok éppúgy tévednek, mint azok, akik a falu-szociális munka egy érdekes eszközének tekintik, aminthogy azok is helytelen nyomon járnak, akik a hungarológiai, közelebbről a néprajzi kutatás szolgálatában álló munkát várnak tőle.” A szeminárium nem köti le magát „egyetlen részletprobléma, vagy munkafajta mellett sem”, ugyanakkor mivel „magában hordja a lehetőségét valamennyinek”, felhasználja őket nevelő célja elérésére. Ez a biztosítéka annak, hogy a sárospataki faluszeminárium az „egyik legszínesebb, legtöbb irányba kitekintést nyújtó ilyen természetű munka legyen az országban, anélkül, hogy a dilettantizmus hibájába esnék.”⁴¹² A sokrétűség azonban nemcsak a különböző tájak, vagy diszciplínák között nyilvánult meg, időnként a „korhangulatnak” megfelelően is tudott váltani a szeminárium. Volt idő, amikor a falu kultúráján keresztül állott az érdeklődés középpontjában és volt, „amikor (...) a falu egészségügyi állapotától, a földbirtokmegoszlástól, a földmunkásviszonyoktól, a falukutatástól, vagy mint legutóbb is, a táj kutatástól volt hangos az ország.” A kor faludivatját egyébként igen lenézően kezelő faluszeminárium ugyanakkor mindig az aktuális, „felkapott” problémára igyekezett koncentrálni az adott időszakban „és a többieket a peremen helyezte el”.⁴¹³ Ezt a tulajdonságát 1945 (vagyis 1948) után sem veszítette el a csoport, mint láthatjuk majd az ipari munkásság felé történő nyitás esetében. Mivel egy önképzőkörrel beszélünk, ez a pragmatizmus érthető is: a szeminárium így tehetett szert folyamatos érdeklődésre, utánpótlásra a világra nyitott hallgatóság köréből.

Mindemellett, országos kitekintésben a különböző egyházi kötődésű csoportoknak megvolt a maguk jellegzetes „falukutató profilja”, melyek Újszászy szerint hozzárendelhetőek a faluhoz köthető magyar sorskérdések négy fő feladatához. „Ezek: a szociális kérdés, a földbirtokreformmal kapcsolatos telepítés kérdése, az egyke és a falu kulturális helyzetének (...) a kérdése.” Nyilvánvalóan önkényes választások a felsoroltak – főként a földreform telepítési kérdéssé „szelídítése” – ám kétségtelenül neuralgikus pontoknak tekinthetőek a kortárs magyar falupolitikában. Kezdjük mindjárt a szociális kérdéssel. Mivel a „három millió koldus” egyháza egyrészt nem a református – utalt a szerző egyrészt a katolikus egyházra, másrészt Oláh György elhíresült könyvére –, másrészt a nyomorenyhítés leginkább állami „privilegium”, így „a falumunkának ez az ága mindinkább fővárosi, vagy fővárosi hatásnak kitett vidéki ifjúsági munkák körében népszerűsödik” (budapesti teológusok szociális

⁴¹² Uő, *A sárospataki főiskola faluszemináriuma*, Protestáns Szemle, 1939, 147–148.

⁴¹³ Uo., 150. A Teleki Pálhoz kötődő táj kutatáshoz lásd: TORKOS, *A hivatalos falukutatás...*, 95–96.

munkája, gyermekcsere programja, stb).⁴¹⁴ A földbirtokreformban ezzel szemben egyrészt „nemzetmentést”, másrészt a kisgazda elem megerősítését és ebből kifolyólag a református „egyházi érdek védelmét is meg kell látnunk” (főként, hogy a református egyház kezén nem voltak olyan méretű egyházi birtokok, mint a katolikus klérus esetében). A telepítés kérdését azonban nem Patak, hanem Debrecen tartotta napirenden, „a debreceni református ifjúság országszerte egyedülálló telepítési akciójában.”⁴¹⁵ Az egykét általános jelenséggént jellemezte Újszászy, leszögezve, hogy „református lakta vidékeken végzi a legnagyobb pusztítást”. Mivel azonban ezek a területek többnyire Dunántúlon találhatók, ezért a pápai ifjúság tekinthető a kérdéskör legilletékesebb (református) tanulmányozójának, ahol a szerző információi szerint „újból és újból megmutatkozott már a hajlam egy az egyke kérdésével tudományosan foglalkozó szemináriumi munka megindítására.”⁴¹⁶

A pataki református ifjúság – „a magyar református falumunka negyedik szellemi központja” – ezzel szemben a falu kulturális színvonalának nevelésével jegyezte el magát, amint azt a „népfőiskolai tanfolyam” és regös cserkészmunka illusztrálta. Ugyanennek a célnak a szolgálatában tervszerűen főképp a faluszeminárium „törekszik a magyar falu helyzetrajzának tudományos szempontok szerinti elkészítésére.” Vagyis, a pataki falumunkának csupán egy – bár alighanem legfontosabb – része a faluszeminárium, mint a falumegismerés olyan adekvát helye, mely kétszeresen nevel, hiszen leendő falunevelő lelkészeket képez. Ugyanakkor a szerző rámutatott a falu kulturális emelkedését szolgáló egyéb helyi kezdeményezésekre is, melyek erősen kötődtek a szeminárium munkájához is, mivel a faluszeminárium gyökerei a cserkészethez vezetnek, a népfőiskolának pedig egyik fontos előzménye volt a szeminárium.⁴¹⁷

Láthattuk, hogy Újszászy Kálmán mindent rendszerezni igyekvő, komplex elméleti munkássága milyen kiterjedt területekről merített, közös nevezőre hozva látszólag igen távol eső gondolkodókat, iskolákat, elméleteket. Azonban remélhetőleg azt is sikerült bemutatni, hogy „egyáltalán nem lehetetlen közvetlen kapcsolódási pontokat találni a (...) filozófiai gondolatok és a szerző azon vezetői, nevelői és kutatói tevékenységek között, melyeket a sárospataki cserkészmozgalom, a faluszemináriumi és falukutatói munka, a népfőiskolai és más nevelési célú mozgalmak érdekében kifejtett. Szembetűnő például, hogy 30-as évekbeli publikációiban milyen színesen keverednek a különböző nevelési programok beszámolóit, a

⁴¹⁴ÚJSZÁSZY, *A falumisszió és a református egyházi ...* 16–17.

⁴¹⁵Ez az ifjúsági akció valóban a bentlakásos kollégista diákok önkéntes adománygyűjtéséből kinőve vált magánemberek, testületek, városok, minisztériumok, sőt a kormányzó – 10 000 pengős – patronálásával az alulról jövő kezdeményezések sikeres példájává. GESZTELYI NAGY Zoltán, *A debreceni Kollégium telepítési akciója*, Protestáns Szemle, 1939, 233–237.

⁴¹⁶ÚJSZÁSZY, *A falumisszió és a református egyházi...*, 17–20

⁴¹⁷Uo., 20–21.

szociográfiai szemléletű írások és a filozófiai jellegű tanulmányok.”⁴¹⁸ Abban is igazat kell adni Újszászy Kálmán filozófiai teljesítményét elemző tanulmány szerzőjének, hogy az immanens–transzcendens tipológia – mely egyik fő gondolati tengelye *A falunevelés szellemi alapjai* című (fő)műnek – „valószínűleg ugyanolyan sokat köszönhet a Böhm Károly és Bartók György-féle szellemfilozófiai indíttatásnak, mint a konkrét faluszemináriumi munka során felhalmozódott tapasztalatoknak”.⁴¹⁹ A metafizikai alapok azt a gyakorlati célt is szolgálták, hogy a fiatalok „szociális természetű munkája és célkitűzése ne torkolljék bele a pusztán egyéni irányultságú szociális akciók sorába” és a falut, mint „organikus egységet” segítsék.⁴²⁰ Ahogyan a szemináriumvezető fogalmazott: „a pataki főiskola faluszemináriuma világnézeti iskola is.”⁴²¹

A filozófiai alapvetések, alapfogalmak nyomot hagytak a gyakorlati munkán, hiszen a szeminaristák által használt, Újszászy Kálmán által összeállított segédfüzet⁴²² is az immanens–transzcendens kettősség felől közelítette meg a falut és a diákok nyilvánvalóan ismerték, olvasták és mindenekelőtt hallhatták tanáruk kultúrára vonatkozó, illetve egyéb (pl.: történetfilozófiai) nézeteit is. Mindemellett a kiszállások tematikáján jól megfigyelhető a professzorra elméleti kérdéseknél is olyannyira jellemző rendszerszemlélet, mivel egy adott régió feltérképezéséhez általában kétévenként váltva a felekezetrajzi, természetrajzi, művelődésrajzi és gazdaságrajzi szempontokat végezték az adatgyűjtést.⁴²³ Úgy is fogalmazhatunk, hogy: a faluszeminárium kereteit, módszerét, jellegét és ebből adódóan eredményét is alapvetően befolyásolta Újszászy Kálmán elemeiben, irányultságában és főként lehetőségeiben időnként változó, ám célkitűzésében már a harmincas évek derekára kiforrt eszmerendszere. Láthattuk, hogy a faluszeminárium vezetője nem győzte hangsúlyozni törekvéseik nevelési aspektusát, vagyis saját munkásságuk konzekvens elhatárolását más, hasonló jellegű munkáktól. Ennek a „nyitott állandóságnak” és az egyházi alapoknak valószínűleg épp a magyar léptékkal mérve egyedülálló időtartamát köszönhetette a faluszeminárium, hiszen mindez keretet adott az ifjúság lelkes, ám gyakorta változó és hosszú távon csak a *rend* által koordinálható érdeklődésének. Konceptiózus rugalmasság – talán így lehetne legtömörebben jellemezni a szeminárium elméleti ars poeticáját.

⁴¹⁸TAKÁCS, *Újszászy Kálmán és a filozófia...*, 12–13.

⁴¹⁹*Uo.*, 13.

⁴²⁰ÚJSZÁSZY, *A falumisszió és a református egyházi...*, 10.

⁴²¹SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 2803.

⁴²²ÚJSZÁSZY, *A falu...*

⁴²³SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 2802–2814. (Évenkénti jelentések a faluszeminárium munkájáról, 1934–1943).

II. A FALUSZEMINÁRIUM ÉS TEVÉKENYSÉGE

»»»««

II.1. Megalakulás, felépítés és a „fénykor” falukutatása (1931–1938)

II.1.1. Megalakulás és felépítés

Mint az előző fejezetekben láthattuk, a sárospataki kollégium teológiai akadémiájának tanári gárdájában és szemléletében is markáns változások kezdődtek a húszas évek végén, a harmincas évek elején. A folyamatoktól nyilván korántsem függetlenül, a főiskola teológushallgatóinak kérésére alakult meg – a trianoni határokon belül Szeged után másodikként – a sárospataki falukutató csoport. Mindez 1931-ben történt, tehát öt évvel a nagy szociográfiák országos berobbanása előtt, a világgazdasági válság közepén⁴²⁴ és a kollégium 400 éves jubileumának évében.⁴²⁵ Az „szociológiai szeminárium”-ként létrejövő csoport önképzőköri rendszerben kezdte meg működését, vagyis a teológushallgatók felkérték (a teológiára frissen kinevezett, komoly cserkészmuálttal bíró) Újszászy Kálmán professzort, hogy szervezze meg számukra a társadalomismeret elsajátításának intézménybeli lehetőségét.

Ez a közösség – vagyis a pataki „faluszeminárium” – lett az ország egyik legszervezettebb, ideológiailag legkonzekvensőbb, mindemellett pedig a leghosszabb ideig ténylegesen működő falukutató csoportja, mely az sárospataki református teológia 1951-es bezárásáig kormányokon, határokon, rendszereken átívelően folytatta munkáját a környező tájegységekben: Hegyközön, Hegyalján és Bodroghközben. A cél elsősorban (de nem kizárólagosan) a leendő falusi lelkészek munkájának segítése, leendő munkaterületük megismerése volt, mivel a hallgatók többsége várhatóan a kisközségek parókiájára tért vissza hivatalába. Ennek következtében a szociográfia csupán egy aspektusa volt sokrétű munkásságuknak. A szeminárium egyik legfontosabb eleme a félévenkénti, néhánynapos vidéki „kiszállás” volt, ahol evangelizációs munka mellett a falu és a református gyülekezet körében gyűjtöttek a résztvevők adatokat Újszászy *Útmutatójának* segítségével, amit a feldolgozás követett – immáron Patakon.⁴²⁶ A szeminaristáknak szellemi és tárgyi néprajzi

⁴²⁴A recesszió igen érzékenyen érintette a régiót, mivel a gazdasági válság kiváltotta áresés az országoshoz képest jóval nagyobb volt, és a rozsnál, búzánál már 1930 körül elérte a mélypontot. *Borsod–Abaij–Zemplén megye története és legújabb kori adattára...*, 146.

⁴²⁵KOVÁTS, Újszászy Kálmán... = Újszászy Kálmán emlékkönyv..., 506.

⁴²⁶Jellemző a professzor alaposságára az az anekdota, miszerint Király Zoltán, néhai bodroghalászi prédikátor nekilátott az *Útmutatás* alapján faluszociográfiát írni, ám évek múltán bár „sok papírt teleírt már, de még mindig

gyűjtésekre, kiállítások rendezésére, a végzett tagok munkába való bevonására is kiterjedt a figyelmük, amellyel, hogy a falvak számára a téli hónapokra negyvenkötetes vándorkönyvtárakat létesítettek és egyéb szociális falumunkákat is végeztek.⁴²⁷ Elméleti képzésükön, az úgynevezett „szerda estéken” – ebből nőtt ki tulajdonképpen a szeminárium – a vonatkozó faluirodalom került terítékre.

6. ábra. A faluszeminárium fő munkaterülete a trianoni országhatárral.⁴²⁸

Az 1931/32-es és az 1932/33-as tanévben még nem vezettek a tagok munkanaplót, így a kezdetekről kevesebb információ áll rendelkezésre. Egy falurajz lábjegyzetéből tudható, hogy az 1932/33-as munkaévben két teológusnövendék elkészítette a sárospataki alsó- és felsőhatár térképét, egy tag a szegedi agrársettlemet tanulmányozására indult, tizenketten pedig kisebb csoportokban kiszálltak „a pataki alsó-határ tanyáira, melynek eredménye 12 tanyai beszámoló dolgozat lett.”⁴²⁹ A korai korszak egyik legértékesebb dokumentuma azonban kétségkívül az Országos Széchenyi Szövetség 1936. május 15–17-i falumunkás kongresszusán⁴³⁰ elhangzott bemutatkozó szöveg, tehát egy, a kívülállók számára készített „élőbeszéd”, mely már öt év távlatából tekintett vissza a sárospataki falumunkára, akkor, amikor az országos fellángolás első csúcspontját érte el. Az Újszászy Kálmán által jegyzett irat érdekessége, hogy első kézből számolt be – igen részletesen – a szeminárium céljairól,

csupán a bevezető kérdéseknél” tartott. Idézi: GALUSKA Imre, *Emlékezés és köszöntés = Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 593.

⁴²⁷ A szeminaristák esetenként rendkívüli gyűléseket tartottak, (egyéni, vagy szervezeti) bekapcsolódtak a Faluszövetség rendezvényeibe és a cserkész táborokba is.

⁴²⁸ Térképek.net. (Internet.)

⁴²⁹ VÁGÓ István, *Egy bodrogi falu életéből*, SIK, 1935, Jubileumi szám, 154.

⁴³⁰ „Az országossá terebélyesedő falukutató mozgalom eddigi tapasztalatainak megvitatására, valamint annak »jó úton« tartása érdekében hívta össze az Országos Széchenyi Szövetség 1936. május 15-17-re az első falumunkás találkozót. Ezen részt vett minden jelentős faluszeminárium képviselője. Az értekezleten maga Teleki Pál elnökölt.” SALAMON, *Utak a Márciusi Front felé...*, 57.

munkásságáról és felépítéséről, így az alábbiakban hosszabban idézek belőle.⁴³¹

„A sárospataki református főiskola faluszeminárium, mint munkaközösség 1931 szeptemberében alakult, mai formájában pedig 1933 őszétől dolgozik. Munkaterülete Csonkamagyarország észak-északkeleti sarka, közelebből annak három tájegysége: Bodrogek, Hegyalja és Hegyköz. Bodrogek, a Bodrog, a Tisza és ma a csonkahatár (régén a Latorca) által határolt alföld, 22 faluval, színmagyar, de régi telepítések nyomaként erős rutén hatásoknak kitett lakossággal, a láp és a mocsárvidék lecsapolása óta mezőgazdasági kultúrával, amely körülbelül egyenlő arányban oszlik meg nagy- és kisbirtok között. Hegyalja az eperjes-tokaji vulkanikus kúpsorozatnak nagyobbára a Bodrogra tekintő déli vonulata. Mint tájegységet, jellegzetessé százados szőlőkultúrája teszi. Az Abaújszántó, Sátoraljaújhely, Tokaj között fekvő háromszögben egy megyei város (Újhely), négy városias település (Szántó, Szerencs, Tokaj, Patak) és 31 falu fekszik.

Magyar lakosságában három sváb sziget és tót, rutén nyomok képezik a nemzetiségeket. Földje az erdők kivételével túlnyomórészt kisbirtokosok kezén van. Hegyköz, a csonka ország legészakibb tájegysége, az eperjes-tokaji hegylánc egyik mélyedésében, három oldalról hat-nyolcszáz méteres hegyekkel körülvéve, egyedül a Ronyva lapálya felé nyitott. Lakossága túlnyomólag erdőkitermelésből él és a tót nyelvterület közvetlen szomszédsága a hegyek között meghúzódó huták tiszta tót lakosságában, valamint néhány falu fél-tót, fél-magyar, vagy tótos jellegében mutatkozik. Területe legnagyobb részén nagybirtok és a rajta fekvő 25 falut a domináns nagybirtokról Károlyi országnak is nevezik. Ennek a három földrajzilag, gazdaságilag, sőt etnikailag is különböző tájegységnek elsősorban kulturális és történeti középpontja Sárospatak, amellet, hogy közigazgatásilag, sőt – az egész területen mindmáig legnagyobb vásárai miatt – gazdaságilag is erős szálak fűzik a vidéket Sárospatakhoz. (...)

1933 őszétől kezdve a szemináriumi munkaterületen 44 faluba történt kiszállás, mégpedig 29 faluba két ízben és 15 faluba egy ízben. A kiszállások szociográfiai természetű eredménye 25 falu településrajzi, 17 falu egészségügyi-rajzi és 34 falu felekezeti-, illetve református gyülekezetrájzi adatainak több-

⁴³¹A forrást közzétette: BARTHA Ákos, *Egy dokumentum a sárospataki faluszeminárium (1931–1951) történetéből*, Sárospataki Füzetek: a Sárospataki Református Teológiai Akadémia kiadványa, 2011/1, 97–104. A képbetoldások az eredeti szövegben nem szerepelnek.

kevesebb összegyűjtése és kérdőív alapján feldolgozása. A kiszállások alatt 76 előadást tartottak, 146 ízben prédikáltak és szinte ugyanennyi alkalommal a falusi ifjúsággal foglalkoztak. A településrajzi, egészségügyi-rajzi és felekezetrajzi kutatás mellett nagyszámú népdalt, népmesét, babonát és népszokást, a tárgyi néprajz köréből pedig kb. 300 tárgyat gyűjtöttek. A legnagyobb részt a kiszállásokhoz fűződő fénykép és levelezőlap gyűjtemény jelenleg 350, a munkaterületre vonatkozó fényképet, illetve levelezőlapot számlál.

[*A faluszeminárium*] könyvtárában, amelynek rendeltetése az, hogy lassanként a teljes faluirodalmat felölelje, ma 246 kötet könyv van. A falu szolgálatára könnyen kezelhető vándorkönyvtárat létesített. Az ízléses szekrénykében elhelyezett könyvtárban 40 kötet kizárólag a falu kultúrájából táplálkozó, vagy azt növelő szépirodalmi könyv van. Ugyancsak a falu szolgálatát célozta most már második éves újságakciója, amelynek a lényege az, hogy az adományok útján beszerezett újságpéldányokat hetenként összegyűjti és ugyancsak hetenként egyszer, elsősorban a tanyák lakói között szétosztja. A munka menetének rögzítésére két kiadvány jelent meg. Az első „*A Faluszeminárium*” címmel 1934-ben jelent meg és a pataki falumunka alapelveit foglalja magában, a másik „*A falu*” címmel 1936-ban jelent meg és útmutatás óhajt lenni a magyar falu tanulmányozásához.

Fsz. Kt.
1924.

Gyöngyös, 1939. okt. 26.

Előzetes tiszteletű Úr!.

Legelső sorban is köszönetet kérve, a halmatlan ködszomszót, melyet így jeme-
retlenül teszek, de tanácsot szeretnék kér-
ni előzetes tiszteletű Úrtól, mint a falusi-
munka vezetőjétől. Önökkel az én társaságom
lett ide kiküldve egy vándorkönyvtár, melyet
még előzőtől, a tényleges tanítótól vettem át.
Ét szeretném most kicsit eladni, mivel a pl-
vások nagy részét már felválták. Így
nagyban kérem előzetes tiszteletű Úrat, hogy
ennek módját tessék oly módon lenni nekem
megadni, mert addig, míg odabent nincs
egy könyvtár, melyet mindjárt ki lehetne
adni, nem szeretném ezt beküldeni.

Előzetes tiszteletű Úr szívességét előre is
hálásan köszönve, vagyok

aláíratos tisztelettel:
Konty István
Ch. István

7. ábra. Kérelem. Egy példa a vándorkönyvtárak sikerére.⁴³²

A szorgalmi időszakban minden szerda este gyűlést tartott [a szeminárium]. A gyűlések száma a jelen iskolai évben összesen 25, az elmúlt iskolai évben 29 volt. Ezeken az összejöveteleken tájékozódtak a munkaközösség tagjai a szeminárium életéről és terveiről. A két év alatti 16 előadás és 32 könyvismertetés, illetve megbeszélés hangzott el az összejöveteleken. Ezeken a gyűléseken, amelyek a világnézeti képzés szempontjából a szeminárium életében a legfontosabbak, alakult ki a szeminárium ötéves munkaterve, valamint az első magyar munkatábor és tudunkkal az első internátusos népfőiskola gondolata is ebben a munkaközösségben csírázott, vagy talált az öregcserkészcsapat mellett termékeny talajra. Végül, ezekről a gyűlésekről sugároztak ki azok a szálak is, amelyek legújabbban a gimnáziumi ifjúság faluorientálódásában és néprajzi gyűjtésében jelentkeznek. (...) A propagandával kapcsolatban említjük meg, hogy valahányszor munkánkról írtunk, előadtunk, vagy beszéltünk, az mindig felszólításra, illetve kérésre készült.

⁴³²SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1924.

Ami a szeminárium módszerét illeti, a szemináriumi munka önkéntes munkavállalás. 70–80 diák közül évente 30–33 az, aki ezt a munkát vállalja. Az önkéntesen jelentkezők kötelezik magukat arra, hogy félévenként részt vesznek kiszállásokon, a szeminárium szerda esti összejöveteleit mulasztás nélkül látogatják és az alkalmilag adódó munkában, mint amilyenek a rajzok, másolások, grafikonok készítése, vagy az öregcserkészcsapattal kapcsolatos csoportos kiszállások, stb.. segítkezők. A félév leteltével a kötelezettség megszűnik, a tapasztalat azonban azt bizonyítja, hogy aki egyszer vállalta ezt a munkát, az nem hagy fel vele, csak abban az esetben, ha más, a munkával ütköző kötelezettségei elvonják attól.

A kiszállások félévenként egyszer történnek meghatározott sorrend szerint, a három munkaterület valamelyikébe. A kiszálláson minden faluszeminarista részt vesz. Egyszerre 12–15, lehetőleg egymás közelében fekvő falut látogatunk meg, amivel elérjük azt, hogy munkánk nem szigetelődik el egy falura, hanem egy egész vidéket bevonunk munkakörünkbe egyugyanazon időben. Így nem csak arról lesz tudomása a meglátogatott egész vidéknek, hogy van egy faluszeminárium Patakon, hanem az egymás közelében fekvő falvak lakossága, az intelligencia éppúgy, mint a parasztság kicserélhetik véleményüket a kiszállásokról, ami által lassan a közvéleménybe megy át a szemináriumi munka és időről–időre várják a szeminaristák megjelenését.

A kiszállók kettesével mennek és a kiszállási helyen három napig (szombat, vasárnap, hétfő) tartózkodnak. Mint teológusok legtöbbször a református lelkésznél, tanítónál, vagy valamelyik gazda házában szállnak meg, mint vendégek. Útjukat legelső ízben előkészítette a teol. akadémia levele és a püspöki ajánlás, ma már Istennek hála ezekre sincsen különösebb szükség. Valamennyi kiszálló egy időben indul útra és az indulást megelőző napokon több közös megbeszélést tartanak a szemináriumvezető irányításával. A megbeszélés tárgya a tájékról adott legáltalánosabb tájékoztatás és a magatartási utasítások mellett, annak a kérdéscsoportnak a részletes végigtárgyalása, amelynek feldolgozására a szeminaristák kiszállanak.

Nagytszeteletű Lelkész Ur!

A Ft.püspök ur ajánló soraihoz csatoltan szeretettel közlöm, hogy a megnevezett ifjak április hó indulnak Patakról, és rendeltetési helyükre még azon nap folyamán megérkeznek. Kiszállásokra bármely egyszerű hely alkalmas. A kiküldöttek szívesen végzik a vasárnapi istentiszteletet s emellett tudásuk és készségük szerint örömmel állnak a gyülekezeti munka egyéb ágaiban is a nagytszeteletű Ur segítségére.

Amikor a magunk részéről is melegen ajánljuk fiainkat a Nagytszeteletű Ur megértő támogatásába és bizalmába, tisztelettel kérjük szíves öröcsítését afelől, hogy a jelzett időben elfogadhatók-e theológusaink, illetve a kiszállásnak a jelzett időben nincs-e valami akadályja, amely annak sikerességét kétségesse tenné.

Abban a reményben, hogy kiküldöttek a legjobban benyomásokot fogják maguk után hagyni, mind a maguk személye, mind Főiskolánk gyakorlati építő munkája iránt szíves támogatásért előre is köszönetet mondva, vagyok a Nagytszeteletű Urnak

Kösz híve:

Sárospatak, 1940. április 10.

Stieros József
theol. akad. i. oktató.

8. ábra. Kiszállók igazgatói ajánlása.⁴³³

A kiszállás alatt a beszerezhető anyagot a faluvezetőktől és magától a lakosságtól nyerik, aránylag könnyen, aminek a legfőbb magyarázata abban van, hogy a szombat esti előadásokkal és a vasárnapi prédikációkkal nemcsak a falu református, hanem az egész lakosságához utat nyitottak a maguk számára. Minden egyébként természetes bizalmatlanság elmúlik, amint a szószéken szolgál valaki. A lelkész szívesen lát vendégül, mert neki vagyunk leginkább segítségére, a falu pedig „jött-ment” idegenek helyett a nagytekintélyű pataki kollégium követét látja a szeminaristában. A kiszállás végeztével a kiszállók legtöbbször ugyanazzal a vonattal érkeznek vissza Patakra és másnap először páronként, majd pedig közös gyűlésen beszámolnak a vezetőnek és egymásnak a legszembetűnőbb tapasztalataikról. Mivel, ha különböző falvakban is, de mindnyájan ugyanazt a kérdéscsoportot vizsgálták, az ilyen megbeszélés sok értékes összehasonlításra ad alkalmat. A megbeszélés után ki-ki feldolgozza a gyűjtött anyagot, amelyet, ha

⁴³³SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt.1933.

elkészül, a vezető áttanulmányoz és a feldolgozókkal külön is megbeszél. A gyűjtött anyag csak azután kerül falvakként csoportosítva egy–egy irattartóba és a faluszeminárium könyvtárában mindenkinek rendelkezésére áll.

	Tüdővész	Veszélyeztetett gyengébb	Aggkori rövidgyulladás	Tüdőgyulladás	Szívhaj	Belhurut	Rák
1900-1910	4.91	4.85	3.59	1.53	0.05	0.11	—
1910-1920	4.79	2.63	3.64	2.06	0.96	0.76	0.27
1920-1930	1.79	1.42	1.10	1.79	2.29!!	2.12!!	1.01!
Az utolsó öt év alatt (negyvenhárom)	1.06	0.53	0.53	1.67	2.36	1.32!	1.49!

9. ábra. A lakosság számához mért, százalékban kifejezett mortalitási arányok Bodrogkeresztúron (1934).⁴³⁴

(...) munkánk nevelői jellegéből folyólag egyik nagy reménységünk a gimnáziumi ifjúság megmozdulásában van. Néhány lelkes tanárunk irányítása mellett legfőbb kérdésük nekik is – mint valamikor nekünk volt – egy, a gimnáziumi ifjúság felső éveinek megfelelő módszer és munkaterület kialakítása. Ami talán még ennél is jobban a szívünkön fekszik, azoknak a faluszeminaristáknak a munkaközösségben megtartása, akik már elhelyezkedtek, azaz teológiai tanulmányaikat befejezték. Valamikor nekik kell a szeminárium főmunkatársainak lenni, hiszen ők állandó »kiszálláson« vannak és náluk jobban senki sem fog ismerni egy–egy falut. Ma még csak egy–két olyan segédlelkész van, aki a szeminárium munkaközösségében nőtt azáltal, hogy abban éveig dolgozott, de néhány esztendő múlva már sokan lesznek és hisszük, hogy mint most, úgy akkor is fenn tudjuk tartani velük a munkaközösséget, körleveleink által. (...)»⁴³⁵

Mint a szövegből kiderül, a sárospataki faluszeminárium igen átgondolt, strukturált és (mint a továbbiakban látni fogjuk) folyamatosan változó, a körülményekhez alkalmazkodó, aktív falukutató csoport volt. Munkásságuk bemutatását vándorkönyvtár akciójuk ismertetésével kezdem.⁴³⁶ Az első könyvtár 1936 őszén indult el Nagyrozvágyra azzal a céllal, hogy egyrészt felderítsék „a nép” kultúrigényét (illetve az olvasók körét), másrészt,

⁴³⁴SZIKSZAI István, BÁRÁNY Ottó, *Bodrogkeresztúr. Egészségügyi adalékok*, 1934. SRKTGy. Adaléktár. 1101. A kiszállási beszámoló a helyi orvos, a védőnő és a Stefánia Szövetség szerepét emelte ki a javuló tendenciák kapcsán. (Országos perspektívában a Horthy-kori közegészségügy „feltűnően nagy fejlődését” hangsúlyozta Romsics Ignác is: ROMSICS, *A trianoni Magyarország első két évtizede...*, 112.)

⁴³⁵A sárospataki főiskola faluszemináriumának beszámolója az 1936. május 15–16-i falumunkás kongresszuson. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2803. A helyesírási korrekciók mellett igyekeztem csupán minimális, az értelmezést segítő változtatásokat ejteni a szövegen, meghagyva a ma már különösen hangzó kifejezéseket is.

⁴³⁶A vándorkönyvtár(ak) bemutatását az alábbi kézirat tanulmány adatainak felhasználásával végeztem el: ÚJSZÁSZY Eszter, *Adalékok a sárospataki faluszeminárium vándorkönyvtár-akciójához*, Sárospatak, 1965. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 410. A kiváló összefoglaló széleskörű forrásfeldolgozásokon alapszik.

hogy igyekezzenek alakítani is az ízlést, mindenekelőtt a gombamód terjedő ponyvairódalom ellenében propagálva a jól olvashatónak minősített, mégis értékes műveket. A fő szempont tehát az olvasmányosság, ám emellett műfaji prioritás is létezett, vagyis a versek és a mesék mellett a regény elsőbbsége. Előny volt, ha az olvasók (tehát a parasztság) életét, gondjait, mindennapjait örökítette meg a mű, lehetőleg a saját nyelvükön. A történetnél további előnynek tekintették a „tájjellegét”, vagyis, hogy saját, jól ismert térrésumukra ismerhessenek. Ezeknek a kitételeknek a megvalósítása eleinte kissé akadozott. Egyrészt a visszajelzések szerint a falusiak nemigen ragaszkodtak saját bajaik „viszontolvasásához”, másrészt pedig olyan kötetek is ládába kerültek (Szabó Dezső művei például), melyeket bajosan lehetne könnyen olvashatónak minősíteni. A siker azonban így sem maradt el, aminek következtében 1938-ban már két láda keringett a környék falvain/tanyáin, majd 1939-ben a kezdeményezést felkarolta a Faluszövetség is, megküldve a patakiak számára egy százkötetes vándorkönyvtárat. 1941-ben már ötládányi könyve volt a szemináriumnak – azonban mindössze három ládával, így egyszerre csak három helyen lehetett kint a gyűjtemény. Ezt a problémát is sikerült hamarosan orvosolni, sőt 1942-re már hat könyvtárról tudni. A háború idején mind a hat kint volt szolgálatban, így összességében szerencsésnek mondható, hogy mindössze egy könyvtár veszett el a zavaros időkben. 1945 után is folytatódott a kultúrmisszió; a kiviteli naplók számadatai és a kezelők (lelkészek, tanítók) bejegyzései nagy népszerűségről tanúskodnak. Ennek megfelelően 1948-ra nyolc, 1949 végére pedig kilenc láda kerengett a vidéken.

A számadatoknál jóval izgalmasabb kérdésnek tűnik a ládák tartalma, tekintve, hogy e tizenöt év alatt kormányok, rendszerek és hozzájuk tartozó korszellemek váltakoztak, megannyi írott nyomot hagyva maguk után. Ami szembeötlő, hogy míg az első három könyvtár inkább szórakoztató jellegű volt Mórával, Tömörkénnyel és Gárdonyival, addig a negyedikről már nemcsak a könyvek megszerettetésére törekedtek a szeminaristák, hanem igyekezvén az olvasók ismereteit bővíteni, a kor kérdéseiben való tájékozottságot is szolgálni akarták – többek között Boldizsár Iván, Erdei Ferenc, vagy (a történész) Szabó István műveit is a ládába helyezve. Érdekes módon tulajdonképpen a politikai fordulatoktól függetlenül (és kirívó tendenciáktól mentesen) körülbelül 1942-re tehető a változás, amin a negyvenötös cezúra sem változtatott sokat. Néhány nemzetközi alkotás (Giono, Hutchinson, Szolovjov) bevétele mellett csupán az arányok változtak ekkor, döntően a népi írók – eddig néha kellemetlenségeket okozó⁴³⁷ – műveinek javára. Ugyanakkor a kissé eklektikussá váló

⁴³⁷Egy név és dátum nélküli – alighanem Újszászy Kálmánnak címzett – levél vélhetően egy ilyen, 1945 előtti konfliktusról számolt be: „Kiss Ernő esperes úr volt szíves figyelemztetni arra, hogy a semjéni ifjúsági egyesületnél erre a télre letétben lévő vándorkönyvtárunkba olyan könyvek is becsúsztak, amelyek felkeltették a

gyűjteményben megfért egymás mellett Tersánszky, Szabó Dezső és Sztálin „generalisszimusz” is. Mivel sok könyvtárkezelő volt levelezésben Patakkal, tudni lehet, hogy a könyvtárakat elsősorban fiatal férfiak használták, mégpedig igen lelkesen. Népszerűek voltak a rövidebb novellák, a történelmi regények; szerzők szerint elsősorban Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Móricz, Nyíró, s (a helyinek tekinthető) Komáromi János művei. A kiviteli naplók szerint a kölcsönzők átlagéletkora 28 év volt. Az egyébként is magas használati mutatók azonban önmagukban nem mérvadóak, mivel gyakorta körbejártak a szomszédok, rokonok kezén a könyvek, sőt a tanyasiak között még ekkor is nagyszámú (jobbára idősebb) analfabéták több helyen felolvastatták maguknak azokat.

A lelkesedés azonban gyakorta inkább csak gátlásos sóvárgásban öltött testet. Ahogyan Jánosi Ferenc volt faluszeminarista,⁴³⁸ későbbi élvonalbeli kommunista politikus (ekkor épp vajdácskai lelkész)⁴³⁹ fogalmazott 1943-ban: „Úgy éreztem, hogy valami sajátságos szégyenérzet visszatartja őket attól, hogy személyesen jöjjenek el könyvért és beszéljenek a könyv tartalmáról. Úgy érzik (...), hogy a világ *rendekre* van osztva, s egyik rendnek kötelessége, vagy lehetősége, hogy könyvekkel foglalkozzék, a másiké pedig, hogy látástól vakulásig dolgozzék, s minden »határátlépés« a két rend között igen sok lelki gátlásba ütközik.”⁴⁴⁰ [Kiemelések: B.Á.] Tudjuk, hogy a nyelvi elidegenedettség mindig nyelven túli, komoly következményekkel bír. „A nyelvi relativitás alapállása, hogy az általunk beszélt nyelv befolyásolja a valóságról szóló gondolkodásunkat, azaz nemcsak mást tudunk a világról a nyelv által közvetített ismeretek által, hanem másképp is »látjuk« azt – mégpedig az általunk beszélt nyelv sajátosságai következtében.”⁴⁴¹ A nyelv tehát, mint a „határátlépést” gátló limitikus szerkezet⁴⁴² is működhet egy társadalomban, amennyiben

kedves Nagytiszteletű Úr jogos aggodalmát. Mély tisztelettel kérem, szíveskedjék a könyvtárból azokat a könyveket kivonni, amelyek ellen kifogás merült fel. Talán a legjobb lenne, ha ezeket a könyveket szíves volna magánál tartani a kedves Nagytiszteletű Úr, amíg a könyvtár Semjénben van.” SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 2768.

⁴³⁸A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881.

⁴³⁹Jánosi Ferenc (1916–1968): református lelkész, tanár, miniszterhelyettes, levéltáros. Sárospatakon szerzett református lelkészi oklevelet. A debreceni tudományegyetemen magyar–latin–görög szakos tanárként végzett (1941), magyar irodalomból doktorált, majd a sárospataki gimnázium tanára lett. Katonai szolgálatra hívták be (1943), tábori lelkész-főhadnagyként szovjet hadifogságba esett, ahol propagandamunkára jelentkezett. Feleségül vette Nagy Imre lányát. A debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány Honvédelmi Minisztériumának osztályvezetője, később a népművelési miniszter első helyettese (1951–54), a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára (1954–55), a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgatója (1955–57). Az 1956-os forradalom és szabadságharc után letartóztatták és a Nagy Imre-perben elítélték. 1960-ban amnesztiával szabadult és levéltárosként helyezkedett el. Magyar Életrajzi Lexikon. (Internet.)

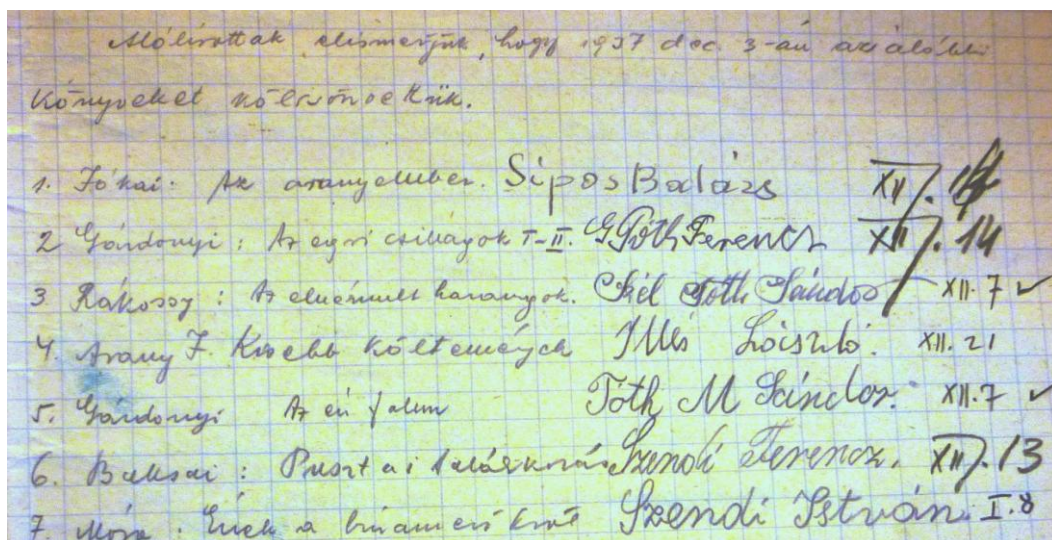
⁴⁴⁰ÚJSZÁSZY, *Adalékok a sárospataki faluszeminárium vándorkönyvtár-akciójához...*

⁴⁴¹WILHELM Gábor, *Egzotikus szövegek értelmezhetősége = Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*, szerk. BICZÓ Gábor, KISS Noémi, Debrecen, Csokonai, 2003, 67.

⁴⁴²Emil W. Mühlmann kifejezését idézi és magyarázza: ASSMANN, Jan, *Idegenség az ókori Egyiptomban* = J. A., *Uralom és üdvösség: Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*, Bp., Atlantisz, 2008, 265. A limitikus szerkezetet „maga az ember alkotja meg, amikor »határjelek« hordozójává válik. A határt jelölhetik tetovált minták, testfestések (...), egyszerűen a kultúra, mint tárgyi tulajdon, további hagyományok, mítoszok, stb.” Ekképp a nyelv mint a nyelv tárgyasult kultúrahordozója is ide veendő.

egyes elemei érthetetlenek, dekódolhatatlanok más rétegek számára.

Jánosi (és mások) beszámolója alapján úgy tűnik, mintha – Walter J. Ong felosztásával⁴⁴³ élve – a másodlagos szóbeliség hajnalán (vagyis a két világháború közt) a paraszti társadalom némiképp az (írásbeliség előtti) elsődleges szóbeliség korában élt volna, küzdve–birkózva az „írásbeliség démonaival”. Bár köztudott, hogy az analfabetizmus a korszakban – leginkább Klebelsberg Kunó kultuszminiszteri tevékenységének köszönhetően – mintegy felére (országos átlagban 7%-ra) csökkent,⁴⁴⁴ ez nem feltételezi az írásbeliség gócpontjaitól, a várostól földrajzilag elzárt parasztemberek otthonos mozgását az írásbeliség különböző szinterein. Ahogyan a szociográfus Szabó Zoltán érzékeltette a „nadrágszíjparcellák” adminisztrációja kapcsán: „kalapját kezébe gyűrve jelenik meg a »birtokos« a jegyzői irodában egy másik falubelivel, rettegve hallgatja a jegyző által felolvasott érthetetlen szerződési szöveget, az írástól való iszonyodással és félelemmel írja alá az eléje tolt papirost.”⁴⁴⁵

10. ábra. Részlet egy vándorkönyvtár kiviteli naplójából (Semjén, 1937).⁴⁴⁶

A vándorkönyvtári kísérlet egyrészt „a nép” gyámoltalan, ám létező igényét mutatja, másrészt a kérdés iránt kevés fogékonyságot mutató hatalmi struktúra felelősségét érinti.⁴⁴⁷ A

⁴⁴³A kérdéskörhöz és Ong magyarul hozzáférhető munkáihoz: *Írásbeliség és szóbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Bp., Áron, 1998, valamint: ONG, Walter Jackson, *Szóbeliség és írásbeliség: a szó technológizálása*, Bp., Gondolat, 2010.

⁴⁴⁴GYÁNI, KÖVÉR, 218.

⁴⁴⁵SZABÓ Zoltán, *A tardi helyzet = Uő, A tardi helyzet; Cifra nyomorúság*, sajtó alá rend. és az utószót írta HUSZÁR Tibor, Bp., Akadémiai, Kossuth, Magvető, 1986, 27.

⁴⁴⁶SRKTGY. Adaléktár. 2928.

⁴⁴⁷Kísérletek történtek a kormány és a vármegyei apparátus részéről, így 1939-ben már 47 Zemplén vármegyei községben összesen 8694 kötetből álló „népkönyvtárról” tudunk, „ezen kívül 8 község részére a földművelésügyi miniszter mezőgazdasági szakkönyvtárat adott.” *Borsod–Abauj–Zemplén megye története és legújabb kori adattára...*, 156.

patakiak ugyanis azt akarták orvosolni, amit *A tardi helyzet* szerzője így foglalt össze: „Általában, kicsi nehézségeken és apró kellemetlenségeken csúszik el a könyv ügye Tardon, apró hanyagságokon és lustaságokon, mint nem fontos, mint mellékes, külön munkát adó valami. Irányított olvasásról nem is beszélhetünk, arról, hogy valaki gondoljon azzal, hogy egymásután olyan könyveket adjon a tardiak kezébe, melyek valamerre nevelik és tanítják őket.”⁴⁴⁸ Tardtól mintegy 120 km-re voltak, akik gondoltak az irányított olvas(tat)ással, tehetjük hozzá.

Ami a szeminaristák olvasási szokásait illeti, a tagok elméleti képzésükön, a „szerda esteken” lényegében végigtárgyalták a kor faluirodalmát, pártállástól függetlenül, a konzervatív Scherer Péter Páltól a marxizmussal rokonszenvező Veres Péterrel bezárólag. Ezeken az összejöveteleken először az elmúlt hét munkáját tekintették át, majd a következő hét feladatainak felvázolásával rátértek az este központi feladatára, az elméleti kérdésekre. A résztvevők előadások tartása mellett egy-egy friss olvasmányélményüket is megosztották egymással – ám fontos, hogy nem csupán az élmény volt friss, hanem maga a mű is. A harmincas évek igen sokféle gondolkodóját olvasták a diákok, mindenekelőtt természetesen a népi írók csapatát. Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Kerék Mihály, Erdei Ferenc Darvas József és Veres Péter mellett azonban néprajztudósok (Györffy István), antropológusok (Bartucz Lajos) és a hazai eugenika atyjának, Méhely Lajosnak munkásságával is foglalkoztak a szeminaristák. Neves szakemberek (Matolcsy Mátyás, vagy Bodor Antal) írásai mellett nem hiányozhattak a nagybirtokvédő, konzervatív beállítottságú teoretikusok (Scherer Péter Pál, Johan Béla) sem a repertoárból.⁴⁴⁹

⁴⁴⁸SZABÓ, *A tardi helyzet...*, 133.

⁴⁴⁹Ízelítő a szeminárium könyvtárának („szerda este” elemzett) állományából: Matolcsy Mátyás (*Agrárpolitikai feladatok Magyarországon*), Fialat Magyarság (*Falukutatás Romániában*), Bodor Antal (*A falu*), *A magyarság néprajza I-II.*, Kovács Imre (*Uradalmi cselédek, A néma forradalom, Szovjetország agrárpolitikája*), Kornfeld Mária (*A földbirtokosság körül*), Tomori Viola (*A parasztság szemléletének alakulása*), Kerék Mihály (*A földreform*), *Elsüllyedt falu a Dunántúlon*, Szabó Pál (*Csodavárás*), Balázs Ferenc (*Rög alatt*), Bartucz Lajos (*A magyarság antropológiája*), Féja Géza (*Viharsarok*), Erdei Ferenc (*Futóhomok, Parasztok*), Veres Péter (*Számadás*), Gesztelyi Nagy László (*A homok hősei*), Darvas József (*Egy parasztcsalád története*), Györffy István (*Szilaj pásztorok*), Johan Béla (*Gyógyul a magyar falu*), Reményik Zsigmond (*Bűntudat*), Szabó Zoltán (*Cifra nyomorúság*), Scherer Péter Pál (*Így látom én*), Juhász Géza (*Népi írók*), valamint Boldizsár Iván, Kodolányi János, Sinka István, Erdélyi József, Venczel József és Ortutay Gyula írásai. A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881. Sok tekintetben jelzésértékű, hogy a szeminaristák a folyóiratok közül a *Választ* és a *Magyar Szemlét* egyaránt forgatták. Maga a faluszemináriumi könyvtár azonban jóval nagyobb és szélesebb körű volt. A kortárs (szép)irodalom mellett a szeminaristák használhatták akár *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen századfordulós történeti összefoglalójának* több kötetét, vagy Dongó Gyárfás Géza *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez* című helytörténeti sorozatát (a 20. század elejéről), ám statisztikai munkákat, (jobbára debreceni professzorok) nyelvészeti, geográfiai, néprajzi szaktanulmányait, továbbá üzemtani, méhészeti, gyümölcs- és általában növénytermesztéssel kapcsolatos dolgozatokat is forgathattak, többek között. Általánosságban elmondható a gyűjteménnyel kapcsolatban a már többször említett szemléletbeli nyitottság, falu-centrikusság és a földreform irodalmának feltűnően nagyszámú jelenléte. *A sárospataki főiskola faluszemináriuma könyvtárának leltárkönyve 1–624. számig*. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 284. Hiányos! A világháborút követő változásokra az 1945 utáni korszakot tárgyaló fejezetben térek ki.

A tagság gerincét a teológuscserkészek adták, közülük is jelentékeny a jó képességű, külföldi ösztöndíjas, nyelveket beszélő diákok száma, akiknek közéleti aktivitása nem merült ki a korban divatos egyesületi életben. Neveikkel gyakorta találkozni a Sárospataki Ifjúsági Közlöny hasábjain, de – mint látni fogjuk – máshol (és más területeken) is képesek voltak maradandót alkotni. Mellettük nem hagyhatjuk szó nélkül a gimnáziumi ifjúságra történő kisugárzást sem. Barsi Ernő zenepedagógus, zenetörténész, néprajzkutató így vallott minderről: „Hatodik gimnazista voltam Patakon, mikor osztályfőnökünk, latin–magyar tanárunk, Dr. Harsányi István egy magyar órára meghívta hozzánk Dr. Újszászy Kálmán professzor urat, hogy szóljon nekünk a faluról, a faluban végzendő gyűjtőmunkáról. Ez az óra aztán egy életre elkötelezett a magyar falu számára.”⁴⁵⁰ Az „osztálysarokban” kiállított gyűjtések hatását mutatja, hogy Barsi ennek tulajdonította néprajzos karrierét, mivel magát az „igazi” faluszemináriumot teológuskorában (zeneművészeti ambíciói miatt) ki kellett hagynia. A gimnáziumban kapott impulzusok azonban elegendőnek bizonyultak, hogy alkalomadtán (a háború után) visszataláljon gyökereihez, számos publikációval gazdagítva a néprajzirodalmat.⁴⁵¹

A faluszeminárium létszáma 17 (1938/39/II.) és 37 (1935/36/I.) fő között fő mozgott,⁴⁵² maga Újszászy Kálmán is úgy nyilatkozott, hogy „30 az a munkáslétszám, amely mellett a legeredményesebben dolgozni tud”, hiszen kisebb létszám esetén az alapos és kiterjedt terepmunka minősége romlana, míg több embert nyilvánvalóan nehezebb koordinálni és elhelyezni.⁴⁵³ A létszámváltozások az országos tendenciáknak megfelelően alakultak. A falukutatás és a népi írók felfutásának idején, 1936/37-ben kulminált a diákok érdeklődése az önképzőkör iránt, majd a terület-visszacsatolások euforikus közhangulatában fokozatosan kikerült a közélet és a nagypolitika fókuszából a falu – úgy Sárospatakon, mint országosan. Bizonyára nem véletlen, hogy a negyvenes évek elejének (későbbiekben részletezendő) pataki dolgozatai már el-eltávolodtak a falvak világától. Újszászy saját szavaival: „mint minden munka, faluszemináriumunk munkája is megérezte a zaklatott időket. (...) A magyar falu problémája kiesőfélben van a magyarság érdeklődésének a homlokteréből.” –jegyezte meg rezignáltan 1939-ben.⁴⁵⁴ Intézményen belül azonban még

⁴⁵⁰ BARSÍ Ernő, *Utam a faluszemináriummal*, 1988. SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 988. Továbbá (a szeminarista) Lipkovits József is megemlékezett róla, hogy „a faluszeminárium munkája kihat a gimnáziumra is. Nem ritkaság, hogy a gimnazisták között is akad diák, aki népdalokat gyűjt.” LIPKOVITS József, *Adalékok a pataki diák nemzeti rajzához*, Sárospatak, 1941. SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 1050., 10.

⁴⁵¹ Fontosabb kötetinek könyvészeti adatai Barsi saját honlapján olvashatóak. (Internet.)

⁴⁵² Faluszemináriumi munkanaplók. SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 1871–1877.

⁴⁵³ A Faluszeminárium 1935/36/I körlevele. SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 1902.

⁴⁵⁴ A Faluszeminárium 1938/39/I körlevele. SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 1917. Az 1970-es (egyesített) vármegyetörténet szavaival: A világháború alatt „az erősödő propagandamunkában az olyan demokratikus törekvések, mint például a faluszeminárium, vagy az említett népfőiskola, összeszűkültek”. *Borsod–Abauj–*

ekkor is nagyra becsülték a falukutató diákokat, ahogyan azt Marton János 1940-ből származó sorai is érzékeltették: „A Theol. kar örömmel állapítja meg, hogy a Főiskola falai között megszületett és végzett faluszemináriumi munka, melynek szükségességét és jelentőségét a legfelsőbb vezető körökben is egyre erőteljesebben hangsúlyozzák, országos érdeklődést váltott ki.” Az országos érdeklődés csúcspontja némileg korábbra tehető (amit az idézett falumunkás kongresszus is mutat), ám Teleki Pál például valóban többször meglátogatta a szemináriumot. A „legfelsőbb körök” figyelmét azonban 1938 után mindinkább a külpolitikai fejlemények kötötték le.⁴⁵⁵

Finanszírozás terén az Országos Központi Hitelszövetkezet, a Tiszáninneri Egyházkerület, a Sárospataki Főiskola, a Faluszövetség és mindenekelőtt az Egyetemes Konvent szerepét kell kiemelni, akik lehetővé tették a jelentős kiadásokkal járó munkát. Érdekes a vármegye, illetve a város távolmaradása, hiszen a munkatáboroknál épp a helyi közigazgatás tekinthető a rendezvény „főszponzorának”.⁴⁵⁶ Mindazonáltal „a szeminárium tagjainak az a felfogása, hogy áldozat nélkül egy eredményes munka sem indulhat, a faluszeminárium első munkaévét nem költségvetéssel kezdtük, hanem a munkához szükséges anyagi eszközöket elsősorban maguk a szeminárium tagjai fedezték önkéntes megajánlásaikkal, másodsorban a szemináriumi munka támogatói bocsátották a szeminárium rendelkezésére.” –tanúskodik egy dokumentum.⁴⁵⁷ Mindezt pontosítva (1933/34-ben) „a szeminaristák megajánlásai fedezték a kiszállások költségeinek a felét, mintegy 50 P értékben, míg ugyanekkora összeget az egyházkerületi pénztár által nyújtott 100 P-s segély fedezett. A szeminaristák megajánlásai alkották az alapját a szemináriumi könyvtárnak, kb. 30 P értékben, amelyhez az egyházkerület által juttatott segélyből mintegy 20 P-t tettünk. A kiszállások feldolgozásainak költsége 30 P-t tett ki, míg a délkelet-dunántúli tanulmányút és kisebb számlák költségeit a főiskola rendezte mintegy 50 P értékben. A 230 P-nyi bevételt teljesen kimerítettük tehát. Ebben az összegben azonban nem foglaltatik bent a Faluszemináriumi Füzetek első számának kiadásával kapcsolatos költség, mintegy 100 P.”⁴⁵⁸

Zemplén megye története és legújabb kori adattára..., 156. Más kérdés, hogy az épp a határmódosítás következtében kiterbélyesedő népfőiskola esetében ez a megállapítás már bajosan állja meg a helyét.

⁴⁵⁵Teleki még az 1938/39-es tanévben is szerét ejtette egy pataki látogatásnak, ahol „különösen a faluszemináriumi és cserkészmunka érdekelte a minisztert.” KÉZI, *Egy megvalósult klebelsbergi koncepció...*, 156. A kapcsolatokat mutatja, hogy a sárospataki teológia „két végzett hittanhallgatót jelentett be” a Teleki által patronált Táj- és Néphagyománykutató Központ által szervezett tanfolyamra. SRL, 1938/40, 194–195. (*Teleki miniszter terve a falukutatók megszervezésére*)

⁴⁵⁶SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1871–1877.

⁴⁵⁷A sárospataki református főiskola faluszemináriumi munkájának feladatai és célja, 1934. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2496).

⁴⁵⁸Az irat a jövő évi tervezett büdzsét is közli: „Az 1934/35. munkaévre a következő, már a szerzett tapasztalatok révén indokolt kiadásokat vettük fel.

Kiszállásokra, 15 község meglátogatását véve alapul, két kiszállással két pengőként	100 P
A kiszállások feldolgozására	50 P

Megjegyzendő, hogy a szeminárium – láthatóan igen szerény – pénzügyeit Újszászy Kálmán végig nagy gondossággal, (szó szerint) minden egyes fillérrel elszámolva vezette.⁴⁵⁹

II.1.2. A Faluszeminárium tevékenysége a honi falukutatás fénykorában

A Pölöskei Ferenc szerkesztette tanulmánykötet joggal jelöli ki az 1930 és 1937 közti időszakot a magyarországi falukutatás csúcspontjának.⁴⁶⁰ Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy a harmincas évek első fele inkább a tájékozódás és a népi fórumok megszervezésének jegyében telt, amit érzékeltet, hogy a tulajdonképpeni irodalmi szociográfia első honi remeke, Nagy Lajos *Kiskunhalom*-ja még meglehetősen visszhangtalan maradt 1934-ben. A címben jelzett másik határdátum (1938) külpolitikai okokkal magyarázható, hiszen Sárospatakon elsősorban nem a széthulló Márciusi Front (agóniája), hanem az első bécsi döntés (eufóriája) jelezte a falukutatói láz lanyhulását, pontosabban a szellemi erők más irányba való orientálódását. Most azonban lássuk – röviden összefoglalva – a munkaterv, a jelentések, a körlevelek és néhány folyóirat alapján kirajzolódó „hőskor” teljesítményét.⁴⁶¹

Az 1933/34-es munkaévben 11 hegyközi és 8 bodrogi községbe szállt ki a szeminárium, hogy aztán Patakon összeállítsák a meglátogatott falvak nagyobb vonalú falurajzeit. Minden „dolgozat olyan elrendezésű, hogy a jövőben bővíthető, tovább folytatható” legyen, a Hegyköztől pedig grafikonok is készültek.⁴⁶² A benti munkán – vagyis a „szerda estéken” – a tagok 21 alkalommal ismertették a magyar falura vonatkozó szép- és szakirodalom legkiemelkedőbb alkotásait, valamint megvetették egy faluszemináriumi könyvtár alapját, amely hivatva volt „a teljes faluirodalmat magába foglalni.”⁴⁶³ A faluszemináriumi könyvtár eleinte csupán helyben biztosította a könyvek tanulmányozását,

A kiszállásokkal kapcsolatos kiadásokra (szállás, fénykép, rajz, stb.)	50 P
Néprajzi gyűjtésre	100 P
Könyvtárgyarapításra	100 P
Faluszemináriumi Füzet kiadásának részleges segélyezésére	100 P

	Összesen: 500 P

Ez a költségvetés csak a törzskiadásokat foglalja magában, amelyek előreláthatólag esztendőkön át megmaradnak ebben a keretben. Fedezésükre az OKH 50 P és a Faluszövetség kilátásba helyezett ugyanilyen mennyiségű támogatásán kívül elsősorban az Egyetemes Konvent segítő támogatását várjuk.” A sárospataki református főiskola faluszemináriumi munkájának feladatai és célja, 1934. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2496.

⁴⁵⁹ A Sárospataki Református Főiskola Faluszemináriuma. Pénztárkönyvek, 1934–1947. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1898–1899.

⁴⁶⁰ *A falukutatás fénykora...*

⁴⁶¹ A munkaterv említi az esetleges későbbi korrekciókat, ám meglehetősen optimista módon: „Mikor a faluszeminárium jelenlegi vezetősége ezt a tervet maga előtt látja, fenntartja magának azt a jogot, hogy a vázolt munkaterven sükszerűségeit változások eszközölhetők legyenek és megvan az a jó reménye, hogy a munka fejlődésének tempója erősebb lesz, mint a munkaterv azt előírja.” SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2496.

⁴⁶² SIK, 1934, május–június, 138.

⁴⁶³ A sárospataki református főiskola faluszemináriumi munkájának feladatai és célja, 1934. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2496.

később azonban már kölcsönözni is lehetett a tagoknak.⁴⁶⁴ Ehhez a faluirodalomhoz a maguk szerény eszközeivel a diákok is igyekeztek hozzájárulni; cikkekkel és előadásokkal népszerűsítve munkájukat, elsősorban a pataki diákság körében.⁴⁶⁵ Írásaik szerint „tömegével érkeznek a levelek, melyek bizonyítják a felvetett eszme helyességét.”⁴⁶⁶ A propagandatevékenység azonban nem merült ki ennyiben. A munka szélesebb körben való elterjesztése érdekében kiadták a faluszemináriumi füzetek első számát (Újszászy Kálmán *A faluszeminárium* című művét), valamint megvetették a környékbeli (elsősorban református) magyar falvak művészetére fókuszáló néprajzi gyűjtemény alapjait. Azonban nemcsak szűkebb pátriájukban ténykedtek a patakiak, mint mutatja háromhetes dunántúli tanulmányútjuk „a távolabb fekvő magyar élet megismerésének érdekében”. Délkelet–Dunántúl református magyar falvait tanulmányozták a diákok,⁴⁶⁷ mely útról Fürjész István szeminarista beszámolókat jelentetett meg a kollégiumhoz kötődő pataki lapokban.⁴⁶⁸

Az 1934/35. tanévben a terveknek megfelelően adatgyűjtő és egyben természetesen belmissziós kiszállás történt kilenc bodrogi és tíz hegyaljai faluba, majd összeállították a meglátogatott falvak felekezeti- és egészségügyi rajzát. A néprajzi gyűjteménybe a tagságnak „több–kevésbé jelentékeny néprajzi tárgyak” mellett 65 bodrogi szőttes kendőt sikerült szerezni. A tervezet utalt az előadások fontosságára is, amit a gyakorlat sem cáfolt meg: „a falumunka szélesebb körű propagálására” közérdekű előadásokat, gyűléseket rendeztek „a teljes teológus ifjúság bevonásával”. Nyitottságuk, mobilitásuk újabb jeleként előadásokat tartottak a debreceni diákegyesületek faluankétján,⁴⁶⁹ valamint a debreceni és sárospataki diákok sárospataki konferenciáján, továbbá egy hónapig vendégül látták Győri Elek „őstehetség-festőművészt”, aki rajzaival (és antiszemita anekdotáival) az Ifjúsági Közlöny hasábjain is teret kapott.⁴⁷⁰

Az összejövetelek mellett a szeminaristák ebben az évben is nyilvánosság elé léptek irodalmi munkásságukkal, mely területen főként Vágó István jeleskedett. A harmadéves

⁴⁶⁴Szemináriumi rend 1932. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2800., valamint: Sárospataki Főiskola Faluszemináriumának könyvtári szabályzata. 186/1947–48. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2828.

⁴⁶⁵SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2496.

⁴⁶⁶SIK, 1933, december, 59.

⁴⁶⁷SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2496.

⁴⁶⁸FÜRJÉSZ István, *Az Ormányságról*, SIK, 1934, november, 25–29. Uő, *Somogyi falvak*, SRL, 1934/5, 28.

⁴⁶⁹Erről az ankétról a debreceni egyetemi értesítőben olvasható egyesületi jelentések nem tudósítanak. Valószínűsíthetően az ekkor már működő debreceni faluszeminárium, vagy valamely bajtársi szövetség egy falukutatással is foglalkozó őrének rendezvényéről lehetett szó. (*A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja az 1934/35-ös tanévről*, 371–400.) Mindazonáltal a debreceni csoportról a patakiak munkanaplója is megemlékezett, az 1934. 11. 7-i bejegyzésben adva hírül, hogy „Debrecenben megalakult a faluszeminárium.” (SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1874.) A debreceni falukutatáshoz és annak sárospataki kapcsolataihoz: BARTHA, *Egyetemi falukutatás...*, 43–58.

⁴⁷⁰Lásd: SIK, 1934, november, 32. Győriről: VITÁNYI Iván, *Győri Elek és a naiv festészet*, Zempléni Múzsza, 2001/2, 5–19. és ÚJSZÁSZY, *Győri Elek = Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 441–444.

teológushallgatónak dolgozata jelent meg az épp ötvenéves *Sárospataki Ifjúsági Közlönyben* Semjén községről,⁴⁷¹ valamint egy háromhetes faluszemináriumi kiszállás tapasztalatait összegzendő,⁴⁷² Tiszakarádról.⁴⁷³ Továbbá, az *Igazság és Élet* című (friss alapítású) debreceni református lapban – melyet kifejezetten „a lelkipásztori és nevelői munka számára” hoztak létre – egy meg nem nevezett bodrogi falu felekezetráját ismertette Vágó.⁴⁷⁴ Ugyanebben a periodikában közöltek két számmal korábban a szeminárium neve alatt adatokban gazdag részleteket egy református község egészségügyi rajzából is.⁴⁷⁵

A szeminaristák a harmincas évek közepén megkezdett újsággyűjtési missziójukban eleinte öt napilapot, valamint több egyházi- és szaklapot küldtek ki hetenként a Sárospatak környéki tanyavilág reformátusságának, valamint kultúrmissziójuk részeként hangversenyek rendezésében is segédkeztek, de gyakorlatiasabb feladatoktól sem hátráltak meg: piacot kerestek a sárospataki fazekasoknak. Mindezek mellett a szeminárium saját könyvtárát 69, a falukérdéshez kapcsolódó kötettel gyarapította, fénykép- és levelezőlap gyűjteményét százdarabosra fejlesztette, megszervezte a cigándi gyöngyösbokrétát,⁴⁷⁶ valamint összeköttetésbe lépett az Országos Központi Hitelszövetkezettel és a Néprajzi Múzeum igazgatóságával is. Utóbbi események mutatják a falujáró teológusok országos elismertségét, amit a Széchenyi Szövetséggel való kapcsolatuk is példáz.

A századelős széchenyisták kapcsán már utaltam rá, hogy 1935-ben – a legtöbb falumunkával foglalkozó szervezethez hasonlóan⁴⁷⁷ – a sárospataki faluszeminárium is csatlakozott a Faluszövetség, a Cserkészszövetség és a Széchenyi Szövetség által létrehozott „Széchenyi Faluszeminárium” országos rendezvénysorozatához. A csatlakozás nem változtatta meg a pataki szervezet felépítését, ám az ötrészesre tervezett, nagytekintélyű reformkonzervatív szakembereket mozgósító,⁴⁷⁸ falunapokkal egybekötött széchenyista

⁴⁷¹VÁGÓ István, *Egy bodrogi falu életéből*, SIK, 1935, Jubileumi szám, 154–158.

⁴⁷²SIK, 1934, szeptember–október, 22.

⁴⁷³VÁGÓ István, *Tiszakarád élete számokban*, SIK, 1935, december, 51–55.

⁴⁷⁴Uő, *Részletek egy bodrogi falu felekezetrájából*, *Igazság és Élet*, 1935/5, 151–155.

⁴⁷⁵*Részletek egy református község egészségügyi rajzából*, összeállította: a sárospataki főiskola faluszemináriuma, *Igazság és Élet*, 1935/3, 82–85.

⁴⁷⁶A harmincas években a néphagyományok ápolására, felkarolására szervezte Paulini Béla az elsősorban táncsoportjai által népszerűvé váló Gyöngyösbokréta-mozgalmat. Kiss József, *A Gyöngyösbokréta történetéből*, Matyóföld, 2000/1, 46–54.

⁴⁷⁷E szervezetek működéséhez, felépítéséhez kivételesen informatív forrás a szövetség lapjának részletes beszámolója „az első országos falumunkás találkozó”-ról. Széchenyista Ifjúság, 1935/36, 9–10, 1–15.

⁴⁷⁸Weis Istvánt, Wittig Gusztávot, Bodor Antalt, Krisztics Sándort, Fodor Ferencet és a Patakra tulajdonképpen visszatérő Gesztelyi Nagy Lászlót is sikerült megnyerni a rendezvényekhez, csakúgy, mint a (konzervatívnak nemigen tekinthető) néprajztudós Györfy Istvánt. Széchenyista Ifjúság, 1935/1–2, 10–11. Patakon Gesztelyi Nagy László és Weis István adott elő a felsoroltak közül. A széchenyisták lapja egyébként épp a sárospataki példával hangsúlyozta a csatlakozó szervezetek autonómiájának fontosságát, minthogy „mindenhol a helyi adottságokhoz és kívánalmakhoz alkalmazkodó munkát kell kifejezni.” Széchenyista Ifjúság, 1935/3–4, 6–7.

szeminárium része lett a két szemeszterre mért pataki munkatervnek.⁴⁷⁹ Néhány adattári és adaléktári forrás bizonyosága szerint a reformkonzervatívok kérdőíveit is használták Újszászyék. A módszer jellegének megismeréséhez hasznos adalék egy év nélküli, kitöltetlen űrlap, melyet a kiszállónak kellett megküldeniük a szövetség központjába, mintegy jelentésként (ez olvasható a dokumentum fejlécén is). A lapra a tárgyalta község közigazgatási alapadatai és társadalmi bemutatása (foglalkozások, felekezetek, nemzetiségek) után a kiszállók adatait, adatközlőit, segítőit tüntették fel, majd a helyi intelligencia felsorolása következett. Az adatlap kitért a kivitt és a még kiviendő kiadványokra, a támogatókra és azokra is, akiktől nem számíthatnak a községben támogatásra munkájukban. A dokumentum a későbbi kiszállónak adható tanáccsal, a szükséges falumunka és a helyi sajtó felsorolásával zárult.⁴⁸⁰ Az irat hátoldalán olvasható tudnivalók szerint „a jelentés a kiszállás technikai lebonyolításának megörökítését és azt a célt szolgálja, hogy annak alapján a községgel felvett kapcsolatok, mindenkor folytathatók legyenek. Tehát nem a feldolgozás leegyszerűsítése akar lenni. Ennek megfelelően úgy készítenőd el, hogy az őszinte képet nyújtsa a község és a szövetség viszonyának és komoly falunevelő munka legyen reá alapítható.” A jelentést minden külső munka után, a kiszállás végétől számított 48 órán belül be kellett nyújtani. Mivel „tartalma bizalmas, betekintés vagy közlés csak felelős vezető engedélyével lehetséges.” E tilalom megszegése fegyelmi eljárást vont maga után, bár nem egyértelmű, hogy a patakiak csupán az adatlapokat használták, vagy valóban küldtek jelentést a szövetségnek.⁴⁸¹ Mindazonáltal egy faluszemináriumi körlevél óvatosabban fogalmaz a kooperációkkal kapcsolatban: „A Faluszövetséggel továbbra is a legszorosabb összeköttetésben vagyunk, erősülnek az összeköttetéseink a széchenyisták felé is. Szívesen foglalkoznak velünk más irányok is, de az a tapasztalatunk, hogy minden segítség, tanács, stb. ellenére, vagy mellett is csak annyit érünk, amennyit magunkban érünk.”⁴⁸² Érdekes adalék ehhez a minden nyitottság mellett is érzékelhetően óvatos attitűdhöz, hogy a Magyar Társaság Falukutató Intézetének 1935-ös községi monográfia-pályázatára Békés megye mellett csupán a patakiak munkaterületéről nem érkezett be dolgozat. Pedig az igen változatos színvonalú pályaműveket szemlélve úgy tűnik, Vágó Istvánnak sem lett volna oka a szégyenkezésre valamely falurajzával.⁴⁸³

⁴⁷⁹SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2496. és *A sárospataki református főiskola faluszemináriuma 1934/35-ben végzett munkájának kiemelkedőbb tényei*. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2802.

⁴⁸⁰SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3230.

⁴⁸¹SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3230. és *Mád. Településrajzi adalékok*. (Gyűjtötte: Szikszay István és Ablonczy László, 1935, nov.). SRKTGy. Adaléktár. 1146.

⁴⁸²A Faluszeminárium 1935/36/I körlevele. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1902.

⁴⁸³*Falurajzok 1935*, szerk. TORKOS Veronika, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézete, 1990. A beérkezett pályázatok területi megoszlásáról: Uo., 9.

Az 1935/36. tanév első felében a szeminárium Bodroglőben és Hegyalján tartotta kiszállásait (néprajzi gyűjtés mellett elsősorban településrajzi szempontból vizsgálódva), ám Újszász professzor 12 szeminaristával a pataki Zápló-tanyán is végzett falumunkát. A rekordszámú, 37 taggal folyó ténykedésüknek fontos részét képezte a belső munka, vagyis a kiszállások előkészítése, eredményeinek számbavétele és az aktuális olvasmányélmények egymással való megosztása. Emellett a félévben több előadást is rendeztek; Gesztelyi Nagy László például kétszer tette tiszteletét egykori diákéveinek helyszínén. Otthonukban többek között elkészítették a „szeminárium három fő munkaterületének (Bodroglő, Hegylő, Hegyalja) katonai térképekből összeállított nagy fali térképét” és „a feldolgozott falvak felekezeti megoszlásának színes statisztikai táblázatát”. A szeminárium népművelési aspektusát erősítendő, ebben a félévben indult a már tárgyalt vándorkönyvtár-akció is, mely eleinte egy 50–60 kötetes szekrény köröztetését jelentette a három tájegységben.⁴⁸⁴ A második félévben a szeminárium 14, egyenként háromnapos kiszállást tartott 28 résztvevővel 10 hegyközi, 3 bodroglői s egy hegyaljai községben (továbbra is településrajzi és néprajzi gyűjtési szándékkal), valamint egy tanyasi kiszállásra is időt szakítottak 20 fővel. Mégsem erről nevezetes ez a félév a szeminárium életében, hanem két „koprodukció” miatt. A szeminárium felhívására és aktív közreműködésével a Faluszövetség 1936. május 17-én, Vajdácskán gazda és tisztasági versennyel, „vajdácskai Bokrétaival”, népművészeti kiállítással és bemutatókkal gazdagított nagyszerű falunapot tartott, melynek – a szervezők szerint – „legnagyobb jelentősége és fontossága sok más egyéb mellett abban van, hogy öntudatos magyar paraszttá teszi s segíti a magyar parasztot, a magyar falu népét.” A másik jeles esemény a népfőiskolai előkészítői tanfolyam, mely bár „nem kimondottan a faluszeminárium munkája volt, de a legszorosabb vonatkozással állt a szemináriummal.” A falunap és a népfőiskola körüli szervezőmunka mellett ugyanakkor mindkét félévben folytatódott a néprajzi-, képeslap- és fotógyűjtés, valamint az újságakció, de a szemináriumi könyvtár állománya is szépen gyarapodott (132 kötet). Sőt, megindult a faluszeminárium említett gimnáziumi szekciója is ifj. Harsányi István vezetésével, melynek következtében – a lelkesült beszámoló szerint – „Golop községben már egész kis falusi faluszeminárium alakult.” A diákok elsősorban néprajzi gyűjtéseket végeztek, de önképzőköri faluműsort is tartottak.⁴⁸⁵

Az 1936/37. munkaévben a terveket már több helyütt felülírták a lehetőségek. A kiszállások színhelye a Hernád völgye helyett – feltételezhetően anyagi okokból kifolyólag –

⁴⁸⁴Széchenyista Ifjúság, 1935, 3–4, 14–15.

⁴⁸⁵KÖDÖBÖCZ József, *A falunapok jelentősége a vajdácskai falunap tükrében*, SIK, 1936, június, 121–123 és Uő, *Faluszeminárium. Munka és eredmény*, Uo, 125–126, SZAKSZON Árpád, *A VI-os faluszeminárium*, Uo, 127–129, valamint SRL, 1936/21, 115. (*Falunap Vajdácskán*)

ősszel Hegyalja 15, tavasszal Bodroghöz 13 faluja lett, ahol a településrajzhoz szükséges adatokat gyűjtötték a szeminaristák. Vezetőjük szerint „jelentéseikben olyan értékes adattömeget is összehordottak, ami tudományos feldolgozásra forrásként mindig felhasználható lesz.” Ekkorra már száznál több tárgyi és ötszáznál több szellemi gyűjtést, valamint 154 új fényképet/levelezőlapot „hordtak össze” a diákok, akik azonban nemcsak vittek, hanem hoztak is: folytatva tanyasi újságakciójukat (ezúttal a Magyar Társaság, és a Stefánia Szövetség kiadványait is eljuttatva a legszegényebbekhez).

Az immár öt éve működő szemináriumból időközben értelemszerűen egyre többen váltak öregdiákká, ezért Újszászy professzor a – mint láthattuk, helyi hagyományokkal is bíró – körlevél eszközével próbálta meg összetartani a végzett növendékeket az aktív tagsággal. A körlevelek hatására a jobbára még állásba nem került, peregrináló teológusokkal élénk kapcsolatban maradt a közösség, sőt, válaszlevelek mellett adományok is érkeztek az Alma Materbe. A néhánypengős juttatásokat a kiszállások dologi költségei mellett is volt mire költeni, hiszen 1936-ra országszerte megszorodtak a változó színvonalú és célzatú szociográfiák, valamint a parasztsággal foglalkozó egyéb művek. Nem véletlen, hogy ebben az évben 230 (!) újabb könyv került az immáron félezer kötetes szemináriumi könyvtárba és elkészült a második vándorkönyvtár is. Egy helyi szervezet ugyanakkor – mint láthattuk az előzmények kapcsán – hatékonyabban tud érvényesülni, ha függetlenségét megőrizve bekapcsolódik országos egyesületek munkájába. Így tettek a pataki falujáró teológushallgatók is, akik ismét a Faluszövetséggel karöltve rendeztek falunapot, ezúttal a hegyközi Kovácsvágáson.

Tendenciává lett erre a tanévre egy–egy faluszeminarista „specialista” leválása a szemináriumi munkáról, aki csupán egy–egy falura vagy tanyaövezetre szentelte minden szabadidejét, „sőt, rendszerint fillérjeit is. Van olyan, aki egyesületet vezetni jár ki hétről hétre a faluba, a másik egyházi szolgálatot végez olyan helyen egész éven át, ahol lelkész nem járt még soha.” Egy másik – előző fejezethez kapcsolódó – ág a teológus öregcserkészeké, akiknek „regőcsoportja évenként kétszer egy–egy hetes vándorlásával elsősorban kulturális téren szolgál és hogy jól szolgál, abban része van annak is, hogy valamennyien faluszeminaristák.” –hangsúlyozta Újszászy az összefüggéseket.⁴⁸⁶

Az 1937/38-as munkaév már teljesen eltért a négy évvel korábban vizionált munkatervtől, ám így is figyelemreméltó eredményeket hozott. „Az őszi kiszállás a Hegyköz 11, a tavaszi kiszállás a Hegyalja 8 falujába történt”, ahol a szeminaristák lelki gondozás mellett „a falvak életének természeti meghatározóit figyelték meg és néprajzi gyűjtést

⁴⁸⁶SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2496. és *A sárospataki református főiskola faluszemináriumának munkája 1936/37-ben.* SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2804.

végeztek”. Ez utóbbi tevékenység a Nép főiskolán megfordult paraszti ifjak által is bővült ekkor már. A fénykép és levelezőlap gyűjtemény (666 db), valamint a szemináriumi könyvtár (561 kötet) gyarapodása lelassult, utóbbinál nagyrészt vásárlás útján jutottak hozzá a könyvekhez és immáron cédulakatalógus is segítette a tájékozódást. A két vándorkönyvtár közül az egyik Semjén község ifjúsági egyesületénél, míg a másik Dorkó tanyán „volt szolgálatban” ebben az évben; utóbbi helyen 250 kölcsönzést sikerült regisztrálni az ötvenkötetes olvasószekrényből. Az utolsó nyugodt tanévben a tanyasi újságakciót is sikerrel folytatták a teológusok, ám a következő tanév őszen már katonák vonultak fel helyettük a vidéken.⁴⁸⁷ Mielőtt azonban rátérnénk a háborús idők faluszemináriumi eseményeinek részletes taglására, szükségesnek mutatkozik a diákok alighanem legnagyobb visszhangot kiváltó vállalkozásának bemutatása.

II.1.3. Magyarország első Nemzeti Munkatábora⁴⁸⁸

II.1.3.1. Fogalmi problémák és külföldi példák

A huszadik századi történelemben kevés annyira kompromittálódott fogalmunk van, mint a munkatábor és a munkaszolgálat kifejezések. Az általános közvélekedés e két intézményt a totalitárius államokhoz (elsősorban a Harmadik Birodalomhoz és a Szovjetunióhoz), valamint a második világháborús magyar kormányzathoz köti – a tragikus következmények ismeretében természetesen nem teljesen alaptalanul. Azt is látnunk kell ugyanakkor, hogy a munkaszolgálat, munkatábor, közmunka kifejezések egyrészt nem az 1940-es években keletkeztek, másrészt a két világháború között ezeknek több válfaja is létrejött, melyek nem kapcsolódtak semmiféle genocídiumhoz. A közmunka kötelezettséget Magyarországon a törvényhozás először az 1844. IX. törvénycikkben kodifikálta, melyben a jobbágyságot évenként legalább 12 napon át tartó (köz)munkára kötelezték. A gyakorlatban mindez közutak létesítését, javítását, valamint folyamszabályozást jelentett, az 1886. XXII. törvénycikk pedig már a kézi- és szekeres közmunkákról is rendelkezett. 1890-ben, majd a Horthy-korszakban 1920-ban és 1924-ben hoztak hasonló törvényeket, tehát mondhatni komoly hagyományokkal bírt a közösségi érdekekért folytatott munkavégzés, mely természetesen (az adott viszonyoknak megfelelően) csupán a társadalom meghatározott

⁴⁸⁷SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2496. és *A faluszeminárium 1937/38 évi munkásságáról*. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2806.

⁴⁸⁸Lásd: BARTHA Ákos, *Magyarország első Nemzeti Munkatábora – a sárospataki diákok útépitése*, Sárospataki Füzetek: a Sárospataki Református Teológiai Akadémia kiadványa, 2010/4, 59–81.

régeire vonatkozott – ám rájuk nézve kötelező érvénnyel.⁴⁸⁹ Az önkéntesség kérdése a táborok egyik neuralgikus pontja, így az alábbiakban – Tharnói László nyomán – tematizált fogalmaknál minden esetben megkülönböztethetünk önkéntes és kötelező szolgálatot (ahogyan nemek szerint is tovább bonthatóak a kategóriák).

Legnagyobb halmazunk a *munkaszolgálaté*, mely lehetett honvédelmi és közmunkaszolgálat is. A fenti példák az utóbbiak közé tartoztak (*kötelező közmunkaszolgálat*), míg az 1939-ben létrehozott, szomorú emlékü honvédelmi munkaszolgálat futott ki a világháború alatt a holokausz első honi fejezetévé (*kötelező honvédelmi munkaszolgálat*).⁴⁹⁰ Ugyanakkor a közmunkaszolgálat is szétbontható *munkástáborra*, mely gyakorlatilag az állástalan fizikai munkások ideiglenes ínségmunkáját jelentette, és *munkatáborra*, amely nem járt bérezéssel.⁴⁹¹ Munkatáborok közül hazánkban a diákok által rendezett *önkéntes munkatáborok* domináltak, míg például a nemzetiszocialista Németországban a diákság számára *kötelező munkatáborok* voltak túlsúlyban. A fogalmi zavarokat a totalitárius berendezkedésű államokban – faji/osztálypolitikai szelekció szellemében – létrejövő, a fentiektől teljesen más célt szolgáló *lágerek* jelenléte okozza. Ide tartoztak a Harmadik Birodalom *koncentrációs táborai* is,⁴⁹² melyeket hangsúlyozottan meg kell különböztetni a fent körvonalazott csoportoktól. A munkatáborok szervezése nem csupán az autoriter, vagy totalitárius berendezkedésű államok privilégiuma volt a két világháború között. Méreteiben és hagyományaiban mindenekelőtt a húszas évek elején bevezetett (férfiaknál 8, nők részére 4 hónapra előírt) bulgáriai *kötelező munkatáborokat* kell kiemelni. Az általános kötelezettség évenként átlag 15 000 fő rendes és 750 000 fő rendkívüli munkaszolgálatost jelentett Bulgáriában, akik útépítéssel, folyamszabályozással és közművesítéssel foglalkoztak. A kötelezettséget azonban meg lehetett váltani, ezért az eszmei, nevelő célzat helyett itt a gazdasági vonatkozások voltak erősebbek. Fontos adalék továbbá, hogy a munkaszervezés katonai alapokra helyezésével – a Neuilly-i béke (1919) súlyos demilitarizáló előírásait kijátszandó – némi hadászati mozgástere is létrejött az országnak. A bolgár példától merőben különböztek a falvakat segítő *önkéntes diákmunkatáborok* Svájcban és Ausztriában, melyek a szomszédos Németországban is egyre népszerűbbé kezdtek válni a korszakban. Németországban a nemzetiszocialista hatalomátvétellel egy időben – a német

⁴⁸⁹THARNÓI László, *Magyar munkaszolgálat: Munkatáborok a magyar nép és föld szolgálatában*, Bp., Turul, 1939, 13–14.

⁴⁹⁰Lásd: KARSAI László, *Holokausz*, Bp., Pannonica, 2001, 219–227.

⁴⁹¹THARNÓI, *i. m.*, 21–23.

⁴⁹²Németországban is funkciójuk szerint kategorizálták a lágereket. Voltak hadifogoly- és munkatáborok, kényszermunka-táborok, gyűjtőtáborok és kitelepítő táborok, büntetőtáborok és végül a „megsemmisítő intézmények” (*Vernichtungsanstalt*), vagyis a haláltáborok. KARSAI, *i. m.*, 103.

diákszövetség nyomására – kötelezővé tették a diákok nyári szünidei munkatáborozását, ami egyben az egyetemi beiratkozás előfeltétele is lett a Harmadik Birodalomban (*kötelező diákmunkatáborok*). A német „Arbeitsdienst” széleskörű propagandatevékenységgel, nagy anyagi és munkaszervezési ráfordítással elsősorban a nemzetiszocialista ideológia „népi” (völkisch) szellemiségének alapjait próbálta lerakni a fiatalokban – ám hangsúlyozottan elkülönítendő a már említett lágerektől. Ezzel szinte egy időben a fasiszta Olaszország expanzív külpolitikájának megfelelően Abesszíniában hozott létre sajátos, közrendészeti- és közmunkafeladatokat egyaránt ellátó *önkéntes katonai munkástáborokat*. Egyes demokratikus államok szintén katonai oldalról, ám teljesen más megfontolásból nyúltak az intézményhez, így Dániában, Svájcban és Norvégiában a *munkatábor a katonai szolgálat kiváltására* nyújtott lehetőséget azoknak, akik elvi, vagy vallási meggyőződésből nem akartak bevonulni (mintegy a mai polgári szolgálat elődjeként). Romániában – a magyarországi tendenciákhoz kissé hasonlóan – *falukutató munkatáborok* alakultak Dimitrie Gusti professzor vezetésével, azonban a legnagyobb volumenű, legkomplexebb, mélyreható gazdasági reformokba ágyazott *önkéntes munkástáborokat* Roosevelt elnök hozta létre az Egyesült Államokban, a New Deal központi részeként.⁴⁹³

II.1.3.2. A sárospataki munkatábor jellege és felépítése

A sárospataki munkatáborok *önkéntes diákmunkatáborok* voltak, ám a résztvevők kulturális miliójéből adódó intellektuális beállítottságukkal, az ország helyzetéből következő erős ideológiai töltetükkel, valamint a végzett munka jellegével teljesen más utat követtek, mint osztrák, vagy svájci elődeik. A szervezők többször reflektáltak ezekre a differenciákra, sőt a Turul Szövetség militarizált, átpolitizált táboraitól kifejezetten elhatárolták magukat⁴⁹⁴ (bár Újszászy Kálmán egy helyütt éppen a tábor katonai jellegét hangsúlyozta⁴⁹⁵). A tábor egyik főszervezőjeként Újszászy úgy nyilatkozott, hogy a munkatáborra nem voltak hatással a

⁴⁹³THARNÓI, i. m., 23–30. és KOVÁCS Imre, *A Munkatábor*, Magyar Szemle XXX, 1937. 4. sz., 320–329.

⁴⁹⁴Szabó Zoltán (Sárospatak): „Tévedés lenne azt hinni, hogy a Sárospataki Ref. Főiskola Munkatáborához, az első magyar nemzeti munkatáborhoz ezekben a sorokban íródik, vagy a német, bolgár, svájci, ausztriai példák utánzásában íródott meg az előszó.” SIK, 1935/június, 185. „A munkatábor idegen hatásoktól függetlenül a tiszta evangélium szelleméből és magyar népünk szerelméből támadt.” SRL, 1935/38, 211. Ugyanakkor a főiskolai igazgatótanács ülésén több felszólaló is aggályainak adott hangot, mivel „voltak olyan hangok, hogy a munkatábor célja a benne résztvevők politikai iskolázása volt.” U.o. A Turul munkatáboraihoz: SZÉCSÉNYI András, *Egyetemi és főiskolai munkatáborok Magyarországon 1935–39* = Visszatekintés a 19–20. századra, főszerk.: ERDŐDY Gábor, ELTE, Bp., 2011, 149–165.

⁴⁹⁵„A munkatábor újra erősen hangsúlyozza a katonás magatartás, a katonás erények, a katonás szellem szükségességét a munkatáborozó nevelésében. A csákány a munkatáborozó kezében nemcsak munkaeszköz, hanem fegyver is; a munkatáborozó nemcsak munkás, hanem katona is.” ÚJSZÁSZY Kálmán, *Az első magyar munkatábor cserkészvonatkozásai*, Vezetők Lapja, 1935/10, 182.

külföldi példák, „teljesen autochton munka” az övék,⁴⁹⁶ egy másik vélemény szerint pedig „a munkatábor előtörténetéhez alig tartozik hozzá valami. A munkatábor bevezetés nélkül indult.”⁴⁹⁷ Nyilvánvaló azonban, hogy a kísérlet bírt bizonyos előzményekkel, amiről szinte azonnal igen élénk diskurzus alakult ki. A fő mintát valószínűsíthetően a cserkésztáborok és a nyári diákkonferenciák jelenthették, melyek a rendezők szerint „a nagyobb közösségek szabadabban élését máig a legjobban megvalósították”,⁴⁹⁸ s melyekben a szervezőknek nagyobb jártasságuk is volt. Emellett nem elhanyagolható természetesen az ekkor már országos hírű sárospataki faluszeminárium példaértéke sem, sőt, egyesek még messzebbre, az Országos Széchenyi Szövetség egyik legaktívabb vidéki falukutató csoportjává kinövő sárospataki falujárásig vezették vissza a munkatábor eszméjét.⁴⁹⁹

Annyi mindenesetre tény, hogy a református lelkésznövendékek 764. sz. Timotheus, valamint a református tanítóképző 234. sz. Rákóczi Ferenc cserkészcsapatának tisztikara 1935-ben határozta el egy „egészen újszerű öregcserkész táborozási forma”, a munkatábor megszervezését Sárospatakon. Valószínűleg ekkor még ők sem sejtették, hogy egy országos, sőt, nemzetközi visszhangú kezdeményezés fűződik majd nevükhöz; országos napilapok közölnek képes beszámolókat róluk címlapjukon és a korabeli filmhíradóban is szerepelhetnek. Céljuk a cserkészetet idézte, minthogy „a nemzetnek való értékteremtés és a föld népéhez való közelebb kerülés” került hitvallásukba.⁵⁰⁰ „A munkatábor önnevelés. Célja: áldozatos életű, munkás, rendeltetéstudatos magyar férfiak nevelése” – írta Újszászy az 1935-ös, munkatábor irányelveiről és céljairól szóló alapos brosúrájában. A szociális szolidaritás és az önnevelés került tehát a kiszállás fókuszába, külön hangsúlyt helyezve a „nemzeti rendeltetésre”, aminek hiányát egyébként a magyar élet legnagyobb bajának nevezte a szerző. A június 20. és július 31. között megrendezett tábor konkrét célja a „Károlyfalva és Rudabányácska közt épülő vármegyei út egy szakasza alapmunkálatainak elkészítése” volt Sátoraljaújhely közelében, mintegy negyven diák és két tanár közreműködésével.⁵⁰¹ A részvétel alapvetően két turnusra oszlott, a többség – 33 fő – csupán három hétig dolgozott a táborban. A második három hétben az Újszászy mellett tevékenykedő másik sárospataki vezetőtanár, Szabó Zoltán sem lehetett a táborozókkal, lévén a lengyel- és svédországi

⁴⁹⁶Felsőmagyarország, 1935, június 16, 3., továbbá: Pesti Hírlap, 1935, június 18, 5., Hétfői Napló, 1935, június 17. Ezzel szemben a debreceni református gyülekezet lapja szerint: „hogy a munkatábor gondolatát idegenből, s főként Németországból vették át a patakiak: az vita tárgyát sem képezheti, s az ellen védekezni vagy tiltakozni igen nehéz s nem is szükséges.” Vasárnap, 1935, július 21, 1.

⁴⁹⁷Magyar Protestánsok Lapja, 1935/augusztus, 6–7.

⁴⁹⁸SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3279. (A sárospataki főiskola teológus diákjai által rendezett első magyar nemzeti munkatábor irányelvei és rendje.)

⁴⁹⁹Szabadság, 1935, július, 5.

⁵⁰⁰Új Magyarság, 1936, július 10, 11.

⁵⁰¹SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3279.

cserkész-dzsemborin kellett részt vennie.⁵⁰²

A munkatábor tagjainak zömét a főiskola teológushallgatói tették ki, közülük is inkább a tehetősebb családokból származók, mivel „dologidőben” a szegényebbek nem nélkülözhatték otthon a segítséget. Ezek a családok a Sárospatak környéki tájegységek falvainak intelligenciáját (illetve módosabb gazdatársadalmát) reprezentálták, ebből adódóan gyermekeik a megerőltető kubikosmunkához nem feltétlenül voltak hozzászokva.⁵⁰³ A főiskolások mellett a főiskola gimnáziumában érettségizettek, valamint a főiskola végzősei jelentkezhettek korlátozott számban, valamint meghívtak néhány képviselőt ifjúsági mozgalmakból is. A jelentkezés teljesen önkéntesen történt, ám a felvetteknek a táborból önkényesen távozni nem lehetett, tehát a jelentkezőknek alapvető szabadságjoguk ideiglenes feladását kellett vállalniuk. (Látogatók fogadására is csupán munkaszünetkor volt mód, külön engedéllyel.) A felvételt orvosi vizsgálat előzte meg, mely kiterjedt az Országos Társadalombiztosító Intézet által biztosított jelölt „lelkületére” is: csak azokat vették fel, akikről megbizonyosodtak, hogy a „a munkatábor célját és nemzeti rendeltetését értik és magukévá is teszik”.⁵⁰⁴ A diákok a munkatábor ideje alatt végig orvosi felügyelet alatt álltak, amit heti rendszerességgel Dr. Jakó János, a sárospataki főiskola orvosa látott el – bár a hat hét alatt komolyabb dolga nem akadt (egy kéz-, egy lábtörés és néhány napszúrás jelentett számára csupán feladatot).⁵⁰⁵

A tábor létrehozásának természetesen komoly anyagi vonzata is volt, hiszen a résztvevőket élelmezni kellett, meg kellett szervezni a munkafeltételeket, továbbá be kellett szerezni a megfelelő munkaeszközöket is. A pénz előteremtésében Zemplén vármegye törvényhatósága segített oly módon, hogy a vármegye napszámot fizetett a tábornak, melyből az saját működési költségeit finanszírozta. „A végzett munka mennyiségére az irányadó az, hogy a táborozók munkájának ellenértéke kétszer annyi legyen, mint a tábor egy napi ellátásának összköltsége,”⁵⁰⁶ az esetleges további haszon pedig további közmunkára fordítandó. A munkatábor befejezését követő jelentés szerint ezen kívül „a tábor semmiféle anyagi támogatásban nem részesült, teljesen munkájából tartotta fent magát és a megtakarított pénzösszeget a munkaadó vármegyének jutatta vissza”.⁵⁰⁷ Tehát a pataki diákok nemcsak

⁵⁰² SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3280. (Jelentés a sárospataki főiskola 1935. év nyarán rendezett első nemzeti munkatáboráról)

⁵⁰³ Új Magyarország, 1936, július 10, 11.

⁵⁰⁴ SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3279.

⁵⁰⁵ SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3280. Ezt a képet némiképp árnyalja, hogy a munkatábor naplója szerint már a hatodik napon három személyt kellett elsősegélyben részesíteni: egy „ütőeres vérzést”, egy kéztörést, illetve egy olyan diákot kellett ellátni, akire egy fa rázuhant – a jelek szerint azonban maradandó sérülés valóban nem történt. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3180. (A munkatábor naplója, 1935.)

⁵⁰⁶ SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3279.

⁵⁰⁷ SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3280.

önellátóak voltak, hanem egyenesen profitot is termeltek, amire azonban nem tartottak igényt. Mivel a szervezők a később taglalandó sajtótámadások miatt külön hangsúlyozták, hogy csupán olyan munkákat vállalnak el, melyet mások (pl.: ínségmunkások) nem, a vármegyének sem lehetett tulajdonképpen rossz üzlet a diákok élelmezése – munkájuk fejében.

A munkálatokhoz a felszerelést a sárospataki főiskola, valamint a sárospataki és sátoraljaújhelyi zászlóparancsnokságok biztosították, bár közel sem ment minden gördülékenyen. A diákok eredetileg sátrokban laktak volna, ám többségüket végül a bodnár-völgyi katonai lőtér löcsarnokában szállásolták el. Minden bizonnyal váratlanul érte a tábor vezetőségét az ígért sátrak elmaradása, így a „vészforgatókönyv” szerinti megoldás, a lőtér csarnok elfoglalása nem ment zökkenőmentesen. Újszászy Kálmán már a megérkezést követő napon egy ezredeshez fordult segítségért engedély ügyében, „annál is inkább, mert a lőtér derék felügyelője, Tóth is szeretne e tekintetben írásos rendelkezést kapni.”⁵⁰⁸ A szállások személyi beosztását a diákok vezetőikkel közösen intézték, a kis sátortábor kialakításánál döntő tényező volt a víz közelsége.

A dokumentumokból jól kivehető, hogy a vezetőség külön készült a megkülönböztetett médiafigyelemre és igyekeztek ehhez megfelelő megjelenést biztosítani a résztvevőknek. Reprezentatív egyenruhájuk „katonai zsávolyruha” volt, mely bakancsból, utászcizmából, nadrágból, kabátból, egy külön jelvénnnyel ellátott sapkából és egy övből állt (volna),⁵⁰⁹ ám végül csupán a tábor második felében sikerült a Honvédelmi Minisztériumtól selejtezett katonaruhákhoz és bakancsokhoz jutni.⁵¹⁰ Táplálkozásuknál irányadónak tekintették, hogy „egyszerű, de bőséges” legyen, ehhez a második munkatáborban (1936) már külön „egyszerű ételekről” szóló szakácskönyv is rendelkezésre állt a tábor konyhának.⁵¹¹ Jelentősebb élelmezési problémáról nem tudni: csupán egy inkább kedélyes, mintsem súlyos „rizskérdésről” vallanak az iratok,⁵¹² az újságok pedig a logisztikai kérdések megoldásáról, vagyis az alapanyagok (Sátoraljaújhelyről) szárárral való behordásáról emlékeztek meg.⁵¹³

A munkatábor felépítésének, életének, mindennapjainak kidolgozása részletes alapossggal történt, ennek megfelelően a tábor élére külön vezetőséget („táborparancsnokságot”) neveztek ki, szigorúan meghatározott jogkörrel. Ezek a

⁵⁰⁸SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3184. (Okmányok, iratok)

⁵⁰⁹SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3279.

⁵¹⁰SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3280. A munkavégzéshez értelemszerűen a táborozóknak külön kellett vinni könnyű nyári ruhát is. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3279.

⁵¹¹A táplálkozás, öltözködés alapelveiről: SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3279. A szakácskönyv: SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3200.

⁵¹²„Szakácsunk nem tudván arról, hogy a rizs vízben megdagad, 4 és fél kiló rizsből annyit főzött, hogy három munkatábor repetával együtt megebédelvén belőle, még a negyedik is jóllakott volna.” SRKTGy. Fsz. Kt. 3180. (A Munkatábor Naplója, 1935. július 3.), és Utilapu, I/2, 2. („Legenda”).

⁵¹³Budapesti Hírlap, július 21, 13–14.

következők voltak: rendfenntartás, érdekképviselés, szervezés, beosztás és propaganda. A vezetőség volt a „felelős informátora minden érdeklődőnek, különösen a publicisztikai céllal érdeklődőknek” – tehát mai terminussal élve a PR-pozíciókat is bírta.⁵¹⁴ A megkövetelt rendet mutatja, hogy a feladatok és a munkamenet követhetősége, valamint a munkaszervezés ellenőrizhetősége érdekében a tábor „Parancskönyvet” vezetett,⁵¹⁵ mely 44 parancsot tartalmazott, amit minden este a tábor résztvevői előtt ünnepélyesen fel is olvastak. „A formálisan megszerkesztett s mindig meghatározott időben felolvasott parancs rendelkezik a tábori szolgálat felől (napos tisz, lelkes, bevásárló, szakács s a következő nap teendőit, röviden: a napirendet adja). Itt a helye mindennemű figyelmeztetésnek, vagy megrovásnak is.”⁵¹⁶ A tábor gyakorlati munkavégzését a „munkatábor mérnöke”, Erneyi László okleveles mérnök és Pásztor János munkavezető irányította.⁵¹⁷

A napirend szintén szorosan szabályozott volt, ami a fiatalok meghatározott idejű pihenésére is vonatkozott. A munka alapvetően hajnali öt órakor kezdődött és egy félórás délelőtti szünettel egy óráig tartott,⁵¹⁸ azonban kánikula idején az ébresztőt – a legnagyobb hőséget elkerülendő – jóval korábbra, 3:30-ra tették. Az ébredést torna, gyors mosdás, ima és reggeli követte, majd a táborozók munkához láttak. Az ebédszünet kétórás volt, vacsora előtt és után pedig másfél–másfél óra szabadidő állt rendelkezésre a pihenésre. Vacsora után áhítatot is tartottak, esetenként tábortűzet gyújtottak, majd zászlólevonás és a munkatábor indulójának eléneklése zárta a napot. A munkatábor indulóját („Idők partját mossa dalunk, Acél csákányt tart a karunk...”) Szabó Ernő, valamint Képes Géza, az ekkor éppen Sárospatakon tanító költő, író, műfordító szerezte.⁵¹⁹ Szombat délután és vasárnap munkaszünetet tartottak, szombaton kisebb kirándulásokat szerveztek a környéken, vasárnap pedig istentiszteleten vettek részt a diákok.

A résztvevőknek a parancsnokság heti két délutánon katonai testedző feladatok végzését tűzte ki célul az egyoldalú munkát kiegyensúlyozandó, de lövészyakorlatokat is terveztek számukra, amihez a sátorlajújhelyi honvédszászlóalj biztosított volna tiszteket. A munkatáborozók egy része ráadásul öregcserkész volt, így a parancsnokság Szabó Zoltán vezetésével tisztképző tanfolyamot szeretett volna indítani, valamint tervezték a Magyar

⁵¹⁴SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3279. Egy tudósítás szerint a megnyitó előtt a táborparancsnokság teljes hírzárlatot rendelt el. Felsőmagyarország, 1935, június 16, 3.

⁵¹⁵SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3281. (A sárospataki református főiskola I. Nemzeti Munkatáborának Parancskönyve)

⁵¹⁶GÖNCZY Árpád, *Életkép a munkatáborról*, SIK, 1935, szeptember–október, 21. (A tragikus sorsú szerzőnek – később elemzendő – jelentős érdemei voltak Patak amerikai kapcsolatainak létrejöttében.)

⁵¹⁷SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3280.

⁵¹⁸SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3279.

⁵¹⁹SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3280. Az induló: SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3201–3203. és SIK, 1935, június (Munkatábori szám), 192.

Cserkészszövetség küldötteinek fogadását.⁵²⁰ A beszédes módon „leventeoktatás”-nak is titulált kiképzés azonban végül elmaradt. Ennek okát egy hosszas, meglehetősen éles hangvételű levelezés érzékelteti, mely még a kiszállás előtt folyt Szabó Zoltán vezetőtanár és a cserkészszövetség közt. A szövetség alapállása szerint a munkatábor – amit a református teológusok cserkészcsapatának rendezvényeként említenek – elvégzése a cserkésztishti próba gyakorlati részét képezi, illetve a szövetség a tishti próba előfeltételének tartott nyári nagytábornak ismeri el azt. Egy miskolci cserkészvezető világított rá ugyanakkor, hogy „nem tisztán cserkészvonatkozású táborról” van szó, továbbá a várható fáradtság és a rövid idő is ellehetetleníti a kiképzést. Hasonlóképpen vélekedett utólag Újszászy is a cserkészvezetők hivatalos orgánumában, ahol a cserkészvonatkozások (parancsnokság, résztvevők, a tábor külső formája, szellemiség, egyenruha) elismerése mellett arra a konzekvenciára jutott, hogy „a munkatábor nem egy módosított formájú cserkész tábor”.⁵²¹ Végül mindössze annyi történt, hogy a szövetség Faragó Ede országos vezetőtisztet négy napra kiküldte a táborba.⁵²² A kiképzés tehát elmaradt, ám mivel a diákokat jobbra a lőtér közvetlen közelében szállásolták el, vasárnapi pihenőnapjukat – vagyis a hosszabb alvás lehetőségét – éppen a lőtéren gyakorlatozók (például a MOVE helyi szervezetének tagjai) zavarták meg rendszeresen.⁵²³

A fenti példából is látható, hogy a munkatábor illetőségének kérdésében korántsem volt konszenzus, bár a tábor összetettségéből adódóan mindenkinek igaza volt valamilyen szempontból. A cserkészek szerepe evidens, hiszen két cserkészcsapattól származott az alapötlet. Ám mivel mindkét szervezet a kollégium kebelében tevékenykedett,⁵²⁴ a legtöbb újságikkben a kollégium teológus növendékei szerepeltek szervezőként. Sárospatakon viszont ekkor már évek óta komoly eredménnyel és országos visszhanggal működött a faluszeminárium is, így némely beszámolóban őket tüntették fel szervezőként.⁵²⁵ Annyi jogosultsága e feltételezésnek is kétségtől van, hogy a munkatábori névlistákon feltűnően sok faluszeminarista névvel találkozni,⁵²⁶ ami a *munkatábor* és a *falumunka* koncepcionális

⁵²⁰SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3279. Eredetileg ezt a célt volt hivatott szolgálni a két turnusra osztott garnitúra is, lévén először a tisztképzős cserkészek érkeztek volna a táborba, majd a többiek, a távolabb lakókkal együtt (anyagi szempontokat is figyelembe véve). SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3184.

⁵²¹ÚJSZÁSZY Kálmán, *Az első magyar munkatábor cserkészvonatkozásai*, Vezetők Lapja, 1935/10, 180–182.

Ugyanakkor jelzésértékű, hogy lap borítójára egy, a munkatáborról készült fotó került.

⁵²²A Magyar Cserkészszövetségnél a munkatáborral kapcsolatban beadvány volt, amit javaslatként továbbítottak is szervezeteiknek, így az öregcserkészeknek is. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3293. (Levelek intézményektől)

⁵²³SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3180.

⁵²⁴Az 1869-től állami kezelésben lévő tanítóképző intézet 1929-ben került vissza a kollégiumhoz.

⁵²⁵Így tett például a tehetség gondozás későbbi sárospataki vezéralakja, Harsányi István (a századelő népkutatása kapcsán érintett Harsányi István teológiatanár fia) is: SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3179. (A sárospataki református teológia faluszemináriuma és első nemzeti munkatábora.)

⁵²⁶A faluszeminaristák nyolcvanas évekbeli találkozójának (SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2836.), valamint a munkatábor orvosi alkalmassági listájának (SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3184.) összevetése 20 közös nevet

hasonlóságával, tehát egyfajta önzetlen tenni akarással, valamint a delejező hatású két tanáregyeniséggel, Szabó Zoltánnal és Újszászy Kálmánnal magyarázható. Ők ugyanis – „a falukutatás nagy mesterei”⁵²⁷ – mindhárom szervezet (cserkészet, teológia, faluszeminárium) életében irányító szerepet játszottak.

II.1.3.3. Vendégek Bodnár völgyében és a „Szellemi Munkatábor”

A tábor növekvő népszerűsége nyilvánvalóan imponált a politikusoknak, a táborozók pedig kezdeményezésük további népszerűsítését remélhették a megjelentektől. Vitéz Hadnagy Domokos a kultuszminisztériumtól érkezett Bodnár völgyébe, de Kozma György, Zemplén vármegye főispánja, Bernáth Aladár, a vármegye alispánja és Iványi Béla, a sátoraljaújhelyi állami építészeti hivatal vezetője is a helyszínen méltatta a kezdeményezést. A hivatalos beszámoló természetesen nem felejtette el a munkatábor létrehozásában játszott szerepüket hangsúlyozni.⁵²⁸ Az MTI szerint a munkatábornak „gyakori, vendége” volt a sárospataki kerület „népszerű” (kormánypárti) képviselője, Rátz Kálmán, „aki a délutáni szünetek alkalmával különböző témájú, széles horizontú előadásokat tart a dolgozó ifjúság számára”.⁵²⁹ Ellátogatott a fiatalokhoz Henkey–Hönig Vilmos nyugalmazott tábornok, kerületi cserkész- és MOVE-elnök,⁵³⁰ Kiss Ernő esperes, Csontos József nyugalmazott gimnáziumi igazgató, Orbán Kálmán, Sátoraljaújhely polgármestere, Harsányi Gyula igazgatótanácsos, Ujváry Dezső, a Tiszaszabályozó Társulat elnöke, a főiskola részéről pedig Mátyás Ernő, Novák Sándor igazgatók, valamint Trócsányi József gazdasági választmányi elnök, továbbá „Sátoraljaújhely és Sárospatak társadalmának számos tagja”.⁵³¹ Sok látogató a munkatábor vendégkönyvében is megörökítette táborral kapcsolatos gondolatait: „Forradalomról ábrándoztok és közben észre sem veszitek, hogy mostani munkátok a legnagyobb forradalom ebben az országban. Kissé elszégyenültem állok elétek, mint a szó a tett előtt, a tervezés a megvalósítás előtt.” –így vélekedett a kor ismert szélsőjobboldali publicistája, a *Hárommillió koldus* című könyvével elhíresült Oláh György. „Lelkesedve jöttem, kétségbe estem, bölcsebben, teljesebb emberséggel távozom.” –vallotta egy ismeretlen diák, míg Móricz Miklós lakonikus tömörséggel figyelmeztetett a keresztény emberszeretetre: „Tőlem Istenen

tartalmaz.

⁵²⁷NOVÁK Sándor, *Közigazgatói jelentés az 1935–36. iskolai évről* = *Értesítő* 1935/36, 19.

⁵²⁸MOL K 612 „Könyomatos”, Magyar Országos Tudósító (1929–1948). 1935, július 29, 5.

⁵²⁹Uo. 1935, július 23, 2.

⁵³⁰SRL, 1935/31, 175.

⁵³¹SRL, 1935/38, 210–211.

át vezet az út hozzád.”⁵³² Ő egyébként (újságbeszámoló mellett) 1935. szeptember 25-én a Magyar Rádióban is megemlékezett az első magyar munkatáborról.⁵³³ Soós Géza a Soli Deo Gloria református diákmozgalom alelnökeként, Wanke Gusztáv a Hitelszövetkezet, Tölgyes Zoltán pedig a Faluszövetség igazgatójaként látogatta meg a tábor, míg a Pro Christo evangéliumi diákszövetség későn értesült róla, így sajnálattal közölte, hogy már nem tud „propagálni” mellette. Összességében megállapítható, hogy a Horthy-korszakban egyébként is igen élénk egyesületi élet számos potentátja tiszteletét tette Bodnár völgyében, vagy érdeklődött a rendezvény iránt.⁵³⁴ Mellettük kevésbé ismert orgánok is felfigyeltek az eseményre: a Hungária Magyar Technikusok Egyesülete *Hungária* című (műegyetemi ifjúsági és társadalmi) folyóirata nevében Harbács László szerkesztő bár nem tudott megjelenni, „feltétlenül” beszámolót kért, csakúgy, mint Springer József, a Magyar Turista Egyesület debreceni osztályának titkára. A Palota–Újpest című folyóirat lelkes szerkesztője pedig – aki még tanulmányaiból is küldött egy csokrot – levelében kérte fel „földijét”, Újszászyt egy előadás megtartására a munkatáborról, egyben meg is hívva a professzort a szeptemberben esedékes Palota bokrértára. Az elismertséghez nyilvánvalóan hosszas előkészületek és kitartó szervezés szükségeltetett, ami Újszászy Kálmán (munkatáborral kapcsolatos) levelezéséből egyértelműen ki is tűnik. Az eddig említetteken túl, többek között a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának vezéralakját, Buday Györgyöt, a szociográfus Kovács Imrét, a politikus–publicista Milotay Istvánt, a néprajztudós Ortutay Gyulát, Németh Lászlót és Cs. Szabó Lászlót (a Magyar Rádió irodalmi osztályának elnökét) is meghívták a táborba, ahová üdvözlőlap érkezett a debreceni püspöktől is.⁵³⁵ Úgy tűnik, a siker felbátorította a szervezőket, mivel a tábor végének közeledtével Mátyás Ernő kollégiumi igazgató már egyenesen Gömbös Gyula miniszterelnök meghívását szorgalmazta,⁵³⁶ Szabó Zoltán szerint pedig Teleki Pál is ígérte látogatását a diákoknál.⁵³⁷ Érdekes adalék a pataki diákok debreceni kapcsolatához Simon László debreceni földrajz-szakos hallgatónak a levele, aki éppen ebben az évben

⁵³²SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3282. (A sárospataki főiskola I. Nemzeti Munkatáborának Vendégkönyve)

⁵³³SIK, 1935, szeptember–október, 4–10. A rádióadás megvalósításában valószínűleg komoly érdemei lehettek Cs. Szabó Lászlónak is. A Magyar Rádió irodalmi osztályának elnöke éppen a munkatábort lemondó levelében közölte, hogy „a kísérlet közgazdasági és társadalompolitikai ismertetéséről” előadást tervez a rádióban, ahol ezzel kapcsolatban „előzetes megbeszéléseket” folytat Móriczcal. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3193. (Levelek hozzánk) A rádióadás szövegét közli: SIK, 1935, szeptember–október, 4–10.

⁵³⁴Wittig Gusztáv, a Széchenyi Szövetség főtitkára is kért cikket lapjuk, a Széchenyista Ifjúság számára. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3193. (Levelek hozzánk) Az OSZSZ egyébként csakúgy, mint az SDG, a meghívott résztvevők között szerepelt, ám végül mindkét szervezet csupán *látogatóként* tudott megjelenni. Az SDG levele szerint adminisztrációjuk „sajnos ez évben tótágast állt.” SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3193. (Vegyes)

⁵³⁵Németh László nevében felesége írt, miszerint férje vidéken tartózkodik, míg Kovács Imre dániai útja miatt volt kénytelen visszautasítani a felkérést. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3193. (Levelek hozzánk) További meghívottak, akik előadást vállaltak: Asztalos Miklós, Makkai János, Ortutay György, gróf Széchenyi György, Bessenyei Zénó, Milotay István. SRL, 1935/25, 146.

⁵³⁶SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3194. (Levelek tőlünk)

⁵³⁷Felsőmagyarország, 1935, június 16, 3.

szervezte meg a nagy visszhangot kiváltó első Debreceni Diétát.⁵³⁸ A levélben sajnálattal közölte, hogy „a 15-re jelzett sárospataki kirándulásukat az utolsó előtti napon a jelentkezők kis száma miatt a Földrajzi Intézet lefújta”, majd kimenti magát a korszak egy másik közismert debreceni hallgatója, a későbbi sakk nagymester, Barcza Gedeon nevében is.⁵³⁹ Ugyanakkor, több jel szerint saját maga mégis meg tudott jelenni a rendezvényen, sőt agrárpolitikai kérdésekről előadást is tartott.⁵⁴⁰

Lényeges különbség volt a külföldi táborokkal szemben, hogy a résztvevők „szellemi munkát” is végeztek. Heti három délutánon meghívott előadók szerepeltek a munkatáborban, mely előadásokról a hallgatóság köteles volt jegyzeteket készíteni. Az előadások megszabott koreográfia szerint követték (volna) egymást, ám közel sem minden meghívott tudott eleget tenni a felkérésnek. Újszászy ezért minden témakörre legalább öt (!) előadót tervezett, nyilvánvalóan előre sejtve, hogy sokuk nem tud majd végül megjelenni a táborban.⁵⁴¹

Előadó	Téma
Harsányi István, Túry Lajos	Új törekvések a magyar irodalomban
Móricz Miklós	Új törekvések a politikai életben
Féja Géza, Oláh György	Új törekvések a publicisztikában
Szabó Ernő	Új törekvések a magyar zeneművészetben
Pap Béla	Új törekvések a magyar egyházi publicisztikában
Kiss Sándor	Új törekvések a magyar ifjúsági egyesületi életben
Rátz Kálmán	A világpolitika legújabb problémái
Rátz Kálmán	A hadipolitika problémái
Vitéz Faragó Ede	A magyar cserkészlet eszményi szolgálata
Simándi Pál	Kálvinizmus és szociális kérdések
Tölgyes István	Szakiskolák felállítása
Simon László	Agrárpolitikai kérdések
Mitrovics Gyula	Új törekvések a magyar nevelésben

11. ábra. A „Szellemi Munkatábor” feltételezhető programja.⁵⁴²

Láthatjuk, hogy a délutáni előadások a kor szellemi életének sok kényes kérdését érintették. Merész témaválasztások (a politika több aspektusa), neves előadók (Móricz

⁵³⁸Simon debreceni szerepvállalásához: BARTHA, *Egyetemi falukutatás...*, 44., valamint: Uő., *A Debreceni Diéták*, Egyetemi Élet, 2009/április, 15.

⁵³⁹SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3193. Barczához: TÓTH PÁL Péter, *Messiások*, Bp., Akadémiai, 1987, 94–116.

⁵⁴⁰SIK, 1935, szept.–okt., 17, valamint: SRL 1935, 38/210 és SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3180. (A munkatábor naplója, 1935, július 5.)

⁵⁴¹SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3193., valamint Újszászy (nehezen olvasható) jegyzetei a munkatáborban tartott előadásokról: SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3185.

⁵⁴²SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt.3279.; SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt.3193.; SRL, 1935/38, 210.; GÖNCZY Árpád, *Életpé a munkatáborról*, SIK, 1935, szeptember–október, 17.

Miklós, Féja Géza, Mitrovics Gyula, Oláh György), valamint koncepcionálisan friss szellemiség („Új törekvések...”) jellemezte ezeket a nem mindennapi délutánokat. A „szellemi munkatábor” nagy érdeklődés mellett zajlott, a hallgatók pedig e „különös atmoszférában” rendkívüli fogékonyságról tettek tanúbizonyságot (az iratok szerint).⁵⁴³

II.1.3.4. A munkatábor sajtóviasszhangja

Az országos siker egyik fő letéteményese a már említett országos médiaviasszhang volt. A legkülönbébb sajtótermékek (gyakorta címlapokon kezdődő, első vonalbeli publicisták által jegyzett) többoldalas beszámolókkal jelentkeztek, ahol szinte minden elemző „pártállás nélkül nagy elismeréssel nyilatkozott a vállalkozásról”, amivel a munkatábor „nemcsak magának szerzett elismerést, de nagy mértékben növelte a teol. akadémiánk és általában főiskolánk szellemerkölcsi tekintélyét” –írták a szervezők.⁵⁴⁴ A táborral foglalkozó médiumok – melyek közül az egyik egyenesen az „első ifjúsági nemzeti inszurrekciónak” titulálta a tábort⁵⁴⁵ – előszeretettel éltek a kézenfekvő út-metaforával: „A sok cél közül az egyik maga a munka, csinálni valamit a nemzetnek, egy útdarabot, amely értéket jelent az ország számára. Egy kis érintkezési területet teremteni a szellemi és fizikai munkások között.”⁵⁴⁶ Móricz Miklós is valószínűsítette, hogy a munkatábor „nyomán rendszer alakul majd ki és hogy a sárospataki útéptítés nagyszerű úthálózat kifejlődésnek lesz a kiindulópontjává. Olyan úthálózatnak, amely az újonnan kitűzött nagy nemzeti cél felé vonultatja fel a nemzeti munka seregeit: áthidalni a történelem-repesztette végzetes szakadékokat – megteremteni lélekben a társadalom egységét.”⁵⁴⁷ Az országos médiaviasszhang valószínűleg a munkatábor filmhíradóbeli szereplésével kulminált, melyre 1935. július 25-től került sor „a budapesti elsőhetes (premieres) mozgóképszínházakban”, ám a felvételt az ország összes

⁵⁴³SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3280.

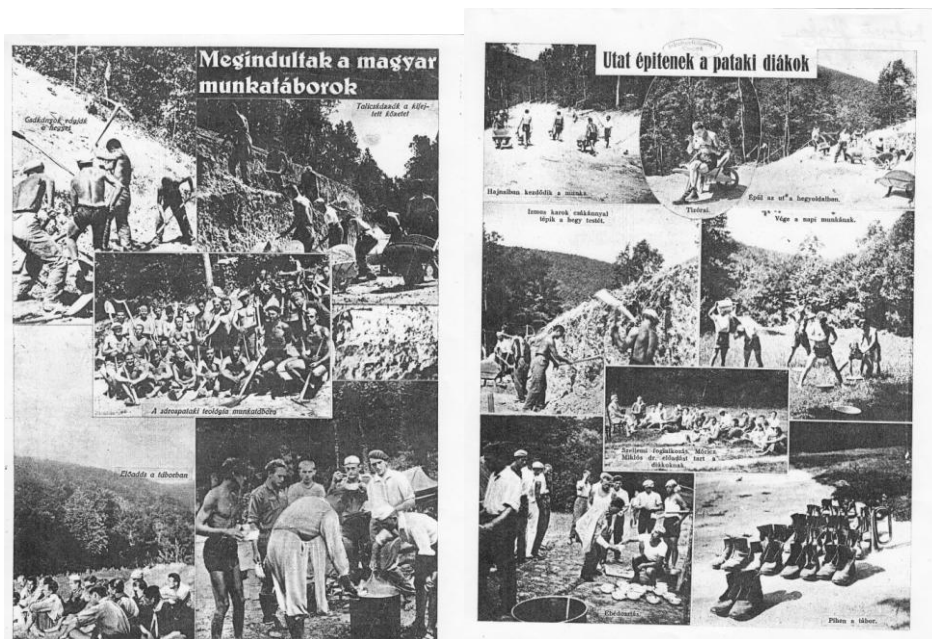
⁵⁴⁴SRL, 1935/38, 210.

⁵⁴⁵Nemzeti Figyelő, augusztus 25, 3.

⁵⁴⁶Új Magyarország, 1935, június 25, 5.

⁵⁴⁷Idézi: GÖNCZY, i. m., 21. A szociográfia kapcsán is megfontolandó, hogy „az út, ami legeredendőbben magát az emberi életet jelképezi (életút), a keresés, a fölfedezés, a misztikus tudás iránti vágy s maga a beavatódás jelentését is hordozza. Az európai kultúrkörben az út metaforája tehát az egzisztenciális kérdésfeltevéssel kapcsolatos, s ez egyben azt is jelenti, hogy gondolkodásunk önreflexivitása mélyen térbe (és persze időbe) ágyazott.” REGÉCZI Ildikó, *Utazás más dimenziókba. Veny. Jerofejev, Tatyj. Tolsztaja és Lj. Ulickaja műveiről = Perifériáról a centrum. Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeitől* 3., szerk. V. GILBERT Edit, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány és Pécsi Tudományegyetem, 2006, 242. A pataki út-metaforához: MILOTAY István, *Útéptítők*, Új Magyarország, 1935, június 29, 1–2; OLÁH György, *Útéptítők*, Új Magyarország, 1935, július 28, 1–2; MÓRICZ Miklós, *Csákány és Biblia*, Budapesti Hírlap, július 21, 13–14.; Uo., július 19, 1. A tanulmányban említettek túl, néhány rövidebb–hosszabb sajtóbeszámoló: Új Magyarország, 1935, július 7, 5.; Uo., 1935, július 24, 7.; Uo., 1935, augusztus 1, 11; Uo., 1935, december 25, 14.; Határszéli Újság, 1935, július 31, 2.; Zemlén, 1935, június 29, 5.; Az Est, 1935, június 18, 15.; Függetlenség, 1935, július 20, 1., Kisújszállás és Vidéke, 1935, augusztus 18, 1–2.; Református Híradó, 1935/zeptember, 2.; Vasárnap, 1936, július 26, 7.

mozgószínháza játszotta. A sárospataki főiskola részéről november végén Péter József hat darab filmkocka-nagyítást rendelt a Magyar Filmirodától, ám a felvétel további sorsa nem tisztázott.⁵⁴⁸ A magyarországi fogadtatás mellett ugyanakkor egy határon túli folyóiratról is szólni kell, hiszen a kolozsvári *Kiáltó Szóban* Mátyás László méltatta hosszasan a pataki törekvéseket.⁵⁴⁹

12. ábra. Részletek a munkatábor sajtójából.⁵⁵⁰

A lelkesült beszámolók mellett azonban szinte azonnal jelentkeztek kritikus hangok is. Fő érvükre utalt a Turul Nemzeti Munkatáborát vezető Tharnói László országos vezér 1935. július 22-i levele: „Nem mulaszthatom el végül, hogy szíves figyelmüket felhívjam arra a körülményre, hogy ha a jövőben ismét ilyet [*munkatábort*] rendezni fognak, legalább ugyanannyi munkanélküli is vegyen részt, mint amennyi főiskolás is dolgozik. Csakis így tudjuk kivédeni azokat az ellenvetéseket, amelyek azt állítják, hogy a munkatáborban résztvevő főiskolások elvonják a munkaalkalmat a munkások elől.”⁵⁵¹ Az első határozott kritikát mégsem a tulajdonképpen rivális bajtársi szövetségtől, hanem felekezeten belülről, egészen pontosan a már említett debreceni református laptól kapták a patakiak. A debreceniek (címlapjukon) a német mintakövetés és a munkanélküliség felemlegetése mellett az elitintézményként számon tartott Sárospataki Angol Internátus részvételi arányai felől

⁵⁴⁸Péter Józsefnek és Mátyás Ernő igazgatónak címzett, Magyar Filmirodától érkező levél: SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3193. (Levelek hozzánk). Maga a filmfelvétel szerepel a nemrég digitalizált internetes adatbázisban, ám – a honlap üzemeltetőinek szíves közlése szerint – az anyag megsérülhetett, így nem játszható le. Filmhíradók Online. (Internet.)

⁵⁴⁹MÁTYÁS László, *A sárospataki theologusok munkatábora*, *Kiáltó Szó*, 1936/február, 20–22.

⁵⁵⁰„Új Magyarország vasárnapja”, 1935, augusztus 11. és a *Budapesti Hírlap* képes melléklete, 1935, július 23.

⁵⁵¹SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3193. (Levelek hozzánk).

érdeklődtek.⁵⁵² Szintén meglepő a protestáns Soli Deo Gloria Szövetség lapjának, a *Magyar Útnak* él(c)es hangvételő (címlapon kezdődő) kétoldalas beszámolója, mivel a szerzők (Pap Béla szerkesztő és Harsányi István) mindketten előadóként szerepeltek a táborban. Munkanélkülieket emlegető írásukban aggodalmuknak adtak hangot a munkatáborok bekövetkező esetleges divathulláma miatt is.⁵⁵³ A vissza-visszatérő kritikákra Patakról Szabó Zoltán reagált – szintén református hitéleti fórumon –, külön hangsúlyozva, hogy „ínségmunkások százai folytathatják majd ősztől a munkát” Bodnár völgyében. Szabó itt említi azt az igen jellemző konzervatív kritikát is, miszerint a fizikai munka állítólagosan rombolja a falu (leendő) lelkészének tekintélyét „a nép” előtt.⁵⁵⁴

A sárospataki diákok munkatáborának híre az országos médiasíken túl is hatott és nemcsak Erdélyben számoltak be az eseményről. A német *Arbeit und Wehr* magazin színes fotókkal gazdagon illusztrált cikkében együtt méltatta a sárospatakiakat a Turul Szövetség bökönypusztai táborával. „Az illető német folyóirat az ottani Arbeitsdienst hivatalos kiadványa s így (...) illetékes olvasóközönség fog a hasonló irányú magyar kísérletekkel megismerkedni” –mutatta be a periodikát a kapcsolatot létrehozó és a cikket jegyző Török Árpád, aki egyébként a soproni németiség lapjának, az *Oedenburger Zeitung*nak volt a főszerkesztője.⁵⁵⁵ A beszámoló először általában emlékezett meg a magyar törekvésekről, melyeknél szerinte a mélyebb okok megértéséhez figyelembe kell venni az alacsony magyarországi életszínvonalat és a szociális feszültségeket is. Ezek a tényezők váltották ki az utóbbi évben „a főiskolások két csoportjánál” is azt az elhatározást, hogy kiköltözzenek a szabadba, és mint maguk a „híres magyar kubikusok”, erdőségeket irtsanak ki, gátakat és utakat építsenek. A lap ugyanakkor a munkaszolgálat militáns jellegét is hangsúlyozta, hiszen „az egészet felfoghatjuk a hiányzó fegyverviselés kárpótlásaként. Aztán jön a fegyverkezés – és a munkaszolgálat marad.” A nemzetiszocialista retorika a nemzeti eszme mellett a szociális töltetet sem nélkülözhetette, hiszen a lelkes huszonévesek munkája egyre kellemetlenebb lesz a „feudális szellemiségű apáik bűne iránt elfogult magyar középosztálybelieknek”. A szerző kiemelte, hogy a német „munkaszolgálat nemcsak erős támasza az új Németországnak, hanem nevelő hatásának következtében feltétlenül alkalmas a nemzetiszocialista állam gazdasági és politikai berendezkedésének biztosítására”, valamint arra is, „hogy a további harchoz teljesen megbízható embereket neveljen.” Hozzátette, hogy bár a magyar kísérletek „eddigi önkéntes formájukban egyelőre izolált próbálkozások”, ám „mivel a német példa mind erősebben

⁵⁵²Vasárnap, 1935, július 21, 1.

⁵⁵³Magyar Út, 1935, július 15, 1–2.

⁵⁵⁴Magyar Presbiter, 1935/augusztus, 7–8.

⁵⁵⁵Török 1936. január 11-i levele: SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3193. (Levelek hozzánk)

éreztetni hatását”, remélni lehet, hogy a munkaszolgálat nem marad meg a kísérlet szintjén, hanem „lassanként a magyar nemzeti élet berendezésévé válik.” A cikk második részében külön-külön mutatja be szerző a két tábor, kiemelve, hogy a földmunkásokat is foglalkoztató turulosok „munkaprogramjában erősebben kifejezésre jutott a kapcsolat az egyszerű néppel, mint a sárospataki csoport esetében.”⁵⁵⁶ A német folyóirat retorikája tehát összességében markánsan magán viselte a Harmadik Birodalom államideológiáját.

13. ábra. A magyar munkatáborokat bemutató német cikk.⁵⁵⁷

A német munkaszolgálat iránti magyar érdeklődés állami szinten is megmutatkozott a harmincas évek derekán. 1936 decemberében Kozma Miklós magyar belügyminiszter Frick birodalmi belügyminiszter kalauzolásával ismerte meg a berlin-grunewaldi munkaszolgálati vezérkari irodát, majd a magyar politikus ellátogatott a nauen-i munkatáborba is. Itt Kozma sajnálatát fejezte ki, hogy a honi pénzügyi lehetőségek nem teszik lehetővé a látottakhoz hasonló grandiózus vállalkozásokat, ugyanakkor örömmel töltötte el „a sárospataki önkéntes magyar munkaszolgálati tábor eredményes munkája”, amely reményei szerint „úttörő lesz a magyar ifjúság történetében.”⁵⁵⁸ A magyar politikus egyébként a német intézménytől el volt

⁵⁵⁶ *Arbeit und Wehr*, 1936, okt. 18. A gót betűs, német nyelvű szöveg lefordításában nyújtott segítségért köszönet illeti Czinege Szilviát.

⁵⁵⁷ *Arbeit und Wehr*, 1936, okt. 18. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt.3281. Véltetően Újszászy is érzekelte a fokozott politikai érdeklődést, mely elsősorban a (szélső)jobboldali sajtó által nyilvánult meg. Erre utalhat sok évtizeddel későbbi megjegyzése, miszerint a munkatábornál „mintha barna színt kapott volna a vörös.” „*A szociográfiai szemlélettel el lehet jutni a legmesszebb, csak a csúcsra nem!*” ..., 41.

⁵⁵⁸ Pesti Hírlap, 1936, dec. 12, 5.

ragadtatva, ami hozzájárult közeli bukásához, mivel ebbéli ítéletében a miniszterelnök, Darányi Kálmán nem osztozott. Érdekes adalék a munkatábor fogalmához tapadt, bevezetőnkben is említett negatív konnotációhoz, hogy Kozma vélekedése szerint a hazai baloldali sajtó ellene irányuló haragja talán annak köszönhető, hogy összetévesztették a munkatábort a koncentrációs táborral.⁵⁵⁹

A sárospataki főiskola németországi kapcsolatai azonban természetesen nem politikaiak voltak, ahogyan utaltunk már Újzászy markáns véleményére a „divatos koreszmékről”, illetve azok magyarországi híveiről. Ez a „különvélemény” azonban nem zárta ki, hogy a hazai szélsőjobboldali sajtó a német és olasz munkatáborok előképeként ünnepelje a – Turul táboraival általában itthon is együtt tárgyalt – pataki törekvéseket.⁵⁶⁰ Azt is látnunk kell, hogy míg a munkatábor vezetősége végig finoman, ám konzekvensen elhatárolódott a szélsőjobbtól, a radikálisok több publicistája és szimpatizánsa tarthatott előadást meghívott vendégként Bodnár völgyében, sőt lapjukból is járt a tábornak ingyen példány.⁵⁶¹ Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy egyrészt a reprezentált eszmék és államberendezkedések rendkívül népszerűek voltak világszerte a harmincas évek közepén (hiszen mind Német- mind Olaszország megerősödve került ki a világválságból), másrészt magának a kollégiumnak mindennemű totalitárius berendezkedést elítélő álláspontját éppen az 1935/36-os évkönyvben tette egyértelművé Novák Sándor gimnáziumi igazgató.⁵⁶² A német kapcsolat mindenekelőtt tanulmányi jellegű volt. A Halle–Wittenbergi Egyetemen tanuló pataki peregrinusok ügyében folyó levelezésben is szóba került a munkatábor, minthogy Werner Kalisch diákvezető egy ízben megemlítette, hogy amennyiben a szolgálat még szeptemberben is tart, egy hétig szívesen részt venne rajta. Ugyanő valószínűsíthetően tíz társának a nevében, Szabó Zoltánnak írt levelében részletesebben kifejtette, hogy: „mi magunk mindannyian áthaladtunk a német munkaszolgálaton, és nagy örömünket lelnénk abban, ha a táborhoz csatlakozva egy hétig részt vehetnénk a magyar munkaszolgálatban.” Kalisch, a debreceni Nyári Egyetemre utazó német diákság vezetőjeként azt tervezte, hogy Mátyás Ernő professzor támogatását bírva, augusztus 29. és szeptember 7. között tízfős csoportjával, valamint volt hallei magyar diákokkal és turulosokkal kiegészülve Sárospatakon német–magyar közös tábort alakít, a „német–magyar kapcsolatok mélyülését és a két nép

⁵⁵⁹ORMOS Mária, *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós: pokoljárás a médiában és a politikában 1919–1941*, Bp., PolgART, 2000, II/460–461. és 470–471.

⁵⁶⁰Új Magyarság, 1935, június 14, 2, Zemplén, 1935, június 16, 3.

⁵⁶¹Az összes sajtóterméket figyelembe véve, a legintenzívebb kapcsolat a Milotay István szerkesztette szélsőjobboldali *Új Magyarsággal* volt. Ez a periodika foglalkozott legtöbbet hasábjain a táborral, járt belőle ingyen példány a diákokhoz, egyik vezérpublicistájuk, Oláh György pedig előadást is tartott Bodnár völgyében.

⁵⁶²„Sokféle diktatúra rakja mostanában a maga lépcsőjét emberi szolgaságból és legyilkoltak holttesteiből – szépen csengő jelszavak zászlóival letakarva. (...) a mi nevelésünk minden néven nevezendő falanszternek ellenáll.” *Értesítő*, 1935/36, 8.

létkérdéseinek megvitatását elősegítendő.”⁵⁶³ Az időpont miatt a munkatáboron azonban értelemszerűen nem tudtak részt venni és a tervezett közös rendezvény megvalósításáról sem tudósít az *Értesítő*.⁵⁶⁴ Mindazonáltal a levelezés jól illusztrálja azt a munkatáborok felé irányuló általános pozitív attitűdöt, melyben nemcsak a politika exponensei, hanem hazai és a nemzetközi diákság is osztozott a korban.

A munkatáborral kapcsolatba hozható egy szociografikus munka, a szekták terjedéséről tudósító *Antikrisztus a Tiszánál* című füzet születése is. „A mű úgy látott nyomdafestéket, hogy a kéziratát magammal vittem a sárospataki Teológiai akadémia által rendezett első magyar munkatáborba. (...) Ezt a munkatábort az ország sok részéből számosan felkeresték: írók, tudósok, szociológusok, ifjúsági vezetők. Köztük volt a Soli Deo Gloria Szövetség egyik vezetője, dr. Kiss Sándor is. Meglátta [Szabó] Zoltán bátyámnál a kéziratomat, s elkérte. A budapesti Bethlen Nyomdában jelent meg 1935-ben.”⁵⁶⁵ –emlékezett írásának kiadási körülményeiről a tábor újságjának szerkesztője, Szabó Lajos.

II.1.3.5. A munkatábor mindennapjai és eredménye

Mint láthattuk, a munkatábor szervezeti felépítése, munkamenete, logisztikája biztos alapokon nyugodott, melyet a vezetőség mindenre kiterjedő figyelme koordinált. A tábor mindennapjait azonban nyilvánvalóan a szigorú szabályozottság ellenére is a fiatalság töltötte meg élettél. Ebbe enged bepillantást az általuk, vagyis a kijelölt „írnok” által vezetett napló.⁵⁶⁶ Innen értesülhetünk a szervezési nehézségekről, a megígért, ám meg nem érkező sátrakról, valamint a vészmegoldásról, a lőtérházba vonulásról is. A napló közelebb hozza az olvasóhoz a részvevő fiatalok mindennapjait, így a magasztos célok közt utal a megbúvó emberközeli motivációkra is, miszerint például bár „a munka egyenletesen folyik, inkább az fűti a fiúkat, hogy izmosak, barnák lesznek.” (...) A naplóíró ugyanakkor azért megjegyezte, hogy „megvan bennük a nemzetnek való szolgálat is.” Nem maradhattak ki a lírai betéttörténetek sem: „amint az egyik hatalmas fa zuhan, útközben sűrölja a másikat, s ekkor egy kis mókus ugrik le a megnyesett fáról. Szegényke ijedten menekül. Később, a fa alatt diót találunk, a kis

⁵⁶³ A két, 1935. július 16-án kelt német nyelvű levél: SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3193. (Levelek hozzánk)

⁵⁶⁴ *Értesítő*, 1935/36, 23–30.

⁵⁶⁵ SZABÓ, *Utolsó szalmaszál...*, 72.

⁵⁶⁶ Eleinte (a későbbiekben bemutatott) Harangi László volt az írnok, majd Szabó Zoltán követte őt a tisztségben. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3180. Szabó Lajos idézett visszaemlékezéseiben is olvashatunk hangulatképeket a táborról: „Nappal a csákányainktól, este kacajainktól zengett a rengeteg. Aztán sátrainkba bújtunk, s aludtunk kora reggelig, miközben a szentjánosbogarak százai világitottak az éjben. Soha még annyit nem láttam azóta.” Ugyanő tudósít a tábor egy máshol nem említett tagjáról, a kemény fizikai munka kapcsán megjegyezve, hogy „olyanok is akadtak, akik elmehekettek volna díjbirkózónak, mint szegény Jánosi Feri, a későbbi kommunista főember és áldozat.” SZABÓ, *Utolsó szalmaszál...*, 72.

fürgének az eledelét.” –olvashatunk az erdőirtás mindennapjairól.

A fiatalok elsődleges fóruma azonban „a tábor lapja”, az *Utilapu* (sic!) volt. Eleinte csupán egy nagyméretű plakáton osztották meg gondolataikat, élceiket egymással a résztvevők ezen a néven, ám hamarosan áttértek a gépelt „kiadásra” is. Szabó Zoltán professzor, Szabó Lajos missziós lelkész⁵⁶⁷ és Berényi Márton jogszigorló⁵⁶⁸ „szerkesztésében”, nyolc példányban jelent meg az újság, melynek kedélyes hangvételű írásai inkább szórakoztató, mintsem közéleti irányultságot feltételeznek. Ez érthető is, hiszen a lapot elsősorban saját szórakoztatásukra készítették a diákok, a komoly kérdések megtárgyalására rendelkezésre állt a *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*. Ugyanakkor bizonyos szellemi frissesség jellemezte e kis újságot, ahol többek között Ady-parafrázist is olvashatunk: „Álmosszemű nyiszlett legény volt, / Kínzottja sok véres hólyagnak, / Sátort lakott és nekivágott / Pitymallatkor a hegyoldalnak. (...)”⁵⁶⁹ A sátorhiányból adódó éjjeli hidegről a következő eszmefutatást találni: „Többen revideálták eszkatalógiai ismereteiket: az a pokol, ahol barátságos meleg üstben főnek az elkárhozottak, nem is lehet mindig olyan rossz.” A szombati munkanap is megkapta a maga „vallásbölcseleti” felhangját: „Óh, héberek, Izrael bölcs népe, akik számára törvény tiltja a szombatnapi munkálkodást, mennyire foglak szeretni héber nyelvtanostul ezután.”⁵⁷⁰ De a lap tudósított a táborban kialakult kis közösségekről, a „beduinok”, „cserkeszek”, versengéséről is, s közli a „beduinok” – Gömbös-kormányt (és valószínűleg nem Luthert) karikírozó – 95 pontját, olyan „komoly” követeléseikkel, mint az ötödik számú: „a napiparancs helyett napi narancs!”⁵⁷¹

Az újság jóval túlélte a munkatábort és október 8-án jelent meg az utolsó, egyoldalas „szám”, ami jelzi, hogy a tábor élménye milyen sokáig kitartott a résztvevőknél. Ugyanakkor ősszel már újabb tábor szervezésével kapcsolatos kérdésekkel is foglalkoztak; a lapból értesülhetünk például, hogy az SDG Bodrogkeresztúron tervezett – a balatonszárszóihoz hasonló – üdülőt létesíteni, amit Rugonfalvi Kiss István, a debreceni egyetem történészprofesszora munkatáborozással kívánt megalapozni.⁵⁷² A résztvevőknek a táborújság mellett végig rendelkezésükre állt az Ifjúsági Olvasói Egylet táborba járó napilapjai, folyóiratai, valamint a „legjobb magyar modern íróktól összeválogatott”, mintegy 150 kötetes

⁵⁶⁷Utilapu, 1935/IV. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3188.

⁵⁶⁸Magyar Jövő, 1936, július 23, 5.

⁵⁶⁹A munkatábor poétája, Utilapu, 1935/II. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3188.

⁵⁷⁰Utilapu, 1935/I. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3188.

⁵⁷¹Utilapu, 1935/V. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3188. Maga a tábor elnevezése („Nemzeti Munkatábor”) ugyanakkor éppen Gömbös kedvelt szófordulataira hajaz (lásd: „Nemzeti Munkaterv”, „Nemzeti Munkahét”). Lásd: GERGELY, Gömbös..., 234–238, 259–262.

⁵⁷²Utilapu, 1935, október 8. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3188.

tábori könyvtár is.⁵⁷³

Az értékelő beszámoló szerint a diákokat „bámulatos fegyelem” jellemezte, a legnagyobb kánikulában is jókedvűen dolgoztak, semmilyen fenytésre nem került sor. „Szinte önként alakult ki a táborban egy katonás, a cserkészetével erősen rokon, de annál határozottabb és több aktivitást biztosító szellem.” A legfőbb célkitűzést, „a résztvevők szociális és nemzeti irányban való gyarapítását sikerült elérni, szinte brutális őszinteséggel tapasztalhatták meg a táborozók a magyar fizikai munkás életét.” Újszászy (ismét) kiemelte, hogy a munkatábor a nemzeti rendeltetéstudat szolgálója, valamint, hogy „az első magyar munkatábor éppúgy, mint a Turul Szövetségnek nem sokkal rákövetkező tábora végeredményképpen a tapasztalatszerzés volt, melynek eredményei most már ráépíthetők a magyar ifjúság szélesebb rétegeit magukban foglaló munkatáborok”.⁵⁷⁴

Ez az idézet két szempontból is fontos. Egyrészt rámutat a korabeli sajtóvisszhangokból is jól kitapintható vetélkedésre az „ország első munkatábora” címért a Turul és a patakiak között, másrészt a távlati célkitűzést is megjelölte, a „szélesebb rétegeket” magukban foglaló ifjúsági munkatáborok tervében. Ha e „szélesebb rétegek” bekapcsolása nem is, de a felsőoktatásbeli munkatáborok intézményesítése éppen a bajtársi szövetségnek köszönhetően később létrejött, mivel kérésükre hozta létre 1937-ben a kultuszminisztérium az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkatáborának Parancsnokságát, mely mintegy koordináló szervként funkcionált ezután.⁵⁷⁵ Ami az első kitételről illeti, a Turul és a patakiak közti vetélkedés jegyében született meg a *Pesti Napló* szerkesztőségét korrigálásra felszólító sárospataki levél, lévén az újság a bajtársi szövetség bökönypusztai táborát nevezte meg egy cikkének címében az első magyarországi munkatábornak.⁵⁷⁶

A táborban végzett munkát számszerűsítve megállapíthatjuk, hogy az átlag napi 22 fős munkáslétszám mellett a résztvevők összesen 910 hétórás munkanapszámot dolgoztak, 3134 négyzetméter erdőterületet tisztítottak meg, 175 fát vágtak ki, 1097 köbméter földet mozgattak meg. Tevékenységük munkaértéke mintegy 900 pengőre tehető, melyből 60 pengőt visszajutattak a vármegyének, a többit élelmezésre és utazásra fordították.⁵⁷⁷ Az anyagiak gondos vezetéséről rendkívül pontos és alapos számlakönyvek tanúskodnak, a tábor kézzelfogható végeredménye pedig egy kétszáz méteres, teljesen új útszakasz lett a

⁵⁷³GÖNCZY, i. m., 17.

⁵⁷⁴SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3280.

⁵⁷⁵KOVÁCS Imre, *A magyar munkaszolgálat*, Magyar Szemle XXXI, 1937/2, 139.

⁵⁷⁶SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3294. (Levelek tőlünk, Levél a Pesti Naplónak, 1935. VII. 3.)

⁵⁷⁷SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3280. Szabó Lajos visszaemlékezése szerint: „munkánkat nagyban könnyítette volna, ha a nagy fatörzsek kidöntésénél, a sziklák eltávolításánál robbanóanyagot használhattunk volna, de azt nem adott a mellénk beosztott mérnök, mondván, hogy túl drága.” SZABÓ, *Utolsó szalmaszál...*, 72.

hegyoldalban.⁵⁷⁸ A pénzügyekhez tartozik, hogy bár a táborvezetés eredetileg keresetük felét szerette volna megyei pénztárnak visszautalni, ám mivel a diákok élelmezése bőségebb, munkaideje viszont rövidebb volt, mint a hivatásos kubikosoké (fizetésük viszont ugyanannyi), mindezt nem tudták megvalósítani. „Ernyei mérnök számításai és megfigyelési szerint körülbelül egy negyedrésszel, ha nem többel lehet javítani a mérleget a munkaidő jobb felhasználásával és ezenkívül a tábor szervezetének egyszerűsítésével.”⁵⁷⁹ –tette hozzá Móricz Miklós rádióbeszédében.

A tábor eredménye azonban közel sem a véghezvitt (diákoktól nem csekély) teljesítményben keresendő, sokkal inkább eszméletető hatásában. Újszász maga sem öncélú tevékenységként értelmezte, hanem tágabb eszmei keretek közé helyezte a tábort, melyben szerinte elsősorban a nevelési célzat dominált – szemben a nemzetpolitikai és szociális célzatú európai példákkal. Már volt róla szó, hogy szerinte egyrészt „a jövő uralkodó életformája a kollektív életközösség lesz”, másrészt a személyek individualizmusát felváltja a nemzetek individualizmusa, vagyis a nacionalizmus. Láthattuk, hogy e fogalomnál ugyanakkor határozottan elhatárolódott a „divatos koreszméktől”, nacionalizmusa inkább a szociográfus Szabó Zoltán által képviselt „patriotizmusra” emlékeztet (bár Szabó ódzkodott mindenféle kollektivitástól). A cselekvő, kollektív honszeretetnek vált iskolájává a munkatábor.⁵⁸⁰

II.1.3.6. Újabb kísérletek

A következő évben a munkatábort ugyanott, ugyanolyan felépítés szerint tartották meg, folytatva az útépitést Bodnár völgyben. A cél az út által „közelebb hozni az Alföldet”, így könnyítve meg – egy 15 km-es kitérőt megszüntetve – a szőlősgazdák szállítási lehetőségeit.⁵⁸¹ A munkatábor időtartama ezúttal négy hét volt (egy turnusban), a munkaidő hajnal ötől délután egyig tartott, a résztvevők „a munkanélküliség kenyerét pusztító diákok” meg-megújuló rémképe miatt ezúttal külön hangsúlyozták, hogy csak olyan munkával

⁵⁷⁸SRL, 1935/38, 210.

⁵⁷⁹MÓRICZ Miklós, *Az első magyar munkatábor. Felolvasás a rádióban 1935. szeptember 25-én*, SIK, szeptember–október, 8. A tábor mérnöke szerint a végeredmény „a szakmunkások teljesítményének 60%-át éri el, minőségileg azonban semmiben sem marad annak háta megett, sőt ami a munka gondos és lelkiismeretes kivitelét illeti, azt meg is haladja.” (ERNYEI László, *Referáda az I. Nemzeti Munkatábor teljesítményéről*, SIK, 1935, szeptember–október, 12.) Szabó megjegyzése szerint: „keményen dolgoztunk ott, de meg sem tudtuk közelíteni a közelben dolgozó hivatásos kubikos csoport eredményeit. Pedig ők nem is kaptak olyan bőséges, jó kosztot, mint mi, mert az összes keresetet az ellátásra fordítottuk, ők pedig abból a családjuk eltartásáról is gondoskodtak, valamint a ruházatukról.” (SZABÓ, *Utolsó szalmaszál...*, 72.)

⁵⁸⁰ÚJSZÁSZ Kálmán, *A sárospataki főiskola munkatábora = Újszász Kálmán emlékkönyv...*, 226–228. A szociográfus Szabó Zoltánhoz: ANDRÁS Sándor, *Szabó Zoltán haza- és nemzetszemlélete*, Holmi, 1991/1, 75–85, 1991/2, 187–202, 1991/3, 340–350.

⁵⁸¹Magyar Jövő, 1936, július 22, 4–5.

foglalatoskodnak, melyet senki más nem vállalt el. Talán éppen a kritikus hangok miatt ezúttal már tudni fogadott napszámosokról is. Egy lap szerint a kis fatönköket a munkások szedték ki, míg a nagyokat – melyek darabjáért fél pengő járt – otthagyták a diákoknak. Így valószínűsíthetően a két csapat külön-külön dolgozott a terepen.⁵⁸²

Az időjárásnak természetesen kiszolgáltatott munkatábornak az első két hétben mindösszesen hat óra munkavesztése volt (esőzés miatt). Továbbra is önfenntartóak voltak, a vármegyétől minden kitermelt köbméter föld után kapott 0,8 P-ből oldották meg étkezésüket kedvezményesen, a Hangya Szövetkezettől,⁵⁸³ az esetleges pénzfelesleget pedig karitatív célokra ajánlották fel,⁵⁸⁴ egy forrás szerint pedig – MÁV-kedvezmény híján – a vidéki társak útiköltségére fordították a profitot.⁵⁸⁵ Az ezúttal 37 résztvevővel induló tábor költsége 890 pengő volt, melyből 145 pengő maradt meg a fenti célokra. A tavalyinál „nehezebb terepen 1200 köbméter földet dolgozott fel a második munkatábor és az utat 93 méterrel hosszabbították meg”.⁵⁸⁶ A résztvevők immáron némi rutinnal bírtak, így a felkészültebbek napolajjal és a tenyeret óvó faggyúval érkeztek a táborba, ahol „estefelé a fiúk egy része footballozik”, néhány résztvevő mérsékelt lelkesedése miatt pedig megalapították a nem egészen komolyan veendő „Sóhajda Szanatóriumot”.⁵⁸⁷

Az előadásokat illetően annyi biztosnak látszik, hogy Steuer Tibor budapesti segédfogalmazó Mussolini közmunkaügyi politikájáról tartott előadást, melyben a „Duce” programját méltatva megjegyezte, hogy „különösen az évszázadok óta elhanyagolt Alföld és a Tiszavidéke Mussolini közmunkaügyi politikája után kiállt.”⁵⁸⁸ Mellette a vármegyei népművelési titkár az iskolán kívüli népművelésről értekezett, Fibinger Imre pedig a német munkatáborokról tartott „rendkívül érdekes előadást”, de egyébként is „több vendég számol be a német munkatáborokban tapasztaltakról”. Ismételten tiszteletét tette a helyszínen Bernáth Aladár alispán, valamint az állami építészeti hivatal vezetője, Iványi Béla, akinek a munkatábor régi-új szakmai vezetője, Erneyi László mutatta be munkát. Rajtuk kívül egy tankerületi igazgató, egy minisztériumi tanácsos, egy főiskolai tanár, valamint Turi Sándor paszabi lelkész – a faluszeminárium tiszteletbeli tagja – is meglátogatta a táborozókat,⁵⁸⁹ akik negyvenkötetes tábori könyvtárral érkeztek. Ebben igényes kortárs világirodalmi választék

⁵⁸²Határőr, 1936, július 11, 2.

⁵⁸³SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3197 (Levelek hozzánk, 1936)

⁵⁸⁴Új Magyarország, 1936, július 10, 11.

⁵⁸⁵Magyar Jövő, 1936, július 23, 4–5. Ugyanitt értesülni róla, hogy ezúttal a diákok a szakmunkások teljesítményének körülbelül 70%-át nyújtották, valamint, hogy 1200 köbméter földet mozgattak meg.

⁵⁸⁶KOVÁCS Imre, *A magyar munkaszolgálat...*, 137.

⁵⁸⁷SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3180. (A munkatábor naplója, 1936.)

⁵⁸⁸SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3191.

⁵⁸⁹SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3180. A szeminaristák a faluszeminárium körleveleiből értesültek a táborról. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1996–2191. (Faluszemináriumi levelek. A sárospataki református főiskola faluszemináriumának 1935–36. évi 2. számú körlevele)

(Aldous Huxley, Albert Schweitzer, Upton Sinclair) mellett többnyire a magyar népi írók (Kodolányi János, Móricz Zsigmond, Szabó Pál, Tamási Áron, Illyés Gyula) és magyar gondolkodók (Kós Károly, Makkai Sándor, Szekfű Gyula) szerepeltek, de külön cserkészkönyveket is számon tartottak a katalógusban.⁵⁹⁰ A cserkészvezetők közül ezúttal egyenesen Papp Albert, a Magyar Cserkészszövetség elnöke, valamint Usch Béla, a szövetség gazdasági hivatalának vezetője látogatott el Bodnár völgyébe.

Már volt róla szó, hogy a munkatábor társadalmi bázisát tekintve inkább a tehetősebb szülők gyermekeiből tevődött össze, mivel nyáron a szegényebb rétegek nem nélkülözhettek otthon egyetlen munkás kezét sem és az utazás költségeit sem vállalhatták magukra. Rajtuk kívül értelemszerűen az éppen külföldön tanuló diákok is legfeljebb levélben tarthattak kapcsolatot a táborral. A Montpellier-ből, Londonból érkező peregrinuslevelek írói közül többen az „internacionalista éneklő csöcselék” közül vágyódtak Bodnár völgyébe, és új ötletek is felmerültek a tábor továbbfejlesztését illetően: egyesek intézményesíteni, vagy egyenesen alkotmányt adni szerettek volna a munkatábornak. A „terepen” lévő, zürichi, oxfordi egyetemeket is megjárta, „kitűnő, színjeles” diákokhoz ezúttal többen csatlakoztak más vidékekről (Eger, Püspökladány),⁵⁹¹ a kevésbé tehetős jelentkezők közül pedig (egy helyütt a „73 pengős tanítói fizetésre” hivatkozva) néhányan utazási kedvezmény iránt is érdeklődtek.

A leveleket böngészve találni ajánlatot élelmes „talicska-kereskedőtől”,⁵⁹² ám a legszurdabb íromány kétség kívül egy bizonyos K. József „családi ápolt elmebetegé”, aki az *Országút építő teológusokhoz* címmel verssel és egy imádsággal (*Elmebetegek imádsága*) fejezte ki nagyrabecsülését a diákok felé. A különös jelenségről a leplet Féja Géza rántotta le a *Magyarország* számára (még az első munkatáborról) írt terjedelmes cikkében. Eszerint a Sátorlajújhely környékbéli gazdák előszeretettel fogadtak magukhoz szellemi fogyatékosokat, akik ellátásáért személyenként hetven fillért kaptak az államtól. A helybeliek „szinte verekszenek” a szerencsétlen emberekért, hiszen az egyszerűbb munkákra alkalmazva és olcsó kosztot tartva őket, gyakorlatilag ingyenmunkaerőhöz juthattak ekképp. Néhány régióbeli faluban már túlsúlyba is kerültek a fogyatékkal élők Féja szerint.⁵⁹³

A további munkatáborokról sajnos még ennyi információ sincsen. Kovács Imre 1937-ben arról írt, hogy a sárospatakiak „harmadik, illetve több munkatábort nem szerveztek”,⁵⁹⁴ bár egy másik, ugyanekkor született írás szerint a főiskola györgyarlói gazdaságába terveztek

⁵⁹⁰ A munkatábor könyvtára: SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3196. (Okmányok, iratok, írások)

⁵⁹¹ Uo. A Miskolci Reál gimnázium evangélikus jelentkezőjéhez (Vida Frigyeshez): SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3197.

⁵⁹² A munkatábornak két darab „Emergé taligapneumatikot” ajánlott fel tesztelésre a Magyar Ruggyantárugyár Rt. Uo.

⁵⁹³ Magyarország, 1935, június 25, 5.

⁵⁹⁴ KOVÁCS Imre, *A magyar munkaszolgálat...*, 137.

mezőgazdasági munkatábort a kollégium vezetői.⁵⁹⁵ Az adattári iratok között található továbbá egy többturnusos, év nélküli névlista („Munkatábori résztvevők”),⁵⁹⁶ valamint az „1942. június hó 25-én kezdődő nyári munkatáboron résztvevő ifjak névsora” is.⁵⁹⁷ Mellettük a nagykázmeri gyülekezet templomának – következő fejezetben taglalt – javítását, valamint a szegilongi templom renoválását tekinthetjük hasonló tevékenységnek.⁵⁹⁸

Miben lehetne összegezni a munkatáborok eredményeit? Semmiképpen sem abban a néhány száz méteres útszakaszban, melyet a diákok saját erejüket meghazudtolva, számukra bizonyára szokatlanul kemény kubikosmunkával hoztak létre. A tábor népszerűségének okait sem a kézzelfogható eredményben kereshetjük, hanem sokkal inkább abban a miliőben, melyben létrejött. A harmincas évek ugyanis az *útkeresések* ideje volt Magyarországon. Generációs különbségek, ideológiai viták és politikai csatározások jellemezték ezt az időszakot, melyben a világgazdasági válság addig ismeretlen léptékű gazdasági problémákat generált. Az ország a trianoni döntés után éppen, hogy megtanulta (jól–rosszul) kezelni megváltozott kereteit, újrafogalmazni lehetőségeit, gazdasági működését, mikor egy újabb – ám ezúttal világléptékű – trauma érte. Nyilvánvalóvá lett, hogy az új kihívásra új válaszok szükségeltetnek. A szavakat tetteknek kellett követnie, így a „huszonévesek” hozzáálltak a magyar falu megismeréséhez, a falukutatáshoz. Létrejött a népiek belülről igen laza, ám kívülről annál markánsabbnak látszó konglomerátuma, akik többnyire már származásuknál fogva is az új idők mellett demonstráltak. Ebben a közegben döntöttek úgy a sárospataki diákok, hogy a nép életének (faluszemináriumbeli) megismerése mellett, elérkezett az idő a nép munkájának megismerésére – tehát a munkatáborra. A hazai táborok megalakulásához nagyban hozzájárultak a fenti tendenciák, ám összességében a szociális változásokat váró közhangulat kevésnek bizonyult a komoly politikai reformokhoz. A változások, melyeknek a pataki diákok is hírnökei voltak torzóban maradtak, így a történelem Oláh György szomorú jóslatát igazolta, aki a munkatábor vendégkönyvébe a következőket jegyezte be: „ez a kétszáz méteres útszakasz olyan messzeségekbe vezet, hogy félek, kevesen jönnek majd rajta utánatok.”⁵⁹⁹

⁵⁹⁵ SIK, 1937, február, 58.

⁵⁹⁶ SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3184.

⁵⁹⁷ SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3180.

⁵⁹⁸ Tiszántúl, 1942, február 20, 6.

⁵⁹⁹ SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3282. Oláhhal szemben a konzervatív társadalomtudós 1942-ben optimista volt: „Változás csak a legutóbbi időben van. A legfiatalabb nemzedék keresi és találja meg az utat a néphez. A munkatáborok, falulátogatások kezdik lassan a bizalmatlanság kódének elosztatását és ismét összekapcsolják a magasabb műveltségűeket a néppel.” WEIS, *Hazánk társadalomrajza...*, 90–91

II.2. Háborús idők szemináriuma (1938–1945) és a Felvidék⁶⁰⁰

A szeminárium élete a politikai fejlemények felgyorsulásával párhuzamosan változott. A Felvidék részleges visszacsatolása a faluszemináriumot visszavetette, ami ugyanakkor nem jelentette a belső munka lankadását. A későbbiek során is láthatjuk majd, hogy a közösség a feszült politikai légkörre azonnal a belső, feldolgozó, gyarapító tevékenység fokozásával reagált, mintegy pótlendő az elmaradó terepmunkát. Nem véletlen tehát, hogy az 1938/39-es tanévben került sor az újságcikk- és hírlapgyűjtés elindítására és a pedagógiai–filozófiai szemináriumi helyiségből való átköltözésre a Gutenberg-szobába, oda, „ahol a gyűjtés értékesebb és mutatósabb része megfelelően kiállítható”.⁶⁰¹ Az 1938. őszi zajos események utáni tanévben már rendszeres kiszállásokról és az elmúlt évhez képest kétszeres könyvtárforgalomról értesülhetünk,⁶⁰² az 1940/41-es tanévben pedig már „rendszeresen részt vett 6–10 tanítóképző intézeti növendék” is a munkában.⁶⁰³ Sőt, a háborús konjunktúra jótékony hatással volt a pénzügyi háttérre, mivel a következő évben már a szemináriumi könyvtár 145 kötetes, főleg vásárlás útján történt gyarapodásáról tudósít az év végi jelentés (de mód volt az elhasználandó könyvek bekötetésére is 219 esetben). A faluszeminárium egy regös örssel részt vett a tiszaladányi falunapon, „abból az alkalomból, hogy a Somogyi Imre által feltalált hasuraszövő állvány első példányát” a szeminárium „szépen gyarapodó” néprajzi gyűjteményének ajándékozták a helybéliek.⁶⁰⁴

Az 1942/43-as tanévben ugyanakkor ismét megtorpant a munka, elmaradtak a kiszállások, ami részben „a vezetőtanár más irányú elfoglaltságának”,⁶⁰⁵ részben a teológushallgatók csekély számának volt köszönhető. A sorozások és a világháború fordulata – mindenekelőtt a II. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál – ismét a belső munkára irányította a figyelmet. (Ennek szellemében rendezték meg „a faluszeminaristák és

⁶⁰⁰ A „Felvidék” fogalmát itt – bizonyos fenntartásokkal – 19–20. századi értelmében, tehát Kárpátalját is beleértve használom. A fenntartások történeti földrajzi szempontból adódnak, hiszen a jelzett korszakban olyan térségek is „felvidékiek” számítottak, melyek ma Magyarország területén találhatók (pl.: Salgótarján környéke), míg más, mai közbeszédben a Felvidék részeként értelmezett régió (pl.: Csallóköz) nem tartozott oda. A „felvidéki” alternatívájaként kínáló „csehszlovákiai” kifejezés mindazonáltal nem tesz különbséget a két világháború közti és a második világháború utáni – területileg sem azonos – államalakulatok között, míg a napjainkban használatos „szlovákiai” terminus egyrészt anakronisztikus, másrészt kifejezetten félrevezető az 1939–1945 közti (Tiso-i) Szlovákia miatt. A felvidéki szóhasználat mellett történeti okok mellett végül (a magyar társadalomtörténet-írásban sem ismeretlen) kultúranropológiai érvek miatt döntöttem, mivel a mai Szlovákia területén élő magyarság önmagát ezzel a terminussal identifikálja (bár ugyanez a kárpátaljai magyarságról már nem mondható el). Az identitás fogalomkonstruáló erejéhez a társadalmi struktúrában: GYÁNI Gábor, *A magyar polgári elitek értékrendszere és regionális változatai*, Tér és Társadalom, 2010/2, 5–16.

⁶⁰¹ Jelentés, 1938/39. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2808.

⁶⁰² Jelentés, 1939/40. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2810.

⁶⁰³ Jelentés, 1940/41. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2811.

⁶⁰⁴ Jelentés, 1941/42. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2813.

⁶⁰⁵ Újszász 1942 és 1944 között teológiai akadémiai igazgatóként ténykedett. ÚJSZÁSZY, *Adalékok egy életrajzhoz* = Újszász Kálmán emlékkönyv..., 22.

évfolyamtársaik első pataki évfolyamtalálkozóját”). A doni összeomlást tábori lelkészként élte át Bíró Sándor egykori faluszeminarista, aki ekkor még nem tudhatta, milyen fontos szerepet fog játszani a munkaközösség 1945 utáni életében. Hogy a szemináriumot sem ő (az egykori „kutató”), sem pedig bakái (az egykori „kutatottak”) nem felejtették el a lövészárkokban, mutatja, hogy „a 21. gyalogezred fronton küzdő és szemináriumunk munkaterületéről való katonáinak perselypénzeként 100 pengőt küldött” a faluszeminárium számára.⁶⁰⁶ A háború azonban sokáig inkább a határváltozások miatt tűnt érdekesnek Sárospatakon.

Az 1945 előtti eredményeket végezetül abból a szempontból is érdemes megvizsgálni, hogy a rendes munkán túl mutatkoztak-e jelei a közösség fő célkitűzésének, vagyis a vidéki intelligencia (esetükben a lelkészség) szemléletbeli „felfrissülésének”. Az egykori szeminarista, Fürjész István vallomása informatív lehet e tekintetben: „nekem az ifjúsági és leány egyetem az, amelyen keresztül legjobban hatással tudok lenni a falumra. (...) Egy leszűkített kis faluszemináriumi munka az, amelyet ők ebben végeznek.” A fiatal lelkész egyrészt – a „megmentő néprajz” szellemében⁶⁰⁷ – kihalófélben lévő helyi nótákat élesztett fel, meséket, lakodalmi szokásokat vetett papírra híveivel, valamint falumúzeumot alapított, másrészt – a gyakorlati boldogulást segítő – népfőiskolára, konferenciákra és gazdasági iskolákba küldte rátermettebb fiatal híveit. Azonban az esetleges gazdasági nehézségekről, illetve olyan, a népiek által érintett problémákról, mint a földkérdés nem ejtett szót, sőt koncepciójában kifejezetten konzervatív húrokat pengetett: „(...) az irányítást várja is a falu, s ha nem kapja meg fájlalja, azonban nélküle is meg tud lenni. Ilyenkor fejlődik ki az úrgyűlölet bennük. A társadalmi rétegek közti mély szakadékot itt kell és lehet elsősorban megszüntetni” –hangsúlyozta a faluvezető vélt szerepét 1940-ben.⁶⁰⁸

Fürjész a negyvenes évek elején *Egyházunk falumissziója* címmel védte meg disszertációját gyakorlati teológiából. 1942-ben nyomtatásban is megjelent munkájában az „eltévelyedett” falu megmentéséről értekezett, hosszasan polemizálva az Erdei-féle, „falumint történelmi képződmény” koncepcióval. Az ifjú teológus a megőrző néprajz szempontjait érvényesítő Györffy Istvánt állította szembe Erdeivel, bár a *Futóhomok* szerzőjének azon tételére maga is hivatkozott, miszerint „az egyesület a falutól teljesen idegen szervezet.” Sőt, éppen ebben látta az egyházi misszió hatástalan, vagy egyenesen káros voltát, amit az Újszászy-féle kultúrakoncepción nyugvó, megreformált falumisszióval tartott orvosolhatónak.

⁶⁰⁶Jelentés, 1942/43. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2814.

⁶⁰⁷A „salvage ethnography” szellemiségéhez (Fél Edit és Hofer Tamás nagyhatású munkája nyomán) lásd Granasztói Péter és Pozsgai Péter előszavát: FÉL Edit, HOFER Tamás, „Mi, korrekt parasztok...”: *hagyományos élet Átányon*, Bp., Korall, 2010, 11–21.

⁶⁰⁸FÜRJÉSZ, *A falu és vezetőjének...*

A dolgozat számba véve korának falukutató csoportjait elismerően szolt a népiek bátor hangvételi munkáiról (is), ám végső konzekvenciája szerint bár „van a falunak gazdasági, szociális stb. problémája, azonban nem ezek a válságban élő falunak a fő problémája. (...) A falu igazi problémája a lelkek megreformálása”, és ezt az egyház feladata elvégezni.⁶⁰⁹ A „Rubicon”-t tehát a szerző nem lépte át.⁶¹⁰

II.2.1. A kollégium felvidéki kapcsolatai Trianon előtt és után

„A pataki szellem nem vár arra, hogy ajtaján kopogtatnak az új gondolatok: a reformáció, a korszakos irodalmi ébredés, a nyelvújítás, a magyar nyelvi mozgalom, az új dialektikai módszerek, a korszerű nevelési áramlatok. A pataki szellem elébük megy” – sommázta Sárospatak kultúrtörténeti szerepét Harsányi István, aki maga is sokat tett e tradíció továbbvitelért a 20. században. Ez a szellemi tőke mindig intenzív kapcsolatban volt a Felvidékkel, talán elég, ha csupán a kollégium egyik leghíresebb tanárának, Erdélyi Jánosnak kiskaposi (ma: Malé Kapušany) szülőházára gondolunk.⁶¹¹ Nem véletlen tehát, hogy a fenti idézet a *Kassai Új Magyar Museum* egy, a *Sárospataki Füzetekről* megjelent recenziójából származik, ahol épp e hagyomány méltó utódjaként említették a pataki kollégiumot – benne a faluszemináriummal.⁶¹²

Ami e kapcsolat társadalmi alapjait illeti, a főiskola saját növendékéből (és nem mellesleg: faluszeminaristájából⁶¹³) lett neves tanára, Kődöböcz József úgy vélekedett, hogy „a kollégium vonzása elsősorban Hegyaljára, hazánk északkeleti részére terjedt ki, de diákjai nemcsak innen verbuválódtak, nemcsak ezen a területen helyezkedtek el.”⁶¹⁴ Hőrsik Richárd hangsúlyozta, hogy Trianonnal: „a Kollégium közvetlen vonzáskörzetéből leszakadt Gömör, Szepes, Abaúj–Torna, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros és Szatmár vármegye, így lecsökkent beiskolázási körzete, ez pedig a diákág számának apadásához

⁶⁰⁹FÜRJÉSZ István, *Egyházunk falumissziója*, Debrecen, Csuka László Ny., 1942. Idézetek: Uo. 39, 71.

⁶¹⁰Németh László szerint a reformerek és a kormányzat közti „Rubicon a földbirtokkérdés”. Magyarország, 1935, május 4, 5.

⁶¹¹Erdélyi János (1814–1868): akadémiai tanár, író, költő, népdalgyűjtő, esztéta: 11 évig volt a kollégium tanulója és 17 esztendőn át annak professzora. Magyar Életrajzi Lexikon. (Internet.)

⁶¹²Kassai Új Magyar Museum, 1944, június, 313. A folyóirat „regionalista” szellemiségéhez: FILEP Tamás Gusztáv, *A „felvidéki szellem”-ről és utóéletéről (Közelítések)*, Limes: tudományos szemle, 2007/ 2, 120–121. Részletesen a pataki kulturális hagyományokhoz: KÖDÖBÖCZ, *Sárospatak a magyar művelődés...*, 132. és KARASSZON Dénes, *Sárospatak jelentősége Európa művelődéstörténetében*, Zempléni Múzsza, 2004/1, 27–30.

⁶¹³SRKTGY. Fsz. Kt. 1874–1881

⁶¹⁴KÖDÖBÖCZ, *Sárospatak a magyar művelődés...*, 132. A szerző külön hangsúlyozta a már csak a Rákócziak miatt is evidens erdélyi kapcsolatokat. (Ehhez részletesebben: DIENES Dénes, *Patak és Erdély = Uő., Tanulmányok a Tiszáninnen Református Egyházkerület történetéből*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium, 1998, 113–136.)

vezetett.”⁶¹⁵ Ezt az apadást Tihanyi Endre a diákság egyharmadára, Újszászy Kálmán a kétharmadára tette.⁶¹⁶ Emellett, a „zempléni zónát – amely (...) korántsem volt azonos a »gazdag« Hegyaljával, hanem azt csak magában foglalta! – az új határ lényegében félbevágta.”⁶¹⁷ A Tiszáninnen Református Egyházkerület térségében pedig – Patak vonzáskörzetében – a volt vármegyéknek mintegy negyede maradt az ország területén, és mivel a városok java része a határon túlra került, az egykori népességnek csupán egyharmada.⁶¹⁸ Mindez azért hozta igen nehéz helyzetbe a kollégiumot, mert „a pataki iskola a peremmagyarság iskolája volt. Nem annyira délről, mint inkább északról toborzódott ide az ifjúság.”⁶¹⁹

14. ábra. Tóth László ötödéves teológushallgató – politikai hangoltságú – rajza a pataki diákok származási helyéről.⁶²⁰

Az első világháború után majd’ háromszáz egyházközségben mintegy 200 000 magyar református maradt a Csehszlovák Köztársaság területén, ami az ország református

⁶¹⁵HÖRCSIK Richárd, „Bodrog partján van egy város...”: tanulmányok Sárospatak történetéből, Bp., Napkút, 2007, 25.

⁶¹⁶TIHANYI, Sárospatak mint kultúrközpont..., 273. és Kilenc évtized. BENDA Kálmán beszélgetése Újszászy Kálmánnal = Újszászy Kálmán emlékkönyv..., 32.

⁶¹⁷LÁZÁR István, Kiált Patak vára, (Magyarország felfedezése sorozat), Bp., Szépirodalmi, 1980, 332.

⁶¹⁸TIHANYI, Sárospatak mint kultúrközpont..., 272–273. Ugyanakkor Zemplén vármegye viszonylatában éppen fordított tendenciát figyelhetünk meg: itt 1920-ban a vármegye területének 71,7%-át veszítette el, ám népességének csak 61,1%-át, mivel a sűrűbben lakott déli részek az anyaországnál maradtak. Zemplén vármegye. Vármegyei szociográfiák sorozat, CSÍKVÁRI Antal szerk. Bp., 1940, 105.

⁶¹⁹Mr. Sárospatak. BENDA Kálmán beszélgetése Újszászy Kálmánnal = Újszászy Kálmán emlékkönyv..., 27. Az 1989 előtt készített interjú (a szocializmus alatt tabusított) gondolatmenetét már a rendszerváltás után folytatva: „Onnan származna ma is egész bizonyosan, ez kiderült akkor, amikor 1938-ban egy darabig helyreállt a peremmagyarság históriája, akkor a következő évben ugyanaz az összetételű ifjúság volt itt, mint 1921 előtt.” (Kilenc évtized..., 32.), valamint: „38-ban a visszacsatolás itt valóban életet jelentett; azonnal helyreállt a Trianon előtti képlet. A diákságnak egyszerre kétharmada lett a túlsó oldalról való, és csak egyharmada a Csonka-Magyarországról, mert a környező vidékek kollégiuma Sárospatak volt.” („A szociográfiai szemlélettel el lehet jutni a legmesszebb, csak a csúcsra nem!” HUSZÁR Tibor beszélgetése Újszászy Kálmánnal = Újszászy Kálmán emlékkönyv..., 43.)

⁶²⁰SIK, 1935, jubileumi szám, 141.

népességének több mint 92%-át tette ki.⁶²¹ Mivel ennek következtében a református-kérdés gyakorlatilag magyar-kérdésként artikulálódott az új államhatalom számára, a lelkészek helyzetének konszolidálását, az állampolgárságot nem kapó lelkészek állásának betöltését, illetve az új egyházmegyéek kiépítését a politikai tényezők nem tekintették primer feladatnak. A köztársaság déli területén végül a református egyház három egyházszervezeti egysége alakult meg a Csehszlovákiai Református Egyetemes Egyház vezetése alatt: a Dunán inneni, a Tiszán inneni és a Kárpátaljai egyházkerület, összesen 449 magyar nyelvű, 12 vegyes nyelvű és 31 szlovák nyelvű gyülekezettel.⁶²² A református egyház mindig is erősen hangsúlyozta nemzeti egyház mivoltát, mely hangsúly még nyomatékosabbá vált a két világháború közti felvidéki reformátusság esetében. Bár a magyarság azonosítása a reformátussággal (tehát a katolikusság indirekt kirekesztése a felvidéki magyarság köréből) nem maradt visszhangtalan a túloldalon,⁶²³ a Kassa környéki szórványon működő református lelkészek munkásságáról még a felvidéki katolikus ifjúsági folyóirat is elismerően írt: „Az elmúlt években a magyarság legnagyobb mentsvára ezen a vidéken a református egyház és templom volt. Ez az egyedüli hely, ahol magyarul szóltak hozzájuk, ahol ők is magyarul beszéltek. A református egyháznak ezért nagy érdemei vannak a magyarság megtartásában.”⁶²⁴

II.2.2. A faluszeminárium felvidéki vonatkozásai az első bécsi döntés előtt

A sárospataki diákok természetesen számon tartották a „megszállt” részeket. Az Újszászy Kálmán vezette (mint láttuk, a Felvidéket is megjárt) pataki cserkészcsapat otthonában a Hardicsról átcsempészett nemzetiszínű zászlót „szembe az ajtóval magyaros keretbe, gyászszalaggal övezve helyezte a csapat, hogy mindig emlékeztesse a cserkészeket Trianonra, a tria-non-ra: Nem, nem, soha!”⁶²⁵ –szólt a harcias hangvétellű beszámoló. Ha időben szeretnénk tematizálni a faluszeminárium felvidéki vonatkozásait, a történelmi változásokkal összhangban három jól elkülöníthető szakaszt különíthetünk el: először az 1931 és 1938 közti, trianoni határok közti éveket, majd az első bécsi döntés utáni időszakot az összeomlásig (1938–1945), végül az 1945 utáni korszakot, a faluszeminárium – és maga az akadémia – 1951-es bezáratásáig. A bécsi döntést megelőző időszak pataki vonatkozásairól a kiindulópont Újszászy professzornak az a szofisztikált megjegyzése, miszerint Trianon

⁶²¹ *Magyarok Csehszlovákiában, 1918–1938*, szerk. BORSODY István, Somorja, Méry Ratio, 2002 (reprint), 13.

⁶²² *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998*, szerk. TÓTH László, FILEP Tamás Gusztáv, Bp., Ister, 1998-, 210. Lásd továbbá részletesebben: CSOMAR Zoltán, *A csehszlovák államkeretbe kényszerített Magyar Református Keresztény Egyház húszéves története: 1918–1938*, Ungvár, Állami Ny., 1940.

⁶²³ Lásd a reakciót Isaák Imre técsői esperes Református Életben megjelent cikkére. *Új Élet*, 1941, október, 277.

⁶²⁴ VÁJLOK Sándor, *A Kassa-vidék magyar szórványai*, Új Élet, 1939, április, 239.

⁶²⁵ *A 134. sz. »Hegyaljai Erő«*..., 6–7. Közli: CSORBA, *Adalékok...*

következtében „a pataki iskolába járás lehetősége elbizonytalanodott.” A jellegzetesen szocializmusbeli, kódolt beszédnél némileg informatívabb a néhány évvel később Huszár Tibornak adott interjú. Eszerint a határon túlról érkező diákokat „a vámosok vagy engedték (...), vagy nem; szökve mentek Nagykaposra, Helmece, szökve jöttek kis hátizsákjukkal vissza Patakra.”⁶²⁶ Az úgynevezett „szökésekkel” kapcsolatban a faluszeminárium gyűjteményében is találhatunk leírásokat.⁶²⁷ A legkomolyabb, témába vágó mű Király Zoltán egykori csapi lelkész nevéhez köthető, akinek 1980-ban készült keménykötésű könyve Munkács történetét tárgyalja, „különös tekintettel az 1920-as évek helyi nyelvjogi küzdelmeire” (így például az úgynevezett munkácsi illegális magyar „zuggimnázium”-ra).⁶²⁸ Az igen részletes, a helyi egyházak, személyek és iskolák szerepét hangsúlyozó munkában külön fejezet kapott a határátlépések kérdése, ami cseppet sem meglepő, lévén a város negyedszázad alatt öt államfordulatot is megélt – nem beszélve az örökös határmódosításokról és határincidensekről.

⁶²⁶ „A szociográfiai szemlélettel el lehet jutni a legmesszebb...” = i. m., 43.

⁶²⁷ A szövegek részletezése előtt hangsúlyozni kell, hogy a Faluszemináriumi Kéziratok között nemcsak a faluszeminaristák anyagai találhatóak meg, hanem a hozzájuk lazábban–szorosabban kötődő cserkészársak, végzett lelkészek, vagy éppen teljesen kívülálló egyének megküldött munkái is. Az alábbiakban e szerzők írásaiból is válogatok, hiszen dolgozataik ma is a gyűjteményt gazdagítják. A kötődést legjobban a faluszeminaristák találkozóinak listáival tudjuk ellenőrizni, ahová számos idézett „külső” munkatárs neve felkerült. (SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 3146.) Teljesen külsős felvidéki iromány például: Scherer Lajos (nyugalmazott gimnáziumi tanár), „A Losonci Református Keresztyén Anyaszentegyház Vázlatos története” című (Losonc, 1942), patetikus hangvételű, igen aprólékos, ám torzóban maradt munkája. SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 757.

⁶²⁸ KIRÁLY Zoltán, *Munkács: különös tekintettel az 1920-as évek helyi nyelvjogi küzdelmeire*, Sárospatak–Bogács, 1980, 106–135. SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 949. A régió iskolaügye egyébként nem volt ismeretlen a felvidéki ifjúkatolikusok között sem: *Podkarpatská-Rus iskolaügye*, Új Élet, 1934/11, 698–701. Ők mindenekelőtt a Prohászka Körben végeztek szociográfiai munkát, többek között Kassa környékén (BODNÁR József, *Komárovce-Komárovce község szociográfiája*, Új Élet, 1936, 546–551) és az általuk (is) csak „Szegényország”-nak nevezett Kárpátalján (VASS László, *Kazárföld és a Felvidék*, Új Élet, 1939, május–június, 301). A kérdéskörhöz további adalék: DÉVAY József, *A korláthelmeci református egyház története*, Beregszász, 1940. SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 181., 15–16. Továbbá, a magyar időkről tudósít Koren Emil munkácsi, majd ungvári evangélikus lelkész terjedelmes visszaemlékezése, melyet egy budapesti bunkerben vetett papírra az ostrom ideje alatt a szerző. A jobbra a gyülekezetre fókuszáló írás egy fejezete megemlékezik a (kül)„világ”-ról is, a helyi–anyás konfliktussal foglalkozó alfejezetének például a beszédes „Gyarmatpolitikánk s a bezárkózott táj” címet adta Koren. A háromkötetessé duzzadt memoár második része egy 76 darabos, békeidőbeli fotóalbum, míg a harmadik kötet (nem túl ígéretes címe ellenére) igen kontrasztosan szembesítette mintegy 120 oldalban a kárpátaljai táj szépségeit a meneküléssel, a bunkerélettel és a háború utáni nehézségekkel. A szerző mindennemű álszemérem nélkül tárta az olvasó elé a végítéletserű állapotokat: „[Budapest] az új Szent János kórháznál halomban heverték a német hullák. Úton útfélen. Kiterjesztett karokkal, égre meredt, nyitott, üveges szemekkel bámultak az örökkévalóság végtelenjét. Fiatal, szőke fiúk. Kékszemű, pelyhedző állú legénykéek. Hősök, vagy Hitler-pribékek? Most már csak egyszerűen emberek. (...) Napokig heverték ott. Némelyik kar, vagy láb nélkül, szétloccsant koponyával. Bakancs már egyikükön sem volt.” KOREN Emil, *Ungvár (s részben Munkács) evangélikus gyülekezete*, Budapest, bef. 1948. SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 120. Uő, *Fényképmellékletek* SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 121., valamint Uő, *Függelék* SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 122. Idézet: Uo., 98.

15. ábra. A „szökések” fontosabb állomásai a mai ukrán–szlovák–magyar határ mentén.⁶²⁹

Az anyaországba való átjárásoknak megvoltak a saját titkos ösvényei, keleti irányban Beregszász környékén, délen Kistárkány (Malé Trakany) – Bély (Biel) – Örös (Strážne) községek határában. Mivel az őslakosok évekig nem kaptak útlevelet, csak illegális úton tudtak jönni a (fiatalkorú) diákok is. Király első „szökésekor” délelőtt érkezett édesapjával Örösre, mert ekkor kevésbé volt feltűnő az idegenek jelenléte a községben. Az éjszaka beálltaig ismerősöknél húzták meg magukat, majd a szántóföldeken, bozótosokon át közelítették meg a határt jelentő vizes árkot. Általában Nagyrozvagy, Ricse, Zemplénagárd falvak valamelyikében, vagy egy tanyán szedték valamelyest rendbe magukat, hogy a Bodrogi Gazdasági Vasút szerelvényein Patak felé tartva, már ne legyenek nagyon feltűnőek. Király emlékezése szerint Munkács és Ungvár környékéről sokan voltak sorstársai a sárospataki gimnáziumban és a teológián is, így néha 25 fő indult vissza a veszélyes útnak, mely együtt – bár feltűnőbb, de – biztonságosabb volt. Otthon általában a kistárkányi (Malé Trakany) református iskolában gyülekeztek, a lelkész patronálásával. Csehszlovák oldalon a határ menti megállóhelyeken volt legnagyobb az elfogatás veszélye, mely minden nyolcadik-tizedik alkalommal be is következett. Vizes–saras öltözetük gyakorta juttatta őket a hatóság kezére, ilyenkor előfordult, hogy eljárás indult ellenük, vagy pénzbírságot kaptak. Rosszabb esetben a családot is érheték munkahelyi retorziók, vagy rendőri felügyelet alá kerülhetett a delikvens, mint Király ötödik lebukása után, aminek következtében naponta jelentkeznie kellett a rendőrségen. Ha elmulasztotta, „diákdetektív” érkezett a családhoz, figyelmeztetve a fiataalt kötelességére. Ezáltal a szerző – meggátolva a bejárást – magánúton kényszerült elvégezni a teológia első évfolyamát, hogy másodévesként – útlevél birtokában – már a

⁶²⁹Google maps. (Internet.)

sátoraljaújhelyi legális határátkelőn át járhasson haza.⁶³⁰

Nemcsak keletről, de nyugatról, Abaúj felől is nagy számban szöktek diákok Patakra 1919 után. Így tett Csáji Pál is, aki – míg tehetett – Nagyidáról járt be a pataki kollégium gimnáziumába. Viszontagságairól így számol be (diákcsínyekről is nagy kedvvel adomázó) visszaemlékezésében: „Másod- és harmadéves koromban nem volt útlevelem. Szökve járogattam át a határon. 1921. szeptember elején jól megpakolt ekhós szekéren csempésztük át teljes diákolmiankat Felsőlác és Buzita között, fényes délben, amikor ebédelni mentek a fináncok. (...) Át is jutottunk minden baj nélkül. Mértékletes áldomást ittunk rá nagynénémnél a hernádvécsei bicskanyitogató borból. Garadnán felismertek bennünket a magyar katonák és tréfálkozva segítették fel batyuinkat a miskolci vonatra. Nagy a pataki diák becsülete – és a szökési kihágás is virtusszámba ment.” A nehézségek mellett Csáji őszintén beszélt el „csehszlovákságának” pozitív hozadékaikról is, mint például az otthonról koronában kapott apanázsának „forgatását”, amit a jó váltási viszonyoknak köszönhetett – kiérdemelve ezzel a „Szokolkirály” gúnynevet társaitól. Arról is őszintén írt, hogy vetélkedés folyt a felvidéki legációkért a pataki diákok között, mivel ezek a veszélyes utak szó szerint kifizetődőbbek voltak, mint a határon inneniek. („Egy jó szlovenszkói legáció két magyarországi legjobb legációval ért fel.”) Csáji ezért néha „szociális alapon” gyűjtötte maga köré az arra érdemesülteket. A felvidéki legációk ugyanakkor komoly bonyodalmakat is okozhattak, mivel a kiküldött pátens nemcsak Jézus Krisztus, de Nagy Magyarország feltámadását is hirdette. „Az ungi, zempléni fiúktól elkoboztak már pátent a fináncok és lecsukás, házkatatás, vegzálás, pár hónapos határzár és a pataki diákok üldözése lett a következménye.” Az ideológiailag is jól tálalható, egyben remekül fizető út ugyanakkor leleményessé tette az egyébként is igen talpraesett növendékeket, akiknek azért célszerű volt felkészülni a lebukásra.⁶³¹

⁶³⁰KIRÁLY, *Munkács...*, 164–166. A csehszlovák hatóságok kitaró zaklatása is oka lehetett, hogy míg az anyaországbeli diákok 92,6 %-a időben abszolválta főiskolai tanulmányait és csak 7,4% késett ezekkel, addig a felvidékieknél utóbbiak aránya 17,6%. (LÁZÁR József, *Felsőoktatásunk különös tekintettel a visszacsatolt területekre*, Magyar Statisztikai Szemle, 1940/3, 212–227.) Király munkái mellett, a beregi egyházmegye református egyházegyesületének megbízásából Nyitrai Béla bátyui református lelkész, lelkészegyesületi jegyző állított össze – hat bejelentés eredeti szövegét közlő – beszámolót a visszacsatolást közvetlenül megelőző időszak sérelmeiről. (NYITRAY Béla, *Adatok a beregi református egyházmegye lelkészeinek a csehszlovák impérium utolsó napjaiban történt üldöztetéséről, meghurcolásáról és szenvedéseiről*, Munkács, 1939. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 941.)

⁶³¹Csáji egyik „lefogásának” története egyszerre példázza a diák leleményességét és az elbeszélő (már–már a hitelesség kérdését feszegetően) szórakoztató stílusát: „A bujkáló szökdösést nem szerettem. Ha egyedül, vagy az öcsémekkel mentem, rendszerint egyenesen az országúton szöktünk nappal, ha nappal indultunk Hidasból, éjjel, ha az éjjeli utáni vonattal akartunk Patakra jutni. 1924 Pünkösdjén után éjjel mentem keresztül Perényen, hátamon a hátizsákkal. Már átjutottam a községen, sőt a falu feletti dombon is. Amint így vígan baktattam lefelé a tetőről a magyar határ felé, a sötétben rám szólt egy kemény hang: –Stoj! (...) Éreztem, hogy fináncok. – Hová? –kérdezte. –Magyarországra. –feleltem. –Minek? –kérdezte. –Tanulni. –feleltem. –Hát azt nem szabad -mondotta. –Tudom -mondottam. És itt megrekedt a diskurzus.” Csáji a határörnek a „skóla” történetéről, a

Az „ungi fiúk” szülőföldjét tárgyalta Király Zoltán 1956-os írt munkája, mely Csap község 1933 és 1945 közti történetét mutatta be két kötetben, itteni lelkipásztorságának tapasztalatai alapján. A mű első 35 oldalán kifejezetten a néhány év alatt három államfordulatot (csehszlovák, magyar, szovjet) is megélt község életét mutatta be a szerző. Szerinte a (vasúti) közlekedési csomópontként prosperáló Csap életében az első törést a Nagy Háború utáni impériumváltás okozta. A trianoni Magyarország felé megbénuló gazdasági kapcsolatok következtében fellépő nehézségeket tetézte, hogy a csehszlovák állam – elbocsátások terhe mellett – hűségesküt követelt meg új állampolgáraitól, így a csapi magyar vasutasoktól is. „Hosszú idők huzavonája után a kérdést a mindkét oldalon jelentkezett szükség oldotta meg,” hiszen a kormánynak munkaerőre volt szüksége, a kevés földdel bíró vasutasoknak pedig jövedelemre. A hűségeskü következtében „húsz-ötvenezer csehkoronányi összegek kerültek (...) atyafiaink kezébe, melynek nyomán két, háromszobakonyhás, melléképületes modern lakások sora emelkedett a »vasutasközségben«.” Ezek előnyeit azonban nemigen élvezték a tulajdonosok, mivel eleinte épületeik legjobb részeit „kiadták jó pénzért az odatelepített csehszlovák hivatalnokoknak”, később pedig, a magyar időkben a nagyfokú áthelyezések miatt kerültek el otthonuktól, majd „1944 őszén a háború, borzalmas bombázásaival romhalmazzá változtatta szépen felépített, berendezett, sőt parkírozott fundusaikat.”⁶³²

A csehszlovák államhatalom Király szerint „politikailag megbízható” cigányok betelepítésével és a zsidóság megnyerésével próbálta megtörni a község magyar irányítását – összességében sikertelenül. Így 1933-tól a választott helyhatóság intézményrendszerét felszámolva kormánybiztost neveztek ki Csap élére, a szlovák nyelvű elemi iskola – vélhetően magyar – igazgatójának személyében. Az iskolaviszonyokat, kulturális egyesületeket e művében is részletesen, képekkel illusztrálva elemezte Király, bemutatva többek között az

Rákócziakról kezd mesélni. „Én továbbvittem az ötletemet és elbeszéltem neki, hogy I. Rákóczi György és felesége Lórántffy Zsuzsanna erre a Sárospatakra hívták meg tanítónak Ján Komenczkyt. –Ismeri maga Ján Komenczkyt? -mentem rá az én fináncomra. De megváltozott erre az én fináncom! –Persze, hogy ismerem. Hát hogyne ismerném. Nagy emberünk volt ő nekünk! –No látja, hát odamegyek én tanulni, ahol ez a maguk nagy embere Ján Komenczky tanított! -vágtam ki neki a nagy érvet. –No, hát akkor mehet -felelte nevetve a derék finánc. Én pedig gyors nekiiramodással ereszkedtem lefelé a lejtőn, hogy elérhessem a hegyaljai expresszt. Útközben hálásan gondoltam Koméniuszra, az áldott, nagy pedagógusra, a nagy diákbarátra, akinek áldott neve – századok múltán is – »határ«-talan áldás. Ez volt az utolsó szökésem.”

CSÁJI Pál, *Életfutások (Nagyida, Sárospatak, Szepsi, Kassa)*, Bp., 1951, 10–11. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 225.

⁶³²Egy másik, 1931-es csapi beszámoló szerint a község „a kommunista eszmék egyik főfészke. (...) Csap mint vasúti gőcpont már földrajzi viszonyainál fogva is melegágya a legheterogénebb eszméknek, melyek időnként a legkülönbözőbb alakulatokba csoportosították a lakosság tömegét. A politikai község ez időközönként megújuló zavaros viszonyai közt a kisdud egyházközség hajója »Fluctuat, nec non mergitur« (hánykódik, de nem merül el) (...)” HARASZY Károly, *Csap = Az ungi református egyházmegye. Adalékok az ungi református egyházmegye történetéhez*, szerk. HARASZY Károly, Bp., Ref. Sajtóosztály, 1991 (reprint), 147.

állástalan, továbbtanulni nem tudó helyi magyar fiatalok céltalan egyleti életét.⁶³³ Pozitív eseményként kitért a kisebbségi magyarság néhány, széles társadalmi–politikai alapokon nyugvó helyi érdekérvényesítési sikerére, emellett személyes példákon illusztrálta a „csehszlovakizálás” általános tapasztalatát, miszerint „a helyi kis hatalmasságok túlkapásai rontották meg a nemzetiségek egymás közötti (...) életének békéjét.” Király külön fejezetben taglalta a (mindenkori) állam és az egyház („mindhárom államrendszerben kielégítő”) viszonyát, kiemelve, hogy többször megtapasztalta a csehszlovák potentátok jóindulatát is, pásztori feladataiban pedig soha senki sem gátolta. Mindemellett élénk színekkel rajzolta meg a csapi nagyipart, nagykereskedelmet és a vendéglátóipart, valamint a zsidóság itt játszott fontos szerepét, illetve vallásos szokásaikat (melyet Munkácsról származván maga is jól ismert).⁶³⁴ Külön kiemelte az 1938 utáni idők „árjásított” kocsmaalapítási lázát, amikor az addig „adóterhek alatt és a cseh nagyiparral folytatott egyenlőtlen harcban alulmaradt kisiparosok” „keresztény” jelszavakat (és ’38 előtti érdemeiket) hangoztatva exponálták magukat a kirekesztő politika mellett. A népesség kapcsán megjegyezte, hogy a Felvidék állami alkalmazottainak „visszaintegrálását” szolgáló áthelyezéseknek köszönhetően „55–60%-ban kicserélődött a község lakossága” 1938 után, a távozók helyére pedig „kétannyi »anyaországi« jött.” Sorsuk azonban ugyanaz lett, mint a csehszlovák kurzus tisztviselőié: „mindnyájukat éppúgy kiharcolta e területről az 1944. esztendő eseménysorozata, mint a csehszlovákokat az 1938. évé.”⁶³⁵

Már Király első (munkácsi) visszaemlékezése is adalék – többek között – a visszacsatolt Felvidék problémás közoktatásbeli reintegrációjának gyökereihez, ám ebben a tekintetben a határincidenseknél jóval fajsúlyosabbak voltak a bécsi döntés előtt és után is meglévő gazdasági problémák. Bár gazdasági szempontból a Felvidék (1920-ban)

⁶³³ A Kálvin Körnek például „1938 őszeig (...) reggeltől estig voltak látogatói. Nyelvi és anyagi nehézségek következtében a tovább nem tanuló serdülő és felnőtt ifjúság mintegy 30 éves korig is szüleinél maradt. Nagy többségük szüleik politikai ellenzéki magatartása miatt elhelyezkedni nem tudott. A háztáji munkát elvégezve a Körbe siettek szórakozni. Beszélgetés, műkedvelő előadásokra készülés, olvasgatás (hírlapok, regények), játék következett. Modern rádiókészülék, tönkrement magyar vendéglőstől vásárolt két billiárdasztal, ülőszékek és asztalok, sakk, dominó, malom és kártyajátékok, egy (...) harmónium, s mintegy 200 kötetből álló könyvkészlet állott itt rendelkezésükre.” A reformátusok mellett a katolikusoknak is volt külön egyletük (Katolikus Olvasókör). Az igen aktív egyesületi életnek végül egy vendéglős feljelentőlevele vetett véget, aminek következtében Királynak és a katolikus plébánosnak a Királyhelmeci Járási Hivatal „átvett régi magyar közigazgatási vezető” rendőrbírája előtt kellett tisztáznia magát illegális táncrendezvény, hazardjáték és alkoholkimérés gyanúja alól. A közérkölség egyébként Király szerint „nem valami magas színvonalon állott,” sok volt a nemi beteg („vasutas betegség”) is.

⁶³⁴ Ugyanakkor a vészorszak alatti sorsukat elhallgatta, vagy csupán annyit jegyez meg, hogy az illető „Németországban maradt.”

⁶³⁵ KIRÁLY Zoltán, *Csap, 1933–1945: Emlékezésem a csapi református gyülekezet körében eltöltött szolgálati esztendőkre I–II.*, h. n., 1956. SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 277, a–b.. Idézetek: a, 5–35. Király Zoltán háború utáni közéleti aktivitását jelzi, hogy 1960-ban tagja volt a Borsod–Abaúj–Zemplén megyei Hazafias Népfront sátorlajújhelyi bizottságának, de lelkeszi tanácsbírának is jelölték. „Borsod–megyei (sic!) Hazafias Népfront bizottságaiba beválasztott papok”: MOL XIX A 21-a-24-9/a/1960 és „Kimutatás a zempléni ref. egyházmegye tisztségeit betölteni javasolt előadókról és lelkeszköri vezetőkről”: MOL XIX A 21-c-72. 33/25.

összességében fejlettebbnek volt tekinthető az anyaországnál, épp a főiskola vonzáskörzetében volt gyökeresen más a helyzet. Ezt jelzi, hogy a visszacsatolás után Abaúj–Torna közséseinél a tervezett bevételek 35%-át tették ki az állami segélyek, ami a korabeli Magyarországon a legrosszabb adat volt,⁶³⁶ Kárpátalja pedig történelmileg elmaradott régiónak volt tekinthető.⁶³⁷ Ami a Magyarországra irányuló hallgatói mobilitást illeti, a bécsi döntések időszakában a trianoni országhatárokon belül 10 000 lakosra 13,1 felsőoktatásbeli hallgató jutott, míg a Felvidék viszonylatában ez a szám csak 7,2 volt. A húszas években, „különösen annak első felében még rendkívül magas volt az elszakított területen lakó hallgatók száma (1921/22-ben az ötezren is felül állt)”, ám 1931/32-ben már csak 889 külföldi illetőségű magyar hallgatóról tudunk országosan – köztük éppen 4 csehszlovák állampolgárságú, magyarországi hittudományi főiskolán tanuló diákkal.⁶³⁸ A gazdasági helyzetre utalt vissza ugyanakkor, hogy a magyar felsőoktatásbeli támogatásra igényt tartó hallgatók a trianoni határokon belül az összhallgatói létszám 47,5%-át, a felvidékiek esetében 70,9%-át tették ki.⁶³⁹

1934–1939 (52 fő vizsgálata alapján)		
Trianoni határokon belülről érkezett	48 fő	
Trianoni határokon kívülről érkezett	4 fő	Rimaszombat, Sajókeszi Perény, Gyulafehérvár
1939–1941 (17 fő vizsgálata alapján)		
Trianoni határokon belülről érkezett	10 fő	
Trianoni határokon kívülről érkezett	7 fő	Kassa (2), Bátka, Györke, Papfalva, Nagyvárad, Szatmárnémeti

16. ábra. A faluszemináriumi tagság származásának alakulása 1934 és 1941 között.⁶⁴⁰

A kollégiumra vetítve mindezt: míg még az 1922/23-as tanévben 87 hallgató érkezett „cseh terület”-ről a sárospataki főiskolába, addig a hatóságok kellemetlenkedései, a válság és a losonci magyar teológiai szeminárium megnyitásának hatására az 1930/31-es tanévben már

⁶³⁶DEMETER Gábor, RADICS Zsolt, *A Dél–Felvidék reintegrációjának gazdaság- és társadalomföldrajzi vonatkozásai*, Limes, 2007/2, 66. (A reintegrációs nehézségeket érzékeltetik a felvidéki magyarság körében megjelent rigmusok: „Munkát, kenyeret, vagy vissza a cseheket!”, illetve: „Minden drága, vissza Prága!”.)

SALLAI Gergely, *Az első bécsi döntés*, Bp., Osiris, 2002, 169.

⁶³⁷Törekvések voltak a régió falvainak segítésére még a határmódosítások előtt is, amint azt a Kárpátaljai Magyar Akadémikusok Egyesületének konzervatív szellemiségű falusi kultúrmunkája is mutatta. *A Nép*, 1931, aug. 30, 5.

⁶³⁸ASZTALOS József, *A főiskolai hallgatók főbb adatai az 1932/33. tanévben*, Magyar Statisztikai Szemle, 1934, január, 21–24.

⁶³⁹LÁZÁR, *Felsőoktatásunk...*, 215–220.

⁶⁴⁰A faluszeminárium munkanaplói (SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881), valamint a sárospataki református akadémia beírási anyakönyve 1894–95-től (TiREL, K.o. II. 5.) alapján végzett saját számítások.

csak 10 fő.⁶⁴¹ Mint a 17. ábra érzékelteti, a folyamat a határmódosítások következtében változott meg (a faluszeminárium viszonylatában is). A szeminárium tagságának származási helye és társadalmi helyzete 1934 és 1941 között követhető a kézzel írt, igen nehezen olvasható faluszemináriumi munkanaplókból, valamint a kollégium 1894-től napjainkig vezetett anyakönyvéből.⁶⁴² Amennyire ezek összevetéséből megállapítható, 1934 és 1939 között az 52 faluszeminaristából mindössze 4 származott elcsatolt területről, míg a visszacsatolások idején, 1939 és 1941 között a 17-ből már heten jöttek a trianoni határokon túlról; nemcsak Felvidékről, hanem Partiumból és Erdélyből is.

II.2.3. Felvidéki vonatkozások az első bécsi döntéstől 1945-ig

Az 1938-as határmódosítást – az országos reakcióhoz hasonlóan⁶⁴³ – a kollégium is nagy örömmel fogadta, külön üdvözlő pátensben méltatva a visszacsatolást,⁶⁴⁴ mely által (1937-es adatok szerint) 77.675 református tért vissza az anyaországba.⁶⁴⁵ Ekkor még a gimnázium végzősei közül is sokan jelentkeztek a bevonuló szabadcsapatokba, amit csak az iskola határozott közbelépése tudott meggátolni. Ugyanakkor a teológusoknak „éppen ekkor volt leventekiképzésük, úgyhogy egyenruhába öltözve sokban segítségére voltak a katonai parancsnokságnak.”⁶⁴⁶ A bécsi döntés nyomán a szabályos szemináriumi munkáról a visszacsatolt részekre terelődött a diákság érdeklődése. „Patak földrajzi helyzete, Főiskolánk múltja és levegője, s diákságunk sajátos összetétele azt is megmagyarázza, hogy miért érzett itt, e szent falak közt jobban, mint másutt a történelmi idők lehelete.”⁶⁴⁷ –jegyezte meg Tárczy

⁶⁴¹KÉZI, *Egy megvalósult...*, 48.

⁶⁴²Évközből történő csatlakozásokról nem szólnak a források, de a rendszerető vezetőtanár erre valószínűleg nem is adott módot, valamint a belső munka és a kiszállások összjátékára felépített tematika sem tette lehetővé mindezt.

⁶⁴³Az anyaországi református egyház ellentmondásos viszonyát a revíziós politikához lásd: BARCZA József, *A magyarországi református ifjúsági egyesületek és mozgalmak egyháztörténeti háttere a két világháború között = Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria Szövetség történetére*, szerk. TENKE Sándor, Magyarországi Református Egyház, 1993, 44–55.

⁶⁴⁴Az iromány a történelmi gyökerek mellett a legátusi intézmény szerepét hangsúlyozza a „trianoni időkben”: „A sárospataki főiskola több száz éven át volt hűséges barátja a most felszabaduló felvidéki reformátusságnak is. (...) Legátusaink által állandó és megértő ismertségben voltunk csaknem minden családdal is.” SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1295.

⁶⁴⁵SRL 1939/53, 281. A visszacsatolt felvidéki és kárpátaljai területeken 1938 előtt működő református lelkészeket „nemzethűség szempontjából igazoló eljárás” alá vették. A bizottságok részletes beosztását közli: SRL, 1939/46, 240–242. Az igazoló eljárásokról így vallott Király Zoltán: „Minden munkaadó hatóság a maga kebeléből bizottságot szervezett, s nevezett ki az eljárás lefolytatására. Egyházi bizottságunk elnöksége az egyházkerület vezetősége volt. Határidőt tűzött ki az esetleges népi kifogások bejelentésére. Rendeletét, mely a határidőt kitűzve közölte, szövegéről hirdettük ki. Kifogásemelés esetében személyes kihallgatások következtek. Ilyen hiányában ezek nélkül is az igazolást, illetve az átvételt közlő bizonyítvány kiállítattott. (Ugyanígy folyt le az eljárás világi vonalon is.)” KIRÁLY, *Csap...*, a, 112.

⁶⁴⁶LIPKOVITS, *Adalékok...*, 8.

⁶⁴⁷Értesítő 1938/39, 12–13.

Árpád közigazgató a felbolydult intézmény kapcsán. A határmódosítás következtében megszüntetett losonci Református Theológia Szeminárium 17 hallgatója került Sárospatakra, közülük Ujpál Árpád és Petró László bekapcsolódott a faluszemináriumi munkába,⁶⁴⁸ míg a végzősök közül többen – így a későbbiekben tárgyalt Tömösközy László, 1940-ben – képesítővizsgájukat tették le a Bodrog partján.⁶⁴⁹

17. ábra. A sárospataki főiskolai ifjúság felvonulása az első bécsi döntés hírére.⁶⁵⁰

Az átszervezések nehézségei azonban az első időkben kevésbé érződtek és inkább az önfeledt ünneplés kötötte le a kollégium és vidék figyelmét. Sárospatak „asszonyait és lányait” érte például a megtiszteltetés, hogy Kassa számára országzászlót készítsenek, melynek „egyik oldalán a magyar címer, a másikon a Rákócziak címere lesz.” Mivel azonban a díszes lobogó elkészítése időt vett igénybe, 1938 novemberében „mindennapi használatra egy másik zászlót küld a főiskola és Sárospatak városa Kassa városának. Ezt a zászlót a bevonuló csapatokkal egy időben sárospataki diákok viszik Kassára”⁶⁵¹ –szólt a tudósítás. Egy évvel később azonban, 1939. november 11-én már a „sárospataki országzászló bizottság”

⁶⁴⁸Értesítő 1938/39, 43. és a faluszeminárium munkanaplói (SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881.) alapján. A Sárospataki Kollégiumnak és a losonci Teológiai Szemináriumnak már korábban is volt kapcsolata egymással, amint Pándy Bertalan példája is mutatja. Pándy a trianoni határon túli Bacskáról iratkozott be a pataki kollégium főgimnáziumába, majd érettségi (1925) után innen került Losoncra, ahol 1929-ben tett segédlelkészi képesítő vizsgát. (Másolat Pándy Bertalan érettségi és lelkészsképesítő bizonyítványáról és kibocsátása a segédlelkészi hivatalra: Štátny archív v Košiciach pobočka Trebišov. Archívny fond: Okresný Úrad v Kráľ'ovskom Chlmci. Adminitratívne spisy, roky: 1923–1935.) Pándyt 1945 után Csarnahóról utasították ki, ezután Erdőhorvátiban szolgált. (A Csehszlovákiából kiutasított református lelkészek és segédlelkészek. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3228.) Az igen kiterjedt Pándy-család egyébként több lelkésszel is büszkélkedhet, mint az 1938 után egy ideig ugyancsak a pataki gimnáziumba járó (másik) Pándy Bertalan példája is mutatja, aki viszontagságos életútjáról – többek között a határok okozta tanulmányi nehézségeiről – olvasmányos önéletírásában adott számot. (PÁNDY Bertalan, *Meggyűjtött gyertya. Egy felvidéki lelképásztor életútja*, Pozsony, Madách–Posonium, 2003.)

⁶⁴⁹A Lévai Református Egyházközség honlapja.

⁶⁵⁰SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. Fényképtár.

⁶⁵¹SRL 1938/44, 219.

vihette az elkészült országzászlót a Dómhoz, Szabó Zoltán vezetésével. „Sárospatak közönsége és a főiskola tanuló ifjúsága nagy számmal vett részt a nagy lelkesedéssel várt zászlóavató ünnepélyen”, ahol Szabó Zoltán beszédet is mondott.”⁶⁵²

18. ábra. A sárospataki asszonyok által készített kassai díszzászló átadása a kollégium notabilitásainak részvételével a dóm előtt (1939.11.11.).⁶⁵³

A „meginduló határ” következtében már 1938 novemberében pataki diákok lepték el a visszatért terület kollégiumhoz közelebb eső részeit. Megfogalmazásuk szerint: „a felszabadító honvédek megérkezése jelentette a felszabadulást. A pataki regös csoportok megérkezése a szellem felszabadulását jelentette nekünk. Mindnyájan boldogan éreztük, hogy az édesanya a pataki főiskola megint szeretettel várja vissza elrabolt gyermekeit védő szárnyai alá.” –vallottak érzéseikről a pataki regös cserkészek munkanaplójukban.⁶⁵⁴ Az ünnep pillanatait azonban nemsokára a dolgoz hétköznapiak követték. Osztozva az eufórikus közhangulatban, a kollégium fiatalsága segélyakciókat szervezett, kenyéradományokra gyűjtött, valamint felajánlotta segítségét a meglehetősen elhanyagolt állapotban lévő nagykázmeri református templom újraépítéséhez. A renoválás pikantériája, hogy éppen az egyik faluszemináriumi forrásunk tudósít róla, miként fosztották ki a bevonuló magyar katonák ezt a templomot, még a szószéket is elvívte.⁶⁵⁵ Mivel egy korabeli sajtóforrás szerint a csapatokat – az akkori állapotokhoz híven, meglehetősen spontán módon – sárospataki diákok,

⁶⁵²SRL 1939/46, 239. Szabó Zoltán beszéde (Patak zászlója): SRL, 1939/47, 243–244 (címlap).

⁶⁵³SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. Fényképtár.

⁶⁵⁴CSORBA, *Adalékok...*, 25.

⁶⁵⁵Z. ELEK Béla, *Sátoraljaiúj hely és a sátoraljaiúj helyi járás ún. „felszabadult” területén lakó reformátusok élete, különös tekintettel liturgiális és azon kívüli vallásos szokásaikra. Adatok a Felsőzempléni Református Egyházmegye életéből*, Sátoraljaiúj hely, 1941. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 229., 15.

köztük az említett teológus regös cserkészek is elkísérték,⁶⁵⁶ könnyen lehet, hogy a fiatal diákok szembesülve az eseményekkel döntötték el a felújítást, mentendő az „anyások” renoméját.

Az iratok ezzel szemben természetesen az egyház elárvultságát hangsúlyozzák, nem is minden alap nélkül. Nagykázmér (ma: Kazimír része) a visszacsatoláskor 600 lakossal bírt, ebből 170 vallotta magát magyarnak és belőlük mindössze 52 volt református (ők is az evangélikus templomban tartották istentiszteletüket⁶⁵⁷). A „szórványmentés” – melynek fontosságát történelmi érvekkel és geopolitikai okokkal egyaránt hangsúlyozták⁶⁵⁸ – a negyvenes évekre „minden pataki diák közös feladatává” nemesedett. 1941 közepére (magánszemélyeket is bevonva) 436 P gyűlt össze a célra,⁶⁵⁹ így megkezdődhetett a társadalmi munka, melyben a pataki diákok mendikációs és legációs bevételeiket felajánlva, heti húsadagjukról lemondva dolgoztak Padányi Gulyás Jenő budapesti „építőművész” – szintén ingyen vállalt – vezetésével.⁶⁶⁰ „A pataki munkás diákkezek lebontották a tetőt, kidöntötték az omladozó falat, s helyébe felépült az új templom. Elkészült a belső berendezés is és október 5-én, vasárnap ünnepélyes keretek között tartották meg a templomnyitó istentiszteletet” Pecsénye András lelkipásztor vezetésével. A templom kulcsát Dobos Sándor felső zempléni esperes vette át, de jelen volt az eseményen dr. Szilágyi István szolgabíró is. „A sárospataki hittanhallgatók dr. Zsíros József, a pataki Teológia-igazgató, a gimnazisták Harangi László⁶⁶¹ gimnáziumi tanár vezetésével vettek részt az ünnepségen.” A tömegre

⁶⁵⁶ „Öt regös theológusunk már napok óta a felszabadított magyarok közt jár. Ők úgy jártak, hogy – amint mondani szokták: törököt fogtam s nem ereszt. Előbb Sárospatakon nótaestet adtak az itteni katonáknak. A siker akkora lett, hogy estéről–estére újrázni kellett a számaikat. Amikor pedig megnyílt a határ, hadseregünk itteni parancsnoksága magának kérte a diákokat. Egy kettőre kész volt az engedély és azóta helyről–helyre mennek, viszik a magyar nótát, a magyar szívet és lelket, feledhetetlen élményekről üzenve és diákutánpótlást, újabb regösöket kérve. S itt minden kis diák szomorú, hogy mind nem mehet.” (SRL 1938/45, 224.) Felvidéki regös cserkész beszámolók továbbá: SRL, 1940/23, 130., SRL, 1940/24, 136. A regös cserkészek mellett legátusok is mentek Patakról Felvidékre. (SRL, 1938/45, 224.) A főiskolai ifjúság emellett szeretetsomagokkal kapcsolódott be a „Magyar a magyarért” országos akcióba, valamint levontként is látogatta a visszacsatolt bodrogi községeket. *Értesítő*, 1938/39, 25–33.

⁶⁵⁷ Z. ELEK, *Sátoraljaiúj hely és a sátoraljaiúj helyi járás...*, 16.

⁶⁵⁸ „Nagykázmér régi magyar hely. Történeti jelentőségre emelkedett nagy famíliák ősi fészke. (...) Nagykázmér ma határközség. Végvár, amelynek magyarságát elnyeléssel fenyegeti az idegen áradat. (...)” (SRL, 1941/11, 52.) Hasonló argumentációt érvényesít Órdarma kapcsán Papp Zoltán teológusnövendék hatvanoldalas, az egyházközség történetére koncentráló lelkészképesítő vizsgadolgozata: PAPP Zoltán, *Egy eltűnt végvár emlékezete. Az órdarmai református egyházközség története*, Bajánháza, 1941–1942. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 199.

⁶⁵⁹ SRL, 1941/9, 42.

⁶⁶⁰ SRL, 1941/11, 52.

⁶⁶¹ Harangi László (1912–1984): református lelkész, egyetemi tanár. Miskolcon érettségizett, majd 1931-ben került a pataki teológiára, ahol 1935-ben végzett, az angol internátus diákjaként. Lelkészképesítő vizsgáját 1939-ben tette le, majd a következő évben Budapesten gimnáziumi tanári oklevelet kapott. Többször járt ösztöndíjjal külföldön, a háború előtt Cambridge-ben (Westminster College) és Amerikában is. A sárospataki gimnázium angol tagozatán 1940 és 1946 között tanított, a front ideje alatt táborigazgatóként szolgált, majd 1946–47-ben Budapesten, a Baár–Madas Leánygimnáziumba került. 1947-ben ismét Amerikában, a Yale Egyetemen tanult, ahonnan nem tért vissza, tanulmányait a Pittsburghi Egyetemen folytatva 1958-ban PhD fokozatot szerzett.

jellemző, hogy Bertalan Imre volt főiskolai szeniornak, a kint rekedtek számára külön kellett ígét hirdetnie.⁶⁶²

19. ábra. A nagykázméri templom a felújítás előtt és az átadáskor (1941).⁶⁶³

A kalandos életű Bertalan Imre személye nemcsak ezért érdekes számunkra,⁶⁶⁴ hanem mert négy évig (1936–1940) folyamatosan a faluszeminárium tagja volt,⁶⁶⁵ visszacsatolást követően pedig regös cserkészként járta a Felvidéket. Nagygyéresen hívta fel a figyelmét Deák István körorvos (volt pataki diák) a „Bodroghöz visszatért” című, általa meghirdetett pályatételre, melyre Bertalan 1939-re elkészítette a faluszeminárium könyvtárát gazdagító kis

Amerikában széleskörű lelkipásztori és oktatói tevékenységet fejtett ki, emellett az amerikai magyar református egyház vezetésében is fontos szerepet játszott, melynek csúcscaként – a legkritikusabb időszakban – 1956 és 1958 között az Amerikai Magyar Református Lelkészegyesület elnökének tisztségét is betöltötte. (1960 és 1963 között szerkesztette a Reformátusok Lapját is.) Az igen sokat utazó, konferenciázó, könyvkiadói tevékenységet is folytató Harangi Lászlót 1984-ben, épp magyarországi látogatása alatt érte a halál. *Dr. Harangi László.*

Emlékezés, SRKTGy. Adattár. Külföldi Magyar Gyűjtemény, Ag. 1./VII.

⁶⁶²SRL, 1941/42, 192.

⁶⁶³SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. Fényképtár.

⁶⁶⁴Dr. Bertalan Imre lelkipásztor 1918-ban született Nyírtasson, Szabolcs megyében, lelkészcsaládban. A sárospataki kollégiumba kerülve bekapcsolódott a faluszeminárium munkájába, majd a teológia elvégzése után a Kollégium 334. szeniorja lett. Németországban Halleban járt egyetemre négy évig, valamint Svájcban: Baselben, Zürich-ben és Genfben is tanult, azonban a háború után hazatérését a magyar állam már nem engedélyezte. Kivándorolt Amerikába, ahol a Princeton-i teológián tanult, majd családot alapított. Amerikába való érkezése napjától teljesített szolgálatot, mint református lelkipásztor, de a keleti egyházmegye esperesi tisztségét is ellátta. 35 évig tartó lelkipásztori szolgálatát követően 1980-tól 1992-ig elnöke volt a Washington-i Amerikai Magyar Református Egyesület intézményének, valamint a Ligonier-i Bethlen Otthon igazgatótanácsának. Az amerikai magyar közéletben végzett szolgálata elismeréseként tiszteletbeli elnöke volt az alábbi szervezeteknek: Amerikai Magyar Református Egyesület, Amerikai Magyar Szövetség, Külföldi Magyar Cserkész Szövetség, Magyar Amerikai Koalíció, Magyarok Világszövetsége–Amerikai Tanácsa; Patak Barátai–Magyar Szekciója. Több amerikai elnökkel is jó kapcsolatot ápolt, a Helsink-i Egyezmény Madridban tartott utókonferenciáján (1980) Carter elnök személyes felkérésére az amerikai küldöttség tagja volt, ahol felhívta a résztvevők figyelmét a magyar kisebbség ellen elkövetett romániai és csehszlovákiai visszaélésekre. Közéleti tevékenysége mellett Bertalan három évtizeden át prédikált a Szabad Európa Rádió protestáns félórájában, valamint az Amerika Hangja egyházi műsorában. A Debreceni Református Teológiai Akadémia és a Michigan Államban lévő Hope College doktori elismerésben részesítette. Nevéhez fűződik a sárospataki Bertalan-ház diaszpóra-központ, valamint az öregdiák alapítványi székházának megalapítása és sokat tett a pataki teológia újraindításáért is. Szerzője számos, az amerikai magyar reformátusságról és a Sárospataki Református Kollégiumról szóló írásnak, de részt vett több amerikai magyar lap szerkesztésében is. A Magyar Kormány 2000 februárjában a Magyar Köztársaság Tisztviselője kinevezésében részesítette a magyarság ügyében végzett példaadó munkájáért. Bertalan Imre 2008-ban hunyt el. A Washingtoni Magyar Református Egyház honlapja. (Internet.)

⁶⁶⁵1936/37 első félévétől 1939/40 második félévéig. A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881.

könyvecskéjét, *Elcsehesítési törekvések a húszéves cseh rabság alatt Bodroghözön és az ellene foganatosított intézkedések, különös tekintettel Nagygyéresre* címmel. Az irredenta hangvételű pályamű hosszasan ecseteli a „cseh sátán konkolyvetéseit”, többnyire a csehszlovák-éra alatt is helyükön maradt helyi magyar értelmiségiektől származó információkra hagyatkozva.⁶⁶⁶

A mű – melynek helyenkénti pontatlanságait, modorosságát egy lelkiismeretes tanárkéz javítgatta végig – az általános jellemzők felvázolása után mutatja be külön a falvakat, és a forrásközlők felsorolása mellett a vonatkozó levelezést is mellékeli egyéb iratok társaságában. A nacionalista csehszlovák kormánypolitika többsikű (általános jogok, iskolaügy, közigazgatás) bemutatása mellett képet kapunk az 1938 előtti időszak magyar pártviszályairól, a megosztottságról és a kommunista párt előretöréséről, mely 1931-ben érte el csúcspontját.⁶⁶⁷ A nacionalista törekvések között Bertalan külön hangsúlyozta a legionárius telepes sáv szerepét, például a Salamon melletti Cifraszögtanya – vagyis a beszédes nevű „Straž”⁶⁶⁸ – község esetében, ami ugyanakkor természetesen az iskolaviszonyokra is hatással volt. A szerző munkájával megnyerte az 50 pengős pályadíjat, ami azonban nehezen értékelhető teljesítmény, mivel ez volt az egyetlen beadott dolgozat a kiírásra. Az illusztris bírálóbizottság (Marton János, Gulyás József, Újszászy Kálmán) fájlalta is konkurenciatlanságot, hiszen „most többen vannak Sárospatakon olyanok, akik közelről látták

⁶⁶⁶BERTALAN Imre, *Elcsehesítési törekvések a húszéves cseh rabság alatt Bodroghözön és az ellene foganatosított intézkedések, különös tekintettel Nagygyéresre*, Sárospatak, 1939. SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 3., 38. A „magyar idők” helyi visszasságaival kapcsolatban Kerék Mihálynak voltak tapasztalatai: „(...) szívesen tettem eleget a felvidéki földbirtokrendezési kormánybiztos meghívásának, hogy vegyek részt a bécsi szerződéssel visszacsatolt területek birtokrendezési munkálataiban. Voltaképpen az első világháború után végrehajtott cseh földreform revíziójáról volt szó s a visszavett földeket magyar parasztok között kellett kiosztani. A cseh földreform során a helyi szlovák őslakoságnak juttatott földeket a revízió általában nem érintette. A zsidókét azonban igen. Néhol, például a Bodroghözönben ugyanis voltak zsidó földhözjuttatottak is, akik parasztok voltak s a földművelésből éltek. Itt láttam először – és utoljára – zsidó parasztokat. Embertelen dolognak tartottam, hogy sokgyermekes, valóban szegény családokat egyetlen életlehetőségüktől, néhány holdas földjüktől megfosztanak. Ezt én nem tudtam megtenni, így ezt az állásomat fel kellett adni.” „...hivatásom a mezőgazdaság”, 70–71.

⁶⁶⁷Uo., Itt érdemes megjegyezni, hogy a csehszlovákiai magyar kommunisták a válság alatt sikerrel szólították meg a felvidéki magyar parasztságot („Falukisgazdái, városdolgozói egységbe!”, Munkás, 1931, május 1., 4.), amit az 1931-es választási eredmény is mutat. („A magyar falvak népe a kommunista párt mellett”, Munkás, 1931, okt. 4., 2.) A Csehszlovák Kommunista Párt idézett magyar nyelvű lapja – melynek épp egy volt pataki diák, Rácz István volt a harmincas évek elején, a lapban közölt adatok iránt elég kritikus magyar nyelvi lektora (RÁCZ István, *A semmi partján...*, 189–206) – hosszasan szemeztet egyes járások eredményéből, ami igazolni látszik, hogy „jelentős volt a szlovákiai magyarok körében a Csehszlovákia Kommunista Pártja által képviselt baloldali népszerűsége is, mivel a CSKP kiállt a földreform által kismérsített magyar mezőgazdasági munkásság mellett, valamint támogatta a nemzeti önkormányzatok jogát.” (SIMON Attila, *A csehszlovákiai magyar kisebbség helyzete = Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*, szerk. BÁRDI Nándor, FEDINEC Csilla, SZARKA László, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2008, 98.) A kommunisták által támadott („csuhásoknak” nevezett) keresztényszocialista magyar párt orgánumban reflektált a falu sanyarú helyzetére (A Nép, 1931, március 8, 4., aug. 16, 2.), és folyamatosan, nagy terjedelemben foglalkozott a Szlovénországi Magyar Kultúregyesület bodroghözi osztályával, mely az anyaországi reformkonzervatívok szellemiségében kívánt kifejteni népnevelő munkát (is). A Nép, 1931, március 22, 3, illetve: július 12, 3.

⁶⁶⁸SIMON Attila, *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között*, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008, 98 és 235.

a magyarság szenvedéseit” –utaltak a felvidéki hallgatókra a véleményezők.⁶⁶⁹

Talán nem teljesen felesleges egy bekezdés erejéig kitérni Bertalan egyik adatközlőjének életére. Gööz Ferenc (1909–1980) nagygéresi lelkész Munkácson született, Losoncon érettségizett és ugyanott végzett az első csehszlovák köztársaság egyetlen (államilag nem elismert) magyar nyelvű felsőoktatási intézményében, a losonci Református Theológiai Szemináriumban. Gööz a harmincas években káplánként szolgált a nagykaposi püspöki hivatalban, majd 1936-ban Nagygéresre került lelkészként, ahol 42 éven át (!) szolgált a gyülekezetet. Bár pályája az ötvenes években kényszerűen megtört, a szívesen verselő, a szocializmus alatt is aktív közéletet élő lelkész levelezett többek között a (már Amerikában élő) Harangi Lászlóval, továbbá Hana Ponickával, a Charta '77 egyik aláírójával is.⁶⁷⁰

20. ábra. Gönczy Sándor nagygéresi tanító–igazgató (baloldalt) és Gööz Ferenc lelkész (középen).⁶⁷¹

A már idézett Z. Elek Béla (egykori faluszeminarista⁶⁷²) műve szintén az első bécsi döntés perspektívájából mutatja be a bodrogi viszonyokat. A szerző Vésztőn született 1915-ben, édesapja kazánfűtő volt, gyermekét mégis sikerült Budapesten taníttatnia, ahonnan érettségi után előbb a budapesti, majd a sárospataki teológiára került. Z. Elek Sátoraljaújhelyi segédlelkészként jogi doktorátust szerzett, mindeközben az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) Zemplén-megyei igazgatójaként házépítéseket szervezett meg földműves családok számára.⁶⁷³ Lelkészképesítő vizsgadolgozata⁶⁷⁴ elsősorban egyházi szempontból

⁶⁶⁹Értésítő, 1938/39, 50–51.

⁶⁷⁰Gööz László (Kassa) szíves közlése, valamint: Kassai Figyelő, 2005, december, 4. és Református Újság, 2005, április, 3.

⁶⁷¹Év nélkül. Magángyűjtemény. Gööz László engedélyével.

⁶⁷²A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881.

⁶⁷³1945 után húsz éven át Felsőnyárad lelkipásztoraként többször kellett szembesülnie a párthatalom zaklatásával, börtönbe is került. 1999-ben halálozott el. PAPP, *Negyvenegy prédikátor...*, 50–54.

tekint a régióra, ugyanakkor a mindennapi életet bemutató rész közli a tárgyalandó községek legfontosabb mutatóit is. Bátran írt a nagybirtok és a falvak szociális helyzetének összefüggéseiről, a ladamóci barlanglakásokról, a széthúzásról és a kutató magárahagyatottságáról: „azt a szomorú tényt kellett (...) tapasztalnunk, hogy munkánk végzése közben alig akadtunk munkatársakra. A nép és a gyülekezet vezetőinek ellenszenvével kellett küzdenünk” –írta a szerző mindössze két évvel Bertalan lelkesült munkája után. S bár két forrás alapján nem vonhatunk le komoly konzekvenciákat, mindez alátámasztani látszik a visszaemlékezések és a szakirodalom megállapításait a visszacsatolás euforikus napjait követő, komoly („anyás”/„ejtőernyős” – helyi) ellentétéről és a kölcsönös idegenkedésről.⁶⁷⁵

Hűen a szociográfiai megközelítéshez, Tömösközy László rozsnyói református segédlelkész szép kivitelű lelkésképesítő vizsgadolgozata (*A rozsnyói missziói körzet egyházi szokásai*) is érint gazdasági–társadalmi kérdéseket. A szerző nem mulasztotta el hangsúlyozni a cseh gyárak kisiparromboló hatását Rozsnyón 1938 előtt, ugyanakkor azt is megállapította, hogy a „belvederei határ” csak etnikailag tekinthető előnyösnek, gyakorlatilag azonban elvágta a várost piacának „hinterlandjától”, az északi részekről. A szerző szerint „a felszabadulás óta egyre súlyosbodik a munkásság helyzete”, továbbá probléma az anyaországi munkavezetőség „embertelenül durva, arcpirító bánásmódja” is. Kiemelte ugyanakkor az idegenforgalom fellendülését a visszacsatolás után, mivel „soha olyan magas áron bútorozott szobákat kiadni nem lehetett, mint 1939 nyarán” az anyaországi „kiránduló és nyaraló invázió” számára.⁶⁷⁶ Tömösközy egyébként munkájának közéleti fejezeteiben nem csupán forrásaira hagyatkozhatott, mivel már losonci teológusnövendékként is aktív közéletet élt a (csehszlovák éra alatti) Felvidéken. Elsősorban a szétforgácsoló „szlovenszkói” református csoportok egységesítő szerepére pályázó Bethlen Gábor Mozgalomnak és rövidéletű lapjának, a *Református Életnek* volt „egyik főmunkatársa és a mozgalom egyik legagilisabb egyénisége,”⁶⁷⁷ bár a folyóirat nyolc megjelent számában mindösszesen egy írása jelent meg neve alatt.⁶⁷⁸

⁶⁷⁴Z. ELEK, *Sátoraljaújhely és a sátoraljaújhelyi járás...*

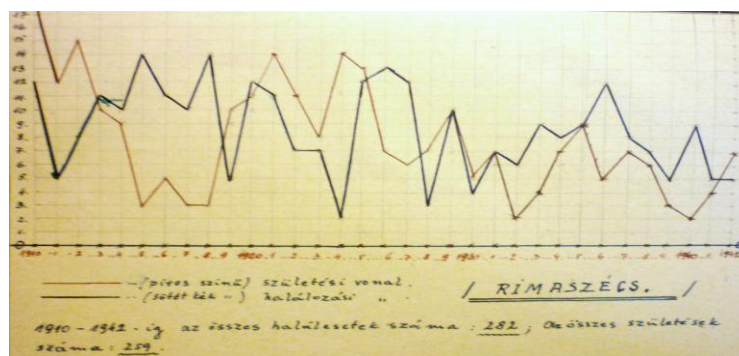
⁶⁷⁵Lásd mindenekelőtt: SALLAI Gergely, „A határ megindul...”: *A csehszlovákiai magyar kisebbség és Magyarország kapcsolatai az 1938–1939. évi államhatár-változások tükrében*, Pozsony, Kalligram, 2009, 245–253 és FILEP Tamás Gusztáv, *A „visszatért” magyarok és nem magyarok beilleszkedése, jogi helyzetük és magatartásuk = Kisebbségi magyar közösségek a 20. században...*, 154–162.

⁶⁷⁶TÖMÖSKÖZY László, *A rozsnyói missziói körzet egyházi szokásai*, h. n., é. n. (1940?). SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 8.

⁶⁷⁷POPÉLY Gyula, *Búcsú a főiskoláktól: a felsőoktatás és a felvidéki magyarság, 1918–1945: a fiatal magyar értelmiség útkeresése*, Pozsony, Madách–Posonium, 2005, 178.

⁶⁷⁸TÖMÖSKÖZY László, *Indulásunk*, Református Élet, 1934/1, 18–19. Tömösközy cikkében hangsúlyozta, hogy „a római katolikus ifjúság szervezeti kérdésekben s talán (?) építő munkában is előbb van, mint mi”, ami azért említésre méltó, mert a lap egyébként nem volt különösebben nyitott a katolikus szociális akcióra. Az egyik

Tömösközy munkájához hasonlóan igényes külsejű mű Boros Elemér lelkészképesítő dolgozata, mely Rimaszécs, Zádorháza és Jéne gyülekezeti életét és vallásos szokásait taglalta, tehát elsősorban szintén gyülekezettörténeti munka, mely mindazonáltal harminc oldalon keresztül történeti és szociográfiai szempontból is górcső alá vette e falvakat. Szülőfalva, a valószínűsíthetően emiatt részletesebben elemzett Rimaszécs esetében névtörténeti szempontból kiemelte az ügyes „csehszlovák etimológiát”, mely „Rimavska-seč-nek”, vagyis „Rima folyó vágásának” „honosította” a Szécsi család után elnevezett eredeti magyar falunevet. Megállapította továbbá, hogy a húszéves csehszlovák „megszállás” külsőleg jóformán semmit sem változtatott a szinte színmagyar település képén, a „felszabadulás” pedig külsőleg annyit, hogy a Csobánka és Kacagó pusztai morva–szlovák telepesek helyén magyar vitézi telkeket osztott ki az állam.⁶⁷⁹ A szociáldemokrata, kommunista és agrárpárti propagandát a szerző egyedül a napszámosoknál tartotta eredményesnek, felekezeti szempontból pedig hangsúlyozta, hogy „jóleső érzéssel emlékezhetünk meg a gerinces vastagnyakú kálvinistákról”, akik megmaradtak magyarnak a hosszan ecsetelt rekatolizációnál kevésbé erőszakos, ám a magyarság körében (tehát a reformátusságnál) annál kitartóbb „aknamunkát” végző cseh éra alatt is. Az intelligensnek, iskolázottnak és erkölcsösnek bemutatott reformátusság körében a szerző a legnagyobb bajként a nem szociális, hanem erkölcsi kérdésként meghatározott „egyket” említi, mely „oly veszedelmessé fajult Gömörben”, bár nem tekinthető új fejleménynek. Az egyke oka a paraszti sorból való elvágyódás szerinte, orvossága gyanánt pedig a kor politikai diskurzusának konkrét megoldási javaslatként bajosan értékelhető frázisait idézi Boros.⁶⁸⁰

21. ábra. Születések és halálozások Rimaszécsen (1910–1941).⁶⁸¹

főszerkesztő például cikksorozatában élesen támadta proházskásokat: „Mit akar a Proházka Kör? Csupa szó, szó az unalomig, konkrét tartalom, valóságismeret és korszerűség nélkül. (...) Lapjuk, az Új Élet a mai magyar bajokat középkori bölcsekedéssel igyekszik felfogni és megoldani...” NARANCSIK Imre, *Tegnapunk – mánk – holnapunk (Ifjúsági mozgalmaink)*, Református Élet, 1934, 2–3, 13–16.

⁶⁷⁹BOROS Elemér, *Rimaszécs, Zádorháza, Jéne gyülekezeti életét és vallásos szokásai*, Rimaszombat, 1943, SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 13., 8.

⁶⁸⁰Eszerint „a hősi életszemlélet gyönyörűséges színekben pompázó lapjait kell átforgatni előttük és a hivatás-, és küldetésstudat mély, lenyűgözően nemes érzéseit kell felébreszteni a lelkükben.” *Uo.*, 14.

⁶⁸¹SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 13.

A faluszemináriumhoz kötődő, Felvidékre került lelkészek közül meg kell említeni Szabó Lajosnak az ezredfordulón nyomtatásban is megjelent, többször idézett önéletírását. A szerző 1930-ban végzett Patakon, így nem vehetett részt a szemináriumi munkában, ám kapcsolatát több műbeli utalása és számos adattári dokumentum is tanúsítja.⁶⁸² Szabó visszaemlékezései szerint bár ő nem volt tag, a faluszeminárium könyvtárát „szorgalmasan használta.”⁶⁸³ Mintegy háromszáz oldalas visszaemlékezése a családi háttér, az Alma Mater és a pályaut felvázolásával nyilvánvalóan szubjektív, ám épp ezért máshonnan nehezen megismerhető részletgazdag leírását adja egy korabeli lelkésszállásának. A szociálisan igen érzékeny, nagy munkabírású és sokat író Szabó a harmincas évekből bodrogi missziója után került 1942-ben a (60 oldalon bemutatott) „kassai bástyára”, ahol először a háború borzalmaival kellett szembesülnie, majd a kiutasítással, hogy aztán taktaszadai lelkészként néprajzi kutatásokkal is maradandót alkothasson.

Bár nem tartozik szorosabban véve a faluszemináriumhoz, itt kell megemlíteni, hogy a szeminaristák ötlete nyomán 1936-ban létrehozott sárospataki népfőiskola arculata is határozottan átalakult a határmódosítás következtében. Ennek oka, hogy a kollégium kifejezetten törekedett 1938 novembere után a nyelvváltás szélére jutott „szlovenszkói” falusi magyarság minél nagyobb arányú bevonására a kéthetes, téli iskolába. Az 1939-es népfőiskolán a 45 jelentkezőből 35 felvidéki volt és az onnan jelentkezőknek még így is csupán az egyharmadát tudták felvenni. Az 1940-es, januári tanfolyam gerincét még mindig ők tették ki, ám a decemberben megrendezett összejövetelen már az anyaországiakkal „arányos számban” voltak jelen. 1941-ben 26–16, 1943-ban 27–18, 1944-ben 23–3 volt ez az arányszám – immáron az anyaországbeliek javára (melyben nyilvánvalóan a közeledő front is szerepet játszott.)⁶⁸⁴ 1945 után pedig értelemszerűen szóba sem kerülhettek felvidékiek a népfőiskolán.⁶⁸⁵

Ha végezetül a faluszemináriumhoz kötődő lelkészek bécsi döntés utáni munkásságát

⁶⁸²Lásd: Faluszeminaristák találkozójára meghívandók névsora. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3146., valamint Szabó 25 írását az Adattár állományában: BILKAY, LACZKÓ, *Faluszemináriumi kéziratok...*, 79–80. Szabó előadást is tartott a faluszemináriumban *A Bodrogköz falvai és népe* címmel. SIK, 1934, május–június, 138.

⁶⁸³„Mivel nem voltam a szemináriumnak hivatalosan tagja, így a gyűjtéseiken nem vettem részt, pedig ezeken a »falukiszállásokon« sokat tanulhattam volna, főleg a módszerekből. De hát én nem lettem tag, mert elsősorban a tanulmányaim érdekelték, továbbá a szépirodalom meg a história.” SZABÓ, *Utolsó szalmaszál...*, 241.

⁶⁸⁴*A Sárospataki Népfőiskola, 1936–1986*, szerk. JAKAB Sándor, VARGA Csaba, Bp., Országos Közművelődési Központ: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1986, 16 és 150–151. Az adatok alapján készített saját számítások. (Az Adattárban a népfőiskola beiskoláztatási körzete falitérképen is tanulmányozható.)

⁶⁸⁵Nem lehet említés nélkül hagyni a bécsi döntést követő évekből a faluszeminárium komoly katonalevél gyűjteményét sem, melyben Szabó Lajos is intenzíven segédkezett. Az Adattárban külön bontásban kutatható forráscsoportban megkülönböztethetünk első és második világháborús katonaleveleket, valamint külön kategóriaként szerepelnek a „katonalevelek Felvidék visszacsatolásakor” című iratok. Ezek többsége a cenzúra miatt nem túl informatív, ám a képes levelezőlapok között találni értékes darabokat. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3383–3424.

funkcionálisan szeretnénk megközelíteni, megállapítható, hogy közülük a jelenlegi információk szerint nyolcan kerültek felvidéki szolgálatra. Bizonyíthatóan Felvidékre került (zárójelben a szolgálati hely): Ifj. Ablonczy László (Runya), Basky István (Felsőlác), Tóth Gusztáv (Sajókeszi), Kalydy Miklós (Bódvavendégi), Szabó Lajos (Kassa), Rózsai Tivadar (Perbenyik), Orgoványi György (?)⁶⁸⁶ és Ráski Sándor (Kassa).⁶⁸⁷ Többségük papírra is vetette élményeit 1945 után.

II.3. Faluszeminárium a világháború után (1945–1951)

II.3.1. A politikai háttér változásai és a szeminárium

A falukutatás, szociográfiaírás Magyarországon – mint már volt szó róla – 1936 és 1938 között tetőzött. A fénykor mellett pedig kevésbé szokták hangsúlyozni a szociográfia 1945-öt követő „utózöngéit”. Ahogyan a Néprajzi Lexikon fogalmaz: „Az 1944–45-ös háborús események nagy törést hoztak a falukutatásban. A felszabadulás után újjászerveződő életben bizonyos intézmények és intézetek még egy ideig folytatták munkájukat (Néptudományi Intézet, Sárospataki Faluszeminárium), (...), de anyagi és politikai nehézségekkel küszködve alig értek el eredményt, majd a tudományos élet átszervezésével meg is szűntek. (...) A fordulat évétől a burzsoá áltudománynak bélyegzett szociológia és szociográfia művelése hosszú időre megszűnt hazánkban.”⁶⁸⁸ Az alábbiakban ezt a nagy reményekkel induló, ám végül ki nem teljesedhető időszakot veszem górcső alá, a sárospataki faluszeminárium példáján keresztül.

Az 1945-ös cezúrát a hatalmilag instrumentalizált közbeszéd és a politikai elvárásoktól nem mentes tudományos diskurzus (kötelező jelleggel 1989-ig) *felszabadulásnak* hívta. Ez ekképp konstituálódó, a politikai nyomást is túlélő korszakolás *koalíciós időszaknak* nevezte az 1945 és 1948 közötti három évet, ezzel utalva a demokratikus változásokra, pontosabban

⁶⁸⁶A Csehszlovákiából kiutasított református lelkészek és segédlelkészek (SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3228.) és a Faluszeminaristák találkozójára meghívandók névsora (SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3146.) alapján. Egy véletlen névegyezésre (Kovács Lajos) Kovács Lajos volt abaújnádasi lelkész unokájával, Kmecs (Tömösközy) Teodórával történt levélváltásom nyomán derült fény. A volt faluszeminarista Basky István (A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881.) országosan első kinevezéséről tudósít a *Felvidéki Újság* is: „Hidasnémetiből jelentik, hogy Alsólác, Felsőlác, Buzita és Reste községek egyesített református egyházainak új lelképásztorát, Basky Istvánt beiktatták parókiájába.” (*Az első református lelkészbeiktatás a felszabadult felvidéken*, *Felvidéki Újság*, 1939, ápr. 18, 5.)

⁶⁸⁷A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881.

⁶⁸⁸Magyar Néprajzi Lexikon. Beke György szerint „a magyar szellemi élet sztálinista eltorzulását legkeservesebben a költészet és a szociográfia sínylette meg. A versírás azzal, hogy jelszavakká hígították, a szociográfia azzal, hogy lényegében eltüntették.” BEKE György, *Lejárt-e az írói szociográfia órája = Egy műfaj válsága? Tanácskozás az írói szociográfia múltjáról és jövőjéről*. Kolozsvár, 2001. október, gondozta: BEKE György, Magyar Napló, Bp., 2002, 51.

arra, hogy ez az időszak volt *a demokratikus berendezkedésű Magyarország ígérete*. E tézis szerint „a demokrácia vagy pártidiktatúra kérdése 1945-ben még nem dőlt el, a koalíciós időszaknak és küzdelemnek volt tétje.”⁶⁸⁹ Az 1945 és 1956 közti éveket Rákosi Mátyás személye mentén definiálni igyekvő monográfia szerzője ezzel szemben már 1945-től „szovjet protektorátus”-ként tekint az országra. Eszerint „ha csak egy kicsit is közelebből, részletesebben pásztázzuk a vizsgált terepet, akkor 1945–1947 között például a politikai nyilvánosság előtt zajló demokratizálódás közepette zajlik a kulisszák mögött, rejtőzködve érvényesített presztalinizálás.”⁶⁹⁰ Nehéz helyzetben van tehát a kutató, aki „fogást szeretne találni” a második világháború vége és a Kádár-rendszer létrejötte közti időszakon (az 1956-os eseményeket itt most nem is érintve), méghozzá úgy, hogy eredményeit ne fűzze utólagos tudás alapján kirajzolódó folyamattá. Társadalomtörténeti szempontból mindez súlyos kérdéseket vet fel: miképp tekintsünk az ágensek által megtapasztalt történésekre, ha az események mozgatórugóiról a nagy többségnek nem volt tudomása? Mit tekintsünk kanonizálható (?) történelemnek: az utólag „kulisszák mögé” pillantó történész (a dolgok alakulása szempontjából lényeglátó) megállapításait, vagy a kortársak akkori tudását, ebből fakadó viselkedését?⁶⁹¹ Magam ehelyütt a források szoros olvasata és a kortárs („naiv”) perspektíva mellett tettem le a voksot, mivel az országos politikatörténeti folyamatok feltárása, ezek nemzetközi viszonyok közt való pozicionálása nem lehetett feladatom.

A második világháborút követő átalakulás egyik alappillére – egyben a falvak életét leginkább meghatározó intézkedés – az 1945 márciusában kihirdetett 600/1945. számú földreformrendelet volt. A volumenében jóval az első világháborút követő Nagyatádi-féle földreform fölé növekedés jelentős mértékben enyhítette a birtokmegosztás aránytalanságait: „1941-es adatokhoz viszonyítva 46%-ról 17%-ra esett a földnélküliek aránya, a törpe- és kisbirtokos paraszti rétegé 47%-ról 80%-ra emelkedett, s a gazdagparaszti csoportok aránya 7%-ról 2,9%-ra csökkent.”⁶⁹² Ugyanakkor „a mezőgazdasági munkások 52, a gazdasági cselédek 47, a törpebirtokosok 44%-a nem kapott földet, nem is szólva a kisbirtokosokról.” A cselédeknek juttatott birtok éves termőértéke átlagban nem érte el az egykori konvenció értékét, a reform kivitelezését telepítési kísérletek tették nehezkessé és

⁶⁸⁹ LITVÁN György, *A koalíciós korszak*. RubiconOnline.

⁶⁹⁰ GYARMATI György, *A Rákosi-korszak: rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*, Bp., ÁBTL–Rubicon, 2011, 24.

⁶⁹¹ Érdemes megfontolni, hogy „a történelmi esemény, amely sohasem pontszerű történet, hanem olykor kaotikus eseményepizódok együttese, a retrospekció távlatában ölti csupán magára a teleologikus meghatározottság jellegét. A történelmi eseményt alkotó cselekedetek emellett valamelyest hosszabb időtartamban fejtik ki a hatásukat. Végül: az eseményt átélő, személyesen megtapasztaló történelmi aktorok tudhatják is és nem is, hogy mit éltek át, amikor történelmi idők jártak.” GYÁNI Gábor, *A történelmi esemény fogalma*, Magyar tudomány, 2011/11, 1332.

⁶⁹² VALUCH Tibor, *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*, Bp., Osiris, 2001, 188–191.

napirenden voltak a túlkapások is. A földhiányból adódó viták, visszaélések és önkényes földfoglalások Zemplénben sem voltak ismeretlenek. A rendezés során itt 373 földbirtokot vettek igénybe, mintegy 125 920 kat. hold területen, bár ennek csupán egy részét osztották ki az igénylők közt.⁶⁹³

Az elsősorban politikai–társadalmi célzatú földreform ezúttal sem párosult szélesebb körű agrárreformmal, a negyvenes évek végén pedig megindult a kommunista párt által indítványozott, egyre agresszívabb kollektivizálási program. Hangsúlyozni kell, hogy az új birtokosok – érdekeltté válva a termelésben – minden talpalatnyi földet megműveltek, ezzel csökkentve a fenyegető közélélezési problémákat. Összességében azonban a földreform következtében „jelentősen csökkent a mezőgazdaság ártermelő képessége”, a változások pedig nem eredményezhették a birtokos parasztság hosszú távú gazdasági, társadalmi, politikai megerősödését.⁶⁹⁴

A nehézségek következtében „amennyire meghatározó volt a parasztság jelentős részének földéhsége az 1945. évi földosztáskor, néhány évvel később annyira jellemzővé vált a földbirtoklás által okozott gond, ami az agrártársadalom többségének hátrányos helyzete és a kollektivizálás kényszere nyomán keletkezett. A sajátosan racionális falusi társadalmi kontroll is lényegesen átalakult, így az éppen aktuális párt- és agrárpolitikának úrbetöltő szerepe lett. 1948-tól a mindenekfelett álló célkitűzés az volt, hogy a »szocializmus« vidéki felépítését – az életszínvonal felemelésének ígérete mellett – a termelőeszközök »társadalmasításával« minél inkább előre vigyék.”⁶⁹⁵ Ez vezetett a kollektivizálás első, összességében sikertelen hullámához (1948–1953) Magyarországon.⁶⁹⁶ Az állami erőszak a hadigazdaság mindennapjait megtapasztalt paraszti közösségek számára azonban önmagában még nem jelentett volna újdonságot. A kommunista párt agrárpolitikájának „azért lett még megrázóbb jelentősége a falusi társadalom számára, mert az a fizikai erőszakon és terrorizáláson túl összekapcsolódott a koncentrált egyház- és vallásellenességgel”, sőt éppen utóbbival vette kezdetét a falusi közösségek szétzilálása.⁶⁹⁷

Tehát a faluszeminárium által óhajtott változások helyett éppen a „hagyományos világ

⁶⁹³ A későbbi Borsod–Abaúj–Zemplén megye viszonylatában 409 500 kat. hold területet vettek igénybe, amiből 214 000 kat. holdat osztottak ki. *Borsod–Abaúj–Zemplén megye története és legújabb kori adattára...*, 180–183.

⁶⁹⁴ GUNST Péter, *Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989)*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006, 121–123. A földreform politikatörténeti vonatkozásaihoz (Kerék Mihály személyén keresztül): BALÁZS Gábor, *Akinek a mezőgazdaság volt a hivatása: Kerék Mihály pályájának rövid ismertetése*, Agrártörténeti Szemle, 2010/1–4, 185–192.

⁶⁹⁵ Ö. KOVÁCS József, *A kollektivizálás „szocreál” kontextusai Magyarországon (1948–1953)*, Aetas, 2009/4, 34.

⁶⁹⁶ A kollektivizálás első hullámához: SZAKÁCS Sándor, *A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956 = A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig...*, 330–337.

⁶⁹⁷ Ö. KOVÁCS, *A kollektivizálás „szocreál” kontextusai...*, 36.

alkonya” következett be a parasztság életében.⁶⁹⁸ Ezt a „fényes szellők” idején még nem lehetett előre megjósolni, ám már maga a földreform sem csapódott le egyértelműen pozitívan a kollégium falain belül. Ennek oka, hogy 1945 előtt éppen a főiskola (jobbára bérbe adott) ötezer holdas nagybirtoka tartotta el az intézményt, amiből a rendelkezés nyomán 200 hold, majd annak elvétele után csupán egy tanya és némi szőlőbirtok maradt meg a kollégium kezelésében. Az intézmény így rendkívül nehéz anyagi helyzetbe került, mely szükségessé tette a szupplikáció intézményének felélesztését is. A diákok a hitsorosok közt végzett – a hatalom által egyre gyanakvóbban kezelt – gyűjtései a kollégium pénztelenségén voltak hivatva segíteni.⁶⁹⁹

A faluszeminárium 1945 utáni körülményeinek megértéséhez néhány mondatban célszerű kitérni a koalíciós időszak művelődéspolitikájának néhány alapvonására is. A berendezkedő új államhatalom a front átvonulása után azonnal megkezdte reformpolitikáját az oktatásban, aminek következtében a Horthy-korszakot meghatározó, a nép oktatását patriarchális alapokra helyező „népművelést” a népnevelést egyenlő felek partnerkapcsolataként felfogó, vitakultúrát és a megbeszéléseket preferáló „szabadoktatás” váltotta fel. Megjegyzendő, hogy az Országos Szabadművelődési Tanácsnak – mint „iskolán kívüli nevelési munkatárs” – tagja volt Újszászy Kálmán, de tanácskozásokat is többször tartottak a Bodrog-parti városban (sőt, Zemplén megyének volt a főváros mellett egyedül szabadművelődéssel foglalkozó folyóirata).⁷⁰⁰

A szabadoktatás intézményi háttéréül jött létre a Magyar Népi Művelődési Intézet (MNMI), mely kifejezetten a parasztfiatalok művelődésének felkarolását és a feladatok országos koordinálását tűzte zászlajára. Létrehozását Keresztury Dezső, az Eötvös József Kollégium igazgatója, 1945 és 1947 között vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelte el 1946-ban, elnökévé pedig Illyés Gyulát nevezték ki. „Illyés *Kiáltvány a parasztság művelődése ügyében!*” című röpiratában foglalta össze az Intézet létrehozásának és működésének stratégiai céljait. »A Györffy-kollégiumok, a népi főiskolák egyetemi szintű egyesítését terveztük – emlékezett vissza később az alapítás körülményeire és indítékaira Illyés Gyula –, azzal a Népi Művelődési Intézettel, amelynek falvankénti megszervezését Németh László s jómagam már meg is kezdhettük. Afféle plebejus Eötvös-kollégium lett volna, de annál is nagyobb, az azénál is hatalmasabb telepen.«⁷⁰¹ Az Intézet titkára Gombos Imre, igazgatója pedig a volt Eötvös-kollégista (és sárospataki tehetségmentő) Harsányi István

⁶⁹⁸VALUCH, i. m., 188–191.

⁶⁹⁹A felújított pataki szupplikáció emberközeli, szórakoztató, ugyanakkor a politika árnyoldalait sem elhallgató történetéhez: BILKAY, LACZKÓ, *Szupplikáció...*

⁷⁰⁰Lásd: SZATHMÁRY Lajos, *A szabad művelődés korszaka 1945–1949*, Kultúra és Közösség, 1977/1, 5–33.

⁷⁰¹Idézi: DOMOKOS Mátyás, *A Magyar Népi Művelődési Intézetről*, Holmi 2006. (18. évf.) 4. sz. 501–503.

lett. Újszászy Kálmán neve e szervezetnél sem kerülhető meg, mivel *A Magyar Népi Művelődési Intézet kis tanulmányai* című ismeretterjesztő sorozat épp az ő, faluszemináriumot bemutató füzetével kezdődött. Az eredetileg előadásként elhangzó szöveg közlésének célja, hogy „a bevált sárospataki kezdeményezéshez hasonló munkaközösségek megszervezésére” hívja fel az olvasók figyelmét, kérve egyben őket gondolatébresztő hozzászólásaik megtételére a szerkesztőség felé.⁷⁰² Mivel Újszászy egy további füzetrel szerepelt az összesen tíz számot megélt vállalkozásban, eggyel–eggyel pedig Rácz István és Barsi Ernő, láthatóan fontos szerepet játszottak az MNMI életében a pataki kötődésű értelmiségiek. Ez nem meglepő, mivel az intézet „mindenestül a népi írók körében kialakult ideológia és kulturális politika képviselőjeként, egyszersmind kezdeményező, aktív harcosként lépett a fiatal magyar népi demokrácia koalíciós korszakában” a társadalompolitika, közelebbről a művelődéspolitikai küzdőterére. Az intézmény pártolta a különböző népi kezdeményezéseket, népfőiskolákat, szabadiskolákat, ám legintenzívebb kapcsolata éppen a sárospataki Szabadművelődési Akadémiával alakult ki.⁷⁰³

A szabadiskolák létrejöttét az 5000/1946. sz. miniszteri rendelet tette lehetővé, célja, „hogy a végzett hallgatók munkahelyükön maradva állják meg jobban a helyüket, ott legyenek értékesebb emberek. Éppen ezért semmiféle állás elnyerésére jogosító bizonyítványt nem ígértek és nem adtak a végzett hallgatóknak. A szabadiskolák alsó-, közép- és felsőfokúak lehettek. (...) Létesíthető volt ún. Szabadművelődési Akadémia, tájegységenként, szabad művelődési munkatársak képzésére, egyes munkaágak kikísérletezésére, illetve alkalmi célokra. (...) Szabad Művelődési Akadémia csak egy nyílt: a Sárospataki Szabad Művelődési Akadémia.” Az akadémiát Zemplén megye felügyelője szervezte meg a régi Rákóczi-várban, igazgatója pedig Rácz István lett, aki tulajdonképpen a nagyhatású sárospataki népfőiskolai tanfolyamot fejlesztette előbb népfőiskolává, majd „akadémiává”.⁷⁰⁴

⁷⁰²ÚJSZÁSZY, *A sárospataki főiskola faluszemináriuma...*

⁷⁰³HARSÁNYI István, *A Magyar Népi Művelődési Intézet: 1946–1948. Történet és dokumentumok*, Országos Közművelődési Központ, 1988, 105–106. Keresztury Dezső lemondása után utóda, Ortutay Gyula „a radikális átszervezését tervezte, mert véleménye szerint nem volt szükség a magyar parasztság, a magyar falu művelődésének biztosításához speciális intézetre.” Az MNMI 1948. október 13-án meg is szűnt. *Uo.*, 124–128.

⁷⁰⁴Rácz István (1908–1998) A tőketerebesi (Trebišov) jegyző fia a húszas évek elején került a sárospataki gimnáziumba, ahol kitűnt klasszikus irodalmi érdeklődésével, így érettségije után a budapesti bölcsészkar hallgatója – és az Eötvös Kollégium lakója – lett. A harmincas évek elején a fővárosban tanított, ám 1933-ban politikai okokból letartóztatták, egy évig börtönbe zárták. A következő évben Csehszlovákiába emigrált, ahol baloldali lapoknál lett újságíró és műfordító (1934–1937). A müncheni egyezmény után Csehszlovákiából is menekülnie kellett, új hazájának Finnországot választotta (1939). Fényképezni kezdett, szabadúszó fotóriporterként dolgozott, többek között a „téli háborút” is megörökítette. Finnországban megházasodott, majd a világháború után feleségével hazatért és ismét írással, műfordítással foglalkozott, továbbá Sárospatakon – finn mintára – népfőiskolát szervezett, valamint művészotthont és múzeumot alapított. A fordulat éve (1948) után állása megszűnt, a Népi Egyetemet felszámolták. 1956-ban ismét Finnországba költözött, ahol régészeti, művészettörténeti emlékeket fotózott és publikált. A hatvanas években öt évig Svájcban is dolgozott, itt 21 különféle könyvben látnak napvilágot felvételei, de műfordítóként is ténykedett. Könyveit több nyelvre

Az 1945 után három hónapossá bővülő népfőiskola több ponton kapcsolódott a faluszemináriumhoz. Mindenekelőtt a toborzást elsősorban Újszászy Kálmán hajdani tanítványai, vagyis azok a már a régióban pásztoroló lelkészek végezték, akik annak idején a faluszeminárium tagjai voltak. A kollégiumba érkezett népfőiskolások használták a munkakör néprajzi-népművészeti gyűjteményét, az előadások pedig a faluszeminárium helyiségében, „a Nagykönyvtár alatt egy bolthajtású szobában folytak.” Továbbá, a népfőiskolások (hazatérve falujukba) vitték magukkal a faluszeminárium „kölcsonkönyvtárát, mégpedig nemcsak azzal a kérésünkkel, hogy ezt ők maguk olvassák el, hanem hogy legyenek gazdái e könyvesládikáknak, s adják kölcsön minél több barátjuknak, ismerősüknek.” –mutat rá Rácz egyrészt a faluszeminárium (és az egykori faluszeminarista lelkészek) élő kapcsolatára a népfőiskolával, másrészt a népfőiskolások küldetésére.⁷⁰⁵

Ugyanő a népfőiskolából kinövő, szerinte eredetileg „Népegyetemnek” szánt Szabad Akadémia alapötletét Szabó Zoltán professzortól eredeztette (akinek hosszas kálváriája éppen ezekben az években kezdődött el).⁷⁰⁶ Rácz meglátása szerint a két „egymástól lényegében különálló” részre, vagyis a téli (a népfőiskola folytatásának tekinthető) és a nyári (egyhetes) foglalkozásokra bontható akadémia még „kezdeti állapotban” volt 1947 nyarán,⁷⁰⁷ ám kapcsolatát az MNMI-vel éppen annak igazgatója, Harsányi István erősítette meg: „Legintenzívebb kapcsolatunk (...) a pataki Szabadművelődési Akadémiával alakult ki. Pataki kapcsolataink gyökere az, hogy Rácz Istvánnak Patakon a gimnáziumban, majd az Eötvös-kollégiumban is osztály-, illetve évfolyamtársa és barátja voltam” –hangsúlyozta a kapcsolat alapjait Harsányi.⁷⁰⁸ Rácz pedig egy hozzá írt levelében épp a faluszeminárium szerepét kiemelve sürgette a lelkészek bevonását a szabadművelődési munkákba. Mint írta: „te magad is tudod, hogy hála a másfél évtized óta folyó faluszemináriumi s egyéb hasonló szellemű munkáknak, a fiatalabb lelkésznevezésekben Pataknak már van egy olyan gárdája,

lefordították és szinte valamennyi több kiadásban jelent meg. Önéletrajzi regénye (RÁ CZ, *A semmi partján*...) és a Magyar Fotóművészeti Alkotócsoporthoz Országos Szövetségének honlapja alapján. (Internet.)

⁷⁰⁵RÁ CZ, *A semmi partján*..., 429–432. Egy hajdani népfőiskolás visszaemlékező szavaival: Újszászy Kálmán „a faluszemináriumi munkán keresztül tudatosította bennünk a néphagyomány jelentőségét, fontosságát és a megőrzés felelősségét. (...) Ennek a felismerésnek a hatására kapcsolódtam be az 1950-es években a Néprajzi Társaság önkéntes gyűjtőmozgalmába, s így a néphagyomány ápolása szinte életprogramommá vált. A pataki faluszemináriumi munka tapasztalatai alapján kezdtem hozzá szülőfalum néprajzi és helytörténeti hagyományainak gyűjtéséhez és feldolgozásához.” KOVÁ CS Károly, *Emlékeim Újszászy Kálmán professzor úrról = Újszászy Kálmán emlékkönyv*..., 551–552.

⁷⁰⁶RÁ CZ, *A semmi partján*..., 434. és: Az 1947. július 8–10-iki faluszemináriumi találkozó jegyzőkönyvei. Rácz István előadása (Megbeszélés az új pataki népi munkákról) = Adalékok a Sárospataki Főiskola Faluszemináriumának 1947. július 8–10. napjain Sárospatakon tartott találkozásához. SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 78. A szerény elnevezésű irat tulajdonképpen a háromnapos rendezvény részletes (az előadásokat, illetve egyes esetekben az azt követő hozzászólásokat is tartalmazó) jegyzőkönyve.

⁷⁰⁷Uo.

⁷⁰⁸Mindennek alátámasztására az 1947. nyári, nagyszerű sárospataki Szabadművelődési Akadémiai Napokat említette a szerző, ahol a 34 résztvevő közül 19-et az MNMI delegált. HARSÁ NYI, *A Magyar Népi*..., 105–106.

akikben megvan a szolgálni való hajlam, de megvan a népi művelődés nagy kérdései iránti fogékonyság és tájékozottság is ahhoz, hogy megfelelő vezetés, támogatás mellett jó munkát végezzenek.”⁷⁰⁹

Ezek az erős pataki kötődéssel bíró, népi szellemiségű intézmények sok szempontból hatással voltak a faluszemináriumra és mindez fordítva is igaz. Az MNMI fő kapcsolattartási módszere vidéki szervezeteivel a körlevél volt, mely természetesen még ugyanúgy nem jelenti feltétlenül a faluszeminárium hatását, mint ahogy a „kiszállások”-nak nevezett vidéklátogatások rendszere sem (melyek közül az első Illyés Gyula és Németh László sárospataki kocsitúra volt). Az Intézet kiterjedt, a megszűnés időszakában mintegy kétszáz egységet (ládát) kitevő vándorkönyvtár akciója azonban nemcsak jellegében hasonlított a szeminárium gyakorlatára, de vállalta is annak örökségét. „Példaként ott volt előttünk a sárospataki faluszeminárium vándorkönyvtár-mozgalmának tapasztalata” –emlékezett Harsányi, kiemelve még egy jászberényi akciót is.⁷¹⁰ A kulturális háttér összefüggéseinek felvázolása után a faluszemináriumi munkát tekintem át 1945-től a teológia bezáratásáig, 1951-ig.

II.3.2. „A konszolidáció ideje” (1945–1947)

A szeminaristák megcsappant létszáma, Újszászy rektori elfoglaltsága, majd a hadi helyzet és annak következményei (rövidített tanévek, fogság, a közbiztonság és a tömegközlekedés hiánya) miatt 1944 nyaratól 1946 őszéig a faluszeminárium „csökkentett üzemmódban” működött, ám nem szünetelt. Bár az önképzőkörnek éppen a gerincét, vagyis a szerda esti összejöveteleket és a kiszállásokat kellett nélkülöznie (a körlevelek mellett), ez a helyzet mintegy módot adott a belső: gyarapító, állagvédő és rendszerező munkák elvégzésére. Mindezt elősegítette, hogy a faluszeminárium gyűjteményei jobbra sértetlenül vészték át a frontot, sőt adományok és a főiskola segítségével még gyarapítani is tudták ezeket. A kollégium által biztosított gépirónőnek köszönhetően megkezdődött a népfőiskolások jegyzeteinek legépelése, fejlődött az újság- és cikkgyűjtemény, a kéziratgyűjtemény és – hála Csomár Béla adományának – sikerült lerakni a kisnyomtatvány gyűjtemény alapjait is. A tárgyi néprajzi gyűjtés terén új „kincs”, Bodnár István hagyatéka került ekkor Sárospatakra, mely gyűjtemény az ostrom alatt agyongyötört budai Vérmezőn maradt meg teljes épségben. Csupán a fényképgyűjtemény rendszerezése stagnált jó ideig kartonhiány, pontosabban a háború utáni irreális papírárak miatt. A vándorkönyvtárak közül

⁷⁰⁹Rác István 1946. aug. 6-án kelt levele Sárospatakról Harsányi Istvánhoz. Idézi: *Uo.*, 199–206.

⁷¹⁰*Uo.*, 44. és 75–83.

mindösszesen egy esett áldozatul a hadi eseményeknek (Józsefmajorban), ám ládája ennek is megmaradt, így már 1945/46 telén kiadták használatra a gyűjteményeket. Mindezek a fejlemények – a közelet demokratizálódásával egy időben – körvonalazták a faluszeminárium átalakítását, kibővítését és egy „tájmúzeum”, vagy „tájintézet” alapításának szükségességét.⁷¹¹

A korhangulat valóban bizakodásra adott okot. A politikai paletta kibővülése, a háború alatti fojtott közelet megélénkülése és a kollégiumnak mégoly fájdalmas földreform gyors megvalósulása Sárospatakon is elfeledtette az ország romokban heverő gazdasági helyzetét, a várható (újabb) megalázó békét és az „itt feledkezett” szovjet csapatokat (illetve azok viselkedését).⁷¹² A szanálás érdekében született meg az újjáépítésnek, a háborús károk sújtotta magyar gazdaság talpra állításának hároméves terve 1947-ben, s ennek helyi megnyilvánulásaként a sárospataki főiskola hároméves terve is, még ugyanebben az esztendőben. Az Adattárban fellelhető dokumentum alapján megalapítható, hogy pataki viszonylatokban mindez egyrészt szintén a háborús pusztítás helyreállítását, másrészt a kollégium új intézményeinek (általános iskola, kertészeti és szőlészeti középiskola, leányinternátus, Erdélyi János népi kollégium) megerősítését irányozta elő. Mindemellett, a főiskola célja „a faluszeminárium továbbfejlesztésével Hegyalja és Bodrogköz népi vonatkozású kultúráját tudományos alapon feldolgozni, az iskolán kívüli népművelést szolgálni”. Látható tehát, hogy a (még régi elnevezésével illetett) megújulás egyik kollégiumi bástyájának épp a faluszemináriumot szánták az illetékesek, azt a szemináriumot, melynek „nagy lendülettel működő életének pusztán anyagi akadályai” voltak – az irat szerint legalábbis.⁷¹³

Az 1946/47-es tanévben már „sikerült megindítani a teológusifjúság érdeklődő tagjait a régi bevált módszer alapján bevonó munkásságot is”, bár a „félreértésekre okot adható kiszállások” még szüneteltek ebben az évben. Újjáéledtek viszont a szerda esték, melyből a 8–11 fős „kis mag” az első félévben négyet, a másodikban hetet tartott meg. Ezeken az újabb faluirodalmat tárgyalták meg a résztvevők, „ugyanazzal a nevelői célzattal, amint ezt régebben is” tették. A gyűjtemények bővülése töretlen volt, talán érdemes megemlíteni, hogy a tárgyi néprajzi gyűjtemény ekkor gazdagodott Deák Geyza hagyatékának „néhány szebb darabjával”. A gyűjtéseket már nemcsak a seminaristák folytatták, hanem a népfőiskolások és a frissen alakult Szabad Művelődési Akadémia növendékei is, „aminek ellenében viszont

⁷¹¹ÚJSÁSZY Kálmán, *Beszámoló a faluszeminárium munkájáról a legutolsó körlevél megjelenése (1944. nyár) óta* = Adalékok... SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 78.

⁷¹²1945, mint valódi „felszabadulást” hangsúlyozta Újszász is később. *"Hit, haza, emberiség"*: KOLTAY Gábor beszélgetése Újszász Kálmánnal = *Újszász Kálmán emlékkönyv...*, 47. Ugyanakkor 1945-ös közigazgatói jelentésében inkább a nehézségek miatti aggodalom dominál. *Napról napra. Közigazgatói jelentés* = *Újszász Kálmán emlékkönyv...*, 157–163.

⁷¹³A sárospataki református főiskola hároméves terve. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3529.

könyvtárunk és egész munkánk rendelkezésükre állott azoknak” –írta a szeminárium vezetője,⁷¹⁴ aki mindhárom intézeti ág (gimnázium, teológia, tanítóképző) munkába való bevonásáról is tudósított. Hogy mindez nem maradt frázisok szintjén, bizonyítja, hogy a Vallás- és Közoktatási Minisztérium (VKM) egy díjazott segédlelkész, Román Jánost bocsátotta „1947. január 1-től a szemináriumi munka rendelkezésére, a szabadművelődési ügyosztály pedig kétezer, a népi művelődési intézet ezen felül pedig háromszáz forint segélyben” részesült. A Román János, illetve Géczy Antal és Szentimrei Mihály teológusok nyomán lendületet vett gyűjtő- és rendszerező munka mellett új feladatok is vártak a növendékekre; ilyennek tekinthetjük a „táji annalesek” tervét,⁷¹⁵ illetve az „utcai iskolát”. Összességében – Újszászy Kálmán megfogalmazása szerint – ez a munkaév „a konszolidáció ideje lett”.⁷¹⁶

Részleg	1944 (db)	1947 (db)
A faluszemináriumi könyvtár állománya	1276	1614
Kézirattár	19	43
Tárgyi néprajzi anyag	827	867
Fényképgyűjtemény	1333	1333
Újságcikkgyűjtemény (kisnyomtatványokkal)	441	730
Népköltési gyűjtemény	4752	6174
Néphagyomány gyűjtemény	-	207

22. ábra. A faluszemináriumi gyűjtemény gyarapodása 1944 és 1947 között.⁷¹⁷

A szeminárium jól érzékelhetően osztozott az ország problémáktól függetlenül is optimista jövőképében és (több szinten) tervezte, várta a jövőt. Mindezt alátámasztani látszik Újszászy részletes tervezete a faluszeminárium feladatairól, melyben egyúttal egy regionális kutatóközpont kontúrjait is körvonalazta a professzor – aki ugyanakkor nem először készített szemináriumi munkaprogramot. Mint láthattuk, már 1934-ben „ötéves tervvel” állt elő, s vélhetően elsősorban nem rajta múlt megannyi gondolatának torzóban maradása.⁷¹⁸ Talán épp ezzel a hiányérzettel okolható, hogy 1947-es lelkesült írása elején leszögezi: ezúttal

⁷¹⁴Jelentés a faluszeminárium 1946/47. tanévi működéséről. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2816. Ugyanakkor mindezt árnyalja egy 1948 januárjából fennmaradt szemináriumi könyvtárrend, melynek első pontja szerint „a faluszemináriumi könyvtár a Sárospataki Főiskola Faluszemináriumának szakkönyvtára. Mint ilyen, elsősorban a mindenkor faluszemináriumi növendékek között végzett nevelői munka célját szolgálja. Mások csak a könyvtár vezetőjének esetről-esetre adott külön engedélyével használhatják.” A Sárospataki Főiskola Faluszemináriumának könyvtári szabályzata. 186/1947–48. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2828.

⁷¹⁵A vidékre vonatkozó történelmi események gyűjteményének szánták.

⁷¹⁶SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2816. és ÚJSZÁSZY, *Beszámoló...* = Adalékok... SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 78.

⁷¹⁷ÚJSZÁSZY, *Beszámoló...* = Adalékok... SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 78.

⁷¹⁸A sárospataki református főiskola faluszemináriumi munkájának feladatai és célja (1934). SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2496.

„feladatokról van szó, nem tervekről”, melyek könnyen füstbe mehetnek.⁷¹⁹ Előadásának apropója a faluszeminaristák 1947-es találkozója volt. A rendezvényen a kilencven meghívott közül mintegy hatvan fő jelent meg, ami mutatja a másfél évtizeden keresztül lelkiismeretesen küldött körlevelek hasznosságát. A háromnapos összejövetel előadásai három témakör köré csoportosultak: a résztvevők megismerkedhettek a faluszeminárium helyzetével, az új országos művelődési intézményekkel és a falu időszerű művelődési kérdéseivel is.⁷²⁰ A rendezvény gerincét az előadások jelentették, közülük is kiemelkedtek a szemináriumvezető referátumai.

A faluszemináriumi nevelői szándék kidomborítása nem jelent újdonságot az említett tervezetben (*A szeminárium /jövő/ feladatai*), ám a „propagálásnál” már a három intézeti ág és a népfőiskola bevonásán túl a regös munka, Szabadművelődési Akadémia, a Kertészeti és Szőlészeti Középiskola, a szerveződő „parasztseminárium”,⁷²¹ sőt a római katolikus polgári iskola szorosabb bevonását is sürgette a szerző.⁷²² Mindemellett vidéken: Ricsén, Tokajban, Szerencsen, Szántón, Gönczön, Pálházán, Újhelyen és „szerte az országban” kis gyűjtemények alapítását indítványozta,⁷²³ melyekből kinőhetnek majd a falumúzeumok, az „igazi” Nemzeti Múzeum alapjai, a vidék és a város közti kulturális távolság csökkentését szolgálendő. A szerző (egy későbbi írása) szerint „ha ezt elmulasztjuk, népi gyökereinktől elszakítottan nem marad más számunkra, mint a lassú megsemmisülés.”⁷²⁴ Újszászy kiemelte, hogy a szeminárium célja egyben a „Patakon és a tájban folyó népi munkák háttérének kiépítése”, vagyis a gyűjtemények további fejlesztése, hogy hasonlóan hasznos adatbázist építsenek ki a későbbi kutatók számára, mint ahogyan az a – tervezetben hivatkozott – századelős gyűjtés nyomán történt.⁷²⁵

⁷¹⁹ÚJSZÁSZY Kálmán, *A szeminárium (jövő) feladatai* = Adalékok... SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 78.

⁷²⁰Adalékok... SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 78. és Az 1947. évi július 8-tól 10-ig tartandó faluszemináriumi találkozó programja. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2819.

⁷²¹A parasztseminárium célja, „hogy a paraszteleforma mellett döntött 18–40 éves, tanulni vágyó parasztembereket hívna be szemináriumszerű foglalkozásra”, „kultúr-milió” teremtése céljából. „Vezető és kiemelkedő személyiségek tartanak előadásokat számukra. A hallgatóság kéthetenként változna, hullámszerű.” Az 1947. július 8–10-iki faluszemináriumi találkozó jegyzőkönyvei. (Jegyzőkönyv) Dr. Harsányi István előadása (*A magyar népi művelődési intézet munkája*) = Adalékok... SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 78.

⁷²²A pataki kollégium nyitását a katolikus egyház felé Illyés Gyula is megerősítette, aki említett, a cigándi és tokaji partikulát előkészítő, Németh Lászlóval megtett útja alkalmával megjegyezte, hogy a reformátusok „itt jobban mozogtak”, összefogtak még a katolikus plébánosokkal is. (Idézi: HARSÁNYI István, *A Magyar Népi Művelődési Intézet (Történeti áttekintés és dokumentumok)*, Kultúra és közösség, 1982/4, 21.) Németh egyébként is elismerő véleménnyel volt Patakról és a faluszemináriumról: „a hegyen ülő kis iskolaváros, a gyönyörű táj, a faluszemináriumot fenntartó tanárok, diákok nemcsak munkaszobát ígértek, de burokul köré egy kis művelt magyar meleget is.” –írta egy 1948-as látogatása kapcsán. (NÉMETH László, *Homályból homályba II.*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1977, 105.)

⁷²³ÚJSZÁSZY, *A szeminárium...* = Adalékok... SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 78.

⁷²⁴*A Sárospataki Főiskola Faluszemináriumának 1946–47. évi körlevele. (Körlevél, 1946/47)* = Adalékok... SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 78.

⁷²⁵ÚJSZÁSZY, *A szeminárium...* = Adalékok... SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 78.

Ricsén még a falumúzeumoknál is nagyobb tervek szötte az MNMI, mely olyan „tájkultúrás tanítóképző” alapítását szeretne volna elérni, ahol a környékbeli fiatalok szerezhettek volna a helyi viszonyokhoz mért tanítói oklevelet. A ricsei „tájtanító intézet” végül nagy nehézségek árán – és Harsányi kitartásának köszönhetően – 1947 tavaszán meg is alakult, ám egy évet sem élt meg; beolvadt az pataki anyaintézetbe. Mindazonáltal megemlítendő, hogy szükségességét épp a faluszemináriumi munkatervvel próbálták bizonyítani, mely kiemelte Ricse regionális központi szerepét. További kapcsolat, hogy bár az egy vizsgaalkalmat megélt intézmény tanulói elég gyenge eredményeket produkáltak, ám történelemből és német nyelvből az országos viszonylatban működő öt tájtanítóképző közül ők teljesítettek a legjobban. Ezeket a tárgyakat Rózsai Tivadar felvidéki menekült, volt faluszeminarista – ekkor semjéni lelkész – tanította nekik.⁷²⁶

Visszatérve a faluszemináriumi munkatervre, természetesen kulcsfontosságú feladat volt „a szemináriumon belül a kutató, rendező és feldolgozó munka megszervezése és a kutatási terület körülhatárolása”. Utóbbi, irányultságát tekintve szociológiai–szociográfiai, történeti, művelődési, tájrajzi és néprajzi megközelítéseket jelentett, földrajzilag pedig (egyre bővülő spektrumú körként) Sárospatakot, a faluszeminárium hagyományos munkaterületét (Hegyköz, Hegyalja, Bodroghöz), „Kelet–Tiszáninnen”-t, valamint a magyarlakta régió határon túli területeit és az amerikai magyarság lakóterületét. Nem meglepő, hogy a fentiek

⁷²⁶HARSÁNYI, A *Magyar Népi...*, 61 és 227–230. A „nyári foglalkoztatásra az Intézet behívott kb. 10 most végzett tanítót” is Ricsére. (Jegyzőkönyv. Dr. Harsányi István előadása... = Adalékok... SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 78.) A másik kapcsolódási pont a tájtanító intézetek és a faluszeminárium között Kiss Géza kákicsi református lelkésznek a csányoszlói iskolába való – sikertelen – bevonásához kötődik. Kisst, az *Ormánság* című nagy hatású munka íróját az 1933/34-es tanévben meglátogatta egy dunántúli tanulmányútra induló faluszemináriumi csoport és úgy látszik, részben erre az emlékre apellálva próbálta őt mozgósítani több mint egy évtizeddel később az MNMI. Harsányi István 1946. novemberi levelében egy leendő ormánsági néprajzi múzeum alapjainak lerakására kérte fel az ekkor már igen beteges kutatót, az alapokhoz pedig (a tanítóképző intézet mellett) egy faluszeminárium megszervezését is ildomosnak tartotta volna. Mint írta, „olyanfélére gondolunk, mint amilyen a Sárospataki Református Főiskola Teológiai Akadémiája mellett működik dr. Újszászy Kálmán teológiai professzor vezetése alatt. Természetes, hogy ennek a faluszemináriumnak minden tekintetben az Ormánság, illetőleg a Dunántúl speciális problémáihoz kell igazodnia. A faluszeminárium megszervezésének minden részletkérdését tetszése szerint oldhatná meg Nagytiszteletű Úr.” (Harsányi István levele Kiss Gézának 1946. nov. 22-én. Idézi: HARSÁNYI, A *Magyar Népi...*, 207–209.) Kiss Géza azonban megromlott egészségi állapotára, más elfoglaltságaira, valamint a színvonalcsúszástól való (nem is teljesen alaptalan) félelmére hivatkozva elhárította a felkérést, melynek már alapkoncepciójával sem értett egyet. Figyelemreméltó gondolatmenete szerint a hirtelenszerűen, gazdaságilag képzett parasztság helyett félművelt tanítókat terepre küldő új oktatáspolitikai kontraszelekciójával átesett a ló túlsó oldalára és nemigen lesz képes felülmúlni az 1945 előtti népművelés eredményeit sem. Mindezek mellett Kiss hivatkozott az alapfeltételek hiányára is: „nekem könyvekre, segédeszközökre, egy nagy tervezet kidolgozására lenne szükségem ahhoz, hogy nyugodt lelkiismerettel ülhessek a katedrára. S utánanézni elsősorban a pataki faluszeminárium munkájának, módszerének, tárgyainak, eredményeinek.” –utalt a patakiak munkásságára a tudós lelkész. (Kiss Géza válaszlevele Harsányi Istvánnak 1946. dec. 10-én. Idézi: HARSÁNYI, A *Magyar Népi...*, 209–211.) Hasonlóan kritikus volt az MNMI ötleteivel kapcsolatban a faluszeminárium régi barátja, Turi Sándor paszabi iskolavezető tanító is, aki leveleiben érzékeltette kétségeit és Kisséhez hasonló koncepcionális aggályait: „Örülök a falu iránti nagy érdeklődésnek, de azt is tudom, hogy az édesanya nem mindig azért csókolgatja a gyermekét, mert nagyon szereti, hanem hogy ne sírjon. A szót meg könnyű kimondani, mert azt fekvő is megteheti.” –írta többek között. (Idézi: HARSÁNYI, A *Magyar Népi...*, Kultúra és közösség, 1982/4, 24.)

túl az egyházi vonatkozásokat külön hangsúlyozta a szerző, újdonságként hat viszont, hogy a korszellemnek megfelelően a várost és a gyártelepeket is beemelte a kutatásba. Újszászy – vélhetően érezve a fénykor legszembeötlőbb helyi hiányosságát – ismételten hangsúlyozta annak szükségességét, hogy a kutatómunka gyümölcsét minél többen publikálják adalékközlés, szaktanulmány és monográfia formájában. Az eredmények fő lelőhelye mindazonáltal természetesen az intézeti munkává kibővített faluszeminárium, amit tájmúzeummá alakítva kell az érdeklődők számára hozzáférhetővé tenni. A tájmúzeum meghatározásánál kiemelendő, hogy nemcsak néprajzi gyűjteményről lenne szó, hanem a régió „egész életére kiterjedő” gyűjteményről. Az intézeti munkát ugyanakkor, mely nemcsak „tudósképzőként”, hanem a helyi ifjúság bevonásával működne, „különleges jellege miatt egyformán támogatná az állam, az egyház és a főiskola.” – vélte igen optimistán Újszászy.⁷²⁷

Következő előadásában (*A szemináriumi munka és a volt szeminaristák*) a professzor kifejtette, hogy az egykori faluszeminaristák hálózatszerűen kiépülő kapcsolatrendszerükön keresztül egyre nagyobb szerepet kell kapjanak a szemináriumi munkában: egyrészt időnként el kell látogatniuk az Alma Mater-ba, hiszen – Újszászy szavaival – mintegy „élő monográfiaként” segíthetnék tapasztalataikkal a jelenlegi szeminaristákat, továbbá a kiszálló faluszeminaristák istápolása is rájuk hárulna. Ám mindemellett a konkrét gyűjtőmunkában, sőt a feldolgozásban, publikálásban való részvételüket is elvárta, hiszen a legkomplexebb problémákat (földreform, háború hatása, életmód, mentalitás változása) csak az értheti meg igazán, aki „folyamatos kiszálláson” van – és éppen ez, vagyis egy aktív, nyitott, művelt, népi beállítottságú vidéki intelligencia kinevelése volt eredendő célja a közösségnek. Ami a hangsúlyokat illeti, a professzor szerint „mindent párhuzamosan kell csinálni”, tehát a tudományos, „benti” munka nem válhat a faluvezetői hivatás rovására, főként, hogy egy falumúzeum létrehozása is a célkitűzések között szerepelt sok helyen.⁷²⁸ Ezért is emelte ki a szemináriumvezető 1947-es (két nappal a faluszemináriumi találkozót követően kiküldött) körlevelében, hogy mindenről másolatot kell készíteni, sőt, ha nincs mód írógéppel sokszorosítani a szöveget, a szeminárium ezt is magára vállalja (tetszőleges példányszámban), majd visszapostázza a faluba az iratot.⁷²⁹

Újszászy utolsó előadása (*Összefoglaló ismertetés a faluszemináriumi könyvtár 1945 óta begyűlt új szerzeményeiről*) a szeminárium könyvtárának gyarapodását tárgyalta az 1945-

⁷²⁷ ÚJSZÁSZY, *A szeminárium...* = Adalékok... SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 78.

⁷²⁸ ÚJSZÁSZY Kálmán, *A szemináriumi munka és a volt szeminaristák* = Adalékok... SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 78.

⁷²⁹ Ami a tartalmat illeti: „Célszerű volna az 1944 és 45 évek összefoglaló képét megrajzolni, úgy, ahogy az falutokban, vagy azon a helyen, ahol éppen tartózkodtatok lefolyt (...). Egy ilyen kis összefoglalónak mind magyarságtörténeti, mind tisztán történelmi szempontból óriási jelentősége van.” Körlevél, 1946/47 = Adalékok... SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 78.

ös fordulat óta. A talán száraznak tűnhető előadascím magyarázatát szintén a körlevélben olvashatjuk. Eszerint „címek, könyvek, problémák ragadtak meg bennünket, melyekről jó tudni a volt faluszeminaristának. (...) Akármilyen felszínes az ilyen tájékozódás, mégis több a semminél és a szükséges biztonságot így is megadhatja sokszor nagyon is aktuális kérdések tisztázásánál.” Vagyis, a jó értelemben vett pragmatizmus szellemében igyekezett a szemináriumvezető felvértetni volt seminaristáit az új irodalom(politika) legfőbb irányjaival, ami szükséges is lehetett a kulturális élettől jobbra elzárt, közvetlenül a háború után igen elfoglalt vidéki lelkészek számára. Újszászy ezt a kényes feladatot szenvtelenül, elfogulatlanul, ugyanakkor a fontos információkat sem elhallgatva végezte el.⁷³⁰

„A nagyjából kétszáz kötetre terjedő új anyag” első részét a kevés számú (agrár)politikai tárgyú könyv adja. A szolid „felhozatal” okaként az előadó a problémák megoldását jelentő földreformot emelte ki, ám éles szeműen rámutatott arra is, hogy „a demokrácia, úgy látszik, még nem látta elérkezettnek az időt arra, hogy egész határozottan lekösse magát egy álláspont mellett a faluval, vagy a parasztsággal kapcsolatban.” Harmadik okként a népi írók egy részének „politikai vonalra” kerülését (ezáltal írói mivoltuk háttérbe szorítását), míg másoknak pedig éppen kompromittáltatásuk általi háttérbe szorítását hangsúlyozta. Ami politikai mű bekerült a szemináriumba, az jobbra a népiességet – igen elfogultan – mérlegre tevő marxista szerzők (Révai József, *Marxizmus és népiesség*; Lukács György, *Népi írók a mérlegen*), vagy a még aktív népi írók (Veres Péter, Kovács Imre) agrárpolitikai munkái, írásai.⁷³¹

A második csoport a (szintén kevés számú) paraszti tárgyú szépirodalmi alkotásokat takarja. Újszászy szerint az írók ebbéli hallgatásának oka, hogy „nem oly mértékben központi problémája ma a magyarságnak a falu és benne a parasztság”, mint volt a háború előtt. Azért néhány – ma már nemigen jegyzett – agitatív mű (Kovai Lőrinc, *Föld... kenyér... szabadság...*; Gergely Sándor, *Úriszék*) mellett Szabó Pál egy regényének (*Nagy temető*) beszerzését fontosnak érezte a professzor. A drámák között is a kommunista, vagy legalábbis

⁷³⁰Körlevél, 1946/47 = Adalékok... SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 78. Egy példa a távirati stílusban ismertetett fontos alkotásokra (Révai József: *Marxizmus és népiesség*): „A könyv célja harcolni az ellen, hogy a népiesség a reakció búvóhelyévé váljék. Ugyanakkor pedig megvédeni a népiességet azoktól, akik a reakció búvóhelyének tartják. Ahol a népiesek mozgalmát feltétlenül el kell fogadni az a földreform kérdésében elfoglalt radikális álláspontjuk. Ennek keresztülvitele érdekében a marxizmusnak még a parasztegységet is támogatni kell. A hibát abban látja, hogy a népi írók mozgalma, mert erről van szó, gyökereit nem a múlt századvég parasztszociális forrongásaiban bírja, hanem a kapitalizmus válságában és az értelmiségnek a kapitalizmusból való kiábrándulásában. A fasiszta fertőzés veszedelme pedig nép, faj, nemzet kérdéséhez való viszonyuk tisztázatlanságából folyik (sic!). Az első állásfoglalás az ú. n. harmadikutas megoldás ellen. Ideál: parasztság és munkásság összefogása, amelyben az előbbi az utóbbira támaszkodik.” ÚJSZÁSZY Kálmán, *Összefoglaló ismertetés a faluszeminariumi könyvtár 1945 óta begyűlt új szerzeményeiről* = Adalékok... SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 78.

⁷³¹Uo.

az új rendszerrel rokonszervező írók (Háy Gyula, Darvas József) dominálnak, gyakorta nem is új, de immáron itthon is kiadható alkotásaikkal (*Tiszazug*, *Szakadék*), hasonlóképp, mint a még a harmincas évekből „fiókban maradt” Illyés-kötet (*Hősökről beszélek...*) beszerzésénél láthatjuk. A fordításoknál Újszászy rámutatott, hogy most a szomszéd népek irodalma foglalja el „a fordulat előtt népszerűsített és népszerűvé lett finnek helyét”, név szerint kiemelve a délszláv irodalom terén jeleskedő Csuka Zoltánt és a Debrecenben román műveket fordító Lükő Gábort.⁷³²

Az új könyvek javát a népi játékok és az ének–zene művek tették ki, „valamint az igen erős néprajzi, különösen pedig népművészeti tárgyú” alkotások. A professzor Muharay Elemér, Volly István, Molnár István és társaik sikerét azzal magyarázta, hogy kutatásaikkal „politikai mellékíz” nélkül, a gyakorlati életből merítve lehetett a kulturális élet népi fordulatát végrehajtani, hiszen „a földosztás után jönni kell a szellemi földosztásnak” is.⁷³³ Újszászy kiterjedt kapcsolathálóját, a könyvbeszerzések módját és annak következményeit példázza Balassa Iván esete, akinek 1947-es tankönyvéről (*Magyar Néprajz. A mezőgazdasági középiskolák III. osztálya számára*) értesülve, a professzor kérte annak megküldését, melyet aztán be is sorolhatott a gyűjteménybe. Balassa kiemelte: „úgy látszik, felfogásához közelállónak ítélte, mert köszönő levelében nemcsak engem, hanem a Magyar Néprajzi Társaság vezetőségét is meghívta egy előadássorozatra. Ennek a meghívásnak 1947 szeptemberében eleget is tettünk. Rajtam kívül (akkor a Társaság elnöki teendőit láttam el) Tálasi István, Manga János is tartott előadást, és megismerhettük a Faluszeminárium gyűjteményeit. Megállapíthattuk, hogy a szociológia módszereit megőrizve, a néprajzra különleges súlyt helyezett. Ezért nem véletlen, hogy keze alól olyan lelkészek kerültek ki, akik a magyar néprajztudomány elsőrangú művelőivé váltak.” –tette hozzá a néprajzprofesszor.⁷³⁴ Összességében a szemináriumi könyvtár gyarapodásával kapcsolatban a korszellemhez igazodó kötetek beszerzését kell hangsúlyozni, kiemelve, hogy ezek ismertetése az 1945 előtt már bevett, értelmező–megértő attitűddel történt. A faluszeminárium háború utáni két évét a szemináriumvezető az intézetté válás esélyeit latolgató szavaival lehet legtömörebben összegezni: „csak a keretek tágulnak, a kitágult keretek között azonban organikus egységgé fonja a vándorkönyvtármozgalmat, a gyűjteményeket, és a könyvtár kincseivel és a kiszállások tapasztalataival magát a nevelő ifjúságot a közös cél,” a már többször körvonalazott komplex nevelői munka.⁷³⁵

⁷³²Uo.

⁷³³Uo.

⁷³⁴BALASSA Iván, *Emlékeim Újszászy Kálmánról = Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 561.

⁷³⁵ÚJSZÁSZY, *A sárospataki főiskola faluszemináriuma...*, 19.

II.3.3. Pályázatok tanéve: 1947/48

Ha a háborút követő újrakezdés „a konszolidáció ideje” volt, akkor az 1947/48-as tanévet nyugodtan nevezhetjük a „pályázatok tanévének”. Ekkor pályázott a faluszeminárium az Egyházak Világtanácsa négyéves újjáépítési tervében való részvételért, ekkor indították (ugyanebben a szervezésben) a felvidéki lelkészek impériumváltás utáni sorsát nyomon követő pályázatot, továbbá ekkor vette fel Újszászy a háború után ismét a kapcsolatot az amerikai közösségekkel és ekkor történt meg az egykori népfőiskolások bevonása – körlevélbeli felhívással – a szemináriumi munkába. Az alábbiakban ezeket a kísérleteket veszem górcső alá; hosszabban tárgyalva, eredményeiben is bemutatva a felvidéki felhívást és csupán nagy vonalakban érintve a többi programot.

Bár mint már szó volt róla, a faluszeminárium nagyobb veszteség nélkül átvészelte a világegést, kisebb károsodások természetesen azért keletkeztek. S minthogy a háború utáni rendkívül nehéz anyagi helyzetben ezek a kisebb problémák is megoldhatatlan akadályt jelentettek önerőből, továbbá, mivel a recesszió következtében a munkaközösség aktuális munkája is veszélybe került, a szeminárium kénytelen volt az Egyházak Világtanácsának segítségét kérni és (nem túl részletes) négyéves újjáépítési ütemtervet készíteni. Az iratokból kitűnik, hogy néhány elveszett könyv pótlása mellett a legégetőbb kérdés a papír- és kartonhiányból adódott, mely – a kis teljesítményű írógéppel egyetemben – alapjaiban veszélyeztette a feldolgozó munka folytatását. Továbbá, az időközben igencsak felduzzadt tárgyi néprajzi gyűjtemény alapvető átalakításokat és tárlók készítését kívánta a szemináriumi helyiségekben, de pénzhiánnyal magyarázták a kiszállások elmaradását is. Összesen 12 200 Ft-ra taksálta az olyan „sürgősen fontos” dologi kiadásokat a szeminárium, melyre fedezettel nem rendelkeztek.⁷³⁶ Bár pontos adataink nincsenek, a későbbi jelentések utalnak a szervezet összecsúszására nem nevesített segítségére.

Az 1947/48-as év az amerikai kapcsolatfelvétel miatt is jelentős a faluszeminárium életében. A kollégium kapcsolatfelvétele még 1946-ban történt meg, melyben kissé abszurd módon egy ekkor már halott pataki diáknak volt döntő érdeme. Gönczy Árpád – az 1935-ös munkatábor krónikása – szeniorként Amerikába, Princeton-ba került, ahol tüdőbajban igen fiatalon elhunyt. Kinti működésének utóhatása azonban jelentős, mivel együtt diákoskodott Eugene Osterhavennel, aki a háború után, már a Hope College tanáraként rá emlékezve vette

⁷³⁶A Sárospataki Főiskola Faluszemináriumának sürgősen fontos dologi kiadásai, melyekre fedezettel nem rendelkezik. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2824. és A Sárospataki Főiskola Faluszemináriumának adatai az Egyházak Világtanácsa négyéves újjáépítési tervéhez. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2825.

fel a kapcsolatot a pataki intézménnyel, megannyi segítséget nyújtva az alapítványaitól megfosztott kollégiumnak, megalapozva egyben annak amerikai kapcsolatait is.⁷³⁷ Újszászy azonban maga is kezdeményezett. A kinti református magyar közösségekhez írt levelében – miután körvonalazta a szeminárium régi–új hitvallását és terveit – felkérte a magyar közösségeket, hogy segítsék gyűjtőmunkájukat a tengeren túlról is. „Mindenre szükségünk van, ami a magyarság életével kapcsolatos tárgyi, vagy írott emlék” –hangsúlyozta a professzor, majd konkrét felsorolásába kezdett a gyűjtendő anyagoknak. Ezek a következők: térképek, fényképek, képeslapok, rajzok, festmények, irodalmi művek, újságok, plakátok, nyomtatványok, röpcédulák, levelek, levelezőlapok, népi eredetű írások és „általában az amerikai magyarság életével kapcsolatos mindenféle adalék: statisztika, grafikonok, ábrák, régebbi településsel kapcsolatos emlékek, stb..” A levélben „hasznos és szeretettjeljes” tanácsokat is adott a gyűjtés mikéntjére vonatkozóan, elsősorban az adatrögzítés pontosságát hangsúlyozva.⁷³⁸

Egy Benda Kálmánnak adott interjújában Újszászy az amerikás gyűjtés faluszemináriumi gyökereit emelte ki. Eszerint „a kiszállások alkalmával lépten-nyomon beleütköztünk a kivándorlás problémájába. Ez a táj a kivándorlás hazája, annak a legdélibb csücske. Itt nem lehetett egy bodroközi vagy hegyközi faluba kimenni úgy, hogy ne találjunk olyan családot, amelynek egy része még az első világháború előtt ne vándorolt volna ki, azután már nem tudott hazajönni. Tehát teljes képet egy faluról, egy bodroközi családról csak úgy lehetett kapni, ha az odakint lévő anyagot, ismereteket begyűjtjük. Nagyon érdekes módon, amikor a faluszeminaristák közül többen ösztöndíjasként kijutottak Amerikába, ők maguk mondták, hogy »most vagyunk annál a cigándi családnál, akinél idehaza ekkor és ekkor voltam, és próbálom összeszedni azokat a tudnivalókat, amelyek a teljes kép kialakításához fontosak.«”⁷³⁹ Hogy a professzor fáradozásai – melyet két későbbi személyes útja is jelez⁷⁴⁰ – nem voltak hiábavalóak, azt alighanem a sárospataki Amerikai Református Gyűjtemény bizonyítja legkésebben.⁷⁴¹

A másik kapcsolatfelvétel a népfőiskolások felé történt meg. Ehhez fontos adalék,

⁷³⁷KOVÁTS, *Egy beszélgetés morzsái...* = *Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 82.

⁷³⁸Újszászy Kálmán levele. Kelt: 1947. szeptember 8. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2817.

⁷³⁹*Mr. Sárospatak...* = *Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 29.

⁷⁴⁰Újszászy 1965-ben és 1971-ben három-három hónapot töltött az Egyesült Államokban. Mint írta, mindkét esetben felhasználta az alkalmat arra, „hogy az ottani magyar származású reformátusok elsősorban egyházi életére vonatkozó” dokumentumait összegyűjtse egy hazai gyűjtemény számára. ÚJSZÁSZY Kálmán, *Adalékok egy életrajzhoz* = *Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 22–23.

⁷⁴¹Mivel tehát a századelős amerikai kivándorlás egyik fő gócpontja épp a főiskola vonzáskörzete volt, a kollégium és a faluszeminárium is kiemelt fontosságúnak feladatának tartotta az Amerikába kivándorolt reformátusok életének nyomon követését, ami egyrészt az itt maradtaktól való gyűjtést, másrészt a kintiekkel való kapcsolatfelvételt (és ily módon a kinti gyűjtőmunka megkezdését), valamint Patakon végzett lelkészek Amerikába való kijuttatását jelentette.

hogy „a koalíciós időkben sok volt népfőiskolás aktivizálódott a demokratikus pártokban és a szabadművelődési tevékenységben.”⁷⁴² A szemináriumi körlevél hangsúlyozva a munkaközösség és a népfőiskola hagyományosan szoros kapcsolatát kért segítséget az egyre terebélyesedő szemináriumi munkában: „a szeminárium gyűjtőmunkájának van olyan része, amely a ti feladatokat, s szinte kizárólag csak ti végezhetitek el. Mindannyiunknál közelebb éltek a magyar néphez, benne éltek, de ugyanakkor kinyílt a szemetek a magyar paraszti élet értékeinek a meglátására is”. Vagyis Újszászy – némiképp hasonlóan, mint a volt faluszeminaristák esetében láthattuk – a helyi erők bevonásával igyekezett csökkenteni a szeminárium „antropológusi jellegét”, a „kutató” és „kutatott” szembenállását, célozva ezzel nyilvánvalóan „város” és „falu” értékeinek egymáshoz közelebb hozatalát is. Ami a konkrét feladatokat illeti, a „karácsony utáni hetekre” tervezett népfőiskolás találkozóra a professzor már gyűjtési eredményeket kért. A gyűjtés – ugyanúgy, mint az amerikai felhívás – teljes körű, minden érdekes volt, „ami a magyar paraszti életnek értékes darabja”: használati és népművészeti tárgyak, térképek, fényképek, képeslapok, levelezőlapok, rajzok, festmények, régi írások, plakátok, nyomtatványok, röpcédulák, paraszti eredetű írások és a szellemi néprajz tágas repertoárja. Természetesen ez az iromány sem nélkülözte a gyűjtési útmutatót.⁷⁴³

1947 októberében a Sárospataki Főiskola Faluszemináriuma az Egyházak Világtanácsa Magyarországi Menekültügyi Osztályával egyetértésben pályázatot hirdetett a Felvidékről menekült, illetve áttelepített lelkészek között a „szétszóródó magyar református és evangélikus gyülekezeteink gyülekezetrajzának utólagos elkészítésére, illetve a gyülekezetekre vonatkozó adalékok összegyűjtésére.”⁷⁴⁴ Vélhetően a kiírásra érkezett jelentős mennyiségű iromány hatására a pályázatot 1948-ban megismételték, azzal a kitéttel, hogy „különösen értékesnek minősülnek azok a pályamunkák, amelyek az utolsó tíz év történéseit, s ezen belül is a kitelepítés és széttelepítés kérdéséhez szolgáltatnak adalékot.”⁷⁴⁵ Ez a szándék érezhetően jelen van a beszámolóokban, így rendkívül értékes forrást kapunk az 1938–1948 közti eseménydús tíz évről. A „projekt” létrejöttében valószínűsíthetően fontos szereppel bírt, hogy a Menekültügyi Osztály élén álló Bíró Sándor Újszászy Kálmán egykori

⁷⁴²HARSÁNYI, A *Magyar Népi...*, 11. Később, a volt népfőiskolások kiszorultak „a falusi közéletből, sőt magából a faluból is, de egy részük a mezőgazdaság szocialista átszervezése után (...) kamatoztatni tudta szélesebb látókörét, szakismereteit és a társai körében élvezett tekintélyét.” Uo.

⁷⁴³Újszászy Kálmán levele. Kelt: 1947. szeptember 16. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2818.

⁷⁴⁴SRL, 1947/17, 8. Ugyanebben az évben a Sárospataki Református Lapok címlapon értekezett „felvidéki magyar véreinkről” (SRL, 1947/2, 1.), akiknek helyzetét állandó rovat segítségével is napirenden tartotta (*Adalékok a szlovákiai magyar reformátusság életéhez*). A kollégium 1945 utáni felvidéki kapcsolataihoz tartozik továbbá, hogy az újjáélesztett szupplikációkon még 1947-ben is nyíltan gyűjtöttek a felvidéki növendékek számára. Urbán Barna főiskolai közigazgató körlevelét közli: BILKAY, LACZKÓ, *Szupplikáció...*, 30.

⁷⁴⁵Pályázati felhívás, 222/1947–48. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2791.

diákja, sőt faluszeminaristája volt.⁷⁴⁶ Bíró miskolci csizmadia gyermekekét látta meg a napvilágot 1912-ben, majd a helybéli Lévy József Gimnázium elvégzése után került a pataki teológiára. Tehetségével és – már említett – utcagyerekek közt végzett cserkészmissziójával hamar felfigyelték rá a professzorok, így lelkészsképesítője után Amerikába küldték, ahol a Princetoni Egyetemen *Az ifjúkori bűnözés okairól* írt disszertációt, de a Yale-en is tanult, mindamellett, hogy egy bányász gyülekezetben lelkészi szolgálatot teljesített. A háború alatt hazajött, beiratkozott a budapesti bölcsészkarra, majd a Don-kanyarba került tábori lelkészként, ahonnan az összeomlás után neki kellett hazavezetnie az ezredből megmaradt mintegy négyszáz főt. Itthon hittanoktatóként ténykedett egy katonai–műszaki iskolában, ahonnan Németországba kellett volna vezetnie növendékeit a front közeledtével. A parancsot Sopronnál megtagadva, tanítványait szélnek eresztette (aminek következtében egy német tiszt 65%-os rokkanttá nyomorította). A háború után letartóztatták, nem engedték lelkészként tevékenykedni, ezért tanárként helyezkedett el.⁷⁴⁷

Bár a felvidéki helyzet nem lehetett teljesen ismeretlen Patakon – hiszen van 1947 előttről is vonatkozó szöveg a faluszemináriumi kéziratok közt⁷⁴⁸ – a beérkezett pályaművek komor képet festenek a „magyar időkben” hivatalt viselt lelkészek sorsáról: kitoloncolásukról az anyaországba, a lakosságcsere-programról és a cseh vidékekre való deportálásról.⁷⁴⁹ Az alábbiakban ezekből a munkákból mutatok be néhány, a szemináriumhoz szorosabban kötődő retrospektív beszámolót, melyek a belvederei határok időszakában keletkezett patetikus hangvételű írásokkal szemben, értelemszerűen inkább apatikus hangulatot tükröznek.

A Felvidékre került egykori pataki lelkész-növendékek közül alighanem Ráski Sándor (1920–1977) futotta be Magyarországon a legkomolyabb egyházi pályát. Ráski a teológiát Sárospatakon végezte (1949), ahol lelkészi oklevelet kapott, még 1945-ben. Eleinte segédlelkészként szolgált szülővárosában, Kassán (Szabó Lajos mellett), majd kiutasítása után Sárospatakon, végül Miskolcon. 1948-tól a sárospataki Református Tanítóképző Intézet

⁷⁴⁶A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881 és Pályázati felhívás. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2790–2791). Az azonosítást megerősítette Papp Vilmos szíves közlése.

⁷⁴⁷Élete alkonyán, 1986-tól 1999-ben bekövetkezett haláláig Kőbánya presbitereként működött. PAPP, *Negyvenegy prédikátor...*, 30–34., *Presbiter*, 1996/november–december, 5., valamint *Kőbányai Református Élet*, 2011/1, 4.

⁷⁴⁸Összesített kimutatás: a szlovákiai áttelepítéssel érintett ottani egyes református egyházak áttelepítési adatairól. Vagyoni helyzettel, 1945–1946. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1296.

⁷⁴⁹A Felvidékről cseh vidékre deportált magyarok sorsáról egy 1947-es levél tanúskodik. (SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 3579.) A kárpátaljai reformátusok helyzetének súlyosságáról, az új államhatalommal való viszonyról (többek között kitelepített hívekről, internált lelkészekről, a javadalmak megszűnéséről és az újjáéledő szektákról) egy 1946-os írás tudósít: Jelentés „Zakarpátszka” ukrainai magyar református egyház helyzetéről, 1946. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1292. Szakirodalom az atrocitásokhoz: NAGY Zoltán Mihály, *Áldozatok, elhurcoltak, menekülők, jogfosztottak. A magyar kisebbségek veszteségei (1944–1948) = Kisebbségi magyar közösségek...*, 192–200 és POPÉLY Árpád, *A csehszlovákiai magyar kisebbség jogfosztása: deportálás, lakosságcsere és reszlovakizáció = Uo.*, 210–216. A felvidéki reformátusság helyzetéről az időszakban: SZABÓ Antal, *A Szlovákiai Református Keresztény Egyház története - II. rész*, Regio, 1990/4, 204–221, főként: 204–211.

vallásoktatója, 1950-től a miskolc-belvárosi egyházközség lelkipásztora, 1959-től a borsodi egyházmegye esperese és a tiszáninneri egyházkerület lelkészi főjegyzője lett. 1964-ben az egyházkerület püspökévé választották, e minőségében az Országos Református Diakóniai Tanács elnökének (1973), s a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának alelnökének tisztjét is betöltötte. Részt vett a Keresztyén Békekonferencia és az Európai Egyházak Konferenciája munkáiban.⁷⁵⁰

A Taktaszadára „száműzött” Szabó Lajos meglehetősen rossz véleménnyel volt egykori segédlelkésze felemelkedésével kapcsolatban,⁷⁵¹ míg némileg árnyaltabb képet ad róla egy hivatalos forrás szerzője, P. Imre, aki az Állami Egyházügyi Hivatal Borsod–Abaúj–Zemplén megyei főelőadójaként ténykedett a Kádár-korszakban. 1965-ben így vélekedett szóbeli utasításra készített jellemrajzában a frissen beiktatott püspökről: „Az eddigi jelek azt mutatják, hogy a püspök jó organizátor. (...) Az egyházmegyek irányítóit politikailag is igyekszik nevelni. Politikai állásfoglalása határozott. Mindemellett a püspöki tradíciókat is ápolni törekszik. (...) A személyi ügyekben rugalmas, és nem igyekszik »fizetni« ellenlábasainak. (...) Értesülésem szerint a Nyugatról sugárzott rádióadások is úgy szólnak Ráskiról, hogy kellemesen csalódtak benne. Úgy gondolták és azt várták, hogy Ráski radikálisan szélsőbaloldali magatartást fog tanúsítani, de intézkedései józanságról tanúskodnak.” A jelentés kitért azokra a csalódott és a főelőadó által karrieristának tartott lelkészekre – köztük Tóth Gusztávra –, „akik önmaguk baloldaliságát hangoztatják” és „jobbratulódással” vádolják Ráskit. Ugyanakkor szerinte az új püspök „szinte feltétel nélkül rendszerünk híve, de ez a rendszerhűség a külső formákban is meggyőzőbben és szebben tükröződnék akkor, ha a tárgyalások menetében a tartalmi lényeg feltáródása, az előterjesztés kifejtése, s annak megértése után hangzanék el tőle az egyetértő »igen« szó. Nála még előfordul, hogy előre hangzik az »igen«, anélkül, hogy tudná, miről van szó.”⁷⁵² –emelte ki a jellemrajz Ráski feltétlen lojalitását.

A későbbi püspök sárospataki korszakából több írást is fellelhetünk a

⁷⁵⁰Magyar Életrajzi Lexikon. (Internet.)

⁷⁵¹„Mindig jól bántam vele, kezdetben ő is jó volt hozzám. Például mikor őt egy évvel később lökték ki a csehek Kassáról, egy vagonban elhozta magával a kassai bútoraink jó részét. Egy ideig együtt szerkesztettük a Kassáról kiülődzött kálvinisták körlevelét is, melyben számon tartottuk a kiülődzött testvéreket, híreket közöltünk róluk. Aztán ez is abbamaradt. Ő elzárta magát ettől a munkától, és mikor a közelesen Sárospatakról Miskolcra költözött (...), teljesen elzárkózott tőlem. Nemcsak hidegen és ellenségesen kezelt, hanem valótlanosságokat is terjesztett rólam, hogy tudniillik én nagyon keményen bántam vele (...) és szociális szempontból sem tartott haladóképesnek. Ennek egyik jele az volt, hogy mikor ő jutott püspökségre, attól kezdve soha, egyetlen munkát sem adott nekem egyháztörténeti vonalon, míg Darányi minden évben legalább egy könyvre valót rendelt nálam. És uralkodása alatt nem szerepelhettem egyetlen konferencián sem előadással, szolgálattal. Csak a sajtóban írhattam néha–néha egy novellát.” Szabót részben éppen ez az élethelyzet irányította (vissza) a néprajz felé. SZABÓ, *Utolsó szalmaszál...*, 239–240.

⁷⁵²Ráski Sándor jellemzése: MOL XIX A 21-b-31348/1965.

faluszemináriumi kéziratok között. Még a háború alatt vetette papírra két pályaművét, *A magyarságszemlélet alakulása napjainkban* címűt 1942-ben,⁷⁵³ és *A nemzetfogalom alakulása napjainkban* 1943-ban. E munkák – különösen az utóbbi – igen bátor kiállításoknak tekinthetők. A szerző több helyütt idéz kortárs művekből olyan gondolatokat, miszerint „rejtélyes végzete tán a magyarságnak, hogy (...) oly gyakran önpusztító vaksággal hódolt a germán kultúra előtt.” Ráski szerint „szükség van a nacionalizmusra, de az olyan legyen, hogy mindenben megfeleljen a magyarság szellemének, hogy ne idegen érdekeket szolgáljon, hanem a magyarságot.”⁷⁵⁴ Ezek igen nehezen félreérthető utalások voltak a doni katasztrófa évében. 1945 utáni pataki művei bár más hangnemben fogantak, teljes pálfordulásról mégsem beszélhetünk. Lelkészképesítő vizsgadolgozatában – mely a kassai református egyház történetét tárgyalta – Szabó Lajosról például úgy emlékezett meg, mint aki „Krisztus iránti hűséggel végzi szolgálatát a nehéz időkben.”⁷⁵⁵ Két évre rá, református segédlelkészként írta *A kassai református egyházközség gyülekezetrajza* című munkáját, alighanem Újszászy Kálmán idézett felhívására, mivel külön jelezte a „faluszemináriumi gyűjteményekben elhelyezett mellékleteket.” Itt már távolságtartó módon írt Szabóról, és az 1938–1945 közötti kassai elbizakodottságról értekezett. 1945 utáni, megdöbbentő adatai szerint a kitelepítés „a református gyülekezetet érintette a legnagyobb mértékben” Kassán, melynek lélekszáma 6–7000 főről 500-ra esett vissza az intézkedések következtében szerinte.⁷⁵⁶ Utolsó Patakon írt opuszában – már lelkészként – „*A nagy per*”-ről, vagyis az abaúji reformátusság nemzetiségi kérdéséről szolt. Mint a címválasztás is mutatja, megpróbálta probléma-érzékenyen, elfogultság nélkül bemutatni a magyarság és a szlovákság viszonyát e speciális miliőben.

⁷⁵³RÁSKI Sándor, *A magyarságszemlélet alakulása napjainkban*, Sárospatak, 1942. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1091., 35.

⁷⁵⁴Uő *A nemzetfogalom alakulása napjainkban*, Sárospatak, 1943. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1092., 35 és 39.

⁷⁵⁵Uő, *A kassai református egyház története*, Sárospatak, 1945. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 41., 42. Szintén a kassai gyülekezet (közel)múltját mutatja be Abary István segédlelkész, a faluszeminárium kéziratai közt található lelkészképesítő vizsgadolgozata, melynek értékét emeli, hogy az elérhető írott forrásokon túl, levélben is felkereste az 1918-as impériumváltás idején tisztségüket betöltő kassai lelkészeket, akik közül Babus Gyula és Kiss József válaszoltak is kérdéseire. (ABARY István, *A kassai református egyház utolsó 38 esztendejének története*, Sárospatak, é. n. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 428.) Abary mellett Egressy Lajos vonatkozó beszámolóit lehet még kiemelni a gyűjteményből, aki kassai vallásoktatóként a helyi iskolák és egyházak személyügyi, felekezeti, társadalmi és művelődésbeli viszonyait is érinti egyik munkájában. A kassai középiskola gazdasági tanintézetéről például a következőket jegyezte fel: „ebben az iskolában vettem észre leginkább, hogy a háború alatt hogyan változott meg az akkori kormány irányvonala. Az első két évfolyamra szinte kizárólag középbirtokosok gyermekei kerültek be. (...) Legtöbbje azért iratkozott oda, mert azt gondolta, ott szerezheti meg legkönnyebben a karpaszományra jogosító érettségit és katonatisztnak készült. (...) 1941–42-ben megváltozott a helyzet. Egyszerre megjelentek a kisparasztnok gyermekei, az 5–20 holdasok is, sőt, ezek voltak növendékeim között túlsúlyban. Némelyiknek közülük határozott osztályöntudata volt, akik tudatosan készültek szolgálni osztályukat, népüket, fajtájukat.” (EGRESSY Lajos, *Jelentés a kassai szolgálatról 1940. február–1945 június*. Fsz. Kt. 132.) Egressy az 1945-ös beszteri szolgálatának keserű tapasztalatait is papírra vetette: Uő, *Jelentés Besztterről 1945. április–június*. Fsz. Kt. 133.

⁷⁵⁶RÁSKI Sándor, *A kassai református egyházközség gyülekezetrajza*, Sárospatak, 1947. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 104., 16–19.

Művében külön fejezetet szentelt a dualizmus kori, egyház berkeiben folyó magyarosításnak, a két világháború közti viszonyokban az átpolitizáltságot fájlalta, míg az 1945 utáni fejleményekkel kapcsolatban nem hallgatta el a kitelepítések, elvándorlások és a csehországi deportálások következtében „elfogyó gyülekezetek” szomorú helyzetét sem.⁷⁵⁷

Nem Ráski volt azonban az egyetlen öregdiák, aki eleget tett Újszászy felhívásának. Rózsai Tivadar volt faluszeminarista ráadásul már indítomondatával „elárulta” múltját Perbenyik 1944–1945 közti történetét taglaló dolgozatában: „Ez a tanulmány nem gyülekezetrajz, hiányzik belőle minden, ami egy gyülekezet szociográfiáját teljessé tenné. Hiányoznak belőle a konkrét, pontos statisztikai adatok, a fejlődés és történeti kibontakozás feltételeinek vázlata, a múltnak hagyományokon és történeti feljegyzéseken alapuló ismertetése, földrajzi-, társadalmi-, gazdasági tényezőknek vizsgálása és minden, ami egy komoly tanulmányhoz illik. (...) A tárgyi adatok vizsgálásának helyébe az emlékezés lép.” – elmélkedett igen önreflektíven a szerző, aki ugyanakkor mégsem állhatta, hogy egyik alfejezetét ne klasszikus (iskolás) szociográfiai kezdéssel nyissa: „Perbenyik 1200 lelkes község, a Sátorlajújhely–Csap vasútvonalon fekszik. Reformátusok száma 408 (...) A katolikusság nagy része valószínűleg mint uradalmi cseléd telepedett le a Majláth-birtokokon. (...) Van postája és villanyvilágítása. Ez utóbbit még az első csehszlovák respublika alatt vezették be Kassáról.”⁷⁵⁸ A szerző azonban összességében inkább egyfajta történetmozaikokból összeálló gyülekezetrajzot alkotott, mintsem szociográfiát (bár a mozaikosság önmagában egyáltalán nem zárja ki szociográfia műfaját⁷⁵⁹).

Jól példázza az 1945 utáni anarchikus állapotokat Rózsai egyik elbeszélése, mely saját identitásának kérdését is felvetette (ön)ironikus formában: „egy lelkészköri konferencián egyik lelkésztársunk azzal az ötlettel állt elő, hogy rendezzünk egy református pikniket, arra hívjuk meg az időközben kialakult új közigazgatás notabilitásait és próbáljunk összelelegedni velük. Mi adjuk a szalonnát, a bort, a kenyeret, ők adják a közbenjárást, a protekciót. Oh sana simplicitas! [„Ó, Szent Együgyűség!” *Jan Hus utolsó szavai.* –B.Á.] Engem egyébként személyemben külön is érdekelt sorsunk alakulása, mert nősulni szerettem volna, de nem tudtam melyik állam milyen állampolgára vagyok, és milyen lehetek még. (...) Mikor ebben a konkrét ügyben kérdést intéztem az akkor ügyködő egyik felelős tényezőhöz,

⁷⁵⁷Uő, *A nagy per. (Nemzetiségi kérdés az abaúji református egyházmegyében napjainkig.)* Sárospatak, 1948. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 116. Ráski Sándor további munkásságát itt most nem érinthetem, mint ahogyan e dolgozatnak nem feladata állást foglalni személyi kérdésekben sem. Csupán azokat a momentumokat igyekeztem kiragadni az életműből, melyek Sárospatakhoz, vagy közelebből a faluszemináriumhoz köthetőek a későbbi püspök életéből, írásaiból.

⁷⁵⁸RÓZSAI Tivadar, *A perbenyiki református gyülekezet tizenhét hónapjára (1944. január 1-től 1945 június 15-ig) emlékezik a gyülekezet volt helyettes lelkésze*, Semjén, 1948. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 153., 1–6.

⁷⁵⁹A szándékoltan fragmentizált narratíva szerepéhez Nagy Lajos *Kiskunhalom* című szociográfiájában: BARTHA, „Az autoritás mankói” ..., 56–60.

kikérdezve nemzeti mibenlétemet, azt a megdöbbenő tanácsot adta, hogy mivel én Temesváron születtem és ez ezidő szerint Románia, menjek a román határra, ott lopózzam be a legközelebbi községbe, fizessem le a jegyzőt és hozzak tőle illetőségi bizonyítványt. Én azt kérdeztem, hogy ha ezt megteszem, akkor mi leszek? Magyar, román, szlovák, cseh, orosz, vagy mi? Erre ő sem tudott pontos választ adni.”⁷⁶⁰ –fejezte be Rózsai a tragikomikus betéttörténetet.⁷⁶¹

A „Dr. Újszászy Kálmán Úr felszólítására, útmutatására” készített emlékezés kitér a határátlépések kérdéskörére is. 1945 után, a kezdeti időkben – Rózsai szavaival – „az illegális határforgalom, különösen éjjel, rekordteljesítményt ér el. (...) Jön a szappan, megy az élesztő. Jön a cukor, megy a pálinka, jön a papiros, megy a liszt és még ki tudja, mi mennyi. Az útvonal Csehszlovákia és Magyarország között Perbenyiken megy át, ott is a parókia tövében. Az éjszaka ismeretlen kereskedői néha–néha alkalmi bevásárlásokat is végeznek, egyik éjszaka Molnár nénitől egy csirkét, aztán máshonnan valami szerszámot, megint egy harmadik udvarból malacot »szereznek be«, ezért kénytelenek a falu lakosai őrséget szervezni. A határprobléma a helyzet konszolidálódása után, a kitelepítéskor került – az időközben megházasodó – szerző számára ismét előtérbe. Bár a kiutasítás váratlanul érte, az ismét határfaluvá lett Perbenyik lakosainak segítségével lassan minden átkerült a túloldalra. „Volt olyan, amit nappal, batyuba csavarva hoztak ki a határra az asszonyok utánunk. Volt olyan, amit éjjel szekéren, vagy kézben hoztak át és volt olyan, ami a téli havon csúszott

⁷⁶⁰RÓZSAI, *A perbenyiki református gyülekezet...*, 12.

⁷⁶¹A faluszemináriumi gyűjteményben külön kis csoportot képeznek a különböző, szlovák nyelvű felhívások, plakátok, melyek a helyi magyarságot igyekeztek megnyerni az újra berendezkedő csehszlovák államhatalomnak. Ezek között is különleges helyet foglal el egy szlovákból magyarra fordított körlevél, kifejezetten a szlovákiai magyar reformátusság számára. Ezt a körlevelet a Csehszlovákiai Egyetemes Református Egyház Szervező Bizottsága küldte szét (megbízott esperesek által) a csehszlovákiai lelkeszi hivatalok címére, Andrej Matasik aláírásával. Matasik az egyház hivatalos lapjának, a Kalvinske Hlasy-nak volt szerkesztője, egyben pedig a Kassán székelő Szervező Bizottság irodájában egyetemes titkárként is ténykedett. (SZABÓ Antal, *A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története - I. rész*, Regio, 1990/3, 156.) A meglepően őszinte levél a „reszlovakizáció” szellemében kifejtette, hogy „minden magyarnak, aki Csehszlovákiában marad, tudomásul kell venni, hogy a kormány programja szerint elsősorban fel kell adnia a magyar állam iránti érzését és azzal a tudattal, hogy a következő nemzedékben elvész a magyar nemzet számára és megerősíti a szlovák nemzetet, törekednie kell Csehszlovákiának jó és hű állampolgára lenni.” (SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1297.) Ugyanakkor nemcsak (cseh)szlovák iratokat találhatunk a pataki gyűjteményben ebből a korszakból a kitelepítésekre vonatkozóan, hanem az 1945-ös magyar emigráció egyik tiszavirág életű müncheni lapjából, a *Nemzetvédelemből* is olvashatunk egy másolt cikket. Bizonyára nem véletlen, hogy a felvidéki gyökerekkel bíró volt pataki diák (és szociáldemokrata emigráns) Andreánszky István írása ez, aki a periodika egyik 1954-es számában Kárpátaljáról és a régió geopolitikai helyzetéről értekezett. Andreánszkyhoz: SZABÓ Éva: *Andreánszky István életútja*, Múltunk, 2007/2, 223–252. A *Nemzetvédelem* sajátos ideológiájához: BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életrajza – 1945–1985*, Bp., Európa, 1989. (Internet.) Emellett olvasható még egy igen rideg hangvételű, angol nyelvű válaszelevél is a budapesti angol missziótól (SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1293.), továbbá, a kitelepítésekkel, lakosságcserével kapcsolatban vannak konventi iratok is a Faluszemináriumi Kéziratok között. (GAZDA Endre, *Jelentés a Református Egyetemes Konvent elnökségi tanácsához a magyar–szlovák lakosságcseréről*, Bp., 1949. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 161.)

szánkán. Mindenünk megvan.”⁷⁶² –nyugtázta a falu (volt) segédlelkésze.

Valószínűleg a pályázatra érkeztetett a szintén kiutasított volt faluszeminarista,⁷⁶³ Kalydy Miklós munkája is, melyben a szerző – többek között – Bódvavendégiben töltött szolgálati idejéről (1941–1945) számolt be, mintegy negyven lapon keresztül. Írása betekintést enged egy falusi lelkész teendőinek összetettségébe,⁷⁶⁴ mivel „a lelkész a falu mindenese. (...) Alkalomadtán orvos, jogi tanácsadó, tanító, bevásárló, hivatalos ügyek intézője” egyben. Emellett, ő maga „akkori szemmel nézve merész” népművelő előadásokat tartott, könyvtárt létesített és kirándulásokat is szervezett. Az agilis lelkész kultúrházát is szeretett volna építeni, ahol népművelő színdarabokat adtak volna elő. Állítása szerint ebben segítségére lett volna a szociálisan érzékeny főszolgabíró, későbbi kassai polgármester, aki emellett vállalta, hogy minden faluban bevezetőt mond Kodolányi János *Földindulás* című drámájához.⁷⁶⁵ A háború és az utána következő hatalomváltás azonban Kalydyék minden tervét keresztülhúzta.⁷⁶⁶ 1945-ben sok társához hasonlóan őt is kitelepítették (félórás hatállyal), ám mivel Bódvavendégi ismét határfalu lett, eleinte mindösszesen 300 méterre – Árdó községbe – kellett költözniük lakásuktól. Nehezítette viszont a család helyzetét, hogy Kálydyt politikailag megbízhatatlannak minősítették, így csak három év múlva mehetett vissza megmaradt ingóságaiért. A bajban nagy segítséget jelentett, hogy volt lelkészük viszontagságai alatt a falu reformátussága és a katolikusok egyaránt segítették a lelkészcsaládot, folyamatosan csempészve át a szükséges holmikat (ahogyan Rózsainál is láthattuk). Ugyanakkor az 1945 utáni időszak helyi negatívumait sem hallgatta el a beszámoló, mivel „a legfájóbb az volt az egészben, hogy a magyar ette a magyart. Jelentgették egymást, soha el nem követett bűnökkel vádolták egymást.”⁷⁶⁷ Bodnár Mónika kutatásai szerint „a vendégiek napjainkban is tartják a kapcsolatot a családdal, s ha valaki

⁷⁶²RÓZSAI, *A perbenyiki református gyülekezet...*, 26–30.

⁷⁶³A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881.

⁷⁶⁴Ehhez lásd: BENE, i. m., 117–122.

⁷⁶⁵Ez az információ azért tűnik érdekesnek, mert a *Földindulás* az ormánsági egyke kapcsán igencsak negatív színben tüntette fel a sváb gazdák földvásárlásait, ami az ország világháború alatti (hivatalos) külpolitikai orientációját figyelembe véve inkább kényes, mintsem megbolygatandó kérdés volt (egy főszolgabírótól). Még érdekesebb adalék, hogy az 1949-es szövegben vélhetően szándékosan nem nevesített, szociálisan érzékeny főszolgabíró minden bizonnyal az a Fazekas József volt, aki 1944. október 17-én vette át Kassa irányítását, statáriumot hirdetve a városban. A főszolgabíró Fazekashoz (épp egy jótékonykodás kapcsán): MOL K 428. MTI. „Könyomatos”. Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944). 1943. június. 13. 13. Kassai kinevezéséhez: POTEMLA, Michal, *Politický a hospodársky život v Košiciach v rokoch 1938–1945: Tematická bibliografia I.* Košice, 1986, 299. Kassa nyilas uralom alatti napjaihoz: SZABÓ, *Utolsó szalmaszál...*, 147–160.

⁷⁶⁶Egy másik forrásunk szerint Bódvavendégiben a református egyházat ért háborús károk 50 000 P-re tehetőek. Kárjelentés a határon túli egyházközségekről. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1293.

⁷⁶⁷KALYDY Miklós, *Bódvavendégiben (1941. július 27–1945. május 11-ig)*, 1949. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 168.

meglátogatja őket, mindenkiről, az egész faluról érdeklődnek, nemcsak a reformátusokról.”⁷⁶⁸

Az első bécsi döntés utáni magyar közigazgatás kaotikus viszonyaihoz nyújt adalékot Cserhalmi István rövid, ám kifejezetten olvasmányos dolgozata. Főhősünk a visszacsatolás után rövid időre tornyospálcai segédlelkész lett, ám hamarosan útépítő munkásként kényszerült boldogulni, mígnem 1939 májusában szolgabírói ügykörrel megbízott református segédlelkésszé avansált Beregszászon. Egy reverzálisra készülő református visszatérítése miatt elbocsájtották, ám a hirtelenszerűen szervezett magyar közigazgatásban nem sokáig maradt munka nélkül: „át sem adom az asztalom, már szól a telefon, a vármegyei árvaszéki elnök keres a betöltetlen ülnöki állásra ideiglenes munkaeölt.” –írta. Kárpátaljáról szállították a csehnyelvű ügydarabokat számára, bár Cserhalmi nem beszélt csehül. Itt sem vert gyökeret, mivel Beregszász város kulturális ügyosztályának vezetője lett 1939 nyarán, majd „az istentiszteletről viszi el a hajdú”, hogy átvehesse a városi könyvtár vezetését. 1940 őszén a felvirágoztatott könyvtár a közgyűjtemények országos felügyelősége alá került (így több támogatást is kapott), a nem egész két éve még útmunkásként dolgozó Cserhalmi apanážsa pedig a VIII. fizetési osztályba emelkedett. Beszámolója szerint „sajnos a magyar intelligencia nem érdeklődik a magyar könyvek iránt. Olvasóink az iparos, kereskedő és téli időben a gazdacsaládokból adódik. A város zsidósága a legjobb könyvtárlátogatónk.” (Ugyanakkor hamarosan épp a zsidóvagyonokból származó, begyűjtött könyvek szortírozása vált a könyvtár egyik fő feladatává, melyhez hatszobás lakást kellett bérelnie a közintézménynek.) Állása mellett a szerző a környéken lelkeszkedett, helyettesített, kisegített, bibliamagyarázatot tartott, kántorkodott és belmissziót végzett. Írásában nem palástolta, hogy a „felszabadulás örömmámora” után már csak 10–15% a templomkihasználtság Beregszászon, a környékbéli községeknél pedig 25–30%. 1945 után „anyás” köztisztviselőként Cserhalmit is kiutasították, Magyarországon pedig B-listázták, így végül Mágocson lett lelkész, a kitelepített katolikus svábok helyére érkező felvidéki református menekülteknek szervezve gyülekezetet.⁷⁶⁹ Körzetét előbb gyalog és lovaskocsival járta – egy-egy körben 25–30 km-t is megtéve – majd motorkerékpár segítette valamelyest nehéz

⁷⁶⁸BODNÁR Mónika, *Etnikai és felekezeti viszonyok a Felső-Bódva völgyében a 20. században*, Komárom–Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2002, 104.

⁷⁶⁹Ez a mindössze huszonöt oldalas, kifejezetten szórakoztató írás egyrészt informatív, mert a szerző kendőzetlenül írt (igen változatos) munkahelyeinek bérviszonyairól, másrészt a szokványossal épp ellenkező perspektívát érvényesít az anyások–helyiek konfliktusában: „Bennünket, anyaországiakat, kik valami állást töltöttünk be, szinte kigolyóztak a társadalmi életből. A fél év előtti öröm és szeretet feszítődött megváltozott. (...) Sokan annak idején azt mondták, hogy mi anyaországbeliek nagyképűek vagyunk, lenézzük a felszabadított testvéreinket, pedig felettünk vannak igen–igen magasan. Erre vonatkozóan csak annyit: ők külföldet, Prágát járták és az volt a világ közepe és azt tartották szellemi fokmérőnek, hogy volt-e az anyaországbeli külföldön, vagy nem.” CSERHALMI István, *Hat év a Felvidéken, négy hónap a felvidékiek között*, 1948. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 152.

munkája végzésében.⁷⁷⁰

„Kézirat gyanánt a Faluszemináriumnak” ajánlotta beszámolóját Magda Sándor volt pataki teológus, nyugdíjazott felvidéki református püspök. A szerző nagykaposi lelkészkedését taglaló műve elején sajátos eszkatalógiával korszakolt: „a kegyelmi idő utolsó négy évében (1935–39) s az Isten ítéletének esztendei alatt (1939–47) a nagykaposi (ungi egyházmegye) lelkipásztora voltam”, előtte pedig „25 évig a csicseri (ungi egyházmegye) gyülekezeti lelkipásztora.” Egykori célja: „megmenteni a magyarságot s evangéliumi hitünket az ősi földön,” ám „olyan tiszta magyar községben, amilyen Csicsér volt, a feladat nem volt felette nehéz. Hiszen az első csehszlovák köztársaság idejében a magyar vidék gyakorlatilag a régi élet folyt tovább. Ha csendőrt nem láttunk, vagy hivatalos írást nem kaptunk, azt hittük, hogy Magyarországon élünk. Persze azért kijózanító hideg zuhany elég gyakran szakadt nyakunkba.” –tette hozzá a harmincas évek második felében „szlovenszkói” püspökséget is viselő Magda.⁷⁷¹ A kisebbségi lét kezdeteire emlékezve leszögezte, hogy a lelkipásztorok mindenütt szolgálatban maradhattak (a szerző szerint 99%-uk magyar volt), mivel azonban két évig nem kaptak kongruát, sokuk amellett, hogy ellátta lelkészi feladatait, földművelésre kényszerült („megfogtuk az eke szarvát”). A gyülekezet belső élete ugyanakkor zavartalan volt emlékei szerint: „a vallás szabad gyakorlatát, az istentisztelet magyar nyelvét érintetlenül hagyta az új kormányzat. Meghagyta az egyházi iskolákat is, de azokba bevezette saját tankönyveit, s az államnyelv kötelező oktatását.” A magyar intelligencia a maga módján védekezett a tankönyvek „idegen szellemisége” ellen. Magda például leánykört vezetett, ahol bibliaolvasás mellett magyar szépirodalmat is olvastak a diákok, valamint ifjúsági egyesületeket patronált. „Különösen a magyar történelmi ismereteket kellett itt pótolni, amit az iskola nem adott meg” – írta.⁷⁷²

Magda karrierje a húszas évek második felétől kezdett magasra ívelni. 1925-ben a Csehszlovákiai Református Egyetemes Egyház rábízta hivatalos lapjának, a *Református Egyház és Iskolának* szerkesztését (ami hetilap lévén állandó, rendkívül összetett munkát jelentett), valamint szintén ekkor kezdett filozófiát és pedagógiát tanítani a losonci teológiai szemináriumon.⁷⁷³ Négy évre rá, 1929-től egyházkerületi főjegyző lett, 1932-ben pedig angliai és skóciai körutat tehetett, majd sikerei nyomán 1933-ban – mintegy pályája

⁷⁷⁰A Komlói Református Gyülekezet honlapja. (Internet.) Cserhalmi közel negyven sűrűn gépelt oldalon maga is beszámolt a mágocsi gyülekezet nehézségeiről. Lásd: CSERHALMI István, *Az új honfoglalás. (Egy gyülekezet keletkezése és elfogyatkozása)*, 1948. SRKTGy. Adaléktár. 2187.

⁷⁷¹MAGDA Sándor, *A nagykaposi református egyház és lelkipásztora Isten ítéletének esztendeiben*, Sárospatak, 1948. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 136., 3–8.

⁷⁷²Uo., 10.

⁷⁷³A losonci teológiához adalék, hogy Magda szerint bár Sörös Béla, a szeminárium vezetője kiváló elméleti szervező volt, az írástól iszonyodott, aminek következtében – a szerző állítása szerint – kaotikus viszonyok uralkodtak az intézmény adminisztrációjában. Uo., 14.

csúcsaként – püspökké választották. 1935-ben került Nagykaposra, ahol Jan Tomasula-val, a mind Szabó Lajos, mind Ráski Sándor által igen sötét színnel ábrázolt későbbi kassai lelkésszel kellett komoly csatákat vívnia az istentiszteletek nyelvéről. A probléma gyökere a szerző szerint az volt, hogy az ekkor még bánóczi lelkész Tomasula a mintegy húszfőnyi nagykaposi szlovák telepes kolónia számára követelte a szlováknyelvű igehirdetést a gyülekezetben, amit Magda – tekintettel a magyar többség érdekeire – megtagadott (ugyanakkor létrehozott egy fiókegyházat a szlovák híveknek).⁷⁷⁴

Hiába volt püspökként az anyaországi református egyház a példaképe, a visszacsatolás eufóriája (nála is) hamar elmúlt. Képszerű megfogalmazása szerint: „a rácson túlról mindig úgy tekintettem a magyarországi református egyházra, mint a rend, tisztaság, komoly megbízhatóság ideális közösségére.” Ezzel szemben az derült ki számára, hogy odaát „a kötelességmulasztás, rendetlenség, slendriánság, hűtlen vagyonkezelés magas kitüntetésekkel jutalmaztatott.” A politikában is ugyanazokat a hibákat vélte felfedezni, mint Csehszlovákiában tapasztalt: „a közhivatalokban, az államigazgatásban is sok helyt érezhető volt valami rothadt szag”, ami alól az egyház sem tudta magát kihúzni.⁷⁷⁵ Magda már a frontátvonulás szörnyűségeiről is hosszasan értekezett, az igazi megpróbáltatások azonban csak 1945 tavaszán kezdődtek számára. Áprilisban három társával együtt ismeretlen okokból börtönbe került: először Nagymihály, majd a különösen embertelen kassai fogház, aztán egy munkatábor, a pozsonyi nagybörtön, végül Nagykapos lettek raboskodásának helyszínei. Miután több mint egyéves fogság után a tárgyaláson felmentették, kiderült, hogy „bár teljesen különböző politikai bűncselekményekkel voltunk vádolva, azért hurcoltak négyünket elválaszthatatlanul mindig együtt Kapostól Pozsonyig, mert a feljelentés egy papírlapon volt megtevé.” Mindazonáltal a felmentés után sem örülhetett önfeledten híveinek körében, ugyanis ekkor kezdte borzolni a kedélyeket a reszlovakizációs kampány. Szerinte „a csehszlovákiai magyar reformátusoknak 70–80%-a reszlovakizált. (...) Isten ítéletének ez volt a legsúlyosabb csapása” –tette hozzá. Különös nyomatékot adott a jelenségnek, hogy következtében nyája két táborra szakadt; döntenie azonban nem kellett, minthogy felmentése után szinte azonnal kitelepítették az idős lelkészt.⁷⁷⁶

Egy falu fronttól a kitelepítésig tartó szenvedéstörténetének leírását kapjuk Tóth Gusztáv sajókeszi lelkésztől (1940–1945). A párbeszédes formában, olvasmányosan megírt történet a helybeli harcok leírásával kezdődik, ami értelmetlen halálokat (elhagyott kézigránáttal játszó gyerek) és örökös temetéseket jelentett a falusi lelkész számára.

⁷⁷⁴Uo., 11–17.

⁷⁷⁵Uo., 12–21.

⁷⁷⁶Uo., 23–58.

Ugyanakkor 1945 húsvétján még egy felvidéki gyökerekkel bíró pataki legátus is járt Sajókeszin. A szerző kiemelte, hogy ekkor már el voltak vágva az anyaországtól és sejtették sorsukat, így nagyon örültek a „otthonról” híreket hozó fiatalnak, aki prédikációjában a közéleti kérdéseket sem kerülte meg: „Volt abban a húsvéti prédikációkban minden, ami ott és akkor éppen kellett a szenvedő felvidéki magyaroknak: hadifogolykérdés, Felvidék elszakítása, az 50 kilós csomaggal kiutasított magyarok sanyarú sorsa. Még tán az is benne volt, hogy »hiszek Magyarország feltámadásában«.”⁷⁷⁷ Nem kevésbé érdekes Tóth beszámolója a háború után újjáéledő közigazgatásról, a biztató helyi szerveződésekről, majd a berendezkedő csehszlovák hatalom magatartásáról. Bár a mű hangütése helyenként vulgárisan sovíniszta, ugyanakkor a szerző nem feledkezett el megemlékezni a segítőkész szlovák (vagyis „tót”) csendőrről és a nagyvonalú fináncról sem, akik elhatárolódtak az „aljanéptől” (tehát az újonnan betelepülő karrieristáktól), mert „szégyellik a gyalázatot”. Szerinte a kisebbségi pap fegyvere a passzív rezisztencia, bár maga ezt sem művelhette sokáig, lévén, mint „kortársát és sorstársát” (és mellesleg a faluszeminárium egyik volt tagját), Ablonczy Lászlót, őt is kiutasították az országból.⁷⁷⁸ Áttelepítése utáni évei sem teltek eseménytelenül: bódvalenkei lelkész lett, majd 1953-ban őt jelölte a presbitérium a párt támogatásával szülőfaluja, Mezőnagymihály megüresedett lelkészi tisztségére. A gyülekezet ellenjelöltet állított, ám a viharos korteshadjárat mindkettőjük számára kudarccal végződött, mivel a nagymihályi lelkészi hivatalt végül Csorba László kapta meg (aki 1945 előtt a faluszeminárium tagja volt⁷⁷⁹). „Csorba László szép békességet munkált a gyülekezetben, négy évtizeden át pásztorolta hűségesen az egyházközséget,”⁷⁸⁰ Tóth Gusztáv pedig 1956-ban bükkaranyosi, majd 1959-től miskolc-martinkertvárosi lelkész lett,⁷⁸¹ tevékenysége még a szocialista államhatalom Egyházügyi Hivatalának figyelmét is felkeltette.⁷⁸²

⁷⁷⁷TÓTH Gusztáv, *Egy falu odalett a Föld színéről*, Sárospatak, 1947. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 98.

⁷⁷⁸Uo., 31. A kitelepítetteknek az anyaországban is igen komoly – itt nem részletezendő – beilleszkedési problémákkal kellett megbirkózniuk, melyet az „anyaország” sem tudott/akart minden esetben orvosolni. A felvidékről kitelepített reformátusok helyzetét aligha lehet tömörebben összefoglalni, mint egyik református lelkészük tette, maliciózus – 1972-ből keltezett (!) – levelében: „A magyarszékiek külön gondolata: Cseszkőből kilöttek bennünket, mert magyarok vagyunk; Magyarszéken kidobnak bennünket az iskolából, mert reformátusok vagyunk. (...) Röviden: a magyarszékiek reformátusok magyarul beszélnek ugyan, de csehül állnak.” Idézi: KÖPECZI BÓCZ Edit, *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*, Bp., Akadémiai, 2004, 111–112.

⁷⁷⁹A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881.

⁷⁸⁰A viharos mezőnagymihályi választáshoz és Csorba kinevezéséhez: *Felharsog a fergeteg... : A református lelkész "hatása" a beszolgáltatásra, 1953*, közli: DIENES Dénes, *Egyháztörténeti Szemle*, 2000/1, 160–164.

⁷⁸¹Miskolc Martinkertvárosi Református Gyülekezet honlapja. (Internet.)

⁷⁸²L. Lászlónak, a Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Tanács Művelődésügyi Osztály Egyházügyi Főelőadójának 1958. okt. 31-i jelentése: „Ez a Tóth Gusztáv bükkaranyosi lelképásztor államigazgatásunkhoz ragaszkodó és minden vonatkozásban lojális magatartású pap”, aki ugyanakkor „már az ellenforradalom előtt is éles hangon bírálta az egyházkerületben, illetve az egyházon belül folyó helytelenségeket, minek eredményeképpen egyetlen írását se hagyták megjelentetni, sem a Reformátusok Lapjában, sem pedig a Református Egyház című lapban. (...) Jellemére nézve, őszintének és igazságszerető embernek mondható”. V. Pál egyházügyi főelőadó válasza (melyben Tóth egyik társára is kitér): „Egyetértek Veled Tóth Gusztáv (...) értékelésében is. A jövőben még

Főként a Sátoraljaújhely környéki, határon túlra került területek hangulatáról, a (rém)hírekről tudósít egy rövid, név nélküli úti beszámoló, 1947-ből. Az újjáéledő közigazgatás, a reszlovakizáció és a hatalomátvételt (ismét) körülvevő szervezetlenség láttán volt, aki Csehszágba ment önként munkát vállalni, mert elterjedt a híre, hogy így nem telepítik ki családját, mások ugyanakkor vallották, hogy „ezek inkább emberek, mint a magyar urak voltak”, míg egy 1938 után képviselőségig jutó, őseire eddig büszke helyi magyar immáron törvénytelen gyermekként, orosz apától származtatta magát, hogy „reszlovakizálhasson”.⁷⁸³ A beszámolóban olvashatunk a Budapest helyett a csehországi Ashban összpontosuló kassai alvilágról, valamint a rejtélyes „benderócok”-ról is, akik légi támogatás segítségével szedték áldozataikat a hegyekben, két évvel a világháború után. A nem különösebben válogatós benderócok állítólag a hegyek között éltek, de lejártak a falvakba is csapatostul, nem kímélve „a kommunistákat, a zsidókat meg a csendőröket.” Itt is előtérbe került az illegális határátlépések kérdése egy határon túli sárospataki tanítóképzős miatt, akit 200 koronára bírságoltak. A diák kihallgatása már-már kémháborúvá változtatta az ügyet, lévén vallatói (mintegy 65 kérdésben) a pataki tanári karról, a magyarországi politikai közhangulatról, történelemtanításról és a patak környéki magyar katonai erők felszereltségéről is igyekeztek információkat szerezni.⁷⁸⁴

Az 1947-es beszámolóban alighanem a legérdekesebb történet egy eddig csupán az ötvenes évek közepétől adathozható, a háború utáni nyugati magyar emigráció legendájának tartott eset: a szovjet rekvirálásnak fegyverrel ellenálló Nagydobrony büntetőbombázása. Az egyik legfrissebb szakirodalom szkeptikus szerzője elemzésének végén feltette a kérdést, hogy „vajon megtudunk-e valaha valamit arról, honnan is indult útjára századunk magyar történelmének alighanem legnagyobb álhíre?”⁷⁸⁵ Talán ez a faluszemináriumi forrás is adalék lehet az események/legenda feltárásához, hiszen már az is önmagában hírértékű, hogy a tudósítás mintegy nyolc évvel korábban keletkezett (az állítólagos események után csupán egy évvel), mint a nyugaton nehezen követhető utakon felbukkant, 1955-ös verzió.⁷⁸⁶ Az itt közölt változat egyik forrása a tárkányi „F. bácsi”, aki szerint „kiirtották az egész Nagydobronyt. Azt mondják, hogy egy gyereknek sikerült átszökni a határon és az mondta volna, hogy mikor a hordás volt, az oroszok nem engedték meg, hogy a gazdák hazahordják az életet [búzát],

jobban kell rájuk támaszkodni és előbbre is kell őket vinni.” (MOL XIX A 21-a-E-27-24/1958.) Ugyanakkor P. Imre 1965-ös – Ráski Sándor kapcsán már idézett – jellemzése szerint a karrier-baloldaliként bemutatott Tóth „zavarosan pietista”, aki „egyházi kormányzati szempontból használhatatlan.” (MOL XIX A-21-b-31348/1965.) Tóth mindenestre maradt Martintelepen, ahol 21 éven keresztül, 1980-ig volt a gyülekezet lelkésze.

⁷⁸³Beszámoló felvidéki utunkról, 1947, augusztus 14–18. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 93.

⁷⁸⁴Uo.

⁷⁸⁵SKULTÉTY Csaba: *Nagydobrony – Egy legenda kérdőjelekkel*, Magyar Szemle, 2002. október, 92.

⁷⁸⁶Beszámoló felvidéki utunkról...

hanem csak a falu szélére egy csomóba. A gazdák nem hagyták magukat, kapára, kaszára kaptak és megöltek vagy nyolcvan orosz. A dobronyiak közül vagy száznegyvenen meghaltak. Aztán Ungvárról és Munkácsról jöttek ki a katonák és a többieket elvitték Szibériába.” A másik verzió nagykaposi információkra alapozva idézte, hogy itt a kitelepítések és a „benderócok” mellett „harmadik általános beszédtema a kárpátaljai Nagydobrony esete. Így mondták el: »mikor a dobronyiak kicsépeltek, a fele terményt elszedték a gazdáktól. Később el akarták venni a másik felét is. Az emberek kapára, kaszára kaptak, előszedték az eldugott fegyvereket. Megölték a kiküldött harminc orosz katonát, erre még több katona ment ki, azokat is elverték. Megtorlásképpen végül repülőgépről lebombázták az egész falut. A bombák robbanását még mi is halottuk.«”⁷⁸⁷

Összességében elmondható, hogy bár az 1947-es felvidéki pályázathoz kötődő beszámolók mindenekelőtt egyházi szempontból értelmezték a mozgalmas időszakot, a dolgozatokban határozottan kidomborodnak a köztörténeti események. Mindez nyilvánvalóan onnan eredeztethető, hogy a politikai döntések ezúttal konkrétan a szerzőket érintették (kitelepítésük által), így személyes beszámolójuk – élettörténetük meghatározó szelete – mind–mind a „nagy történelem” esettanulmánya egyben. A lényegi részek kiemelése mellett, ahol erre mód nyílt, szándékomban állt némi kitekintést is adni egyes lelkeszek későbbi pályájáról, mely által egy belső konfliktusokkal, hatalmi harcokkal terhelt, zárt közösségbe nyerhettünk némi bepillantást.

II.3.4. Végjáték

Mint mi utólag tudhatjuk, a pályázatok közül a legfontosabbak az utolsó pillanatban születtek, mivel az 1948-ra totális hatalmat kiépítő kommunista államhatalom az amerikai magyarok és a kisebbségi magyarság témakörét is tabusította. Érdekes módon épp ez, vagyis az 1947/48-as volt a szeminárium világháború utáni legteljesebb munkaéve. Ez a tanév az első, amikor a szeminárium „munkája a megindulása óta kialakult munkaformák mindegyikében folyhatott, sőt új munkaágak körvonalai is kibontakozhattak” –írta a

⁷⁸⁷Uo. Nem ez az egyetlen adat Nagydobronyról a faluszemináriumi kéziratok között, bár B. Krizsán József írása néhány évvel az (állítólagos) eseményeket megelőzően készült. A Nagydobronyi Református Egyházközség történetét tárgyaló vizsgadolgozat mindazonáltal tartalmaz társadalomtörténeti adalékokat a világháború éveiből, bemutatva például a község foglalkozási struktúrájának változását. Eszerint bár Nagydobronyban alapvetően „csak az őslakosság foglalkozik földműveléssel, de a felszabadulás, vagy helyesebben szólva a zsidótörvény életbeléptetése óta a reformátusok igen szép számmal vannak képviselve a község kereskedelmében, a zsidók pedig a földművelésben. (...) Két év leforgása alatt a nagydobronyi lakosság annyira megrohanta az ipar- és kereskedelemügyi hatóságot, hogy napjainkban már több a keresztyén kereskedő, mint amennyi zsidó kereskedő volt ennek előtte.” –jegyezte meg a község életét bemutató fejezetében B. Krizsán. B. KRIZSÁN József, *A Nagydobronyi Református Egyházközség története*, Sárospatak, é. n. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 202.

szemináriumvezető 1948 júniusában. A heti összejöveteleket ekkor már a teológus és – a legnagyobb létszámot produkáló – tanítóképzős hallgatók mellett a kertészeti középiskolások, a leányinternátus, a Szabad Akadémia, valamint a fiú és lány népfőiskola diákjainak bevonásával tartották. „Az utóbbi tananyagába rendszeresen és kötelezően be volt építve a szemináriumi összejöveteleken való részvétel, míg a többi vonalon önkéntes formában folyt a munka” továbbra is.⁷⁸⁸

A háború óta elmaradó kiszállások ősszel Hegyalja, tavasszal Hegyköz községeit érintették. Új szint vitt a munkába, hogy a teológusok és a képzősök együtt végezték az ezúttal elsősorban gyülekezetrajzra koncentráló gyűjtést. „A megnövekedett munkaközösség, a kiszállások és a szemináriumi munka iránt sok irányból megnyilvánult érdeklődés együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy a felvirágzó nevelői munka mellett az egyes munkaágak és a különböző gyűjtemények is ugrásszerű fejlődésnek indultak.” A gyarapodó könyvtár mellett ekkorra már nyolc vándorkönyvtárral bírt a munkaközösség, bár ebből csupán hat járta a régió falvait (a maradék kettő bevetése 1948/49 telén történt meg, amikor is már kilenc láda keringett a vidéken). Ezen a télen Tokaj, Láca, Golop, Perkupa és Hernádnémeti használta a köteteket, „általában igen nagy érdeklődés mellett, amit igazolnak a beérkezett kiviteli naplók.”⁷⁸⁹

Úgy tűnik, volt foganatja az egykori szeminaristák és népfőiskolások felé történő nyitásnak is, mivel ők – Újszászy szavaival – „állandóan igénylik (...) az olyan könyveket, amelyek faluvezetői, vagy nevelői munkájukban mint kézikönyvek támogatnák őket.” Emiatt és a faluszemináriumi könyvtár tehermentesítése végett rakták le a „körzeti kölcsönkönyvtár” alapjait, ami a szabadművelődés szolgálatába állította a szemináriumi könyvtár egyes darabjait (a tágabb értelemben vett előadás-irodalmat).⁷⁹⁰ Emellett – svédországi minta alapján – elindult a levelezőiskola, „egyelőre kísérleti formátumban”, két kurzussal: egy szociológiaival és egy irodalmival, Ráski Sándor vezetésével. Újszászy Kálmán „az első ilyen kezdeményezésnek” tartotta ezt hazánkban és pozitív visszajelzések esetén „nagyobb arányokban” tervezte kivitelezését. A harmadik újítás a kéziratgyűjtemény létrehozása volt, szoros összefüggésben a felvidéki pályázattal, mivel itt helyezték el a beérkezett pályaműveket is.⁷⁹¹

Az 1947/48-as jelentés megemlékezett továbbá az amerikai kapcsolatfelvételtől, mely

⁷⁸⁸Jelentés, 1947/48. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2832.

⁷⁸⁹Uo.

⁷⁹⁰Szathmáry Lajos szerint a körzeti könyvtárakat a VKM létesítette. A szabadművelődés helyi ügyvezetői innen kölcsönözhettek köteteket falvaik számára, gyorsan és szelektáltan. SZATHMÁRY, *A szabad művelődés korszaka...*, 29. Valószínűsíthetően tehát Patakon a faluszeminárium vállalta magára ezt a szerepet.

⁷⁹¹Jelentés, 1947/48. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2832.

„valamennyi ottani magyar református gyülekezetet”, továbbá a ligonieri Bethlen Home-ot is érintette. „Az eddig beérkezett és eddig még nyilván nem tartott anyag bőven elegendő annak bebizonyítására, hogy ez a feladatvállalásunk szoros összefüggésben van a szemináriumi munkánkkal” –tette hozzá a szemináriumvezető. Végezetül, a már korábban is körvonalazódó tájnaplók, „táji annales”-ek megindításáról is említést tett az irat (konkrétumok nélkül), megemlítve, hogy a szeminárium könyvtárai, gyűjteményei „állandó munkahelyül, illetve segédeszközként szolgáltak a várban tartott szabadművelődési tanfolyamokon.”⁷⁹²

A már meglévő gyűjtemények is gyarapodtak, amint az „érdeklődő látogatók” egyre bővülő köre is érzékeltetett. A tárgyi néprajzi gyűjtés számára a már említett Bodnár- és Deák-féle hagyaték átvételének befejezése jelentette a fő feladatot, de „megfelelő kartonok birtokába jutva” végre a fényképgyűjtemény rendszerezése is megkezdődhetett. Ám nemcsak kartonok kerültek a faluszemináriumhoz, hanem egy új szemináriumi helyiséggel – szó szerint – nőttek a lehetőségek. Ez a fajta terebélyesedés több kiállítás megrendezését is lehetővé tette. Az egyik tárlat a Bodnár-hagyatékot mutatta be, egy másik pedig az 1848/49-es forradalmat és szabadságharcot (a centenárium kapcsán). Ami az anyagiakat illeti, a konvent és a VKM „igen tiszteletreméltó anyagi támogatásáról” tudósít a beszámoló, mely kiemelte Román János és Szabó Zoltán professzor szerepét, akik a szemináriumvezető svédországi tanulmányútjának három hónapja alatt vezették a munkaközösséget. A segítők közül Ráski Sándor, Ecsedy Lajosné gépíró, valamint Géczy Lajos és Szentimrei Mihály teológusok közreműködését említette az irat (utóbbiak az újságcikk és nyomtatványgyűjtemény rendezésén dolgoztak).⁷⁹³

Az 1948/49-es tanévben már a munkaközösségnek is szembesülnie kellett az államvezetés diktatórikus fordulatával, a koalíciós időszak végével. Sárospatakon államosították az általános iskolát és a szőlészeti és kertészeti középiskolát, a politikai légkör változása azonban igen összetett módon csapódott le a szemináriumi munkára. A megkisebbedett főiskolán ugyanis a korhangulattal némileg inverz módon megnövekedett a teológia jelentősége. Talán a kedvezőtlen folyamatok is szerepet játszhattak, hogy az ifjúság nagyobb létszámban csatlakozott az önképzőkörhöz és „elevenebbé, színesebbé tette életét az elmúlt évekkel szemben.” A szerdaesti összejöveteleken „hosszú idők óta nem vettek annyian részt”, mint ekkor, bár mint később kiderült, nem mindenkit az őszinte érdeklődés vezetett ide. A témát természetesen a falu korabeli problémái szolgáltatták, ami „aktualitásuknál fogva

⁷⁹²Uo.

⁷⁹³Uo. Továbbá, részletesen: A Faluszeminárium 1947–48. évi összejöveteleinek munkanaplója. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1877.

nagyon lekötötték a szeminárium figyelmét.”⁷⁹⁴

Megszűntek viszont a kiszállások, melyek tehát mindösszesen egyetlen tanévre (1947/48) tértek vissza a munkaközösség életébe 1945 után. Helyüket a szupplikáció vette át, ami azonban nem a faluszeminárium keretein belül zajlott, hanem a kollégium pénztelenségén igyekezett segíteni elsősorban. Ennek következtében a gyülekezetrajz került az szemináriumi adatgyűjtés középpontjába, hiszen jobbára vallási fórumokon találkozhattak a falusi közösségekkel a szupplikáló faluszeminaristák. Ebben a tanévben a konfirmációt tanulmányozták a diákok (hegyközi falvakban), a 1949/50-ben pedig templomtörténeti adalékokat gyűjtöttek. Újszászy szerint a kényszerű változtatások ugyanakkor egybeestek az ifjúság érdeklődésének megváltozásával.⁷⁹⁵

Az összejövetelek színhelye ekkor már az ún. „zeneterem” lett, ahová az immáron cím- és szakkatalógussal ellátott könyvtár és az adaléktár is átkerült. A Gutenberg-teremben és a mellette lévő helyiségben tárgyi néprajzi kiállítást rendeztek be a Bodnár-hagyaték és a pataki fazekas munkát bemutató tárlat részére. A változásokat az tette lehetővé, hogy a szeminárium a kollégiumi pincében raktárhelyiséget kapott, ahol a gyűjtött, de nem kiállított tárgyak katalogizálva őrizhetőek lettek. Mindemellett a gyűjtemények száma is nőtt ebben az időben; kiemelendők közülük a mentalitástörténet számára ma sem érdektelen parasztírások: katonalevelek, versek, naplók (melyek értékével már a szeminárium is tisztában volt) és az „iskola- és várostörténeti szempontból figyelemreméltó” meghívó- és műsorgyűjtés.⁷⁹⁶ A sárospataki fazekasmesterséget bemutató kiállítás miatt a tárgyi néprajzi gyűjtés ebben az évben elsősorban a bodrogi kerámiákra koncentrált.⁷⁹⁷

Ezek a változások természetesen kiadásokkal jártak, amit egyre kevésbé érzett magáénak az államhatalom, vagyis az eddig patrónusként segítő VKM. Az intézetté válás útjára lépő faluszeminárium megnövekedett terheiről tudósítanak az 1948/49-es jelentés záró sorai: „Azon már régen túlfejlődött a szemináriumi munka, amikor egy ember elbírt ennek nemcsak irányítását, hanem a munkáját is. Ma a teológusifjúság fokozott bevonása, a vakációkon szerényen díjazott alkalmi diákmunkaerők alkalmazása, főleg azonban az Egyetemes Konvent által a szemináriumhoz beosztott okl. ref. lelkész, Román János kitüntető és hozzáértő szolgálata az, amelyen nyugszik a szemináriumi munka, amelynek anyagi terhet az E. E. T. Menekültügyi Osztálya megértő támogatása mellett ez évben szinte teljes mértékben a főiskola hordozta.”⁷⁹⁸

⁷⁹⁴Jelentés, 1948/49. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2833.

⁷⁹⁵Uo.

⁷⁹⁶Uo.

⁷⁹⁷Ethnographia, 1949/395.

⁷⁹⁸Jelentés, 1948/49. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2833.

Az utolsóelőtti tanévben (1949/50) folytatódott a vallási témakörökre fókuszáló – tehát némiképp „árral szembeni” – gyűjtés: „jelenünk kívánja meg tőlünk, hogy eredeti célkitűzéseinkhez híven, mégis jobban, mint a 18 esztendő múlt alatt bármikor, érvényesüljenek a gyűlekezetismereti szempontok munkánkban és ennek megfelelően szorulanak háttérbe az olyan lehetőségek, amelyekkel élés már nem a mi kizárólagos kötelességünk és feladatunk”. – utalt alighanem a pataki Szabad Akadémia gyűjtéseire és pályázataira a szemináriumvezető. Ugyanakkor: „pedagógiai és szociológiai dolgozatok kiírásával is igyekeztünk a szeminárium gyűlekezetismereti adalékgyűjtő munkáját segíteni” – vallotta ugyanő.⁷⁹⁹

A gyarapodó gyűjtemények feldolgozása is folytatódott: befejeződött a könyvtár és a kéziratár katalógizálása, valamint a fényképgyűjtemény is cédulakatalógust kapott (amellett, hogy egy egyházi katalógus is készült ebben az évben). A fejlesztéseknek és a pincehelyiségben kialakított raktárnak köszönhetően „a MOK a vidéki gyűjtemények számbavételénél és egy központi leltár számára készülő, külön ezt a célt szolgáló szakkatalógus elkészítésénél” a faluszemináriumi gyűjteményeket „vette elsőként munkába”, a kiállított tárgyak – Román János általi – monografikus feldolgozása pedig a szakemberek körében aratott „őszinte elismerést”.⁸⁰⁰ A Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának „elismerése” komoly tételt bírt, mivel a „nem megfelelően tárolt” magángyűjteményeket – magángyűjteménynek minősültek az egyházi gyűjtemények is – egy törvényerejű rendelet (13/1949) alapján államosították. A faluszemináriumi anyagok megmentésében oroszlánrésze lehetett Balassa Ivánnak, a Néprajzi Múzeum igazgatójának, aki gyakornokával, Hoffman Tamással személyesen Patakra utazott, hogy elkészítvén a néprajzi tárgyak ún. leírókartonjait, saját kezűleg írjon jelentést a „kiváló állapotok”-ról.⁸⁰¹

„A szeminárium az elmúlt tanévben is tudott újat, frisset produkálni és ezzel bizonyította jogát a jövőjéhez” – zárta talán inkább kétségbeesetten, mintsem optimistán

⁷⁹⁹Jelentés, 1949/50. (Jelzet nélkül.)

⁸⁰⁰ROMÁN János, *Adalékok a sárospataki fazekasság monográfiájához*, Sárospatak, 1949. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 216. A szerző a témát a faluszeminárium megszűnte után, az ötvenes évek második felében több kötetben (és nyelven) feldolgozta, megjelentette: ROMÁN János, *Sárospataki kerámia*, Bp., Képzőműv. Alap, 1955, Uő, *Pottery of Sárospatak*, Bp., Corvina, 1955 és Uő, *A habánok Sárospatakán*, Sárospatak, Rákóczi Múzeum, 1959. A MOK a Műemlékek Országos Bizottságát 1949-ben felváltó Múzeumok és Műemlékek Országos Központját (később: Múzeumok Országos Központja) takarja, mely a VKM felügyelete és irányítása alatt 1952-ig működő szerv volt. (Elnöke: Ortutay Gyula.) A „szervezet feladata többek között a hatósági ügyintézés, az elvi kérdések tisztázása és a műemlékek nyilvántartása lett.” Magyar Nemzeti Múzeum honlapja. (Internet.)

⁸⁰¹BALASSA Iván, *Emlékeim Újszász Kálmánról – Újszász Kálmán emlékkönyv...*, 563. Anyagiak terén ebben az évben a kollégium „teljes egészében maga fedezte a szemináriumi költségeket”, továbbá a raktárhelyiség kialakításával kapcsolatos kiadásokat, de napi kétórnyi diákmunkaerőt is biztosított a 20–25 főt számláló közösség munkájához, melyben ismét kizárólag teológusok vettek részt. Jelentés, 1949/50. Jelzet nélkül, az 1945 utáni jelentések közt.

Újszászy 1949/50-es jelentését, bár valószínűleg ő bízott benne, hogy a következő beszámoló nem az utolsó lesz a szeminárium történetében. Az 1950/51-es tanévre 12–15 főre zsugorodott létszám okaként rámutatott, hogy „azok, akik elsősorban ideológiai vonatkozású problémákban való nagyobb tájékozódás céljából kapcsolódtak be a szeminárium munkába, az elmúlt évben a külön ezt a célt szolgáló összejöveteleken találták meg igazi helyüket.”⁸⁰² Sajnos nem tudni, kiket takarhatott az óvatos megfogalmazás, ugyanakkor a korhangulatot jól érzékelteti a professzor egy interjúja, ahol a pataki teológia helyzetével kapcsolatban arról értekezett, hogy „sohasem lehetett tudni, hogy kit küldtek oda, kik érezték magukról azt, hogy most jött le az ő idejük, s kik voltak alapjában véve jó szándékú, de rendkívül idealisztikus elképzelésekkel rendelkező személyek.”⁸⁰³ Mindenesetre „a szeminárium összejövetelek nevelő hatósugarának csökkenése erőteljesebben kidomborította a szeminárium gyűjteménymegőrző szerepét” (mint ahogyan láthattuk ezt a háborús összeomlás időszakában is). Azt az adaléktárat, melynek régebben a kiszállási jelentések jelentették a gerincét, most „az ifjúság alapvizsgái, gyakorlati teheológiai, közelebbről gyülekezetismereti, továbbá néptudományi és szociológiai” adalékgyűjtései táplálták.⁸⁰⁴

Részleg	1947 (db)	1951 (db)
A faluszemináriumi könyvtár állománya	1614	2536
Kézirattár	43	251
Tárgyi néprajzi gyűjtemény	867	1404
Fényképgyűjtemény	1333	2595
Újságcikkgyűjtemény (kisnyomtatványokkal)	730	2645
Népköltési gyűjtemény	6174	
Néphagyomány gyűjtemény	207	
Levelezőlap gyűjtemény	-	4139
Rajzgyűjtemény		168

23. ábra. A faluszemináriumi gyűjtemények gyarapodása 1947 és 1951 között.⁸⁰⁵

A gyűjtési eredmények hűen tükrözik a megváltozott viszonyokat. A konvent háromezer forintos adományából vett fényképezőgép érzékeltette hatását a fényképgyűjteményben, a néprajzi gyűjtés azonban stagnált. Ennek oka a Vármúzeumként is működő Szabad Akadémia már említett tevékenysége. A könyvtári gyűjtemény kisebb részt a Nagykönyvtár duplumtárából, jobbra azonban vásárlás és adományok útján jelentős

⁸⁰²Jelentés, 1950/51. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2834.

⁸⁰³„Hit, haza, emberiség”... = Újszászy Kálmán emlékkönyv..., 49.

⁸⁰⁴Jelentés, 1950/51. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2834.

⁸⁰⁵ÚJSZÁSZY, Beszámoló... = Adalékok... SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 78. és Jelentés, 1950/51. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2834.

gyarapodást mutatott. (Mindazonáltal már az előző években is történtek utalások az olvasási kedv visszaesésére, melyet az ifjúság megváltozásával és a szórakoztatva tanító szépirodalmi munkák hiányával magyarázott ezúttal a professzor.) A „gyűjteménymegőrző” szerep szellemében két kiállítást ebben az évben is rendeztek: egyrészt három 19. századi pataki lelkész pályáját mutatták be, másrészt Mátyás Ernő hajdani professzor emlék előtt adóztak a növendékek. A szemináriumi munkát továbbra is a kollégium támogatta legintenzívebben, ezúttal (egész éven át, nyáron is) két ösztöndíjas teológus dolgozott napi két órában a gyűjteményeken.⁸⁰⁶

A professzor mintha búcsúzkodott volna jelentése végén: „megköszönöm kartársaimnak azt, hogy az idén még jobban éreztem, mint eddig, hogy a szeminárium munkáját, főleg annak gyűjteményeit a kar közös ügyének, ezek fejlesztését közös programjuknak tartották és ennek megfelelően járultak hozzá gyarapodásához.” Sejtelmes zárószorai pedig egy majd két évtizedes munkaközösség aktív korszakának végére tettek pontot 1951. június 16-án: „Isten olyan lehetőségeket rejtegethet – ha ez tetszésének megfelel – a szemináriumban, amelyek, amint az évek haladnak, mindinkább időt állóbbá teszik nemcsak a szemináriumi munkát, hanem erősítik a munka tápláló dajkáját, akadémiánkat és az egész iskolarendszerünket is.” A sárospataki teológia a következő évben már nem nyitotta meg kapuit, hallgatói Debrecenbe, vagy Budapestre kényszerültek átiratkozni, ezzel pedig kezdetét vette a pataki teológusok „exodusa” és egyben a faluszeminárium – valóban időtálló – gyűjteményi korszaka.⁸⁰⁷

⁸⁰⁶Uo.

⁸⁰⁷Uo. Újszászyt és kartársait természetesen nem érték teljesen váratlanul az események, bár igyekeztek alkalmazkodni az új rendszerhez. A professzor többek között a legfontosabb marxista gondolkodók munkásságával is megismertette teológushallgatóit. „Hit, haza, emberiség”... = Újszászy Kálmán emlékkönyv..., 49.

III. A FALUSZEMINÁRIUM SZOCIOGRÁFIAI MUNKÁSSÁGA

»»»«««

III.1. A szeminárium társadalomrajzai

III.1.1. Gondolatok a szociográfia fogalmáról

A szociográfia, mint tudomány(ág) gyökereit némileg paradox módon Nyugat-Európában kereshetjük, mindenekelőtt a nyugati kultúra 19. század eleji, nagy változásának idején, a pozitivizmus hódításának korában. Az ekkor (főként Auguste Comte munkásságának nyomán) körvonalazódó szociológia azonban mindenekelőtt 'logos', tehát elméleti természetű volt, és közel száz évnek kellett eltelténie, hogy a nagy társadalmi változásokra reagálandó, az új tudományág (mindenekelőtt Rudolf Steinmetznek és Ferdinand Tönniesnek köszönhetően) utat találjon az „empirikus szociológia”, a tulajdonképpeni szociográfia felé. Steinmetz, vagyis az egyik legmeghatározóbb korai ideológus definíciója szerint „a szociográfia egy adott korban minden eszközzel leírni, jellemezni igyekszik valamely nép összes viszonyait és állapotát.”⁸⁰⁸ A hangsúly a „minden eszköz”-ön van, amely a szaktudományos szociológiához képest széles spektrumot nyit a műfaj követői előtt. A statisztikától a közgazdaságtanig, a földrajztudománytól a pedagógiáig, a politikától az éppen a szociológia születésének idején fogalmilag önállósuló szépirodalomig terjed ez a játéktér, amit a Horthy-korszakban alaposan ki is használtak szociográfusaink.⁸⁰⁹

Steinmetz a szociográfia monografikus vonalát az általa erősen kárhozott földrajztudósokhoz, közelebből a természeti földrajzhoz kötötte, mely tendencia Magyarországon sem volt ismeretlen. Sőt, korszakunkban az emberföldrajz előretörésével

⁸⁰⁸ Lásd: Steinmetz 1913-as írását (*Archiv für Rechts- und Wissenschaftsphilosophie*, 1913). Magyarul: *A szociográfia fogalmáról*, Szociológia, 1977/2, 240.

⁸⁰⁹ „Paradox módot” említettem a szöveg műfaj nyugati gyökerei kapcsán, mivel a szociográfia komplexitása Kelet- és Közép-Európában bontakozott ki a legteljesebben. (Lásd: BERTALAN László /vál./, *A szociográfia fogalmáról*, Szociológia, 1977/2, 240–256.) A hazai viszonyokkal kapcsolatban (a történeti okokat nem részletezve) megjegyzendő, hogy bár a 19. század második felében a szociális és gazdasági anakronizmusok a közjogi kérdések uralta közéletben alapvetően kevés nyilvánosságot kaptak, a válságok hatására a szomorú tendenciák felszínre kerültek, egyben pedig a társadalomkutatás okkereső formái hamar politikai olvasatot is nyertek. Ez a vállalt politikusság a 20. században már túlmutatott egy módszertanában egzaktan kidolgozott, higgadt elemzési mód esélyein. A századfordulón Jászi Oszkár körül csoportosuló polgári radikális gondolkodók Braun Róbert vezetésével még széles társadalmi bázist céloztak meg és fordultak elsőként hazánkban a tudományos alapokon nyugvó, nyugati mintájú szociográfiához, hogy a húszas években „szociográfiai munkaközösségben” folytassák a munkát lapjuk, a *Századunk* hasábjain. Mivel azonban a kultúrájában néprajzi egzotikumnak tekintett és a városi műveltség számára leginkább csak a népszínművek hamis világaként (főleg) ismert parasztság helyzete a 19. század nyolcvanas éveitől folyamatosan romlott, hamarosan e réteg korszerű megismerése került előtérbe a különböző műhelyekben, valamint az időközben színre lépő, a társadalmi anomáliák iránt fogékony népi írók műveiben.

még határozottabbá vált a szociográfia geográfiai kapcsolata. Teleki Pál munkássága mellett érdemes kiemelni a kevésbé ismert, Milleker Rezső⁸¹⁰ vezette debreceni műhelyt. Az elsősorban szervezőként jeleskedő professzor a debreceni egyetem Földrajzi Intézetében – a természet- és társadalomtudományok összefüggéseit hirdetve – már a húszas években hozzájárult az ország (gondjainak) feltérképezéséhez. Alapkonceptiója, hogy „az elharapódzó idegen szeretet”, a „nemzetietlenség” ellen „a szeretet rózsás szemüvegén át” kell szemlélni a honi viszonyokat.⁸¹¹ A szélsőségek elítélése mellett teret engedett a kritikus hangoknak, ám jobbító szándéka – a népi írókkal ellenben – nem próbálta az adott hatalmi viszonyokat feszegetni. A megoldási javaslatokkal a deklarált cél („minden károsnak orvosságát megtalálni”⁸¹²) ellenére adósak maradtak a dolgozatok, melyekhez az adatgyűjtést segítő, külön kérdőíveket készített az intézet.⁸¹³ Érdekesség, hogy ez a fajta *honismeret* kis túlzással a *Magyarország felfedezése* népi kezdeményezés egyfajta konzervatív előképeként is értelmezhető, mivel Milleker 1928-ban egy fotópályázat kapcsán (bár csupán néprajzi gyűjtés céljából) már az „Ismeretlen Magyarországról” értekezett.⁸¹⁴

Egyes földrajztudósok mellett – érthető okokból – mindenekelőtt a szociológusok érezték magukénak a „szociográfia tudományát”, így érdemes felidézni a Horthy-korszak két meghatározó szociológusának kapcsolódó gondolatmenetét. Rézler Gyula alapvető problémának tartotta, hogy előbb alakult ki a tudomány, a szociológia elmélete (és fogalmi keretei), majd csupán ezt követte a kutatások tárgyának gyakorlatias feltérképezése; a tulajdonképpeni szociográfia. Korának társadalomleíró tendenciáit igen szigorúan ítélte meg, a népi írók falukutatói munkái közül csak Erdei Ferenc munkásságát tartotta a szociográfusi címre méltónak – épp a köztudatba való szociográfusi berobbanása, vagyis a *Futóhomok* kivételével.⁸¹⁵ A szigorúan induktív módszerrel dolgozó, a tudomány kritériumait egy

⁸¹⁰ Millekerről lásd: SÜLI-ZAKAR István, *Milleker Rezső professzor élete és debreceni munkássága*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1995. és BARTHA Ákos, *Professzorportrék: Milleker Rezső*, Egyetemi Élet, 2009/9, 15.

⁸¹¹ MILLEKER Rezső, *Honismeret*, 1924 = A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai (továbbiakban: Honismereti Kiadványok), I–II. A legrészletesebb (mintegy 190 oldalas) fálumonográfia ebből a műhelyből: IVÁNYI Béla, *Göncz szabadalmas mezőváros története*, 1926 = Honismereti Kiadványok, I–II. Néhány további szociografikus munka: MÁRTON Béla, *A Nyírség mezőgazdasági élete*, 1933 = Honismereti Kiadványok, VII–VIII., UŐ, *Érkeserű leírása*, Intézeti Közlemények, 1943/15, KISS Lajos, *Földművelés a Rétközön*, 1929 = Honismereti Kiadványok, V–VI., CSÁVÁS István, *A Nagysárrét monográfiája*, Intézeti Közlemények, 1941/6., GIDAY Kálmán, *Adatok Mikepércs község életéhez*, Intézeti Közlemények, 1942/7., SZEREMLEY József, *Kőszeg a nyugati végvár*, Intézeti Közlemények 1942/10. A Bodroghközről: KISÉRY, i. m. Általános problémákról: SZALÁNCZI Károly, *Néhány magyar földművescsalád-típus élete számokban*, 1932 = Honismereti Kiadványok, V–VI. és SÁGHY Ferenc, *A tuberculosis geográfiai eloszlása Csonka-magyarországon vármegyék szerint, különös tekintettel a lakóházak minőségére*, 1928 = Honismereti Kiadványok, III–IV.

⁸¹² MILLEKER, i. m., 12.

⁸¹³ KISÉRY, i. m., 25.

⁸¹⁴ MILLEKER, *Ismeretlen Magyarország*, Iskolánkivüli Népművelés, 1928/2, 93–94. és 1929/5, 211–212.

⁸¹⁵ Jellemző, ahogyan a szerző a falukutatók műveinek (itt a *Cifra nyomorúság*) „lecsupaszításával” szemléltette a

pillanatig sem szem elől tévesztő szaktudós véleménye ez, mely mindazonáltal nem jelentette a konzervatív oldal melletti egyértelmű kiállást. Ugyanis „e csoport tagjai éppen az ellenkező végletbe estek, mint a falukutatók. Míg az előbbiek (...) a kirívó társadalmi jelenségeket állították könyveik homlokterébe, addig a monográfusok műveinek olvasása közben önkéntelenül az az érzésünk támad, hogy íróik megfutamodtak a falu társadalmi kérdéseinek alapos tárgyalása elől.”⁸¹⁶ Még kevésbé félreérthetően: „A falukutatók a földmunkások mellett vannak, Scherer Péter Pál a nagybirtokosok érdekeit szolgálja, a módszeres szociográfusnak azonban nem néposztályok, hanem az emberileg elérhető igazság oldalán kell állnia.”⁸¹⁷ –kérte számon a babitsi értelmiségi etikát a szerző, 1943-ban.⁸¹⁸

Az egyébként népiekkel összejáró, többükkel jó kapcsolatot ápoló,⁸¹⁹ ám műveiket vasszigorral mérlegre tevő Rézlerrel szemben Reitzer Béla az egyik legrégebbi népi műhelyből, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumából érkezett a szociológuscéhbe. Gondolati alapvetései mégis mentesek bármilyen elfogultságtól. Reitzer egy tudománynépszerűsítő honi folyóiratban próbálta (konkrét művek említése nélkül) körvonalazni a „divatos” szociográfia műfaji sajátosságait, elsősorban tudománytörténeti szempontból. Vélekedése szerint a szociológia „sokkal nehezebb helyzetben van, mint a természettudományok, mert nem áll rendelkezésére a természettudomány fő eszköze: a kísérlet.” Meglátása szerint „a kísérlet hiányát a szociológiában a szociográfia hivatott pótolni,” mutat egyfajta kiutat a Rézler által felvázolt, eredendő episztemológiai csapdából a szerző. Reitzer olvasatában a szociológia *nomotetikus*, törvénykutató tudomány, míg a szociográfia *idiografikus*, leíró diszciplína, mely a konkrét tényekre koncentrálna.⁸²⁰

A képzetesebb népi szociográfusok közé tartozott Kovács Imre, aki már 1935-ben éles szeműen vette észre, hogy Magyarországon nemcsak azért „öszvérműfaj” a szociográfia, mert a szaktudomány és a szépirodalom határmezsgyéjén helyezkedik el, hanem mert a szaktudományok is osztozni kényszerülnek rajta. „A magyar szociográfiai munkák történelmi

szaktudományos nyelvezetet, mely által ugyanakkor jól érzékeltette azt is, hogy mennyire nem egy nyelvet beszélt (szó szerint) a társadalomtudós szociográfus és az író szociográfus: „»Tibolddaróc a Bükk lábainál fekszik, a 'partokon'. Lépcsőszerű lejtőn vájódnak odúi a talajban, és ha valami óriás ezen a lejtőn indulna fölfelé a Bükkbe, úgy járhatna, hogy minden lépését házak tetején teszi meg. Az odúk szorosan egymás mellett húzódnak el, engedelmesen követve a domboldal hajlását, messziről, különösen, ha szembejövő fény világítja meg a fehérre meszelt sávokat, fantasztikus a kép.« Módszeres, fegyelmezett stílusú szociográfus mindebből a következőket vállalhatná: »Tibolddaróc a Bükk lábainál fekszik a 'partokon'. Lépcsőszerű lejtőn vájódnak odúi a talajba. Az odúk szorosan egymás mellett húzódnak el, követve a domboldal hajlását.«” – „korrektúrázott” a szaktudós. RÉZLER Gyula, *Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben* = Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944, a kötet anyagát válogatta, a bevezetőt írta: TÓTH Pál Péter, Bp., Gondolat, 2005, 131–132.

⁸¹⁶Uo., 139.

⁸¹⁷Uo., 129

⁸¹⁸Lásd Babits „recenzióját” Julien Benda könyvéről: BABITS Mihály, *Az írástudók árulása*, Bp., Magvető, 1986.

⁸¹⁹TÓTH Pál Péter, *A szociológus Rézler Gyula* = Rézler Gyula válogatott tanulmányai..., 13–14.

⁸²⁰REITZER Béla, *Mi a szociográfia?*, Búvár, 1936/5, 298–300.

és földrajzi vonatkozásokkal, a gazdasági helyzet rövid ismertetésével és a földbirtokmegoszlás statisztikájával rendszerint kimerítettnek tekintették a faluismeretet. És így inkább az egyes részletek (földrajzi, történelmi, gazdasági) egyesített monográfiáinak, mint szociográfiának lehetne azokat nevezni.” –ítélkezett Kovács, a szociográfia szintetikus mivoltát elismerve, ám a diszciplínák összefüggéseit, a gyakorlatiasság szükségét, a modern tudományok és (némiképp meglepő módon) a hideg objektivitás fontosságát hangsúlyozva.⁸²¹

A Horthy-korszakbeli hivatalos körök álláspontját képviselte Kertész János 1943-ban kiadott kismonográfiájában.⁸²² A szerző a Magyar Szociográfiai Intézet titkárának tisztségét látta el két évtizeden keresztül, így kötődése az intézményhez és a reformkonzervatív szellemiséghez evidensnek tekinthető. Többek között Krisztics Sándor munkájára⁸²³ is hivatkozva hangsúlyozta, hogy „a szociográfiának tudománynak kell maradnia”, majd rendkívüli alapossággal ismertette a hivatalos intézmények, körök, egyesületek és személyek által végzett társadalomleíró munkát. Kertész revíziós szempontból tartotta létfontosságúnak az önismeretet, mivel „szociográfia és revízió egymás mellett haladtak a magyar nép sorsának felemelésében és a magyar haza területi épségének visszaállításában” –zárta nehezen igazolható tételével kötetét a szerző.

Az 1945 előtti vélekedésekkel kapcsolatban érdekes lehet megvizsgálni egy marxista beállítottságú kisebbségi szerző gondolatait is. Az erdélyi önismereti irodalom egyik kulcsfigurája, Gaál Gábor a szépirodalom felől, műfajelméleti szempontból vette górcső alá „kentaurszerű” szövegműfajt 1937-ben. Gaál szerint „a »klasszikus« irodalmi formák szétestek, megbomlottak”, s ennek (is) köszönhetően „a magyar irodalom formakultúrájában az önéletrajzi szakasz után beszélhetünk egy szociográfiai szakasról.” A szociográfia kapcsán ő is érzékelte a Rézler által kárhoztatott kétlakiságot, ám míg a szociológus (és a hivatalos szakértő) a tudomány szempontjait kérte számon, addig az esztéta szerint ez a műfaj „ugyanolyan mélyen gyökerezik a társadalomtudományi gondolkodásban, mint amilyen mélyen szabad irodalmi alkotás.” Gaál találóan fogalmazva „enciklopédikus hungarológiának” nevezte a szociográfiát, ahol (szinekdochészerűen) „egy mai rész-Magyarország képe valamennyiben az egész-Magyarországra utal.” A műfaj nagy teherbírását hangsúlyozva kiemelte továbbá, hogy a szociografikus írásokban „összefut történetírás, riportázs, társadalmi földrajz, szellemtörténet, vízrajz, gazdálkodástörténet, nemzetgazdaságtan, publicisztika, szociológia és statisztika.”⁸²⁴

⁸²¹KOVÁCS Imre, *Falumunka a Pro Christo Diákok Házában*, Magyar Szemle XXIII. kötet, 1. kötet, 61–68.

⁸²²KERTÉSZ János, *Magyar szociográfia*, Bp., Tömörkény Irodalmi Kör, 1943.

⁸²³KRISZTICS Sándor, *Szociográfiai elméletek és eszmények*, Bp., Magyar Szociográfiai Intézet, 1941.

⁸²⁴GAÁL Gábor, *A mai magyar szociográfiai irodalom*, Korunk, 1937/5, 406–410. A szociográfia 1945 előtti fogalmi vitáihoz, a kérdést történetiségében és (Rézler kivételével) részletesen taglalva lásd: NÉMEDI, *A népi*

1945 után a szociográfia (és a vele való elméleti foglalatosskodás) hasonló pályát járt be, mint a gyenge lábakon álló honi demokrácia és egészen a konszolidálódó Kádár-korszakig kellett várni a műfaj másodvirágzására. Jellemző módon azonban még ekkor is többen a történelmi materializmusban feloldódott szociológia „segédanyagaként” tekintettek rá (Molnár Erik), esetleg az önálló marxista szociológia egyfajta kutatástechnikai változataként jöhetett szóba (Hegedűs András, Szántó Miklós), vagy éppen az irodalom békésebb berkeibe utalták át a szociográfiát egyes marxista gondolkodók.⁸²⁵ A korszerűbb értelmezésekhez friss inspirációt a hetvenes években újrainduló *Magyarország felfedezése* sorozat adott, a leghosszabb ideig – mind a mai napig – működő szociográfiai vállalkozásként Magyarországon.⁸²⁶

A *Mozgó Világ* szociográfia-rovatának szerkesztője, Berkovits György a hetvenes évek végén (a két világháború közti időszakra vonatkozóan) megkülönböztetett „feltáró szociográfiákat” író ellenzéki falukutatókat és „érvénytelen *mintha* szociográfiákat” alkotó kritikátlan kormánypárti „ellenfalukutatókat”.⁸²⁷ Bár Berkovits sematikus tézise láthatóan tiszteletben tartotta a szocialista történetiszemléleti normákat, elemzése mégis több ponton túlmutatott kortársain. A műfaji kettősség kapcsán például kiemelte, hogy nemcsak írók avanszáltak szociográfussá a Horthy-korszakban (mint kritizálták a szaktudósok), de fordítva is működött a mechanizmus: a kizárólagosan szociográfiákat író fiatal szerzőket (Erdei Ferencet és Kovács Imrét például⁸²⁸) a közvélemény nem tudósnak, hanem írónak tartotta. A tanulmány ugyan nem említi a recepcióesztétika fogalmát – nem is tehette, hiszen ez az irodalomértési irány csak évekkel később bontakozott ki Nyugaton⁸²⁹ –, a gondolatsor mégis jól példázza, hogy nemcsak maga az alkotó (vagy egyfajta autorizáló közeg) dönti el egy szöveg – vagy épp maga az alkotó – sorsát, de a befogadói, olvasói tudatot sem lehet figyelmen kívül hagyni a minősítésnél.

Berkovits az „érvényes”, feltáró valóságirodalom alapjának a kritikus magatartást tartotta, melynek letéteményese a társadalmi érzékenységen és az irodalmi eltökéltségen túl a

szociográfia..., 105–124.

⁸²⁵HÁRSFALVI Péter, *Irodalom – szociográfia – szociológia*, Alföld, 1963/8, 64–70. A szerző szerint a szociológia és a szociográfia különválása „a burzsoá tudomány és elmélet törvényszerű kiüttlanságában leli magyarázatát,” majd Mao Ce-tung idézetekkel szemléltette, hogy a „mai társadalmi feltételek és tudományos lehetőségek közepette a szociográfiának, mint sajtósági irányzatnak, vagy tudományágnak a fenntartása nem látszik indokoltnak.” *Uo.*, 67–69

⁸²⁶Lásd a sorozat honlapját. (Internet.)

⁸²⁷Rézler Gyula idézett munkájában ugyanezt a kifejezést („ellen-falukutatók”) használta a kormánypárti szociográfusokra. RÉZLER, *Falukutatók és szociográfusok...* = *Rézler Gyula válogatott tanulmányai...*, 139–140.

⁸²⁸Berkovits – tévesen – ide vette a költőként induló, ám szociográfusként híressé váló Szabó Zoltánt is. Lásd: HEGEDŰS Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. (Internet.)

⁸²⁹A recepcióesztétikához vázlatszintűen, összefoglaló jelleggel lásd (például): IMRE László, *Az irodalmi műfajok és létformájuk; Interpretáció elméletek*, Helsinki, Hakapaino Oy, 1996, 88–92.

tartalom megtisztítása („a ráarakódott manipulatív rétegektől”), a szembesítő módszer (vagyis a társadalomban uralkodó elvek és a társadalmi gyakorlat ütköztetése) és az adekvát, öntörvényű tényformára találás (amely „magán viseli annak a tudatformának a bélyegét, amellyel megismerte a témáját” a szociográfus). Ilyen értelemben szociografikus formának tekinthető a tudományos igényű *tanulmány*, az esztétikai értéket közvetítő *ténynovella*, továbbá az *esettanulmány* („ha a tudományos és köznapi tudat változatai ismerhetők föl benne”), a *mélyinterjú-montázs* („ha az esztétikai megismeréssel keveredik a köznapi tudat”), a *társadalmi esszé* („a tudomány és az esztétikum »összjátékából«”) és a *dokumentummontázs* (mindhárom tudatformából épülve fel). A felsorolásban több, nehezen mérhető tulajdonságot is találunk, ám e kategóriák szerint a jobbára nem monografikus terjedelmű faluszemináriumi dolgozatok jelentékeny része is igényt tarthat a szociográfiai rangra.⁸³⁰

A terjedelmi és minőségi kérdéseken túl, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a faluszeminárium létrejöttének időszaka – vagyis a két világháború közti éra – a tényirodalom műfajteremtő, nagy periódusa volt (nemcsak hazánkban),⁸³¹ mely hatás, mint láthattuk, közel sem a szépírók teljesítményére szorítkozott, de intenzíven (vissza)hatott más műhelyek, szervezetek létrejöttére is. A másodvirágzást illetően ilyen tendenciákat vélt felfedezni Szili József irodalomtörténész, aki kiemelte a szociológia és a (tény)irodalom párhuzamos fejlődésének jelenségét, valamint a diszciplínák összjátékát a Kádár-kori Magyarországon.⁸³² Mellette Huszár Tibor szociológus is felfigyelt erre a jelenségre, amikor a honi szociográfia kialakulásáról írt, angol nyelvű tanulmányának zárszavában a tudományos és az irodalmi megismerés szükségességét, valamint ezek egymásra gyakorolt hatását hangsúlyozta.⁸³³

Végezetül még néhány gondolat a szociográfia műfajáról – már amennyiben van neki ilyen. Már többször utaltam rá, hogy a szociográfia születésétől fogva „családok közti mostohagyerek” volt világszerte, nálunk viszont történelmi körülményekből adódóan különösen „vegyes vérű” lett. Sükösd Mihály is ezt a szórtságot hangsúlyozta, egyben

⁸³⁰BERKOVITS György, *A szociográfia magatartása*, Mozgó Világ, 1978/6, 3–12.

⁸³¹CSENGEY Dénes, *A tényirodalom arculatai*, Valóság, 1983/9, 107–110. A német eredetű új tárgyiassághoz („Neue Sachlichkeit”) és a stílusirány magyar vonatkozásaihoz: ILLÉS László, *Weimartól Kiskunhalomig* = I. L. *Üzenet Thermopüléből*, Bp., Argumentum, 1999, 56–82.

⁸³²SZILI József, *Irodalom és szociográfia: Szociográfiai irányzatok és formák az irodalomban*, Litteratura, 1984/1, 49–59. A szerző nemzetközi perspektívából, külföldi művekkel is alátámasztva próbálta a műfaji kérdést (szociológia vs. szépirodalom) a recepcióesztétika igazát hangsúlyozva értelmezni. (Szili előadása az MTA és az American Council of Learned Societies szervezésében létrejövő „*Interdiszciplinaritás az összehasonlító irodalomtudományban*” című konferenciáján hangzott el. Princeton, 1983, április 2–5.)

⁸³³„Science and literature may complement and enrich each other, just as the facts disclosed by literature and the sciences are both indispensable for socialist politics. They can complement and enrich each other, because the political, the scientific, and literary method of the perception and reflection of reality are different, each can throw light on other sides of the interconnections, and this is a good thing, since it enriches our knowledge of reality.” HUSZÁR Tibor, *Sociography – The Emergence of a Discipline*, The New Hungarian Quarterly 1981/3, 96.

elkülönítve irodalmi, tudományos és újságírói szociográfiát (mely kategorizálás alighanem ma is a legnépszerűbbek egyike a témában).⁸³⁴ Ezzel szemben Alföldy Jenő a szociográfia – világirodalomban Homérosztól, hazánkban Tinódi Lantos Sebestyéntől eredeztethető – lírai gyökereiről értekezett.⁸³⁵ Létezik azonban műfajokon és műnemeken túli megközelítés is, mint például Székelyhidi Ágostoné, aki szerint „a szociográfiai irodalom sajátosságai nem a műfaj, hanem a módszer és az eszköz körében jelennek meg.” Meggyőző érvelésének alapja, hogy az irodalmi műforma csak a jelenség váza, hiszen az ilyen mű nem önmagából kifejlő alkotás, hanem a választott megismerési módszer okszerű következménye. Ilyen értelemben „a szociográfia gyűjtőfogalomként használandó – az érintett művek ábrázolási módszerének alapján.”⁸³⁶

III.1.2. Néhány faluszemináriumi szociografikus alkotás 1938 előttről

Az elméleti kérdések (inkább körvonalazása, mintsem tisztázása) után most térjünk át a pataki faluszeminárium szociográfiai munkásságára. A hőskor legaktívabb faluszeminaristájának Vágó István teológusnövendék tekinthető, aki 1934 és 1935 között több publikációjában is számot adott a kutatott községek – mindenekelőtt Tiszakarád – helyzetéről. Munkái születési idejüknél fogva is figyelemreméltóak, hiszen szerzőjüknek nem állt rendelkezésére a néhány éven belül a magyar köz- és szépirodalmi életet zavarba ejtő – és mint láthattuk, műfajteremtő – „nagy szociográfiák” sora, a népi írók mára klasszikussá vált művei. Ez pedig még akkor is figyelemreméltó körülmény, ha egy monográfiatorzót leszámítva többnyire néhányoldalas tanulmányok születtek a lelkeszsarj tollából. (Berkovits fenti kategóriái szerint ugyanakkor szociografikus alkotásnak tekinthető a tudományos igényű tanulmány is.) Mindezen felül azonban Vágónak nélkülöznie kellett Újszászy falukutatói segédfüzetét is, hiszen az csak 1936-ban látott napvilágot. Legalábbis ekkor került ki a nyomdából, hiszen a fiatal professzor egyik legjobb tanítványának munkássága bizonyára nem véletlenül előlegezte több helyen *A falu* című útmutatót. Vágó első néhány fejezete hűségesen követi Újszászy útmutatóját, ami arra enged következtetni, hogy a professzornak ez az 1936-os munkája nem az addigra országos méretűvé lett „szociográfiakonjunktúra” sárospataki „termése”, hanem egy éveken át érlelt, és ami ennél jóval fontosabb: a gyakorlatban többszörösen kipróbált falukutatói segédlet. Ugyanakkor, az sem tűnik

⁸³⁴SÜKÖSD Mihály, *A szociográfia útjai*, Kortárs, 1963/8, 1255–1258. A tényirodalom problematikájához lásd továbbá: ALMÁSI Miklós, *Tények + irodalom = tényirodalom?*, Új Írás, 1970/4, 114–121.

⁸³⁵ALFÖLDY Jenő, *A szociográfia költészete*, Eső: Irodalmi lap, 2004/1, 108–115.

⁸³⁶SZÉKELYHIDI Ágoston, *A magyar szociográfia évtizedei. Bevezető előadás az I. Szociográfiai Konferencián* = *Úő, Változatok a valóságírodalomra*, Miskolc, Felsőmagyarország, 1998, 13–14.

elképzeltetetlennek, hogy Vágó nem zárta le a szöveget 1934-ben, hanem az 1943-as elajándékozásig még „bele–belenyúlt” néhány helyen – erre utalhat 1935-ös tanulmányának egy az egyben való szerepeltetése is.

24. ábra. Vágó arcképe és egyik publikációjának bevezetése a SIK faluszemináriumi rovatában.⁸³⁷

Vágó István 1912-ben született (a mai Szlovákia területén fekvő) Nagymihályban (*Michalovce*) és a pataki gimnáziumban érettségizett 1930-ban, mielőtt beiratkozott volna a teológiára.⁸³⁸ Az életrajzi adatokból csupán annyi érdekes számunkra, hogy falut tanulmányait nem saját szülőfalujáról készítette – ami természetesen nem zárja ki rokoni és baráti kapcsolatok meglétét a községben. Valószínűbb azonban, hogy egész egyszerűen Tiszakarád jutott neki kiszálláshelyül, így ennek a községnek a történetében és jelenkori helyzetében igyekezett minél jobban elmélyülni Vágó. A jelek szerint nem is eredménytelenül. Első vonatkozó munkája (*Tiszakarád. Adatok Tiszakarád szociográfiájához*) az Adattár legterjedelmesebb olyan jellegű tanulmánya, mely egy faluszeminaristától és a szeminárium aktív időszakából (1931–1951) származik. A majd százoldalas dokumentum fedőlapján az 1934-es év olvasható, ám csupán 1943-ban adományozta kötetét a szerző a szemináriumi gyűjteménynek – már, mint golopi lelkész–tanító.⁸³⁹ A szerény címmel összevetve az első néhány oldalt, rögtön szembetűnő, hogy az eredeti vállalkozás bizonyára komolyabb lehetett, mint egy kiszállási tapasztalatokat, szakirodalmat és levéltári dokumentumokat is felhasználó (és szakszerűen hivatkozó) helytörténeti adattár közlése – ami ugyanakkor önmagában sem

⁸³⁷VÁGÓ István, *Egy bodroghközi falu életéből*, SIK, 1935, Jubileumi szám, 154.

⁸³⁸A kollégium beírási anyakönyve. TIREL, K.o. II. 5. 1930/31. Édesapja foglalkozásaként „nyugdíjas” van feltüntetve.

⁸³⁹VÁGÓ István, *Tiszakarád. Adatok Tiszakarád szociográfiájához*, 1934. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 125. Mivel az egyébként gépelt és egybekötött munka nem tartalmaz minden részében oldalszámokat, a továbbiakban nem hivatkozok külön az idézetekre.

lebecsülendő vállalkozás. A dolgozat kezdése mindenesetre a kor (nem pejoratív értelemben vett) iskolás falurajzainak felépítését mintázta, amennyiben a címtári adatokat közölte legelőször (alcím gyanánt jelölve meg forrását): „Tiszakarád Zemplén vármegye sárospataki járásában fekszik, a Bodroghözön, a Tisza mellett, Sárospataktól 20 kilométerre. 1930-ban 614 házában 3739 lakos élt.”⁸⁴⁰ –majd a felekezeti és a birtokviszonyok, valamint az infrastruktúra felsorolásával folytatta Vágó: „Van önálló jegyzősége, postamestersége, csendőrsége,...”. Közlekedés terén megjegyezte, hogy „a Hegyaljával összekapcsolja a sárospataki-ricsei országút. Szabolcs vármegyével, illetve a Tiszántúllal legközelebbi összekötője a berceli rév.”⁸⁴¹

A bevezetőre vonatkozó állításunkat igazolandó, szolgáljon összehasonlításként a Debreceni Református Kollégium gimnáziumának egy falurajza,⁸⁴² jelesül Szamosbecs falurajzának bevezetője: „Az ecsedi Láptól keletre, a Szamos jobbpartján, Szatmárnémetitől 20 km. Távolságra fekszik Szamosbecs. A tavaszonként megáradó Szamos a falu nyugati oldalát már majdnem elhordta, ezért 1878-ban szabályozták. A falu alatt húzódó kanyart átvágták és így a község mellett kelet-nyugati irányban folyik el.”⁸⁴³ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az első „irodalminak” nevezhető szociográfia szerzője, Nagy Lajos is ilyen direkt kezdéssel indít (épp 1934-ben): „KISKUNHALOM NAGYKÖZSÉG BUDAPESTTŐL

⁸⁴⁰ 1925-ben még csupán 2817 lakosa volt a községnek (311 házzal), tehát igen jelentős gyarapodással számolhatunk – vélhetően elsősorban a sokat emlegetett katolikus cselédség beáramlása révén. NM. EA. Ktj. Tiszakarád. (St. 3149.)

⁸⁴¹ Láthattuk, hogy Rézler Gyula is az effajta szenvtelen, adatcentrikus megközelítést tartotta a szociográfia adekvát stílusának, így akár a tudományos szociográfiákhoz is húzhatna a dolgozat (e része) – amennyiben nem vennénk figyelembe a kutatás körülményeit, korlátozott lehetőségeit. Ehhez lásd: FODOR, *A falukutató mozgalom kritikája*... Kiváló példa az iskolás falurajzokra egy húszas évekbeli debreceni szakdolgozat is, mely Milleker Rezső témavezetésével készült: SZÜCS Ilona, *Tokaj hegység települése* [tanári szakdolgozat] DEENK. Kézirattár. A 271. (oldalszámok nélkül.)

⁸⁴² A fennállásának 400. évfordulóján, 1938-ban az országos érdeklődés homlokterébe került debreceni kollégium belső élete igen élénk volt. A gimnázium *Arany János Önképzőköre* már ebben az évben foglalkozott „a magyarság társadalmi és szociális viszonyainak ismertetésével”, a következő év februárjában pedig Kalevala-estet tartott, melynek bevételét szociográfiai művek vásárlására fordították a diákok. Szintén 1939-ben Csűry Bálint munkásságának hatására (és a Teleki-féle irályt követve) *Táj- és Népkutató Szakosztályt* alapítottak az önképzőkörön belül. „Ez a kör szakszerű elméleti alapozás után értékes gyűjtést végzett a tiszántúli falvakban, Végh József és Szabó István tanárok vezetésével. A csoport tagjainak írásaiból Végh József szerkesztésében 1942-ben jelent meg a »Táj- és népkutatás a középiskolában« című könyv”, mely jó néhány színvonalas néprajzi, népismereti, népnyelvi munkát is tartalmazott. Az önképzőkör programja a magyar táj- és népismeret alapjainak elsajátítása, az önálló gyűjtő- és kutatómunka gyakorlása, valamint a magyar népi műveltség terjesztése, népszerűsítése volt. Mentoruk előtt tisztelegve, annak halála után felvették nevét, így az 1940–41-es tanévben már mint *Arany János Önképzőkör Csűry Bálint Táj- és Népkutató Szakosztályaként* működtek. A *Debreceni Református Kollégium értesítője az 1938–39. iskolai évről*, közli: KUN Sándor, 1939, 67 és A *Debreceni Református Kollégium Története*, szerk. BARCZA József, Bp., 1988, 689 és 727.

⁸⁴³ A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. II. 24. 14. Szemügyre véve a debreceni dolgozatokat egyértelműen kimutathatók a diákok körében azok a tendenciák (emberföldrajz, debreceni szegénynegyed, néprajz, népnyelv), melyek az egyetemen zajló kutatásoknak is meghatározó jegyei, módszerei és színterei voltak. A politikai kérdések (nemzetiség, telepítés, asszimiláció) nyílt tárgyalása ugyanakkor érdekes adalék a kollégium szellemiségéhez, hiszen a közélet neuralgikus pontjainak kutatási témává tétele számos veszélyt rejtett volna magában. Főként, hogy Bakó Elemér visszaemlékezése szerint nyolc debreceni középiskolában szerveztek hasonló csoportokat. BAKÓ Elemér, *Egy élet a magyarságért*, Bp., Médiamix, 2005, 196.

DÉLRE a Duna mellett fekszik, a folyamtól körülbelül egy kilométernyire. A fővárosból vonattal, mégpedig a fővonalról átszállással a vicinálisra, nem egészen három óra alatt érhető el. A harmadosztályú jegy ára 3 pengő 90 fillér. A hajó valamivel olcsóbb, de az út időtartama hosszabb: a szomszédos Dunaszemes községnél van a hajóállomás, odáig négy óra, onnan gyalogosan, jól kilépve, 30–35 perc.”⁸⁴⁴ Mivel a patakiak egyik első szerda esti olvasmányélménye (az ideológiailag másfele tendáló Weis István munkái mellett) éppen a *Kiskunhalom* volt, ezzel vissza is értünk az első kitételhez, vagyis Vágó szociográfusi ihletettségiéhez.

A klasszikus szociográfusi hagyományok követése aligha vitatható el *A falu első képe* című fejezetből: „Sárospatak felől akár vasúton, akár országúton közeledünk Karád felé, mindenütt apró, elszórt tanyák között haladunk, melyeket néhol felvált egy–egy nagybirtok terjedelmesebb tanyatömbje. Minél beljebb haladunk a Bodrogtörzs belseje felé, annál inkább feltűnnek a régi világ emlékei.” –indított Vágó és a folytatásban is mintegy kaleidoszkópszerűen pásztázta a terepet: „Egészen messze gyárkémények szöknek a magasba (...). Balra, a látóhatár szélén, magas nyárfák sűrű, egymásután következő sora, vonala kanyarog. Ott folyik a Tisza. Már egészen közel vagyunk Karádhoz, de a faluból még alig látni valamit. Tudjuk, hogy jobbra fekszik előttünk, de nem látni (...).” Észlelhetjük a szociográfusi szövegszerkezetet is, melynek sajátja az idegenségtapasztalat földrajzi távolsággal való metaforizációja. A *Kiskunhalom* esetében például az elmaradottság időtlensége, mint a civilizációtól való időbeli távolság is meghatározó (abszurd módon), ahogyan arra Tarján Tamás is rámutatott.⁸⁴⁵ Az antropológiai értelmezés szerint „a másik hely (a távol) az idegen elhelyezése a saját kultúra helyével szemben, a tökéletes ellenkép, amely az utópiától eltérően nem a Sehol, hanem a Máshol – Foucault szavaival: *heterotópia*.”⁸⁴⁶ Ez a fajta megközelítési mód nagy hagyománnyal bír az etnográfiai irodalomban, minthogy a kutató hosszú útja egyben a civilizációtól való eltávolodást, a *fordítást*⁸⁴⁷ is példázza. „Jellemző mozzanata a keresésre indulás (*quest*) – azaz egyfajta kutatást, kalandot és felfedezést magába foglaló utazás.”⁸⁴⁸ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szociográfus beszédhelyzetét sem. Az ábrázolás jellegzetes eszköze („a történetek vizuális

⁸⁴⁴NAGY Lajos, *Kiskunhalom*, Bp., Osiris, 1999, 5.

⁸⁴⁵TARJÁN Tamás, *A történet örök színtere: Kétarcú kapcsolat: Nagy Lajos és szülőfaluja* = T. T., Nagy Lajos *szobra (esszé)*, Bp., é.n., 8–17.

⁸⁴⁶HIMA Gabriella, *Az idegen-tapasztalat módozatai az Esti Kornél utazástörténeteiben = Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*, szerk. BICZÓ Gábor, KISS Noémi, Debrecen, Csokonai, 2003, 367. Lásd továbbá: FOUCAULT, Michel, *Eltérő terek* = M. F., *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, Debrecen, Latin Betűk, 1999, 147–148.

⁸⁴⁷ASSMANN, i. m., 263–264.

⁸⁴⁸ATKINSON, Paul, *A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja = Narratívák 3: A kultúra narratívái*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijárat, 1999, 123.

megjelenítése”) a *hipotipózis*, vagyis a terepet pásztázó „etno/szociográfus kamera” által rögzített snittszerű állóképek sora, mellyel a megörökíteni kívánt világ szemtanújává emeli olvasóját a szerző.⁸⁴⁹

A magyar szociográfiákban is bevett az utazásos keretezés.⁸⁵⁰ Ilyen például Illyés Gyula 1933-as (bizonyára Vágó által is olvasott) *Pusztulás* című híres írása is a baranyai egykéről és a német térhódításról. Az Illyés hazaútját bemutató rész plasztikusan érzékelteti a földrajzi távolság metaforikus jellegét: „Az éjszakában egymásután villannak el az állomások, Csoma, Attala, Pula, Kurd, Högyész, Hidegkút... minek hánytorgassam újra, hogy mi vár rájuk? Hogy mi vár az egész Dunántúlra? Falvak villannak elém s merülnek el a sötétségben.”⁸⁵¹ A sötétben elmerülő falvak látványa nemcsak az utazásra utalt, hanem egyenesen a nemzethalál víziójába torkollott a mű végén, mivel az író szándéka éppen a közvélemény felrázása volt. Vannak azonban szelídebb (ugyanakkor a romantikus útleírásokat tudatosan leépítő) hangvételű utazások is az etnográfiai irodalomban, mint amilyeneket például Nagy Lajos egy másik művében, *A falu álarcában*, vagy éppen tárgyalt sárospataki teológushallgatóknál olvashatunk.⁸⁵²

Vágóhoz visszatérve, a szemlélődő *quest*-et követő megérkezést az értelmező szociográfus pozíciója váltotta fel. „Megáll a vonat. Leszállunk. (...) Lassan közelednek a házak. (...) Már a faluban vagyunk. (...) Az udvarok kerítései deszkából készültek, vagy fűzfavesszőből fonottak. Korhadtak és düledezők. És kevés a virág nagyon. A házak előtt nincs virágos kert. (...) Az összbenyomás: A falu elhanyagolt és gondozatlan (...)” Az antropológiai megérkezés egyben a földrajzi távolság, valamint a megértés nehézségeinek leküzdését is metaforizálja. „A környezet, a táj, később a mindennapi élet aprólékos, mindenre kiterjedő leírásai bizonyítják, hogy az antropológus részt vett az eseményekben, azokat a »saját szemével« látta. De nemcsak azt kell bebizonyítania, hogy ott járt – akár egy utazó – hanem azt is, hogy az utazótól eltérően ragadja meg az idegen kulturális világot.”⁸⁵³ – teszi hozzá narratológiai magyarázatként (is) az antropológus. Az idegen tekintet adódhat akár irodalmi műveltségből. Vágó szerint például Tiszakarád „valósággal »Elsodort falu«. Később,

⁸⁴⁹N. KOVÁCS Tímea, *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*, Debrecen, Csokonai, 2007, 335.

⁸⁵⁰Az utazás médiumai, a közlekedési eszközök a *fordítás* eszközei is egyben; a „távolság hermeneutikájának” feladatát látják el. WIERLACHER, Alois, *Kulturwissenschaftliche Xenologie. Ausgangslage, Leitbegriffe und Problemfelder* = WIERLACHER, Hrsg. Von Alois, *Kulturthema Fremdheit Leitbegriffe und Problemfelder kulturwissenschaftlicher Fremdhheitsforschung*, München, Iudicium, 1993, 62. Idézi: S. VARGA, i. m., 25.

⁸⁵¹ILLYÉS Gyula, *Pusztulás: Úti jegyzetek*, Nyugat, 1933/17–18.

⁸⁵²NAGY Lajos, *A falu álarca* = N. L., *A falu álarca, Kiskunhalom, A tanítvány*, Szekszárd, Babits, 1994, 9. A lélektani megközelítés Vágótól sem idegen: „Lassan haladunk a falu lelke felé. Félóra alatt ezer benyomás. Micsoda »titkok« kerülnek majd felszínre, ha a dolgok mélyére látunk? Nem dől-e romba az első benyomás, ha először szorítjuk meg az első kérges tenyeret?” VÁGÓ, *Tiszakarád...*

⁸⁵³N. KOVÁCS Tímea, *Utazás, kultúra, szöveg: történetek és etnográfák = Antropológia és irodalom...* 89.

mikor jobban megismertük, felismertük benne Szabó Dezső regényének csaknem minden alakját. Farczádytól és Judittól kezdve egészen a gazdagodó, építkező, terjeszkedő zsidóig.” Közhely, hogy bárminemű megismerési tevékenység kereteit meghatározza a tevékenységgel kapcsolatos előzetes tudás, ám az idézet azt is példázza, hogy a társadalomtudományi érdeklődést (sőt, akár annak eredményeit) sem csupán szakmunkák, hanem akár szépirodalmi művek is formálhatják.⁸⁵⁴ Vágó ezt a megismerési folyamatot nyomozómunkához hasonlította (lásd: *quest*), s nem kendőzte a – Berkovits által is megkövetelt – társadalom(kritikus) magatartását sem: „Érdekes nyomozás lesz: Vajon hol a hiba és ki a bűnös?” –majd kissé meglepő fordulat: „valósággal a bányász izgalma a miénk. Aranyat találunk-e, vagy követ?”

Az első fejezetben (*A faluközösség élete a közösségi élet összetevő tényezőinek rajzában*) Vágó – jó bányászhoz méltóan – a Bodroghöz földtani viszonyait ecsetelte tudományos alaposággal, a különböző földtörténeti korokon keresztül jutva el kora állapotáig; elsősorban Trenkó György dolgozata és a Bodroghözi Tiszaszabályozó Társulat monográfiája alapján⁸⁵⁵ értelmezve a jelenségeket és a helybéli föld termőképességét. Mindezek előtt azonban rövid bevezető nyomatékosította, miszerint „célunk a falu jelenének a megismerése, hogy a jövőjét alakíthassuk.” Újszászy írásainak hatását érzékelhetjük a szerző kijelentésén: „a falu mindig közösség”, az ő feladata pedig nem kevesebb, mint e közösség minden aspektusának megismerése, vagyis, hogy feltérképezze „modern, divatos kifejezéssel” a falu „egész mai existenciáját” –utalt arra a filozófiai műveltségre Vágó, melyet a professzor nemcsak elsajátított, hanem a jelek szerint el is sajátított tanítványaival. Szövegfelépítésére vonatkozó megfogalmazása szerint „spirális körök mentén fogunk haladni a középpont, a falu lelke felé.”

A természeti tényezőket követő „spirális körünk” – az *Útmutatóban* szereplő „emberi tényezők” helyett – „a transzcendens eredetű összetevő: a vallás”. Vágó plasztikus hasonlata szerint egy közösség életét leginkább egy vászonhoz hasonlíthatjuk, „amelyet vékony, keresztbe–hosszába futó, egymásba kapaszkodó szálak tartanak egybe.” Illúziók nélkül rögzítette, hogy e szöttes „alapszínét a létfenntartás érdeke adja”, ezt „a durva és rikító színt azonban enyhíti és elviselhetőbbé teszi” a palimpszeszt módon rárajzolódó következő réteg: Isten. A fejezet a falusi ember istenképét tanulmányozza, a hitélethez való viszonyulás tárgyalása mellett nem mulasztva el olyan aktuális kérdések érintését sem, mint például a

⁸⁵⁴Minderre eklatáns példa Móricz Zsigmond (*Tündérkert*) kimutatható hatása Makkai Sándor, Bethlen Gáborról szóló történelmi munkájában. Lásd: SZIRÁK Péter, *Ösztön és nyelv: Kísérlet Móricz Zsigmond műveinek újraolvasására*, Irodalomismeret, 1999/3–4, 65–71.

⁸⁵⁵TRENKÓ György, *A Bodroghöz vízrajzához*, Bp., Fritz, 1909. és MAILÁTH József, *A Bodroghözi Tiszaszabályozó Társulat monographiája 1846–1896*, Bp., Légrády, 1896.

szektáké, majd a felekezetrájk református szemszögből értelmezett, ám településrajzi szempontokat is érvényesítő, táblázatokkal szemléltetett bemutatása következik.

„Az élelmes szabolcsi katolikus zsellérek” Karád körüli tanyákra költözése központi kérdése a falurajznak, ami ugyanakkor olyan korabeli problémákat is felvet, mint például a tanyakérdés. A nagyfejezet a református gyülekezet rajzával zárult, először történeti szempontból (tiszttségviselői adattárakat is közölve), majd a többi felekezet korabeli bemutatása után szó szerint idézve a szerző egyik 1935-ös cikkét,⁸⁵⁶ ezzel nevesítve az ott még anonim módon kezelt községet. Tiszakarád felekezetrájában Vágó kitért az iskolaügyre, az adósságokra és az egykori vezetők „ügyetlenségére”, „rossz példáira” is. „Tehát a gyülekezet mai állapota nemcsak a ma bűne, hanem a múlt következménye is” –mentette föl némiképp a kortársakat (eredendő kérdését illetően). A szerző természetesen nem felejtette el megjegyezni, hogy a reformátusság „alkotja a falu színmagyar rétegét, s így szellemi alkata is *megfelelőbb* a bevándorolt tót és rutén származású római és görög katolikusokhoz viszonyítva.” A szekták (baptisták, russelisták) követőiről megjegyezte, hogy „az államhatalommal és a törvényekkel való destruktív szembehelyezkedésük által romboló hatásúak (...), a falu *értékesebb* rétege a falu söpredékének tartja őket.” [*Kiemelések: B.Á.*] Sajnos a szerző nem bontotta ki, mire gondolt „megfelelő szellemi alkat” alatt, az „értékesebb réteg” kitétel ugyanakkor egyértelmű. Vágó szerint hitsorosai „asszimilálni” tudták a rivális felekezeteket, bár „faji öntudat ébresztése és erősítése irányában a reformátusság sem tehet semmit, mert ezen a téren ő is nevelésre szorul.” –ismerte el. A zsidóság hatása „a közvetítő kereskedelmen és kisebb hitelnyújtáson kívül” alig volt érezhető a falu életében, ugyanakkor sokszor kérték és megbecsülték „apró segítségüket.”⁸⁵⁷ A falutörténeti fejezet igen részletesen, jelentékeny mennyiségű szakirodalmi munka⁸⁵⁸ és (bizonyára a kiszálláson megejtett) „személyes interjú” segítségével tárta fel a község múltját, főként a Tisza szabályozásának életmódbeli következményeit helyezve a középpontba (alighanem joggal).⁸⁵⁹ Ennek következtében ugyanis a csíkászatról, pákászatról földművelésre váltani kényszerülő

⁸⁵⁶VÁGÓ István, *Részletek egy bodrogi falu felekezetrájából*, Igazság és Élet, 1935/5, 151–155.

⁸⁵⁷VÁGÓ, *Tiszakarád...*

⁸⁵⁸A három főbb hivatkozott irodalom: *Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez: havi folyóirat*, szerk. DONGÓ GYÁRFÁS Géza, Sátoralja-Újhely, Zemplén Könyvnyomtató Intézet, 1895-1928, *Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város*, szerk. BOROVSZKY Samu, Bp., Apollo. é. n., CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, Bp., 1890.

⁸⁵⁹Az életmódváltás még a tudományos igénnyel dolgozó, statisztikák hadát mozgósító debreceni elemzőt is lírai fordulatokra sarkallta ugyanebben az évben (1935-ben): „Rányomta hát bélyegét a víz a Bodrogi közre minden vonatkozásban, most gondoljuk meg, mit jelentettek a szabályozás okozta változások! (...) Úgy össze volt itt nőve az ember a Tiszával, áradásaival és általában a vízi élettel, mint az egyiptomiak a Nílussal. Itt azonban elvették a Tisza áradását és az azzal járó életlehetőségeket, de adtak helyette egy másikat, egy gazdagabbat, egészségesebbet, modernebbet, de kevésbé romantikusot, kevésbé ősit, kevésbé a nép lelkéhez illőt. (...)” KISÉRY, i. m., 4–5.

falú élete gyökeresen megváltozott és előtérbe került a földkérdés. Az 1920-as törvényes rendezést illetően tipikusan mondható esetről tudósít Vágó: „Az alsó határban nagyon jó földek vannak. A réti földek rosszak. Rosszak az O. F. B. földek is. Igényelték őket világba, s nyomorba döntötték a parasztot. A jó földet a földbirtokrendezéskor a prépostság kapta, s birtokain új csatornázás is készült. A nagybirtokosok sok cselédet elbocsátottak. Ezek 1–2 hold földet kaptak. Nem tudták megdolgozni rendesen és nem is tudtak megélni belőle. Rosszabbul jártak, mintha cselédek maradtak volna.”⁸⁶⁰ Vágó utolsó nagyfejezetében a sokszínű népelet mutatta be, kismonográfiája végére pedig a vonatkozó adatsorokat, statisztikákat csatolta a szerző.

Összességben, valószínűleg nem állunk messze az igazságtól, ha Vágó vállalkozását egy ígéretesnek induló, ám végül torzóban maradt falurajznak minősítjük, hiszen bár tulajdonképpen csupán egy kisebb fejezet maradt ki az Újszászy által 1936-ban előirányzott ideális falurajzból, ám éppen ez, vagyis a falu gazdaságrajza lett volna hivatva a falu életét befolyásoló legfajszúlyosabb tényezők részletesebb bemutatására. Ugyanakkor igazságtalanság lenne nem mutatni rá ismételtén a munka „koraiságára”, illetve, ha nem emelném ki a szerző lelkiismeretes forrásgyűjtését, aminek következtében e kis kötet jó szívvvel ajánlható helytörténészek, néprajzkutatók és egyháztörténészek számára egyaránt.

A kötet végéhez csatolt statisztikák mindazonáltal nem maradtak „parlagon” sokáig, ugyanis 1935-ben a szerző – bizonyára igyekezvén pótolni a hiányosságokat – az egzakt adatokból publikált tanulmányt a pataki Ifjúsági Közlönyben. Bevezetőjében kiemelte, hogy „minden falumonográfia és szociológia legfontosabb kelléke az objektivitás”, ennek pedig alapját képezik a statisztikák és a számok, melyek „objektívak és sohasem csalnak” –tette hozzá (kissé naivan. Ugyanakkor a tendenciózus adatsoportosítás veszélyeit is említette Vágó, ami néhány év múlva a népieket támadó konzervatív sajtó fő érvévé vált.) Ez a dolgozat szintén a Tisza-szabályozás tükrében szemlélte a falu egykori és korabeli állapotát, ám ezúttal már táblázatokban közzétett adatok támasztják alá a leíró részeket, így szemléltetve

⁸⁶⁰Szabó Zoltán hasonló tendenciát körvonalazott „ajtónyitó” népi szociográfiájában: „A földbirtokreform hatásaként ötszörösré nőtt a faluban az egy holdon aluli gazdaságok száma, több mint kétszörösré az 1–2 holdas törpebirtoké, csaknem kétszörösré a 2–3 holdas földdaraboké. Az életképesebb, nagyobb gazdaságok száma alig változott. Az apró vagyonváltságföldröket is, amelyekkel, ahogy mondják: »megboldogították« őket, egyre–másra adják át nagyobb gazdáknak, aki kifizeti helyettük a hátralékot.” (SZABÓ, *A tardi helyzet...*, 26–27.) 1935-ös adatok alapján Tiszakarádön a földbirtokmegoszlás az alábbiak szerint alakult: 1 kat. holdnál kevesebbel bírt: 40 fő, 1–5 hold között: 205 fő, 5–30 hold: 220 fő, 30–100 hold: 15 fő, 100–1000 hold: 2 fő, 1000 hold felett: 1 birtokos. Emellett 54 munkást és 139 cselédet tartottak nyilván a faluban. (Közl: *Zemplén vármegye...*, 76.) A bodrogközi életszínvonalat országos összehasonlításban elemző Kiséry megjegyezte (erősen kritizálva az 1920-as földreform helyi eredményeit), hogy „a birtokeloszlással nem lehetünk megelégedve. Az arány, amit az 54% nagybirtok fejez ki legszebben, meg volt 1896-ban épp úgy, mint ahogy máig sem sokat változott.” (KISÉRY, *i. m.*, 24.) A szociális feszültségeket jelzi az 1936-os tiszakarádi aratósztrájk, amikor 64 aratómunkás lépett sztrájkba. (Borsod–Abaúj–Zemplén megye története és legújabb kori adattára..., 152.)

többek között a lecsapolások következtében megváltozott határ képét.

ÉV	össz. ter.	szántó	rét	legelő	erdő	nádas	kert	hasznavehetetlen
katasztrális holdban								
1858	12495	753	956	1000	388	8598	41	759
1934	11644	7040	551	2213	632	101	52	1055

25. ábra. Tiszakarád határának változásai a folyószabályozás következtében.⁸⁶¹

A földkérdés társadalmi vetületeit már boncolgatta a szerző, aki ezúttal sem mulasztotta el bemutatni a tanyásodás felekezetráji vonatkozásait. Újdonságként hat ellenben a falu kulturális viszonyainak ismertetése, mely szerint „1910-ben 6 éven felüli analfabéta 28%, 1930-ban már csak 16%”, ami ugyanakkor „még mindig elég nagy szám”. A népesség alakulását illetően a világháború alatt, 1917-ben volt a legalacsonyabb a születési ráta az utolsó húsz évben, legmagasabb pedig a világegést követő konjunktúra alatt, 1923-ban. „Azóta mindig csökkent a születések száma, ami azt bizonyítja, hogy a születéseket is nagyban szabályozza a gazdasági helyzet.” Hasonló tendenciákat figyelt meg Vágó a házasságkötések terén, a halálozási statisztika esetében pedig egyrészt a hadszínterek követeltek sok életet, másrészt a rendkívül magas gyermekmortalitás.⁸⁶² „A születettek 26%-a csecsemőkorában meghal. Óriási szám ez. Gyermekgondozók felállításával mennyi életet lehetne megmenteni!” –lép át a statisztikus távolságtartó szerepéből a figyelemfelkeltő szociográfus társadalomjobbító pozíciójába a szerző. Megdöbbentő adatai szerint, míg 1820 és 1830 között a halottak 37%-át tették ki az újszülöttek, addig 1920 és 1930 között már 55%-át. Ezek az adatok egyben azt is mutatják, hogy „az egészségügyi viszonyok majdnem semmit sem javultak a régi, egészségtelen, mocsaras világ óta.”⁸⁶³ A közölt statisztikák mindazonáltal „csak számok”, melyek azt a célt szolgálják, hogy – mintegy rejtvényként – „lehessen rajtuk gondolkodni.” A sikeres megfejtő „jutalma, hogy meglátja a falut minden koldusságával és elhagyottságával együtt.” –zárta tanulmányát az ifjú teológusnövendék, már-már a népi

⁸⁶¹VÁGÓ István, *Tiszakarád élete számokban*, SIK, 1935, december, 52. 1935-ös adatok szerint 7172 kat. hold szántó, 121 hold kert, 629 hold rét, 2242 hold legelő, 433 hold erdő, 110 hold nádas és 417 hold egyéb terület tartozott Tiszakarád határához. Közl.: *Borsod–Abaúj–Zemplén megye története és legújabb kori adattára...*, 604.

⁸⁶²VÁGÓ István, *Tiszakarád élete számokban*, SIK, 1935, december, 51–55

⁸⁶³Ezzel szemben Kiséry szerint (szintén 1935-ben) a Bodroghözben „a közegészségügy, ha nem is mondható rózsásnak, mindenesetre javulóban van (...), ami a vizek eltűnésével kapcsolatos.” (KISÉRY, i. m., 26.) Egy 1944-es (faluszemináriumi adatokon nyugvó) hivatalos kimutatás Tiszakarádon ONCSA-telep és egészségház építését, artézi kutak fúrását és a háziipar fejlesztését tartotta kívánatosnak. (OLCHOVÁRY Elza, *A sárospataki járás összesítő szociális adatszolgáltatása*. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 61.) Mindezek aligha voltak nevezhetőek új kíváncsolomnak, minthogy 1925-ben is már „községi orvosi állás” szervezését javallta a jegyző járda- és csatornaépítés, kútásás, valamint a telefon bevezetése mellett. (NM. EA. Ktj. Tiszakarád. St. 3149.)

szociográfiák társadalomostorozó vehemenciáját előlegezve.⁸⁶⁴

Mint már volt róla szó, 1935-ben Vágó nemcsak Tiszakaráddal foglalkozott, hanem egy határközeli bodrogi kistelepüléssel, Semjénnel is, mely község sorsa hasonlóképpen alakult, mint Karád esetében tapasztalhatta a szerző. Itt is a Tisza szabta a falu kereteit a szabályozás előtt – gyakorta a szó szoros értelmében. A dolgozat tárgyának hasonlósága azonban nem jelenti a dolgozat szemléletének hasonlóságát is. A lírai hangvételi, kedélyes népi világot bemutató, kifejezetten néprajzi fókuszú dolgozat végén Vágó ugyanis ezúttal a (reform)konzervatívok szellemében fájalta, hogy „ma már pusztulóban vannak ezek a szokások. A múlt kezd homályba veszni. Új gondolatok, új gondok, új érzésvilág, új lélek foglalja el a régi helyét. Még külsőleg is nagy változások vannak folyamatban. A házak új alakban épülnek. A ruhák az úri, városi divathoz igazodnak. Sok régi, szép szokásnak már csak az emléke van meg. Sietni kell az *értékmentéssel*, mert pár évtized múlva egészen megváltozik a magyar falu.”⁸⁶⁵ [Kiemelés: B.Á.]

A faluszeminárium Patakon túlmutató elismertségét és egyben az elkészült munkák növekvő hírét jelzi a már említett debreceni református folyóirat, az *Igazság és Élet* vállalkozása, mely periodika *A mi népünk* címmel állandó rovatot szentelt a szociográfiai írásoknak, köztük – kitüntetett helyen – Újszászy professzor tanítványainak. A szerkesztőség szerette volna, ha ezek a közlemények „ihletésül szolgálnának” a lelkipásztoroknak, hogy egyrészt segítsék a seminaristák munkáját, másrészt kövessék példájukat, „hogy azután az így elkészült, minden szempontra kiterjedő szociográfia adatainak súlyosan elkötelező voltát s maguk pásztori hivatáskörében is mennél inkább érvényre juttathassák.” A vállalkozás azonban hamarosan kútba esett, s Vágó már tárgyalt munkája mellett mindösszesen egy, a faluszeminárium által (Újszászy Kálmán irányítása mellett) összeállított, meg nem nevezett „felsőtiszamenti nagyközségről” szóló dolgozat jelent meg e hasábkokon a patakiaktól.⁸⁶⁶ Ez a

⁸⁶⁴VÁGÓ, *Tiszakarád élete...* A kortárs vármegyei szociográfia nem említi a magas gyermekhalandóságot, sőt a kötet szerint – az egész vármegye tekintetében – „csecsemőhalálozási arányszámunk is kedvező”. (*Zemplén vármegye...*, 139–145.) Ellenben Kiséry szerint a Bodrogi közben „a halálozások az 1–6 életév között a legnagyobb még ma is. 3–4 évtizeddel ezelőtt ezt úgy jellemezték, hogy itt a legtöbb családban minden évben van új bölcső, de van új kis koporsó is. Ma sem nagyon akar szűnni ez a dolog” – tette hozzá az egyetemista, mielőtt az okok boncolásához látott volna. (KISÉRY, *i. m.*, 21–22.) Az 1970-es monográfia az „ellenforradalmi rendszer botrányos egészségügyi helyzetéről” és az általánosan magas csecsemőhalandóságról érkezett. (*Borsod–Abaúj–Zemplén megye története és legújabb kori adattára...*, 141–145.)

⁸⁶⁵VÁGÓ István, *Egy bodrogi falu életéből*, SIK, 1935, Jubileumi szám, 154–158. A szerző 1934-es kiszállási tapasztalatát összegző negyvenoldalas kézirat részletesebben tárgyalja Semjént. (SRKT Gy. Adattár. 1270.) Érdekes, hogy bár a dolgozat hosszasan ecsetelte a falu nagygyéresiekkel való kedélyes civódásait, ugyanakkor Trianont meg sem említette. A nagygyéresiek balgaságára több példát is hoz Vágó, így a toronyeltolás általában a ráptótiaknak tulajdonított (a magyar filmművészet által megörökített) történetét is hozzájuk köti. *Uo.*, 156. A történet filmfeldolgozásához lásd: *A legényanya*. Rendezte: GARAS Dezső, 1989.

⁸⁶⁶Ennek a falumunkáknál szokatlan diszkréciónak, vagyis az „anonim falurajzoknak” minden bizonnyal egyik oka lehetett, hogy nem szerették volna – mint a szociográfus Szabó Zoltán tette önkéntelenül – kompromittálni a községek intelligenciáját (esetükben: lelkészét és orvosát), másrészt lehetett mindez

tanulmány valószínűsíthetően a mintegy 4730 lakosú Cigándról szól,⁸⁶⁷ ahol a szeminaristák munkáját az adatokat részben szolgáltató, részben ellenőrző községi orvos is segítette. Az adatok elég lesújtó képet nyújtottak a községről, ahol a TBC, a szervi szívbeteg és a tifusz szedte leginkább áldozatait, de a csecsemőmortalitás is igen jelentékeny volt (1924-ben 104 halálozás közül 54 volt újszülött). A betegségek, az egészségtelen lakáskörülmények, a gyenge táplálkozás és a halálozások magas száma mellett a falu erkölcsi élete is komoly problémát jelentett az elemző(k) szerint: az alkoholisták mellett a törvénytelen születések száma is feltűnően magas (1933-ban 19%). A szerző(k) szerint „a szív, sőt a vesebajra hajlamosság nem csupán az erőltetett munkából, hanem a túlhajtott nemi élet folytatásából adódik.” Ugyanakkor „a falu nemi erkölcsének és egészségügyének romlásában nem kis része van a falu intelligens ifjúságának és a zsidó fiatalságnak. Különösen az utóbbiak példája romboló hatású.” –zárta „oknyomozó” elemzését a faluszeminárium.⁸⁶⁸ A tanulmány háttérkutatása megtalálható az Adaléktár fiókjaiban. A jelentés a szegénység, a rossz lakásviszonyok, a túlhajszolt munka és az erkölcstelen életmód változatos formáit hangsúlyozta. Jelzésértékű, hogy Cigándon 1934-ben két orvos mellett tizenkét kocsmá volt.⁸⁶⁹

A faluszeminaristák a harmincas évek közepén nemcsak a saját régiójukban ténykedtek, de távolabbi területekre, így az egyke és a német térhódítás által elhíresült Baranyába is eljutottak. Az „ormánsági egyke” már az első világháború előtt sem volt ismeretlen a statisztikusok, társadalomtudósok és általában a téma iránt fogékony érdeklődők előtt, a húszas években azonban további „könyvek, újságcikkek, dokumentumok születtek, a parlamentben interpelláltak a képviselők, összeült értekezni a Magyar Társadalomtudományi Társulat, a gondot megoldó, enyhítő törvényjavaslat előterjesztésére tett ígéretet a miniszterelnök” is.⁸⁷⁰ Mindazonáltal a közvéleményt (helyi értelmiségiek nyomán) itt is a népiek, elsősorban Kodolányi János és Illyés Gyula megrázó erejű sorai ébresztették rá a

szerkesztőségi kérés is, a felsőbb körök lap iránti bizalmát megőrzendő.

⁸⁶⁷Vágó 4725 lakosról tudósít, amihez a régió községeit bemutató kötet szerint Cigánd van legközelebb a maga 4727 lakosával. Vö.: *Sárospatak és vidéke*, fõmunkatársak: GULYÁS József és KÁNTOR Mihály, Bp., A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1933, 210. Ugyanakkor más információ alapján bajosan lehetne azonosítani a községet, mivel az alapadatok és a múltbéli események hosszas taglalása után „az értelmes és művelődésre hajlamos nép” szorgalmasságáról és újtási hajlamairól értekezett a fenti kötet.

⁸⁶⁸*Részletek egy református község egészségügyi rajzából*, összeállította: a sárospataki főiskola faluszemináriuma, Igazság és Élet, 1935/3, 82–85. Ezzel szemben a vármegyei szociográfia – gunyorosan támadva a falukutatók megállapításait – a falu erkölcsének „hagyományok által jóváhagyott kereteit” hangsúlyozta: *Zemplén vármegye...*, 118–119. (*A nép erkölcsé*). A községi jegyző 1925-ben a kútkarbantartást, járda és út építését (kikövezését), a villanyvilágítás bevezetését és egy kultúrház felépítését tartotta a legsürgősebb feladatoknak. NM. EA. Ktj. Cigánd. (St. 3136.)

⁸⁶⁹*Cigánd nagyközség. A falu egészségügyi rajza*. Gyűjtötte: Kovács István, 1934, nov. SRKTGy. Adaléktár. 1214.

⁸⁷⁰KODOLÁNYI János, *A hazugság öl*, az előszót és a jegyzeteket írta: SZIGETHY Gábor, Magvető, 1987, Előszó.

helyzet súlyosságára.⁸⁷¹ Vélhetően ezekre a művekre reagáltak a sárospatakiak, akik nem elégedve meg a szövegek tanulmányozásával, a helyszínen szerették volna megismerni a probléma gyökereit.

A szemináriumi munka kronologikus bemutatásakor már szó volt erről az 1933/34-es tanévben megejtett, háromhetes dunántúli tanulmányútról. E hosszú kiszállásról Fürjész István, „elsőgenerációs faluszeminarista”⁸⁷² tartott felolvasást a Teológus Egyletben, melynek szövege nyomtatásban is megjelent.⁸⁷³ A szerző megközelítése nemzeti és felekezeti jegyeket egyaránt tartalmaz, mivel ennek „az ősi magyar” területnek lakosai (akiknek „az ereikben még az ősmagyarok előtti avar, hun vér csörgedezik”) „csaknem 100%-ig reformátusok”. Fürjész hasonlóan komor színben festette le a helyzetet, mint a népiek, mivel szerinte ők is „a haldokló Ormányságról” hoztak „gyászjelentést”. Politikai lehetőségeket megpendítve ugyanakkor megjegyezte, hogy a régió inkább „még csak agonizál és talán egy »kormány-injekció« segítené rajta, ez azonban sokba kerül és kérdés, hogy értékeli-e annyira a beteget.” Nyilvánvalóan ismerős lehetett a patakiak számára az egykori nádasok pákász-halász világa, ám a lírikus néprajzi leírások mögül fokozatosan az egyke-rendszer sivársága került előtérbe. A szerző nem kímélt senkit, mikor felsorolva a lehetséges (gazdasági, társadalmi, pszichológiai) magyarázatokat fájlalta, hogy „lassanként egy okfejtő gárda fog kifejlődni a kérdés körül és maga a beteg csak kínlódik, pusztul tovább.”⁸⁷⁴

Ami a patakiak okfeltáró ténykedését illeti, egy sajátos módszertani újítást is közölt ez a rövid beszámoló, amennyiben a halálozási adatok torzításait kiküszöbölendő, sajátos, házszámalapú regisztert vezettek be a terepen dolgozó szeminaristák. Ennek oka, hogy „a statisztika kimutathatja, hogy az arányszám az előző évihez képest normális, azonban azt már nem tudja kimutatni, hogy abban az arányszámban az öregek vannak túlsúlyban és 20 év múlva egy iszonyatos zuhanás fog beállni a statisztikában.” Ezért a faluszeminárium egy „egészen egyéni statisztikát” állított fel, házszámok szerint közölve az ott lakók számát és hozzávetőleges életkorát.⁸⁷⁵

⁸⁷¹Néhány ismertebb (és interneten is elérhető) mű: KODOLÁNYI János, *Sötétség (Dél-baranyai tanulmány)*, Nyugat, 1922 /17–18., Uő, *A hazugság öl. Memorandum Huszár Károlyhoz, a parlament alelnökéhez*, ILLYÉS, *Pusztulás...* A kérdés részletes bibliográfiája: Kemse. *Részletek az Elsüllyedt falu a Dunántúlon c. könyvből*, szerk. LIPP Tamás, Bp., Népművelési Intézet, 1986, 129–140.

⁸⁷²Fürjész az 1934-től vezetett munkanaplóban már csak negyedévesként szerepelhetett (1934-ben), ám vélhetően nem ekkor kapcsolódott be a közösség munkájába. A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881.

⁸⁷³FÜRJÉSZ István, *Az Ormányságról*, SIK, 1934, november, 25–29.

⁸⁷⁴Uo., 25-27.

⁸⁷⁵Uo., 28.

2 öreg, 1 gyermek.	4 felnőtt, 1 gyermek.
2 öreg.	Kihalt ház.
2 öreg.	2 öreg.
1 agglegény.	4 öreg.
1 öreg.	3 öreg, 2 gyermek.
5 felnőtt, 2 gyermek.	4 öreg, 14 éves leány (már gyermeket vettek el tőle.)
2 öreg, 1 elvált, 1 nagyleány.	2 kihalt család.
2 öreg, 3 gyermek.	6 felnőtt, 1 gyermek.
2 öreg, 1 lány.	4 felnőtt, 1 gyermek.
6 felnőtt, 2 gyermek.	5 felnőtt, 3 gyermek.
2 öreg, 1 gyermek.	Kihalt ház.
Kihalt ház.	4 felnőtt, 2 fiatal.
3 öreg.	1 agglegény.
2 öreg.	2 felnőtt.
Kihalt ház.	5 felnőtt, 2 gyermek.
4 felnőtt, 1 gyermek.	stb. stb.
Kihalt ház.	

26. ábra. Részlet a faluszeminárium ormánsági demográfiai kutatásaiból.⁸⁷⁶

A pataki kutatócsoport meglátogatta a kérdéssel foglalkozó környékbeli intelligencia több tagját, így Fülep Lajos zengővárkonyi lelkészt (művészetfilozófust, művészettörténészt) is, akinek otthonában Illyés *Pusztulása* fogant és Kiss Géza kákicsi lelkészt, néprajzi gyűjtőt, aki néhány évvel később *Ormányság* című vaskos könyvével vált országszerte ismertté.⁸⁷⁷ A szeminaristák konzekvenciája (e téren is) professzoruk elméleti munkásságába illeszkedik, hiszen a „lelki züllöttség” kapcsán a szerző megjegyezte: „egy városnál elsiklunk felette – bár nem nyugszunk meg benne – mert a város pusztít, embereket forgat ki formájukból; a falu züllöttségénél azonban meg kell állnunk, mert ez már a nemzet pusztulását jelenti. És jelenleg itt vagyunk.” –tette hozzá Fűrjész apatikusan. Ami a lehetőségeket illeti, hasonló szenvtelenséggel zárult a beszámoló: „erős meggyőződésünkkel lett, hogy ezt a népet aligha lehet többé megmenteni. (...) A mentésnek csak annyi szerepe lehet, hogy egy területet, a Dunántúlt mentsük meg.” –adta ki a jelszót zárásképp a szerző.⁸⁷⁸

Kolláth József 1935 és 1938 között volt a faluszeminárium tagja,⁸⁷⁹ ahol második munkaévében lakóhelyéről,⁸⁸⁰ Tokajról készült hetvenoldalas dolgozatával hívta fel magára a figyelmet. Rögtön hozzá kell tenni, hogy a tekintélyes hossz kézzel írt, bekötetlen iratsomót takar, mely elsősorban történeti szempontból közöl információkat a községről. Kolláth forrás gyanánt két monográfiát,⁸⁸¹ levéltári anyagokat, valamint „száj és népi hagyományokat”, vagyis mondhatni interjúkat használt munkájához, mellyel összességében elégedetlen volt: „nem egy pár hét kellene e kérdés kidolgozására” –vallotta be őszintén, mintegy meghajolva a Rézler–Fodor-féle vonal fő bírálata előtt is. Községe iránt igen kritikusan (a turisták kapcsán)

⁸⁷⁶ FÜRJÉSZ István, *Az Ormányságról*, SIK, 1934, november, 25–29.

⁸⁷⁷ KISS Géza, *Ormányság*, Bp., Sylvester, 1937.

⁸⁷⁸ FÜRJÉSZ, *Az Ormányságról...*, 27–29.

⁸⁷⁹ A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881.

⁸⁸⁰ Az akadémia beirási anyakönyve. TiREL. K.o. II. 5. 1935/36.

⁸⁸¹ MOSOLYGÓ József, *Tokaj és vidéke*, Magyar Városok Monográfiája, 1930. és SOÓS Elemér, *A tokaji vár története, hadi- és műleírása*, Sátoraljaújhely, Zemplén, 1914.

megjegyezte, hogy „keresnek egy díszes, csinos várost – s találnak egy elhanyagolt, rendetlen községet”, minden iránt közömbös lakossággal.⁸⁸²

Az egykori pallosjogú város – a harmincas években csupán nagyközség – bemutatását érdekes szempontok szerint rendezte Kolláth: először a „település (kialakulásának) okait” mutatta be, majd a „település ideje” következik (ahol az őstörténeti vonatkozásoktól vette számba a kialakulás és növekedés körülményeit, egészen koráig). „Ma már ott tartunk, hogy »Kistokaj« hovatovább nagyobb lesz, mint a »Város«” –jegyezte meg, majd bemutatta az Újtelepet, ahol „1923-ban a földbirtokreformmal kapcsolatban osztottak házhelyeket.” Az itteni utcák „szélesek, egyenesek, szabályosak.” Azonban a folyók és a hegy által földrajzilag determinált település életében „újabb kiterjeszkedés majd csak akkor lesz, ha a község vagy feladja vásárterét, vagy legelőjének egy részét” –prognosztizálta a szerző. Kolláth kitért az általa szerény méretűnek nevezett helyi tanyásodásra is, mely az 1900-as években kezdődött és „körülbelül 1920-ig folyt.” A jelenséget „gazdasági tényezők indították meg – főleg felbomlott uradalmak szolgáltatták a helyet.” A nevesített helyi tanyás gazdák (Bernáth, Sári, Görgei és Nyesti család) telepesei főként az anyaközségből kerültek ki, ám egy másik gazdasági tényező, a világválság következtében „a nagy tanyás gazdákból ma nehéz gondokkal küzdő kisközgazda lett”, így „semmi befolyásuk nincs az anyaközségre.”⁸⁸³

„A letelepült ember” című fejezetben a helyi tősgyökeres családokat ismerhetjük meg – először a régiségben kutatva fel (levéltári) nyomaikat, majd a korabeli családokat ismertetve. Foglalkoztatási struktúra terén két domináns szektort emelt ki a szerző: a szőlőművelést és a halászatot, de „jelentékenynek” minősítette az állattartást is. Ezen túlmenően a községben – a húszas évek országos útépítési lázának köszönhetően – „kb. 12 kőbánya nyílt. Messzi vidékekről – még a Dunántúlról is – jöttek kőfaragó és egyéb kőbányai munkások, nem beszélve a szomszédos falvak (pl. Rakamaz) lakosságáról. (...) 1928-ban érte el tetőfokát a közszállítás. Ebben az időben az egyik bányában még éjjel is folyt az üzem, villanyvilágítás mellett.” A bánya mellett „volt híres és szintén sok embert foglalkoztató

⁸⁸²KOLLÁTH József, *Tokaj község településrajza*, 1936. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 243. Oldalszám híján itt is minden jelzetlen idézet a fenti műre vonatkozik.

⁸⁸³A szakirodalom a fentiek tekintetében alátámasztja Kolláth vélekedését. Kistokaj népessége 1943-ra elérte a 2500 főt, ami az össznépségségnek (1941-ben 5358 fő) majdnem a felét tette ki. Az 1920-as földreform Tokajban „nem járt földosztással, mert nem volt felajánlható uradalmi terület. A tehetős paraszti réteghez tartozók földbérlettel növelték gazdaságukat. A békeidőben létrejött néhány nagyobb parasztgazdaság a húszas évekre szétaprózódott 15–20 kat. holdas részekre.” Mindezek után a gazdasági világválság erősen sújtotta a meggyengült gazdákat. „A nagygazdák nem tudták fizetni a bankok által visszakövetelt kölcsöneiket. A termények ára és kereslete nagyon visszaesett. Közülük néhány gazda vagyonát a bank elárvereztette.” ZELENÁK István, *Tokaj gazdasági-társadalmi viszonyai a Horthy-korszakban = Tokaj. Várostartörténeti tanulmányok II.*, sz. n., Tokaj, Tokaj Város Önkormányzata, 1995, 156, 163. és KOVÁCS Zoltán, *A népesedés története a XVI. századtól 1990-ig = Uo*, 206. Mindazonáltal tanyákról már az 1925-ös felmérés sem tud(ósít). NM. EA. Ktj. Tokaj. (St. 3195.)

gyufagyára [*Tokajnak*], ezt azonban a svédek megvásárolták, s kevés idő múlva (1929)-ben leállították.” A szerző szerint „a Felvidékről mindig a Tiszán szállították le – hosszú tutajokban – a nyers fenyőt alföldi városokba feldolgozni”, mely kapcsolat valamilyen formában vélhetően Trianon után is megmaradt, mivel Tokajban „1924-ben fűrésztelepet építettek” az érkező alapanyagot feldolgozandó.⁸⁸⁴ A faipar másik helyi letéteményese, a gyufagyár a korszak elején a legújabb várostörténeti tanulmánykötet szerint is „egyike lett az ország legjelentősebb üzemének, a belső piac jelentős részét ellátta áruval.” Ennek következtében 1926-ban még növelték is a munkáslétszámot. A gazdasági világválság alatt azonban az üzem nem bírta a világpiacon kibontakozó konkurenciaharcot, így a budapesti Szikra Magyar Gyújtógyár Rt. vette meg a helyi vállalkozótól a gyárat. Bár a tanulmány szerzője nem szólt a Kolláth által említett svéd tranzakcióról, ugyanakkor hozzátette, hogy „a kortársak szerint nem a termelés fellendítése, hanem a versenytárs üzem bezárása volt a vásárlás célja.”⁸⁸⁵ Az 1930-as monográfia szerint „a gyufamonopólium következtében a gyár a tröszt kezébe került és ma a tokaji gyufagyár fennmaradásának sorsa teljesen bizonytalan.”⁸⁸⁶ – utalt valamiféle háttéralkura a szerző (a bezárás idején). Furcsamód, a kérdés nyitja itt is a földreformhoz vezethet. Az 1920-as földbirtokrendezésnek egyik érdekes – a korábbiakban már említett – közjátéka volt egy svéd céggel (STAB) való állami szerződés, melynek értelmében a cég a magyarországi gyufamonopóliumért cserébe átvette a földreform finanszírozására kibocsátandó kötvényeket. Ez a szerződés bár mindkét fél számára előnyösnek volt tekinthető,⁸⁸⁷ helyi vonatkozásaiban lehet, hogy közel sem ennyire pozitív a mérleg.

Ami a kereskedelem felekezeti viszonyait illeti, Kolláth a korszakhoz igazodva állította, hogy az 1870 körül kereskedővárossá avanzsált Tokaj kereskedelmét „a zsidók tartják kezükben, legalább 90%-ban”. Ezzel szemben a kimutatások szerint „az iparosok és kereskedők 39%-a, 148 fő volt zsidó származású, 230 fő pedig »keresztény«.” Ha azonban csupán a kereskedőket tekintjük, ők bár az össznépségnek mindösszesen 7–8%-át tették ki, „de jelentőségük sokkal nagyobb volt.” Szintén a várostörténeti tanulmánykötet felsorolása alapján látható, hogy a legforgalmasabb üzletek és kereskedő cégek valóban zsidó kereskedők kezén összpontosultak, ám a szélsőjobb által uszított közhangulat nemigen mérgezte a község életét. Pontosabban: nem ez mérgezte, hanem az éles konkurenciaharc, melyben a piaci érdekek gyakorta felülírtak a vallási, vagy esetleg identitáshoz köthető szempontokat.⁸⁸⁸

⁸⁸⁴ A fűrésztelepet az 1925-ös felmérés is említette. NM. EA. Ktj. Tokaj. (St. 3195.)

⁸⁸⁵ ZELENÁK, *Tokaj gazdasági-társadalmi viszonyai...*, 158 és 162.

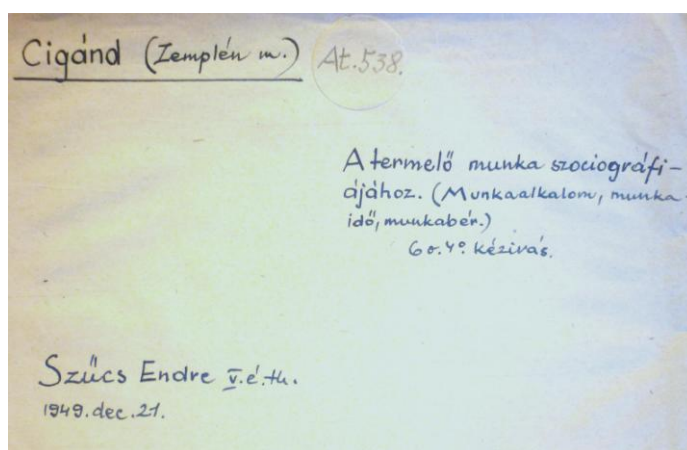
⁸⁸⁶ MOSOLYGÓ, *i. m.*, 106–107.

⁸⁸⁷ NAGY, *Nagyatádi Szabó István és a földreform...*, 270.

⁸⁸⁸ A tehetős (jobbára zsidó) kereskedők nyomására 1937-ben a házaló kereskedelmet a helyi képviselőtestület

Kolláth a község eseménytörténetét igen részletesen tárgyalta, hosszasan idézve a vonatkozó hivatalos iratokat. A helyi történéseket kronologikusan, gyakorta napokra bontva közölte, majd – a leírás korával foglalkozó részében – annales-szerűen, évenkénti felsorolásokra szorítkozott, végül pedig a helyi dűlőnevek tájolt, minősített és történetileg értelmezett lajstromát adta. A szerző sokszor idézte szó szerint a Mosolygó-féle monográfiát, helyenként nehéz is elkülöníteni saját adatait a nemigen hivatkozott korabeli szakirodalmaktól. Összességében tehát a tekintélyes méretű, sok adatot felvonultató, ám szerény kivitelű dolgozat elsősorban a helytörténészek és családfakutatók számára lehet érdekes adalék – emellett azonban a faluszeminaristák korlátozott lehetőségeit is jól példázza.

Az 1945 utáni változásokat – mint volt róla szó – örömmel fogadta a szeminárium. Azt is láthattuk, hogy Sárospatakon nagy reményeket fűztek úgy az ország, mint a gyűjtemény sorsához. 1948 után ez a remény láthatóan megtört, a falumunka azonban töretlenül folyt (egészen 1951-ig). Vidéken elsősorban a meginduló kollektivizálás borzolta a kedélyeket. „Az első táblás csoportok úgy alakultak meg, hogy az 1948. augusztus 28-i kormányrendelet alapján a 25 holdnál nagyobb nagybérleteket kisajátíthatták. A földosztásból 1945-ben kimaradt vagy a hadifogságból hazakerültek és más nincstelenek lettek az első tagok. Például a Tiszántúlon és másutt gyakran önkényesen vagy állami erőszakkal foglaltak el területeket.”⁸⁸⁹ Különlegesebb ebből a korszakból a „termelő munka szociográfiájához” kapcsolódó faluszemináriumi gyűjtések, melyek már nem az 1945-ös földreform bizakodó hangulatát tükrözik, hanem a fordulat éve utáni nyomasztó légkorról tanúskodnak. Mivel a munkaközösség életében mindig is kitüntetett helyen szerepelt Cigánd, érdekes lehet egy szeminarista, Szűcs Endre 1949-es gyűjtésén keresztül pillantást vetni az itteni változásokra.

27. ábra. Adatgyűjtés a termelőmunka szociográfiájához (Cigánd, 1949).⁸⁹⁰

betiltotta és „ezzel az intézkedéssel a legszegényebb zsidó családokat sújtotta.” ZELENÁK, *Tokaj gazdasági-társadalmi viszonyai...*, 166–167 és 172.

⁸⁸⁹Ö. KOVÁCS, *A kollektivizálás „szocreál” kontextusai...*, 42.

⁸⁹⁰SRKTGy. Adaléktár. 538.

Az elemző leszögezte, hogy „Cigánd a közép- és kisparasztok faluja volt a múltban, nagybirtok nem volt a határában. Földje csaknem mindenkinek volt a cigányokat és kb. 100 családot leszámítva. Megélhetést azonban mindenki talált a falu határán belül”, a tehetősebb gazdáknál. „A háború után nagy változás állott be (...). A legsúlyosabban az egyházat érintette a földosztás. Földjét széjjelosztották a földnélküli kisembereknek. 1948 tavaszán pedig Bergel Rezső földjét vették el, akit letartóztattak és a község előljárósága kiadta bérletbe [*a földjét*].” Az első (önkéntes) termelőszövetkezet megalakítása mintegy „80 kis holdat kitevő földön” történt, ám a szövetkezet 1949 szeptemberében feloszlott, „egyrészt azért, mert nem látták eredményesnek a táblás gazdálkodásban való együttműködést, másrészt pedig azért, mert 1949. szeptember elsejével két új termelőcsoport alakult meg”, a Petőfi és a Kossuth. A neveket, termelési módokat, konkrét számokat (munkabér, munkaórák) közlő dolgozat ezt követően a két térség (gazdaság)történetét adta, kiemelve a helyben kiképzett traktoros fiúk–lányok szerepét és hangsúlyozva az ígéreteket. A szövetkezet mellett „a földtulajdonosok végzik a maguk régen megszokott munkáját látástól vakulásig. (...) Fogadott cseléd kb. hat helyen van. Ez nem azt jelenti, hogy kevesebb a szegény ember, hanem azt, hogy nehezen tudja a törvényesen megszabott díjat kifizetni [*a gazda*]. Akiknek még a földosztás után sincsen földjük (kb. 100 család), harmados munkát végeznek” –tette hozzá Szűcs, mintegy keretbe foglalva a történeteket (majd elemezte a Tisza-szabályozás mikéntjét is).

Közmunkáknál egésznapot vagy félnapot dolgoznak a munkások. Reggel 7-től 12-ig tart a félnap, egésznapos munka pedig reggel 7-től este 7-ig. Mezőgazdasági munkások munkabére szintén hivatalosan megállapított. Nőknél napszám 13*50 Ft., férfiaknál 16 Ft. Az órabér 1*85 Ft. Megállapított díjat mindenki pontosan megadja. Alkalmi munkáknál más díjazás is előfordul. Pl. répaszállításnál az elszállított mennyiségnek megfelelően díjazták a munkásokat, tehát munkateljesítmény szerint, volt olyan, aki naponta 30 Ft.-ot is megkeresett. A Nemzeti Vállalat gyümölcsösében felnőttet dolgoztatnak és egy napszám 15 Ft., de vannak olyan munkák, amelyeket jobban fizetnek, pl. permetezésért napi 25 Ft.-ot fizetnek.

28. ábra. Munkaidő és munkabér Csobajon, 1949 (részlet).⁸⁹¹

⁸⁹¹ A termelő munka szociográfiájához. Csobaj. (Munkaalkalom, munkaidő, munkabér). Gyűjtötte: BARTHA Ferenc, 1949. dec. SRKTGy. Adaléktár. 535.

Úgy gondolom, érdemes az utolsó bekezdést rövidítés nélkül idézni: „Részletesebb és pontosabb adatgyűjtést nehéz végezni falun. Az emberek nagyon tartózkodók és nem mernek nyilatkozni. Különösen, amikor papírt és ceruzát látnak. Ezeket az adalékokat is csak nagy bizalommal mondották el ismeretségi alapon. Hivatalos adatgyűjtést pedig lehetetlen végezni, különösen egy papi jellegű embernek. Jelenleg ez az általános helyzetkép, azonban a kommunista Magyarország a szocializmus megvalósítása felé halad, amely a gyors változásokat, újszerűségeket tartja szem előtt. A ma valóságát a holnap titkával akarják előbbre vinni, sok munkával és jelszavakkal.” –zárta őszinte hangvétellő elemzését Szűcs, aki – mint láthattuk – egyben a falukutatás végórájáról is tudósított.⁸⁹²

III.1.3. Társadalomrajzok a két világháború közti pataki diákságról

A huszadik századi sárospataki diákvilágról eddig jobbára olyan visszaemlékezésekből, memoárokból formálhattunk képet, ahol a műfaji jellegből adódóan elsősorban a személyes életút fókuszából, utólagosan kaptunk rálátást az iskola mindennapjaira. Ennek tükrében különösen szerencsésnek mondható, hogy a negyvenes évek elején pedagógiai dolgozatként három faluszeminarista is feldolgozta a kérdést. Esetükben a kézenfekvő belső jelleg még reflektálatlanul jelen idejű (ellentétben a több évtizedes perspektívából, sok minden által terhelt visszaemlékezésekkel), ugyanakkor a megismerésnek a saját tapasztalaton túli lehetőségeit is igyekeztek felhasználni (levéltári források, statisztikák, „interjúk” által). Az alábbiakban elsősorban e három dolgozaton keresztül próbálom bemutatni a két világháború közti pataki diákéleket. Több helyen ütköztetem a közölt információkat más forrásokkal, memoárokkal és igyekszem nem figyelmen kívül hagyni a dolgozatok felépítését, jellegzetességeit sem, hiszen „a történész számára (...) a történeti források nyelvhasználatának, a hivatalos és a közbeszédformáknak mintegy megfejtése, dekódolása igen fontos előfeltétel.”⁸⁹³ Mindazonáltal az egyedülálló források illetően feldolgozása nem példa nélküli a társadalomtörténeti kutatásokban, hiszen Gyáni

⁸⁹² *A termelő munka szociográfiájához. Cigánd. (Munkaalkalom, munkaidő, munkabér).* Gyűjtötte: SZÜCS Endre, 1949. dec. SRKTGy. Adaléktár. 538. Hasonló jelenségekről tudni a taktaközi Csobaj esetében: „Valamikor 3 nagybirtok volt a faluban, amely fokozatosan a lakosság kezére került. 1945-ben már csak egy nagybirtok volt a községben.” A községben három „kulákbirtokot” tartottak számon 1949-ben, köztük a lelkészi javadalmi földeket. A munkaalkalom kevés, a munkásfőlöleget képtelen volt felszívni a „Nemzeti Vállalat gyümölcsöse,” míg a kisgazdák csak napszámosokat fogadtak fel. Az állandó, alkalmi és közmunkákat is aprólékosan közlő beszámoló kitért a migrációs mozgásokra is, a gyűjtés idején például „40-en készülnek az ózdi vasgyárba.” *A termelő munka szociográfiájához. Csobaj...* A törpebirtokos dominanciájú Kenézlőn szintén kevésnek bizonyult a munkaalkalom, a munkásfőlöleget itt főként a diósgyőri vasgyárba áramolt. (Itt is részletes adatokat közölt a beszámoló.) *A termelő munka szociográfiájához. Kenézlő. (Munkaalkalom, munkaidő, munkabér).* Gyűjtötte: BALOGH Zoltán, 1950. jan. SRKTGy. Adaléktár. 536. A teljes felméréshez lásd: *Adaléktár...*

⁸⁹³ Ö. KOVÁCS József, *A modern diktatúra történeti olvasatai = Megtalálható-e a múlt?...*, 98.

Gábor nemrég egy nagyváros (Pécs) „polgári és középosztályi világáról egyetlen személyi tudaton keresztül rajzolt újszerű képet”.⁸⁹⁴ A sárospataki kollégium második világháború alatti életének mikrotörténeti búvárlása így talán jogosnak tekinthető (alapvetően) három papírra vetett – ugyanakkor a szöveggel jóformán egyidejű – tudaton keresztül.

Az 1941-ben készült pedagógiai (tehát alapvetően nem faluszemináriumi) dolgozatok szerzői Kováts Árpád, Major Zoltán és Lipkovits József másodéves teológushallgatók voltak, akik egyben a faluszeminárium munkájában is aktívan részt vettek.⁸⁹⁵ Kováts a diákság szociográfiáját, Major a művelődésrajzát, Lipkovits pedig a nemzeti érzületét vetette papírra.⁸⁹⁶ Adatokban és egyéni meglátásokban egyaránt gazdag írásaik közülük kimagaslik – mind témaválasztásában, terjedelmében és kidolgozottságában – Kováts hatvanoldalas munkája, melynek bevezetésében a szerző leszögezte, hogy „teljes képet a diáktársadalomról csak többféle szempont megvizsgálásával szerezhethünk”, ennek megfelelően külön tárgyalta a különböző struktúraképző tényezők (osztály, gárda, származás) szerepét – és elsősorban a gimnazistákra koncentrált. Ami a forrásokat illeti, tanároktól, az internátusokban felügyelő segédlelkészekről, teológusoktól és gimnazista fiúktól szerezte információit, melyeket kiegészített saját tapasztalataival, megfigyeléseivel, de az adatoknak máshol is „utánanézett”. (Ez vélhetően az akadémiai értesítők, anyakönyvek és egyéb a kollégiumban hozzáférhető levéltári források tanulmányozását jelenti.)⁸⁹⁷

Major dolgozata a pataki gimnáziumi és teológus diákság műveltség jegyeit igyekezett feltérképezni az 1939/40-es és az 1940/41-es iskolai tanév adatai alapján.⁸⁹⁸ Eszerint az 1939/40-es tanévben 98 tanuló iratkozott be a gimnáziumba, közülük 27 tanuló városi, 71 pedig falusi iskolában végezte el az elemi. „Mintegy 23 növendékkel már elemi iskolás korában is foglalkoztak az iskolán kívül” és nyolc tehetségvizsgás gyermek⁸⁹⁹ is

⁸⁹⁴GYÁNI, *A magyar polgári elitek...*, 5–16. Az idézet: BARTHA Ákos – SZILÁGYI Zsolt, *Történelmi tapasztalat mint mentális valóság. A történelemoktatás és a történetírás néhány kérdése a személyes emlékezet tükrében*, Forrás: szépirodalmi, szociográfiai, művészeti folyóirat, 2011/7–8, 235.

⁸⁹⁵A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881.

⁸⁹⁶KOVÁTS Árpád, *Adalékok a pataki diák társadalomrajzához*, Sárospatak, 1941. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1051. MAJOR Zoltán, *Adalékok a sárospataki diák művelődésrajzához*, Sárospatak, 1941. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1052. és LIPKOVITS József, *Adalékok a pataki diák nemzeti rajzához*, Sárospatak, 1941. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1050.

⁸⁹⁷KOVÁTS, *Adalékok...*, 1–2.

⁸⁹⁸Előljáróban leszögezte, hogy „csak tudatos ismeretszerzést nevezhetjük igazán művelődésnek”, s ez a tudatos tevékenység tulajdonképpen mindig „adott körülmények” szülte kényszer (szülők, családi tradíció, rang) alatt történik. MAJOR, *Adalékok...*, 1.

⁸⁹⁹1935-től a második világháború végéig folyt Sárospatakon az ún. „tehetségvizsgáztatás”. Az egyházkerület lelkészeinek, tanítóinak és volt népfőiskolások segítségével felderített szegény, de tehetséges parasztyerekeket néhány napra beköltöztették az iskola internátusaiba, ahol „a Kollégium tanáraiból alakított vizsgabizottság foglalkozott velük. A különféle vizsgálatok, beszélgetések, megfigyelések eredménye alapján a legtehetségesebbeknek bizonyultakat ingyenes helyekre felvették.” 1943-ban az ONCSA segítségével külön szállás is épült számukra. (SZENTIMREI, *i. m.*, 189–190.) Továbbá: HARSÁNYI István, *A sárospataki tehetségkutató munka*, Sárospatak, Kisfaludy, 1940. Harsányi részletesen bemutatja az általa „szellemi

beiratkozhatott a gimnázium első osztályába. Az adatok alapján nem meglepő, hogy Major szerint „a gyermekek műveltségi foka nagyon különböző” volt, a falusiak közül több még moziban sem járt, de a szerző ismert antropológiával foglalkozó elsőst is. Az órai keretek között folytatott oktatás számszerű adatai szerint „a gimnáziumi tanulókkal 28 tanár foglalkozott, heti 471 rendes tanítási óraszámmal.” Az egyre inkább teret hódító modern technikának köszönhetően „198 tanítási órán 110 ismeretterjesztő filmelőadást mutattak be,” de jelentős volt a különórák száma is. Ami az érettségizőket illeti, 57 tanulóból három végzett kitüntetéssel, hét jeles, 17 jó és 13 érett minősítéssel.

Német társalgás	102 fő	Törvívás	67 fő
Francia nyelv	23 fő	Kardvívás	41 fő
Művészeti rajz	23 fő	Fizikai gyakorlat	85 fő
Gyorsírás	42 fő	Ásványtani gyakorlat	12 fő
Hegedű	12 fő	Biológiai gyakorlat	18 fő
Zongora	54 fő	Összesen:	499 fő

29. ábra. A gimnáziumi növendékek rendkívüli tárgyai 1939/40-ben.⁹⁰⁰

A táblázatban természetesen nincsen benne a 196 „angolos” növendék heti öt angolgyakorló órája, ám ennek tükrében is meggyőző a német nyelv jelenléte az iskolában. Egy felmérés szerint a németet a gyerekek több mint negyede már elemista korából hozta magával a kollégiumba (ugyanakkor hárman már angolul is tudtak ekkor). A részben történelmi okokkal magyarázható nyelvtudást bizonyára a diákok utazásai is erősítették, egyik visszaemlékező például gimnáziumi éve alatt kétszer vakációzott hosszabban Ausztriában.⁹⁰¹ Ez (a céltudatos nyelvtanulás mellett) a hallgatók mobilitását példázza, melyet legalább ilyen mértékben támogattak a különböző ösztöndíjak és cserediákprogramok is.

A tanulók nyelvismerete.

	1.a.	1.b.	2.a.	2.b.	3.a.	3.b.	4.a.	4.b.	5.a.
Magyar anyanyelvü	52	53	45	45	35	32	44	32	31
Német	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Csak magyarul tud	34	48	27	45	26	30	35	30	17
Németül is tud	14	1	12	-	6	1	9	-	14
Franciául is tud	-	-	4	-	2	-	-	-	3
Angolul is tud	3	-	3	-	3	-	-	-	11
Tótul is tud	-	4	1	-	-	-	-	2	1
Románul is tud	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Szerbül is tud	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Oroszul is tud	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Csehül is tud	-	-	-	-	-	-	-	-	-

30. ábra. Az alsós gimnazisták nyelvismeretének összesített táblázata (1941).⁹⁰²

telepítés”-nek nevezett tehetségmentést, az 1936 óta kétfordulós kiválasztástól (írásbeli felmérő a faluban és írásbeli–szóbeli Patakon), egészen a kiválasztók budapesti továbbképzéséig.

⁹⁰⁰MAJOR, i. m.

⁹⁰¹RÁCZ, *A semmi partján...*, 58–74.

⁹⁰²MAJOR, i. m.

A pataki diákok társadalmi hovatartozásának kapcsán Kováts megállapította, hogy bár „régén Patak a szegények iskolája volt, (...) mióta az angol internátus megépült, jelentős a felsőbb társadalmi rétegekből származó diákok száma”, majd rámutatott, hogy jelentőségük számarányukat is felülmúlta. A közölt (igen részletes) kimutatás alapján levont konzekvencia szerint a gimnázium majd egytizede (8%) a felső rétegekből került ki, jóval több, mint a fele (63%) a középosztályból, valamivel kevesebb, mint egyharmad része (29%) pedig az alsó néposztályból.⁹⁰³ Kováts problémaérzékenységét jelzi annak belátása, miszerint adatai csupán hozzávetőlegesek, „mert a foglalkozáscsoportok nem fedik teljesen a társadalmi osztályokat”. Ugyanakkor vélekedése szerint „a diáktársadalom nem a társadalmi osztályok szerint tagolódik, hanem osztályok és internátusok szerint”, bár mindez többnyire épp a társadalmi státusz függvénye, hiszen az egyes internátusok költségei igen változóak voltak. Eszerint „a felső osztály és a középosztály egy része az angol internátusban helyezkedik el, a középosztály más része a humán, teológus és kisinternátusban, valamint a gárdák egy részében, az alsó osztály pedig leginkább a kisinternátusban és gárdákban.”⁹⁰⁴ A vidéki kiségzisztenciák áldozatvállalása kapcsán hangsúlyozni kell, hogy (országos viszonylatban) egy internátusban lakó tanuló költsége helybeli társáinak minimálisan négyszeresét jelentette a korban, bár épp az egyházi intézményeknél – és azon belül is a református iskoláknál – volt jelentős a szociális gondoskodás (különböző támogatások és a tehetséggondozás által).⁹⁰⁵

A következő nagyfejezet a csoportkohéziós tényezők közül először az osztályt vette górcső alá és mutatott rá az életkor alapján meghatározott, szigorú hierarchiára a kollégiumon belül.⁹⁰⁶ Az osztály azonban nem volt primer csoportszervező erő, inkább lakhely szerint alakultak ki a diákok társaságai. („Az osztályon belül közelebb állanak egymáshoz az egy

⁹⁰³ A középrétegek túlsúlyát a szakirodalom is megerősíti. Barcza József tanulmányában adatokkal támasztotta alá, hogy „a Sárospataki Református Kollégium Gimnáziuma a gazdasági válság után egészen a második világháború végéig gyakorlatilag az értelmiség iskolája lett.” (BARCZA József, *A Kollégium története 1919 után = A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok...*, 256.) Országos viszonylatban, Timár Lajos számításai szerint (1936/37-ben) a kisbirtokos és az agrárproletár családok gyermekeinek csupán mintegy 6%-a tanult tovább középiskolában. (TIMÁR Lajos, *Az alföldi és dunántúli városok szociális arculata a két világháború között = Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térsztruktúrák*, szerk. GYÖRI Róbert, HAJDÚ Zoltán, Pécs-Bp., Dialóg Campus, 2006, 51.) Ugyanakkor, az országos tendenciákhoz hasonlóan, 1938-tól jelentősen nőtt a munkás és paraszt szülők gyermekeinek a száma a sárospataki gimnáziumban. (KÉZI, *Nyelvoktatás és iskolai rekrutáció...*, 104.) Ez az országos „demokratizálódás” azonban részben passzív módon történhetett, mint Timár figyelmeztet az értelmiségi családok gyermekáldásának folyamatos csökkenésére. (TIMÁR Lajos, *Az oktatási rendszer és az értelmiség reprodukciója a két világháború közötti Magyarországon = Hatalom és társadalom a XX. század magyar történelmében*, szerk. VALUCH Tibor, Budapest, 1995, 582.)

⁹⁰⁴ KOVÁTS, *Adalékok...*, 3–6.

⁹⁰⁵ Lásd: SÍRÓ Béla, *Középfokú iskoláztatást, műveltségi mobilitást meghatározó tényezők = Hatalom és társadalom...*, 563–576.

⁹⁰⁶ „Előfordult, hogy mikor a második mendikáns ebéd közben érkezett meg a lelkipásztorhoz, a lelkipásztor elsős kisfia felugrott az asztal mellől és hangos alászolgája köszöntéssel köszönt a nála talán csak félévvel idősebb fiúnak.” *Uo.*, 7.

gárdában lakók, az egy internátusiak.”⁹⁰⁷) Ha elsődleges csoportkohéziós térnek eszerint nem is, de a korszellemhez igazodó szegregációs övezetnek annál inkább tekinthetjük a tantermet. A felekezeti béke kapcsán jegyezte meg Kováts, hogy „egyébként csak a zsidókat különíti el az osztály, ezek rendszerint külön padban is ülnek. Egy osztályban nincs is több négy zsidónál, összesen van a gimnáziumban 33”⁹⁰⁸ –tette hozzá a dolgozat írója (1941-ben), aki később (mindezt a városra vetítve) a pataki társadalmon kívül elhelyezkedő zsidóságról értekezett.⁹⁰⁹ Lipkovits kérdéssora sem vet jobb fényt a gimnazisták toleranciájára. A nemzetiségi kérdés megoldását firtató kérdésekre helyenként meglehetősen gyermekies, ám mindenképpen elgondolkodtató válaszokat kapott.⁹¹⁰ Bár a szerzők szerint ebbéli felfogását a többség vitte magával a teológiára is, hozzá kell tenni, hogy egyelőre nem tudni, milyen mértékben tekinthetők reprezentatívnak e meglehetősen radikális vélemények.

A meghatározó csoportszervező erő elsősorban a közös szállásból adódott, annál is inkább, minthogy a diákság zöme nem volt sárospataki. A dolgozat szerint (1940-ben) „a diákok fele lakik a különböző internátusokban és a gárdákban lakókkal együtt a szüleiktől távollévők a diákság háromnegyedét teszik ki.” Mindez számszerűsítve azt jelenti, hogy „az 550 növendék közül csak 80 helybeli (...). 42 olyan növendék van, aki vonattal, vagy kisvonattal jár be a környékről naponta, 428 növendék lakik távol a szüleitől, akik közül internátusokban 277 és gárdákban pedig 151 növendék lakik.”⁹¹¹

Teológiai Internátus	39 diák	Kisinternátus	64 diák
Angol Internátus	96 diák	Gortvay Internátus	19 diák
Humán Internátus	47 diák	Rácz ház	12 diák

31. ábra. Az internátusokban lakó 277 diák megoszlása (1939/40).⁹¹²

⁹⁰⁷ Ezt a helyzetet próbálta orvosolni a kezdeményezés, hogy az osztálytársak látogassák meg egymást a vakáció alatt, „két hetet töltsenek kölcsönösen egymásnál, s ismerjék meg egymás szüleit, egymás faluját”. *Uo.*, 9.

⁹⁰⁸ *Uo.*, 7–9.

⁹⁰⁹ A társadalmon kívül állnak a zsidók, „akiket a pataki társadalom nem vesz be s azok még a bálokon sem jelennek meg.” *Uo.*, 49. A még az „állomba hullt” húszas években pataki gimnazista Képes Géza is hasonló emlékekkel bírt a zsidók megítélését illetően: „Volt egy ügyvéd, Binét Menyhért – / angol költők jelesebbjét / fordította, meg is jelent, / na, nem Pesten, de idelent. / Hozzá mentem, könyveket adott, / tiltottakat s a »Nyugatot«; vele beszélgetni jó volt, / de nem volt szokás – zsidó volt.” (KÉPES Géza, *Binét Menyhért* = K.G., i. m., 60.) Binét egyébként maga is a pataki kollégium növendéke volt, ahol a századelőn jogot hallgatott. (Az akadémia beírási anyakönyve. TIREL, K.o. II. 5., 1902/1903.) Andorka Rudolf anyakönyvi kategóriákkal kapcsolatos aggodalmait látszik alátámasztani, hogy szülei foglalkozásaként „östermelő” van bejegyezve. (ANDORKA Rudolf, *Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele, 1898–1942*, Statisztikai Szemle, 1979/2, 176.)

⁹¹⁰ Például: „fel kell vinni egy hegytetőre a nemzetiségieket és nem kell leengedni, vagy egy hajóra kell rakni őket és el kell sülyeszteni a hajót.” A gondolatmenet zárása szerint: „mindazonáltal nem hisszük, hogy volna-e még olyan ifjúság, amelyik annyira komolyan és lelkiismeretesen törődne” e problémával. LIPKOVITS, i. m., 19.

⁹¹¹ KOVÁTS, *Adalékok...*, 10. Barcza szerint 1940/41-ben a gimnázium nyilvános tanulóinak nem a fele, hanem 76,4%-a lakott internátusban, amit a (folyamatos építkezések következtében) elnéptelenedő városi diáktanyák és a helyi tanulók egyre apadó száma is jelez. BARCZA, *A Kollégium története 1919 után...*, 257. Mindez természetesen az internátusok diáktársadalmi szerepének emelkedését is jelentette.

⁹¹² KOVÁTS, *Adalékok...*, 11.

Az adatok ismertetése után mutatta be a szerző egyenként a különböző szálláshelyeket, elsőként a Teológiai Internátust. „A diákok itt vannak a legkedvezőbb helyzetben (...), az internátus szobáinak nagy részében egy–egy teológus felügyelete alatt lakik három diák”, ami azt is jelenti egyben, hogy a felügyelő „törődni tud a fiúkkal, gyakran tanítja is őket”. Elsősorban az együttlakás alapján szerveződtek a barátságok, ám nem feltétlenül szobák alapján, mert az „átjárás” megengedett volt. Természetesen a különböző internátusok között volt kapcsolat, a teológusok különösen a Kisinternátussal voltak szorosabb összeköttetésben (melyet közös kirándulások és futballcsapat is erősített). Kováts társadalmi háttérre vonatkozó megállapítása szerint „többnyire lelkész és tanítógyermek van az internátusban”, néhány (további) vidéki intelligenciához tartozó család gyermekével együtt. Árulkodó megjegyzése szerint „sok a jelentkező az internátusba és így könnyen lehet kiválasztani a jó tanuló és jobb családokból származó gyermekeket.”⁹¹³ [Kiemelés: B.Á.]

Az igazán „jó családokból” származók azonban mégsem ide, hanem az Angol Internátusba kerültek, amiért sok támadás érte (nemcsak) a szerzők szerint az intézményt. Kézi Erzsébet – az internátus létrejöttének körülményeit is aprólékosan bemutató disszertációjában – részletesen elemezte az angolos tanulók lakhelyét és szociális státuszát. Megállapításai szerint a gazdasági–szellemi–politikai elit (gyakran Budapestről érkező) gyermekei töltötték meg ezt a szállást. Az Angol Internátusba számos vezető beosztású állami hivatalnok gyermeke járt, akikkel a tanulókon keresztül közvetlenül tarthatta az iskola a kapcsolatot. „Földbirtokosok, főispánok, országgyűlési képviselők, katonatisztek gyermekei éltek az Angol Internátusban” –tért ki az intézmény politikai, diplomáciai vonatkozásaira Kézi.⁹¹⁴ Major Zoltán adatai szerint 1940-ben 96 növendéke volt az intézménynek, akiket kilenc tanár és három segédlelkész felügyelt. Ami érdeklődési körüket illeti, a lakók közül 38 fő vett részt német társalgási órákon, 14 fő francia különórán, 33 fő zeneórákon képezte magát, 62-en vívást tanultak, míg – kissé meglepő módon – 17-en faipari, heten pedig vasipari ismeretekre tettek szert. Szintén meglepő a tanulók középszerű (1940-es) tanulmányi eredménye: kitűnő lett 10, jeles 7, jó 42, elégséges 32, egy tárgyból megbukott 5 hallgató.⁹¹⁵

⁹¹³Uo., 11–12.

⁹¹⁴KÉZI Erzsébet, *Pedagógiai modernizációs kísérlet a két világháború között. A sárospataki angol nyelvoktatás*, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, doktori (Ph.D.) értekezés, Kézirat, 2003, 64, részletesebben: 135–144. Már az alapítási okmány is egyértelműen hangsúlyozta, hogy az internátus elsősorban az elit számára épült: „Az internátusi rendszer újabb felvetése, s abban éppen ennek az első épületnek olyan berendezése, hogy a vagyonosabb világi családjaink fiainak a modern nyelvekben, elsősorban az angolban és a sportokban olyan kiképzést biztosítson, amely az angol egyetemre küldendő fiainkat alkalmassá teszi arra, hogy ott, mint egyenlő műveltségű ifjak, az angol társadalom jövőendő vezetőivel az angolszász fajnak e világhírű college-iben tanuló fiaival, a szellemi és erkölcsi kapcsolatokat előkészíthessék (...), országunk jelenlegi hallhatatlan érdemű vallás- és közoktatásügyi miniszterének: dr. gróf Klebelsberg Kunó önmagyméltóságának érdeme.” Idézi: KÉZI, *Pedagógiai modernizációs kísérlet...*, 98.

⁹¹⁵MAJOR, i. m., 14–15.

Az egyenruhájuk miatt is irigyelt angolosokat jobb kosztón tartották, mostak rájuk, a cipőjüket kitakarították, gyakrabban fürödhettek, külön tenisz- és futballpályájuk, valamint vas- és faműhelyük volt, továbbá járt számukra több újság (Major szerint nyolc, „nagyobbrészt angol és más idegen nyelvű” folyóirat⁹¹⁶) is. „Az olvasóteremben rádió van, s a játékteremben billiárdasztal és asztali teke,” de vasárnap délutánonként „testületileg” moziba, azontúl előadásokra és hangversenyekre is jártak a fiatalok. Különlegessé tette a szállást, hogy a diákok „nagyobb együttes hálóban laknak, s hálónként külön van a tanulószobájuk is.” A szerző fontosnak tartotta megjegyezni: „nagy bánata a fiúknak, hogy napközben nem mehetnek fel a hálókba, s, ha fáradtak, nem tudnak lefeküdni.” A diákok naponta ötször étkeztek az internátusban (tehát nem a konviktusban, a többiekkel), egy asztalnál ültek a tanárokkal, akik közül egy felügyelőtanár kísérte őket haza hétvégenként. (A vonaton is egy kocsiban utazott a csoport.) Kováts szerint „annak ellenére, hogy a fiúk erősen elkülönülnek másoktól, mélyebb barátság nem kapcsolja őket egybe, együttlétük inkább osztálytársi, vagy lakótársi viszony.”⁹¹⁷ A növendékek az internátusból csak engedéllyel távozhattak „és így nem keveredhetnek bele más internátusok életébe (...), az angol internátus elzárkózik a többiektől.” –tette hozzá (talán némiképp irigykedve) Kováts, az intézmény elitista jellegét hangsúlyozva. Az elzárkózás egyik oka (azon túl, hogy „érezhető egy bizonyos társadalmi gög”), hogy „a fiúk nagy része Pestről jön ide s egy vidéki fiúnak nehéz a pesti fiú gondolkodását megérteni és viszont.” Mindazonáltal az idő múlásával közeledtek egymáshoz a diákok, „úgy mondják a többiek, hogy megnevelik az angolos fiúkat”. Az alapvető ellentétek azonban vélhetően nem tudtak teljes mértékben feloldódni az Alma Mater falai között, sőt, az iskola bizonyos hatalmi struktúrái is diszkriminálták a szegényebb növendékeket. A szerző szerint ugyanis „a leggyakrabban osztogatott büntetés a kedvezmények elvétele s ez alól mentesek a teljes díjat fizető, sőt az angol internátusban tekintélyes összegeket kiadó szülők gyermekei.”⁹¹⁸

A különböző időkben, különböző módon megfogalmazódott narratívák „széthúzására” vetnek fényt a Kézi Erzsébet által közölt visszaemlékezések, mivel „szinte mindenki kiemelte az iskola demokratikus szellemét, a különböző társadalmi környezetből jött tanulók

⁹¹⁶ MAJOR, *i. m.*, 17. Csávás Imre visszaemlékezése szerint: „Három dolgot tudok hamarjában kiemelni: első naptól kezdve használtuk a nyelvet, beszélni tanultunk meg. A másik: érdekeltté tettek a nyelvtanulásban, pl. az Angol (angol internátus) olvasótermében ott voltak az Illustrated London News és a National Geographic Magazine évfolyamai mindennapi használatra. Nem kis hasznomra voltak később az angolul is tanult tárgyak, amelyeknek szókincse már nem fért volna bele a hagyományos nyelvórák anyagába (...). Későbbi pályám során pl. nagy hasznát vettem annak, ami diákkoromban még bosszantott, hogy ti. minden tanárunknak kicsit más volt az angol akcentusa. Megtanultuk, hogy az angolt nem csak egyféleképpen lehet helyesen beszélni, így könnyebb volt megértenem az angolt, skótot, írt, amerikai, sőt az ausztrált is.” Idézi: KÉZI, *Egy megvalósult...*, 141.

⁹¹⁷ KOVÁTS, *Adalékok...*, 13–16.

⁹¹⁸ *Uo.*, 14–15.

természetes és békés együttélését.” Az egykori diák, Tornallyay Zoltán szerint például „a tanulási teljesítmény és nem a származás számított. Az osztályteremben nem volt különbség az Angol Internátus vagy a szegény diákokat befogadó internátusok diákjai között.” Hasonlóképpen nyilatkozott a későbbi neves költő, Mészöly Dezső is.⁹¹⁹ Hogy ezek a tradicionális Patak imágóhoz jól illeszkedő vallomások homlokegyenest más mondanak a kollégium életéről, nem feltétlenül zárja ki bármelyik tudósításunk őszinteségét. Azt azonban nagyon jól illusztrálják, hogy mennyire eltérőek lehetnek az ugyanarról a témakörrel, ám más perspektívából született (és nem egyidejűleg rögzített) beszámolók. Mindazonáltal tény, hogy az angolosok karitatív intézkedésekkel, szociális feladatokkal igyekeztek magukat elfogadtatni a diáksággal.

Ennek szellemében az internátus „tizenkét jól tanuló szegény gyermeknek ad ingyen lakást és mosást.” Ők voltak a Rácz-ház lakói, akik az Angol Internátus növendékei között korrepetálhattak, ebből fedezvén tápintézeti és tanítási költségeiket. „Így élt tovább az előző korszakban látott gyakorlat, amely szerint az »úrfi« mellé »tanítót« fogadtak.”⁹²⁰ A kedvezményezettek élhettek az Angol Internátus nyújtotta előnyökkel, használhatták a játék- és olvasótermeket. Azonban „az érintkezésben érezhető mindig a különbség. Szóval, ha nem is mondják, de a fiúk megérik, hogy ők mások.” –hangsúlyozta Kováts.⁹²¹ Major információi szerint „itt azok a növendékek laknak, akik azelőtt a manzard-szobában ingyenes ellátásban részesültek, mivel az angol-internátus kicsinek bizonyult.” Az itt élő diákok közül – kitűnő tanulmányi eredményeiknek is köszönhetően – többen meghatározó vezetői voltak a diákszervezeteknek, így például a Rácz-ház diákfelügyelője az Erdélyi János Önképzőkör elnöke, egy másik ingyenes diák pedig annak titkára lett, de országos pályázat nyertese is került ki a házból, továbbá bevett volt körükben a külföldi – elsősorban amerikai – diákokkal való levelezés is.⁹²²

Az 1938/39-es tanév elején adták át a Humán Internátus épületét, melyben „a középosztály gyermekei foglalnak helyet”, szolid, de barátságos környezetben, mintegy közvetítő szerepet töltve be az angolosok és a többi szállás között. Major szerint 47 növendék talált itt menedékre, egy felügyelőtanár és három segédlelkész felügyeletével (akik a szobák rendjét pontoszták is). Az itt lakók közül 15 tanult német társalgást, 7 zenét, 32 faipari munkát, 13 vívást és 12 teniszt, ami megerősíteni látszik az intézmény gyakorlatias irányultságát. Tanulmányi eredményük elég változatos képet mutat: kitüntetéssel végzett (1940-ben) 3 fő,

⁹¹⁹KÉZI, *Egy megvalósult...*, 140–143.

⁹²⁰BARCZA A *Kollégium története 1919 után...*, 248. Innen értesülhetünk arról, hogy 1946-ban (rövid időre) leányinternátus nyílt a Rácz-házban. *Uo.*, 260.

⁹²¹KOVÁTS, *Adalékok...*, 17.

⁹²²MAJOR, *i. m.*, 14.

jeles lett 6, jó érdemjegyet szerzett 18, elégségest 17, elégtelent 3 növendék.⁹²³ Ahogy az imént láthattuk a kormányzat által támogatott angolorientációjú elitképzést, úgy a humánosoknál a sokat szidott hivatalfüggő „történelmi középosztály” (a „dzscentri”) gazdasági nevelése volt napirenden.⁹²⁴ A diákok előadásokat tartottak, volt „bankjuk”, ahova még tanárok is szívesen fordultak rövidlejáratú kölcsönökért. Kováts szerint „most a főiskolában rejlő egyéb gazdasági lehetőségeket akarják kihasználni és ebben a következő lépés a gimnáziumban létesítendő bolt lesz.” A tanári felügyelet mellett végzett próbálkozások által a rátermettek így „pozitív gazdasági ismeretekre” is szert tehettek.⁹²⁵ A „humáninternátusi diákkaptár” anyagi alapjáért a diákság havonta egyszer lemondott egy moziról és ezt a megtakarítást, mint alaptőkét forgatta „kölcsönök kiadásával, malachízalással és egyéb különleges módon.” A tiszta haszon nagy részét tehetségvizsgás gyermekek segélyezésére fordították. Lipkovits – a zsidótörvények szelleme által meghatározott korabeli közbeszédűtől nemigen szabadítható – argumentációja szerint a „mai időkben a nemzet azt követeli, hogy kereskedelmi és ipari pályákra is menjenek” kollégiumi diákok. Ennek szellemében a diákkaptár „szorgos méhei” az „iskolában maguk árulják szünetekben a cukrot és csokoládét és az ebből származó hasznót szociális célra adják.”⁹²⁶

A röviden elintézett Gortvay Internátus kis létszámú, olcsó és az alsóbb középosztály gyermekei által lakott „baráti közösség”, ám nem ez, hanem a Kisinternátus – vagyis az 1930/31-es tanévben alapított⁹²⁷ „Kisinti” – felelt meg legjobban a diákromantikának. Elsősorban a vidéki középosztály sarjai (1940-ben 58 fő) lakták a szegényes internátust, melyet vonzóvá tett a kevés felügyelet és a szabadabb élet lehetősége. „Itt van még a legtöbb nyoma a régi diákéletnek. Minden szobában külön kályha van, a diákok maguk fűtenek” és főznek. „Ez a nyíltsága és az, hogy a legtermészetesebb életet itt folytatnak a diákok, teszi azt, hogy a diákok között a vezető szerepet a kisinternátus tölti be.” A diákmegmozdulásoknak is jobbra ők a kezdeményezői, eredményeiket tekintve 4 kitűnő, 3 jeles, 10 jó és 2 elégséges tanuló került ki körükből 1940-ben.⁹²⁸ A Kisinternátushoz tartozott a Gutenberg szoba, „a rossz diákok internátusa”, mivel azokat tették ide régebben, akikkel már sehol sem bírtak. „Ma már nem egészen ez a helyzet, de a köztudatban mégis ez a vélemény az uralkodó” –tette

⁹²³Uo.

⁹²⁴A jobbra (szép)irodalmi művek által konstruált „dzscentri”-képünkhöz (és annak problémásságához): TARJÁNYI Eszter, *A dzscentri exhumálása*, Valóság, 2003/5, 38–64.

⁹²⁵KOVÁTS, *Adalékok...*, 17–19.

⁹²⁶Lipkovits szerint az 1939-ben érettségizettek közül hat katonának, három kereskedelmi pályára, egy géplakatosnak, egy divattervezőnek, egy pedig dramaturgnak ment, sőt, a teológusok közül is választják a kereskedelmi pályát Patakon. LIPKOVITS, *i. m.*, 9. Ugyanakkor a humánosok „ponyvamissziójuk” jegyében – nem túl humánus módon – „könyvégetési szertartásokat” is tartottak. MAJOR, *i. m.*, 19.

⁹²⁷*Értesítő*, 1930/31, 4.

⁹²⁸Major adatai szerint „5 diákszobában lakó 19 tanulón 1 tanár és 2 teológus gyakorol felügyeletet”. MAJOR, *i. m.*, 20.

hozzá Kováts, utalva a közeli diákkaszinó szerepére is.⁹²⁹

A pataki diákélet hagyományosan meghatározó és még szabadabb tere volt a „gárda”, vagyis az egy magánháznál lakó diákok csapata. „Ezek a fiúk a városban, tanári házaknál, más helyeken találnak szállást s itt vagy saját szobájuk van, vagy ketten, hárman, négyen laknak együtt. (...) A szabadabb szelleműek igyekeznek elfoglalni a gárdákat, mert itt köti a diákokat a legkevesebb kötelék.” Mivel ezek a közösségek nem osztályok szerint szerveződtek, jelentős szerepet játszott körükben az alárendeltség, ugyanakkor „az idegenek előtt összetartozónak mutatkoznak, az internátusiakkal szemben pedig határozott gárdaöntudatuk van.”⁹³⁰ A gárdák „többnyire elhanyagoltak (...) és soha sincs rend. Az ágy alatt fa, a sarokban utazókosár, a szekrény tetején lim-lom s az asztalon könyvek és papírok romantikus összevisszaságban.” Gyakran mentek el más gárdákat meglátogatni, így gyakori a vendég is, „mert ennivaló mindig található náluk.” Ennek kapcsán Kováts kifejtette, hogy „sok gárdalakó étkezik szállásadójánál” és az ő (nem éppen olcsó) kosztjuk jobb is volt a konviktusban étkezőkénél. Társadalmi megmozdulásaik közül kiemelkedett a szomszédos gárdák által rendezett „diák bibliakör”.⁹³¹ A memoárirók visszaemlékezései a gárdák kapcsán többnyire harmonizálnak a korabeli leírásokkal. Nem lakott gárdában, ám korrepetitorként többször tette tiszteletét diáktanyákon Rácz István, aki szerint ezek „többnyire – sőt merném állítani: kivétel nélkül! – sivár s nem is felettébb egészséges kamrák voltak. Nem egy diákszallás eredetileg talán istállónak épült, de utóbb lepadlózták, kimeszelték és diákokat telepítettek belé. Egy rozszant vaskályhát állítottak egyik szögletébe, s aztán ami rossz, ócska bútor csak akadt a háznál, az mind a diákokhoz vándorolt. Annak idején sok diákszalláson megfordultam, de annyi szent: a székek mindenütt inogtak, nyikorogtak, rogyadoztak, (...) s a rozszant ágyakban gödrösre feküdt, sovány szalmazsákok lapultak. Rideg, sivár tanya lett volna mindegyik szállás – a lakói nélkül. De hát pataki diákok vidámkodtak bennök: kerek fejű kis mendikánsok, kamaszkodó felsős gimnazisták, s többnyire egy tiszteletes úr, egy teológus is. (...) Volt ugyan – tessék-lássék! – némi felügyelet is: a szállásadók pro forma felelősek voltak diákjaikért, és néhanapján, nagy ritkán a tanárok, osztályfőnökök is ellátogattak egy-egy diákkamrába. De ez az ellenőrzés éppen nem volt sem szigorú, sem rendszeres”. –emlékezett negyven év távlatából Rácz, regényes önéletrajzi kötetében.⁹³² Szabó Lajos, egykori gárdalakóként ekképp számolt be szállásáról: „Az Elekes gárda

⁹²⁹ A negyvenes évek elején hat (gimnáziumi tanuló) lakója volt a Gutenberg szobának. KOVÁTS, *Adalékok...*, 19–22.

⁹³⁰ „Büszkén mondta az egyik, hogy lakott ő már internátusokban, most pedig egy koszos kulipintyóban lakik, de nem kívánja az internátusi életet. Kicsi a szobája, nem is néz az utcára, sem egy szép kertre, de ez legalább az övé. Nem szólnak bele minduntalan az életébe, csinálhat azt, amihez kedve van.” KOVÁTS, *Adalékok...*, 23–24.

⁹³¹ Uo.

⁹³² RÁ CZ, *A semmi partján...*, 48–49.

szolgálati lakása volt »Ilikes« tanár úrnak, s a szobáiból, a szobából alakított istállóból, mellékhelységekből diákszállást alakított. Három nagy szobája volt ilyen, s benne vagy tíz diák számára volt hely. (...) A szobában négyen laktunk. Én voltam a legkisebb, a szolgálfiak, a »mendúr« vagy »mendikáns«. [Szabó] Zoltán tanított meg ágyat vetni, nyakkendőt megkötni, egy fél napon át gyakoroltatta velem egy szék támláján. (...) A Kossuth utcában több gárda is volt még, például az Ellend-gárda – ő volt az igazgató 1918-ban – meg a Harsányi gárda. (...) Nem messze a mi gárdánktól volt az utcában a Peremartoni–Nagy-gárda.”⁹³³ Az Elekes-gárda lakója volt Csáji Pál is, aki később épp Szabó mellett volt Kassán vallásoktató. Az ő beszámolója ugyanakkor árnyalja a gárdákban élők szabadságáról felvázolt Kováts illetve Szabó-féle képet; Csájinak például még a zsebpénzét is Elekes kezelte.⁹³⁴

A regényes diáktanyákkal szemben, a kisszámú helybéliek unalmasabbnak tartott életéről nem sok szót ejtett Kováts: „kisebbségnek érzik magukat, tudatosan olvadnak be a szüleiktől távollakók életébe” –figyelmeztetett a szerző erre a sajátos, gárda- és internátuslátogatásokban megnyilvánuló asszimilációra. A jelenség hátterét a pataki származású ifjak számának drasztikus csökkenése adhatta. Míg ugyanis az 1921/22-es tanévben a diákok 40%-a volt helybéli, ez a szám 1940/41-re 13%-ra apadt.⁹³⁵ Azonban mégsem nekik, hanem a vidékről bejáróknak volt a legkellemetlenebb az életük, hiszen a diákéletbe csak az iskolai idő alatt tudtak bekapcsolódni, Sárospatakon ezen kívül csupán az állomás várótermében töltöttek el hosszabb időt. Életüket télen a rossz vonatközlekedés is keserítette.⁹³⁶

A tanulók életének meghatározó színtere volt a konviktus, ahol „háromszáz diák és teológus” étkezett együtt, meghatározott rend szerint. „Előbb a fiatalok, akik már negyedórája tolonganak az ajtónál, mennek be, majd sorjában a többiek. A kisinternátusban, vagy az utcán felejtkezőket hangos »bementek«, vagy »vályúra« kiáltással figyelmeztetik a többiek”, majd mikor mindenki elfoglalta a helyét, a felügyelő hangos imájával – az asztalra kikészített tálakból szedve – megkezdődik az ebéd. Az evés rendjében is megnyilvánult a korcsoportokon nyugvó hierarchia. Az ételhez „először a magasabb osztályú, utána az alacsonyabb osztályú, ha egy osztályúak, akkor az idősebb, vagy a tekintélyesebb” nyúlhat.

⁹³³ SZABÓ, *Utolsó szalmaszál...*, 23–24.

⁹³⁴ CSÁJI, *Életfutások...*, 3.

⁹³⁵ BARCZA, *A Kollégium története 1919 után...*, 256.

⁹³⁶ Kézi Erzsébet harmincas évekre vonatkozó kimutatásai szerint a szociális háttere is rosszabb volt a 20 kilométeres körzeten belülről érkezőknek, akik nagyobb arányban morzsolódtak le a gimnáziumból. (KÉZI, *Nyelvoktatás és iskolai rekrutáció...*, 98.) A bejárók községek szerinti megoszlása 1939/40-ben (zárójelben a diákok száma): Baksa (5), Bodroghalász (5), Bodrogkislalud (2), Bodrogolaszi (2), Erdőbénye (1), Gáva (3), Herceghút (1), Kenézlő (2), Kengyeltanya (1), Legenye (1), Mezőzombor (1), Olaszliszka (2), Sátoraljaújhely (8), Tolcsva (1), Vajdácska (1), Végárdó (1), Vis (4), Makkoshotyka (1). Összesen: 42. (KOVÁTS, *Adalékok...*, 25–26.)

„A legutolsó mindig a pecur, akinek nem is jut néha, ilyenkor már rohan is a tállal pótlékért. (...) A pecurok az asztal két végén ülő, elsős, esetleg másodikos diákok, akik a nyolcszemélyes asztalra egy-egy tálat hoznak, amelyből velük együtt négyen–négyen esznek. (...) Ördögi ügyességgel futva hozzák a tálat”, mert nagy verseny folyt köztük a repetáért.⁹³⁷ „A tálért menésnek is megvan a sorrendje. Először mennek mindig a teológus asztalok pecurjai”, ám egyes ételeknél (például mákos téstánál), „az idősebb diákok és a teológusok is bemennek pótlékért, hogy biztosan jusson nekik is, mert ilyenkor mindig több szokott lenni a pótlékért menő, mint a pótlék.” Az étkezöben az ültetés jobbára osztályok szerint történt, így a két fogás közti időt az osztálytársak élénk beszélgetéssel töltötték ki, a teológusoknak még az asztalukat elhagyni és másokhoz átmenni is szabad volt. A társalgás gyakran torkollott ebéd utánra is elnyúló „parázs vitává”. Az ebéd végeztével kivonultak a diákok „s cigarettára gyűjtanak az előcsarnokban.” Az intézet felügyelői ekkor, vagyis leginkább ebéd után kezdtek el enni, a nőtlen tanárokkal, internátusi felügyelőkkel együtt. Kováts szerint kosztjuk lényegesebben jobb és több volt, mint a diákoké, amiért „sokan méltatlankodnak. Meg kell állapítanom, hogy ez a kétféle kosztolás nem nevel szociális gondolkozásra” –tette hozzá bátran Kováts.⁹³⁸

Azonban nemcsak a szállásnak és az evésnek, de a betegeskedésnek is megvolt a közösségépítő ereje. A diákok maguk tartották fenn a betegsegélyező egyesületet, aminek tulajdonát képezte a diákkórház, külön épületben a járványkórházzal. A szerző mindenekelőtt leszögezte, hogy a kórház „diáktársadalmi intézmény,” amit kor- és rangkülönbség nélkül vesznek igénybe a tanulók, akik „beszélgethetnek, megismerhetik egymást s ez a legjobb módja a különbségek lecsiszolásának”. Kováts szerint ugyanakkor az egyenlők közt itt is voltak egyenlőbbek: „az angolinternátusiak kisebb lázzal is befeküdhetnek a kórházba, ott jobb ételt kapnak, kapnak tízórait és uzsonnát, s a »nénike« jobban törődik velük.”⁹³⁹

A „diáktársadalom főbb sejtjeinek” bemutatása után „a társadalmi találkozás helyeit”

⁹³⁷Uo., 27–28.

⁹³⁸Uo., 29–31. Az épp az összeomlás idején (1918 őszén) Patakra kerülő Szabó Lajos is beszámolt a közös étkezésekről: „A konviktus egy nagy épület volt, sok száz ember étkezhettek benne. Egy szabolcsi hittestvér-földesúr adományából építették, úgy hívták a nagytermet, hogy Mudrány-terem. (...) Tizenkét éven át reggelire zupát ettünk (rántott levest) egy karéj kenyérrel. Boldog volt, akinek a szeletekből a »dumó« jutott, mert az nagyobbacska darab volt. Csak vasárnap és nagy ünnepeken lehetett aztán a későbbi években tejet, kávé vagy teát is kapni.” (SZABÓ, *Utolsó szalmaszál...*, 24–25.) Képes Géza versben adott számot hasonló, konviktusbeli élményeiről – amennyiben ismét elkövethetjük azt a poétikai korszerűtlenséget, hogy a lírai ént azonosítjuk a szerzővel: „A reggeli rántott leves volt / (minden reggelire ez volt): / kevés rántás, rengeteg víz – / Jó, hogy kaptunk kenyeret is, / ez volt az ennivaló szinte: sovány kenyér sóval hintve. / Ezzel kellett kibírnom délig, / jöttányival jobb az ebédig. / Mi az ebéd? Leves? Lögymör! / Burgonyából, babból, tökből, / káposztával megkotyvasztva - / falta az éh-farkas farka. / Volt hús is, vasárnaponként, / fele ín, más fele mócsing. / Ám vasárnap volt még más is, / ritka ünnepi ráadás is: / két kött tészta, gyér lekvárral: / nyeltük, alig győztük nyállal.” (KÉPES Géza, *A pataki kollégiumban* = K.G., i. m., 55–56.)

⁹³⁹KOVÁTS, *Adalékok...*, 31–32.

vette sorra Kováts, először a közös szombati bibliaköri foglalkozásokat említve meg, melyek „lelkileg is közelebbi kapcsolatba” hozták a gárdák és az internátusok lakóit. Ezzel szemben a leventeképzés társadalmi szerepet nem játszott szerinte, mivel osztályonként történt, így nem sokban különbözött egy testnevelési órától.⁹⁴⁰ Ugyanakkor Lipkovits szerint a leventeségnek is fontos szerepe volt nemzeti szempontból. Megemlékezett róla, hogy a „régebben” – tehát a negyvenes évek előtt – a teológusok három héten át tartó (fegyveres) katonai kiképzésben részesültek, majd később a városi leventékhez lettek beosztva, „mint szellemi oktatók”. Sőt, a teológusok közül egyre többen képeztették ki magukat leventeoktatóvá, „hogy ne idegen oktassa őket.”⁹⁴¹ Kováts a cserkészekről – kissé lekezelően – megállapította, hogy „nem tudnak érdekesek lenni, nem irigyelik őket, nem is nagyon haragusznak rájuk.” Ugyanakkor fontosnak érezte hangsúlyozni, hogy csak a jobb módúak lehetnek „»stramm« cserkészek, mert azok be tudják szerezni a jó felszerelést, ami pedig elég költséges.”⁹⁴²

Természetesen a diáktársadalom a különböző megmozdulásokon, rendezvényeken is gyakorta találkozott – szó szerint és átvitt értelemben egyaránt. Érdekes, hogy míg Kováts a diákság társadalmi életének találkozóhelyei kapcsán nem szólt a különböző egyesületekről és csupán a nem sokra tartott cserkészetet, a leventét, valamint a bibliaköröket említette meg, addig Major egyik nagyfejezetében részletesen ismertette a szervezetek működését.⁹⁴³ A külföldi (angliai, svájci, olaszországi) cserkész táborokról hosszasan és elismerően szólt, megjegyezve, hogy az egyik „kiránduló csoportot Major A. Procter, a nagy magyarbarát képviselő, azután Barcza György londoni magyar követünk és a londoni magyarbarát előkelőség több tagja is vendégül látta egy-egy délutánra.”⁹⁴⁴ Ugyanő a teológusok kapcsán a skóciai öregcserkész táborozást emelte ki, ahol hazai és nemzetközi visszhangot váltott ki a sárospataki Timótheus öregcserkészcsapat ténykedése.⁹⁴⁵

⁹⁴⁰Uo., 33–34.

⁹⁴¹LIPKOVITS, i. m., 11.

⁹⁴²KOVÁTS, *Adalékok...*, 33–35. Hasonlóan vallott a cserkészélet anyagi áldozatairól Szabó Lajos: „Hivatalosan csak hetedikéskor léptem be a cserkészmozgalomba, mert csak akkorra tudtam pénzt keríteni arra, hogy megvegyem a felszerelést: a cserkészinget, kalapot és más szükségeseket.” (SZABÓ, *Utolsó szalmaszál...*, 36.) Mindezt megerősíteni látszik egy debreceni életútinterjú is: „(...) cserkész voltam. A homokkerti általános iskolába jártunk gyakorolni, ott volt az örs. (...) A cserkészkedésnek aztán később az lett a következménye, hogy az inghez cserkészöv, tör, síp, minden nyavalya kellett. Szegény anyámnak volt éppen elég baja emiatt!” (Szerkesztett, képgyűjteményes életútinterjú Sinka Györggyel, készítette: BARTHA Ákos = *Családtörténeti életútinterjúk*, Történelemtanárok Egylete. Internet.) A vállalt áldozatok ugyanakkor a cserkészlet társadalmi presztízsét látszanak megerősíteni.

⁹⁴³Szentimrei Mihály szerint a háború után újjáéledő diákegyesületek és ifjúsági munkaágak közül „különösen a hitébresztő, a hitet erősítő, a lelki nevelést segítő” alkalmak; vagyis a középiskolások negyvenhárom (!) bibliaköre és az általános iskolások – teológusok, illetve ötödéves tanítóképzős növendékek által vezetett – negyven vasárnapi iskolai csoportja emelkedett ki. SZENTIMREI, i. m., 195.

⁹⁴⁴MAJOR, i. m., 16. Barcza emlékiratai erről a diplomáciai szempontból irreleváns eseményről nem emlékeznek meg: BARCZA György, *Diplomataemlékeim 1911–1945*, Bp., Európa–História, 1994, I. kötet, 317–509.

⁹⁴⁵„Mikrofonba énekeltek, külföldi újságírók írtak róluk, fényképezték őket, értékes szolgálatukért az Orsz.

Egyesület neve	Főbb tevékenység	Létszám
Erdélyi János Önképzőkör	irodalmi estek, tehetséggondozás, pályázatok	20–130
Arany János Önképzőkör	népművelési előadások, műsorok, pályázatok	IV–V. oszt.
I. Rákóczi György Egyesület	folyóirat olvasás, művelődés	?
Rákóczi Zsigmond SDG Coll.	Bibliaismeret, ünnepségek, játék	36–40
Lorántffy Zsuzsanna Leánykoll.	Bibliaismeret, ünnepségek, játék	11
Nagy Sándor Gyorsírókör	folyóirat olvasás, versenyek	119
Rákóczi Sportkör	sportélet, versenyek, bemutatók	?
134. Hegyaljai Erő cserkészcsapat	kül- és belföldi táborozás, rajkirándulások, őrsi és otthoni munka, összejövetelek	38
Gimnáziumi Vegyeskar	énekkar, néphangversenyek, előadások	95
Főisk. Bélyeggyűjtő Egyesület	bélyeggyűjtés, összejövetelek, kiállítások	?

32. ábra. A kollégium főgimnáziumának jelentősebb diákegyesületei 1940-ben.⁹⁴⁶

Az iskolai tanítás és az egyesületek mellett az ifjúság művelődésének mindenkor nélkülözhetetlen forrásai a könyvtárak, melyekkel a kollégium bőségesen el volt látva. Az alábbi felsorolásból látható, hogy minden egyesület – sőt, számos internátus is – igyekezett külön gyűjteményt kialakítani, amellet, hogy az ország egyik legértékesebb, ritkaságokban is bővelkedő könyvtára, a kollégiumi nagykönyvtár is a diákság rendelkezésére állt. Innen az ifjúság „legnagyobb részét forrásmunkákat és segédkönyveket” olvasott és csak ezután szépirodalmat (Jókai volt a legnépszerűbb a kiviteli lista alapján).

Könyvtár neve	Állomány / forgalom
Nagykönyvtár	74342 kötet / 1973 kölcsönzés
Gimnáziumi Ifjúsági Könyvtár	2877 kötet / 8626 kölcsönzés
Erdélyi János Önképzőkör Könyvtára	1109 kötet / 1253 kölcsönzés
I. Rákóczi Egyesület Könyvtára	537 kötet / 539 kölcsönzés
Nagy Sándor Gyorsírókör Könyvtára	47 kötet / ?
Német Szépirodalmi Könyvtár	235 kötet / 11 kölcsönzés
A Gimnáziumi Leányszoba Könyvtára	125 kötet / ?
Az Angol Internátus Angol Könyvtára	1685 kötet / 530 kölcsönzés
A Humán Internátus Könyvtára	48 kötet / 222 kölcsönzés
A 134. Hegyaljai Erő Cs.csoport Könyvtára	230 kötet / 106 kölcsönzés

33. ábra. A kollégium főgimnáziumának könyvtárai 1940-ben.⁹⁴⁷

Cserkész Szövetség is elismerését fejezte ki.” MAJOR, *i. m.*, 26. Lipkovits a Timótheusok regölését hangsúlyozta dolgozatában („nemzeti szempontból”), valamint a Hegyaljai Erő „erősen nemzeti, katonás szellemben nevelt” cserkészeit. LIPKOVITS, *i. m.*, 11.

⁹⁴⁶MAJOR, *i. m.*, 5–10.

Az adatokból megállapítható a Gimnáziumi Ifjúsági Könyvtár népszerűsége, de az I. Rákóczi Egyesület és a Humán Internátus is szép mutatókkal büszkélkedhetett. Ennél meglepőbbnek tűnhet az „elitképezdeiek” – tehát az Angol Internátusban lakók – első ránézésre szerény mértékű könyvtárhasználata, bár itt rögtön hozzátehetjük, hogy magyar nyelvű szövegekért ők a többi gyűjteményt használták (azok mutatóit javítva). Továbbá, ha az 530 kölcsönzést a 196 „angolgimnáziumi növendékhez” rendeljük, akkor egy diákra évi 2,7 angol nyelvű kötet (elolvasása) jut, ami – figyelembe véve a feltételezhető magyar könyvkölcsönzéseiket – már nem annyira alacsony szám. Az adatok esetében meg kell továbbá említeni, hogy a kölcsönzések nem feltétlenül fedték le az olvasótábort, hiszen egy kölcsönzéssel több diák is elolvashatta az adott művet.

Major a gimnazistákon túl külön fejezetet szentelt a teológusok könyvtárhasználatának is. Itt megjegyzi, hogy a filozófia–pedagógia könyvtárából – „ahol a faluszemináriumi könyvtár is van” – 696-szor vettek ki könyvet, amiből 491-szer teológus volt a kölcsönző. Sokatmondó, hogy 133 filozófiai–pedagógiai tárgyú kötetrel szemben 563-szor faluszemináriumi műre esett a választás, ami több mint négyszeres gyakoriságot jelent. A szerző továbbá megemlítette, hogy a hallgatók a többi szemináriumi könyvtárat is használták. (A faluszeminárium tevékenységéről ugyanakkor távirati stílusban, néhány mondatban emlékezett meg csupán a dolgozat szerzője, hasonlóan Kovátshoz.) Lipkovits sejtelmes megjegyzése szerint a teológusok „a kellenél is jobban” ismerték a legújabb magyar irodalmat. „Különösen a nemzeti szolgálatot teljesítő szociológiai könyvek vannak elhasználva, míg a többiek a könyvtárak polcain érintetlenek.” Szerinte kizárólag magyar könyveket olvastak a teológusok (lehetőleg magyar témáról) és hasonlóképp a daloknál is „indexre helyezik a nem magyar szerzőjű dalokat”, megvetik a slágereket, de az idegen szemléletű filmeket is. „Általában magyar kultúrát akarnak.” –zárta elemzését a szerző.⁹⁴⁸

Érdekes módon Lipkovits írása az egyetlen az érintett három dolgozat közül, mely emelkedett hangnemben szólt – a *Nemzeti Munkakörök* című nagyfejezetben – a faluszemináriumról. Eszerint a faluszemináriumban a teológusok „a nemzet által megkövetelt munkát végeznek”, mely által bekapcsolódhatnak „abba a nagy, nemzeti munkába, amely az eljövendő magyarság forrását, a falut igyekszik felkutatni és értékeit megőrizni” –utalt a szerző egyszerre az értékmegőrző (reform)konzervativizmus ultima ratiojára és a népiek által (is) felkarolt „parasztcentrikus” jövőbeli magyarságképre. Sőt, Lipkovits szerint „hogyanemzeti felfogásunk népi–nemzeti színezetű, abban a faluszeminárium hatásának is része van.” A seminaristák ismerték „a magyar nemzet minden mai problémáját” és kifejlődött

⁹⁴⁷Uo., 10–12.

⁹⁴⁸LIPKOVITS, i. m., 20–21.

körükben a „nemzeti érték fogalma”.⁹⁴⁹

Azonban nemcsak a faluszeminárium példája mutatja, hogy a hittanhallgatók számára is fontosak voltak a különböző önszerveződések és az egyesületi élet. Minden teológus automatikusan tagja volt a Főiskolai Kórusnak és az akadémiai Ifjúsági Olvasó Egyletnek (ahova 37 napi-, heti- és havilap járt). Ezzel szemben a Hittanhallgatók Egyletének „munkája csak ideáliter folyik. Gyűléseken teológusok és meghívott előadók szerepelnek, itt tárgyaljuk meg a problémáinkat” –vált többes szám első személyre Major. Művelődési szerepe volt továbbá a (kölcsonös) cserediák intézménynek, de hasonló szerepet töltöttek be a különböző vallásos gyűlések, konferenciák és természetesen az Ifjúsági Közlöny, vagyis mindhárom intézeti ág fiatalságának hivatalos lapja. Az iratterjesztés a negyvenes évek elején (is) egy hittanhallgató kezében összpontosult, méghozzá nem sikertelenül: egy év alatt 247 könyvet vett tőle a hallgatóság. Mellette a „Bethlen Gábor R. t. könyvkereskedésnek” is volt megbízottja a diákság körében. Ő egy év alatt 149 könyvet adott el.⁹⁵⁰

Évmegnyitó ünnepély	MOVE bál
Erdély visszatérésének emlékünnpélye	MANSZ bál
Exmisszió	Március 15-i ünnepségek (egész nap)
Nagy Ottó előadásai	Református Nőegylet előadása és táncestélye
Október 6-i ünnepélyek	Katolikus Legényegylet bálja
Október 31-i ünnepélyek	Liszt délelőtt
A regösök beszámolója erdélyi útjukról	A Kisönképzőkör anyák napi díszülése
Áprily est	Péntek Esték
Népfőiskolai ünnepély	Levente táncmulatság
Önképzőköri bál	Ballagások
	Évzáró ünnepély

34. ábra. A pataki diákság társadalmi megmozdulásai az 1940/41-es tanévben⁹⁵¹

A különböző – fenti táblázatban olvasható – összefüggések is fontos részét képezték a pataki diákság életének. A felsoroltakon túl Lipkovits megemlítette, hogy a „Kormányzó Úr neve napján nincs tanítás”, helyette istentiszteletet és ünnepséget tartanak, de 1940-ben megünnepelték Horthy húszéves kormányzóságát is. Ezen felül jellegzetesen két világháború közti (táblázatban nem szereplő) ünnepség volt május utolsó vasárnapja, vagyis az első világháborús „hősök ünnepe”, de – mint az első bécsi döntés kapcsán láthattuk – a fontosabb aktuálpolitikai eseményekre is érzékenyen rezonált a kollégiumi fiatalság. („Az iskolával szemben lévő trafik ajtajába kitett újságokból értesül a diákság zöme a nemzeti

⁹⁴⁹Uo., 10.

⁹⁵⁰MAJOR, i. m., 24–27.

⁹⁵¹KOVÁTS, *Adalékok...*, 36–37.

eseményekről.”) Néhány példa 1940/41-ből: megemlékezések, különböző akciók „a finnugor testvérek” részére, a visszakerült erdélyi kollégiumok segítése, Teleki Pál halálakor gyász-áhítat tartása. Bár a diákok lelkesedését szinte mindig méltányolta az iskolavezetés, bizonyos – politika diktálta – határokat azért betartatott. Erre az egyik legeklektásabb példa a lengyel menekültek 1939-es inváziója, amikor is „az egész ifjúság sorfalat állva”, a menekültekkel beszédbe elegyedve nyilvánított rokonszenvet a nagyhatalmi erőszak „örök barát” áldozata felé. „A lelkesedés oly nagy volt, hogy tartani lehetett az autószerencsétlenségtől, ezért a közigazgató megtiltotta az ifjúságnak, hogy az utcán tartózkodjanak, amikor a lengyelek vonulnak” –írta nem túl meggyőző érveléssel Lipkovits. Ugyanakkor, „a gimnáziumi tanárok látván, hogy a diákokat mennyire foglalkoztatja a lengyelek sorsa, dolgozatokat íratattak róluk.”⁹⁵²

Bár sok összejövetelt épp a tanulók szerveztek meg, Kováts szerint a diákság mégsem kapta meg „társadalmi szükségleteinek kielégítését”. Ennek okát a teológusnövendék abban látta, hogy a legtöbb helyen nem lehettek hangadók a fiatalok, rájuk inkább csak „díszletként” számítottak. A négy-ötös csoportokban, a közeli hegyekbe történő vasárnapi kirándulások ezzel szemben – ha nem is e szükségletet szolgálták – legalább a csoportos kikapcsolódás élményét lehetővé tették a diákoknak. A „kiváltságosok” (gimnáziumi leánynövendékek, fiatalabb tanárok, tisztviselők, néhány szerencsés teológus és gimnazista) mindezt egy „kiránduló körben” is művelhették Patakon, a kényelmesebbek pedig a városi mozi heti két előadását, illetve a rendszertelen színházi előadásokat látogathatták.⁹⁵³ Kováts lesújtó képet festett a város megfelelő vezetés és „sarkallás” hiányában „silány” sportéletéről (pedig véleménye szerint „sehol a világon nincs olyan jó lehetőség a diákok sportolására, mint éppen Patakon”) és hasonlóan vélekedett a szórakozási lehetőségekről is.⁹⁵⁴ Tulajdonképpen a korzó „a legjobban kifejtett társadalmi érintkezési hely, s a diákoknak csak a bakákkal és a cselédlánnyokkal kell megosztotni rajta, egyébként teljesen az övék.” –élcelődött Kováts. A korzózás rituáléját kisebb csoportokban folytatták, fel, s alá sétálva a „Járásbíróság épülete és a konviktus között. Annyira erős a korzó helyének varázsa, hogy különös erőfeszítéssel lehet csak másfele sétálni.” Ennek a bizonyos „mágikus erőnek” eredménye a „deprimáltság, s egy

⁹⁵²LIPKOVITS, *i. m.*, 3–8. Szintén ő tudósít róla, hogy az állandósuló külpolitikai események következtében „pilótaeszmény, s általában a katonai eszmény hódít a diákság között. Örömmel nézik az utcán menetelő katonákat. Örömmel tisztelnek a katonatiszteknek. Többen segítenek katonai behívót másolni a parancsnokságon.” *Uo.*, 9. Osváth Lajos, az Angol Internátus egykori diákjának visszaemlékezése szerint „1939-ben éltették Horthyt, amikor nem engedte át a német csapatokat, majd szeretettel üdvözölték a Patakon keresztül menekülő lengyel katonákat.” Idézi: KÉZI, *Egy megvalósult...*, 140.

⁹⁵³Major szerint „egy esztendő leforgása alatt mintegy 9–10 esetben 120–150 tanuló a városi Comenius moziban tanári felügyelet mellett előadáson vesz részt”, évi négy-öt alkalommal pedig Sátoraljaújhelyre is átrándultak a diákok (15–16 fővel és tanári kísérettel), a „kiválóbb angol filmek” megtekintésére. MAJOR, *i. m.*, 21.

⁹⁵⁴KOVÁTS, *Adalékok...*, 37–43 és 46.

menekülni akarás lesz, amely azonban nem tudja a varázst megtörni” –elmélkedett az ifjú lelkész növendék.⁹⁵⁵ A kollégium elsőszámú társadalmi tere azonban nem a korzó, hanem az iskolakert volt, mely „a kisdíák számára élmény, a nagyobbak számára felüdítő alkalom.” Délben, jó idő esetén tele volt az iskolakert „játszó, fára mászó, csatározó mendürokkal, s a padok környékén összegyűlnek az idősebbek s megvitatják a politika eseményeit s az élet kérdéseit.”⁹⁵⁶ A iskolakert egyben a biztonságot is jelentette a diákságnak, mivel a két világháború közti korszakban a hatóságok tiszteletben tartották az iskolák autonómiáját. Csáji részletesen beszámolt egy húszas évek eleji, iskolakerti diákcsínyben végződő éjjeli mulatozásról,⁹⁵⁷ mely a (leghetetlenebb történelmi helyzetben is) kedélyes diákvilág mellett egyben épp a hatóságok jogkörének szigorú betart(at)ását példázta.⁹⁵⁸

Ha az iskolakert a diáktársadalom érintkezésének (és autonómiájának) egyik fő színtere volt, „a csomag a legjellegzetesebb társadalomformáló tényező a diáktársadalomban” –vallotta Kováts. A faluról származó diákok főként disznóölések alkalmával kaptak igazán jó „hazait”, amit rendszerint az együttlakó, vagy esetleg a közelben tanyázó társakkal megosztva fogyasztottak el. Szabó Lajos emlékei szerint: „csak akkor csináltunk nagy lakomázásokat, ha

⁹⁵⁵Uo., 44. A korzózás valóban a modern város társadalmi életének fontos, presztízsértékű és kiszámíthatóan periodikus eseménye volt. Kosárkó László kiváló (miskolci eset)tanulmányában részletesen szemléltette, miként alakult át egy város tradicionális piaca modern városi terré, kialakítva a „korzót” (pontosabban: korzókat) és a korzózás rendjét. (KOSÁRKÓ László, *A piac és a korzó. Társadalmi térhasználat Miskolcon az 1850-es és az 1920-as évek között*, Századvég, 2007/46., 3–40.) Egy debreceni emlékező is a tevékenység presztízsértékét emelte ki: „Estéknént (...) ment a korzózás. Csak jártunk. Mindenki csak járt föl-le, mindenki köszönt, akit ismert. Társadalmi dolog volt Debrecenben a korzó! A Szent Anna utcától a Kossuth utcáig, a mi oldalunkon, tehát a Csapó utca felőli oldalon.” (*Szerkesztett, képgyűjteményes életútinterjú Szipál Mártonnal*, készítette: BARTHA Ákos = *Családtörténeti életútinterjúk*, Történelemtanárok Egylete, 2010. Internet.)

⁹⁵⁶KOVÁTS, *Adalékok...*, 45.

⁹⁵⁷A húszas évekbeli sárospataki diákélet kapcsán érdekes lehet Csáji vallomása: „Theológus éveim a tradicionális pataki teológus élet medrében folytak le. Tanulgattunk, dolgoztunk, olvastunk a stúdiumon kívül is, de nem eleget, mulattunk – eleget. Előadásokra rendszeresen jártam. Kedvveléssel biliárdoztunk az Ifjúsági egyesület Olvasótermében. A héber nyelv és az egyháztörténelem szakkörébe tartozó könyveket olvastam kedvveléssel. Szívesen járogattunk el a lányos házakhoz is, ahol sok kedves, vidám estét töltöttünk el.” Ugyanakkor a szerző nem felejtette el hozzátenni, hogy utánuk évről évre „hivatásosabb” és „komolyabb” lett a teológusok élete. CSÁJI, i. m., 8–16.

⁹⁵⁸„A pirkadat az főiskolakert kapujában talált minket. 8–10-en lehettünk együtt. Gönczy Pali az egyik, Ruszka Elek a másik kapubálványra ült fel s mindkettőjük kezében egy–egy snapszos pohár volt. Én töltöttem nekik, s vittem a kocciást egyiktől a másiktig. A rendőrök miatt szedelőzködtünk beljebb a főiskolakertbe, ahol Gönczy Pali irdatlanul elkezdett kiabálni: »Rendőr, rendőr!« Az elősiető rendőrök részvétellel kérdezték tőle, hogy mi baja van. Erre a mi Palink fene pléhpfával veszi elő a cigarettapapírját és csodaflegmával kérdezi meg a még mindig lihegő rendőrt: »Ugyan, rendőr bácsi, mondja már meg, egy papír-e ez, vagy két papír?« Lett erre nagy dühösködés, káromkodás a rendőrök között. Mi pedig kacagtunk, dültünk a nevetéstől annál jobban. Még Gönczy Palinak állott feljebb. A rendőrökre támadt, hogy hogy mernek rezonkodni a főiskola területén és kizavarta őket a kertből. A Fő utcán, a kertkapunál helyezkedtek el a rendőrök és vártak ránk, hogy mikor jövünk ki a kertből. (...) Hazafele tértünkben még mindig a kapunál találtuk a rendőröket. Hogy mielőbb szabaduljunk tőlük, elhitettük velük, hogy Ornsteinhez, a vasúti vendéglőbe megyünk. A rendőrök nem merte bejönni a főiskolakertbe, a postaközlön igyekeztek elénkbe kerülni. Mihelyt ezt észrevettük, gyors iramodással fordultunk vissza és surrantunk be az éppen akkor nyíló főiskolakapun a szintén visszafutó rendőrök elől.” Az iskolák autonómiáját ugyanakkor jóval fajsúlyosabb esetekben is tiszteletben tartották a hatóságok, amint azt az 1928-as debreceni tüntetések, mindenekelőtt a kollégiumi „ostromzár” eseménye is példázta. Lásd: KEREPESZKI Róbert, *A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben*, Múltunk, 2005/4, 42–75, főként: 59.

csomag jött otthonról. Olyankor végigharsogott a kiáltás az intézet folyosóján: – Préda! Préda! Szabónál préda! És előrohantak a szobából nyitott bicskákkal az éhes diáktársak, hogy a csomag tartalmát felfaljuk.”⁹⁵⁹ Mindkét írás megemlékezett az élelmes anyákról, akik – számítva a „támadásokra” – különböző furfangokkal próbáltak csomagolni, hogy későbbre is maradjon valami gyermekeik számára (tették ezt persze meglehetősen kevés sikerrel).

A diákság és a város viszonylatában tárgyalta Kováts – meglehetősen sematikus – a pataki társadalmat, három réteget különítve el: a középosztályt, az iparosokat és a gazdákat, földműveseket (a zsidóság szegregációjáról már volt szó). A szerző megítélése szerint „a diákok, mint középosztályi életre készülők természetesen a középosztályhoz tartoznak, csak a középosztály nem fogadja be az egész diákságot”, elsősorban a „felsőbb társadalmi osztályokból származókat” engedve be a maguk körébe. A kevésbé tehetőseket lenézték „rosszabb öltözetük és csiszolatlan modoruk miatt”, nekik mindössze egyetlen, ám a fentiek tükrében igen halovány esélyük volt az elfogadtatásra: a beházasodás. Ha azonban az úri társaság nem is fogadta szívesen a diákokat, annál szívesebben tette ezt az iparos társadalom, ahol még „jó partinak számítanak”. Ugyanakkor Kováts sietve fűzte hozzá, hogy „rendszerint nem szokott ezekből komolyabb dolog lenni”. Nagyon érdekes, amit a faluszeminarista szerző a harmadik réteghez, a gazdatársadalomhoz fűződő viszonyról írt: „a találkozás teljesen alkalomszerű s érezni lehet a diákok részéről, hogy leereszkednek a néphez, ha ezt még oly szívesen és közvetlenül teszik is.” Hogy mégsem érezték teljesen egyedül magukat a teológusnövendékek, arról a fiatal, nőtlen tisztviselők, vasúti hivatalnokok, tartalékos katonatisztek, segédlelkészek kispolgári csoportja gondoskodott, akik „szorosabb kapcsolatban” voltak velük.⁹⁶⁰

A pataki társadalom irányába tett kitekintés után Kováts visszatért a kollégium mikrotársadalmába, ahol a gimnazisták teológusokhoz fűződő szoros – nagyrészt a már említett bibliaköri foglalkozáson nyugvó – kapcsolata került terítékre. A korábbiakban láthattuk a lelkész(növendék)ek szerepét a gimnáziumi cserkészcsapat és „faluszeminárium” létrehozásában, valamint felügyelői státuszukról is szó volt – ám ez az alárendeltségi viszony az évek múlásával oldódott, s „a felsőbb osztályosok már tegeződnek is a teológusokkal.” Amennyire jó volt azonban a teológusok és a gimnazisták kapcsolata, annyira felületesen érintkeztek a gimnazisták tanáraikkal (a szerző szerint).

A dolgozat végén Kováts néhány oldalban kitért a teológustársadalomra, mely lényegileg nem különbözött a gimnáziumétól, bár „sok közülük más városban tanult.”⁹⁶¹ Ami

⁹⁵⁹KOVÁTS, *Adalékok...*, 47–48 és SZABÓ, *Utolsó szalmaszál...*, 43.

⁹⁶⁰KOVÁTS, *Adalékok...*, 49–51.

⁹⁶¹„14 teológus járt külföldön is, sőt, egy amerikai középiskolai végzettséggel iratkozott be.” MAJOR, *i. m.*, 23.

társadalmi bázisukat érinti, szerinte mindez nem játszott szerepet, „mindenki mindenkivel érintkezik” és egyébként sem voltak nagy különbségek a származás tekintetében. „A tagozódás alapja teljes mértékben az egyéniségen” múlt szerinte, a baráti társaságok pedig legtöbbször szobatársi kapcsolatokból és a közös érdeklődési körből eredeztethetők. Beszélgetésekben, vitákban testet öltő társasági életük színterei: „a folyosó sarka”, a korzó, az iskolakert, a szobák és a kaszinó. A teológusok helye a kollégiumban a gimnazisták és a tanárok között volt – ők már gyakrabban alakítottak ki kapcsolatot fiatalabb oktatóikkal is. Megjegyezhetjük, hogy erre vélhetően a legjobb példa maga a faluszeminárium (létrejött).⁹⁶²

Amennyire egységesnek látta Kováts a teológustársadalmat, annyira nagy súlyt helyezett a különböző (nemzetfelfogás szerint kirajzolódó) csoportok elkülönítésére Lipkovits. Szerinte alapvetően három csoport volt megfigyelhető körükben: mindenekelőtt a már eleve a kollégium gimnáziumában érettségizettek („patakiak”) egységes, összetartó, uralkodó és hangadó csapata (P csoport),⁹⁶³ a felvidéki diákok egyre fogyó társasága (F csoport) és végül a Miskolcra és egyéb városokból érkező, „tekintélyes számú” csoportot (V csoport). Mellettük Lipkovits elkülönített egy – a dolgozata szempontjából releváns – „anacionális csoportot” (A csoport) is.⁹⁶⁴ A témaválasztáson túlmutatóan figyelemreméltó a teológusok ilyen tematizálása, hiszen vélhetően nem csupán a „nemzeteszme” eltérő felfogásában ismerhetők fel a csoportok.

Az (elitélendőnek tartott) „anacionális” csoport kapcsán megjegyezte a szerző: „ma kíváncsi, hogy a nemzettag közösségi tagságának tudatát állandóan magában hordja”, mely gondolat nyilvánvalóan nem független Újszászy kollektivitást központba helyező filozófiájától, ugyanakkor a negyvenes évek elejének politikai történéseinek fényében más kontextusban is értelmezhető. Az evangéliumi szemlélet elsőbrendűségét hirdető V csoport „mérésékeltén, kiegyensúlyozottan” érdeklődött a nemzet sorsa iránt, ők „szellemi úton jutnak el a nemzet fogalmához, nem pedig faji, vagy népi motívumokból”, így a nyugodt, csendes lelkesedés jellemezte őket. Szintén mérsékeltén érdeklődtek F csoport tagjai is, akik kisebbségi tapasztalatainak okán „ú. n. reális látásról” értekeztek (igen kritikusan). Lipkovits szerint a „felvidéki összetartás” helyett ugyanakkor már inkább bizonyos asszimilálódás volt megfigyelhető köreikben, amennyiben „a városi felvidékiek a V csoporthoz, a népi származásúak pedig a P. csoporthoz” húztak. Éppen P csoport volt az, „melynek öntudatát legnagyobb mértékben tölti ki a nemzettudat. (...) Primer szemlélete (...) népi–nemzeti,”

⁹⁶²KOVÁTS, *Adalékok...*, 52–55.

⁹⁶³A csoport presztízsét jelzi, hogy a gimnáziumban a legjobb tanulmányi eredménnyel azok rendelkeztek, akik első osztálytól kezdve Patakon tanultak. KÉZI, *Nyelvoktatás és iskolai rekrutáció...*, 101.

⁹⁶⁴LIPKOVITS, *i. m.*, 12–14.

mely eszmekör két világháború közti irodalmát alaposan ismerték is. Vagyis eszerint köreikben kell keresnünk a népi eszmeiség helyi letéteményeseit, akiknek hatását mutatja, hogy „lassan a többi csoportok is hozzájuk hasonulnak.”⁹⁶⁵

A sok utalás után valószínűleg nem érdektelen görcső alá venni a teológusifjúság politikai tájékozódását. Lipkovits írása a kérdésnek külön fejezetet szentelt, mely szerint a hallgatók a magyarság mibenlétének korabeli kérdésfelvetésein túl,⁹⁶⁶ a napi közélet iránt is élénken érdeklődtek. Tudásszomjukat mindenekelőtt folyóiratokból igyekeztek csillapítani és a gyakorta ebédőtől estig tartó (az ifjúsági egyesület kaszinójának olvasójában kialakuló) spontán viták alatt mérték össze nézeteiket. Ilyenkor különültek el a csoportok, mindenekelőtt P csoport, mely népi, református, „szociális és csak magyar érdekeket néz.” P és F csoport szenvedélyesen tárgyalta a politikai eseményeket mindenhol; a kaszinóbeli rádió népszerűségét jelzi, hogy „mintha órarendbe volna írva”, olyan pontosan jelentek meg a hírekre.⁹⁶⁷ Ami a kor politikai hívszavait illeti, a teológusok (Lipkovits szerint) „egyhangúlag a földreform pártján állanak. Ezt tartják a nemzeti megújulás egyik előfeltételének. Szörnyülködve és bosszankodva hallgattak egy könyvismertetést, mely a földbirtokreform káros voltáról és szükségtelenségéről szólt.” A faluszeminárium érdemeit kidomborító beszámoló nem hallgatta el a közélet elfordulását, ám épp ezért a teológusok a világháború idején, „amikor a hivatalos politika a világeseményekkel kapcsolatban más irányban működik, ébren tartják, nem hagyják elfeledtetni ezt a problémát”. A csoportok itt is kitapinthatóak voltak: a felvidékiek tapasztalataikat hangoztatták, a patakiak „a reform égető szükségességét” vallották. Mivel a földreform kívánalma egyben „a magyarság sokarcú változatosságának” szeretete, „ezért akarják a legnagyobb földreformot: Nagy-Magyarországot,” érvelt – Kerék Mihályhoz hasonlóan⁹⁶⁸ – a szerző, aki az ifjúság telepítési mozgalmakban kifejtett erőfeszítéseit is méltatta.⁹⁶⁹

Lipkovits ugyanakkor kertetelés nélkül kijelentette, hogy „a teológus ifjúság a nemzetiségeket, mint a nemzetnek kárt okozó népcsoportokat tekinti.” De „nemcsak egyes nemzetiségek ellen érez ellenszenvet, hanem mindegyik ellen, mert sohasem az idegengyűlöletből indul ki, hanem a magyar szeretetéből, féltéséből” –érvelt, majd kissé összefüggéstelenül a hallgatók „józanágát” és (ismételten) P csoport vezető szerepét emelte

⁹⁶⁵Uo., 14–16.

⁹⁶⁶Nehezen lehetne túlbecsülni az alábbi gyűjteményes kötet kultúrtörténeti hatását: *Mi a magyar?* szerk. SZEKFŰ Gyula, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939.

⁹⁶⁷LIPKOVITS, i. m., 16–17.

⁹⁶⁸KERÉK, *A magyar földkérdés...*, 390.

⁹⁶⁹LIPKOVITS, i. m., 17–18. A pataki diákok 1940-ben három hónapon át, heti egy húsadagjuk feléről lemondtak a telepítési mozgalom javára. *Értesítő*, 1939/40, 172.

ki. Bár Újszászy visszaemlékezéseiben kifejezetten hangsúlyozta ennek ellenkezőjét,⁹⁷⁰ Lipkovits szerint – a gimnázium és a város kapcsán már említett – antiszemita korhangulat sem hagyta érintetlenül a teológusokat. Többek között (a harmadik zsidótörvény elfogadásának idején) kijelentette, hogy „a zsidóságot általában nagy veszedelemnek tartják a magyarságra nézve és szigorúbb intézkedéseket sürgetnek ellene.” Meglátása szerint „a radikális iránytól az enyhébbekig több árnyalat” mutatkozott e kérdésben, ám a legradikálisabbak épp a P csoportból kerültek ki. Ugyanakkor kifejezetten a népiekre hajaz a németiségről vallott – hasonlóan elmarasztaló – felfogásuk: „egyesek nagyobb veszélynek tartják [*a német kisebbséget*], mint a zsidóságot, mert nem lehet ellene védekezni”⁹⁷¹ – tette hozzá apatikusan Lipkovits, aki bár Cinkotán született kereskedő családban és a Kassai Reálgimnáziumban érettségizett,⁹⁷² érezhetően P csoporttal szimpatizált. A teológusok „szociális tudata igen fejlett” – emelte ki következő (különösebb magyarázatra nem szoruló) alaptézisét ugyanő. Ennek oka, hogy „sokat forgolódtak szegényebb rétegek között”, így mindig kaphatóak szociális munkára. Érdekes adalék, hogy a teológusok „részt vettek a vármegyei szociális munkában”, amikor is Patak szegény családjait látogatták meg és vették fel adataikat. Emellett az írás hangsúlyozta, hogy az osztálykérdés is élénken foglalkoztatta a diákokat, akik bár „hevesen kikelnek a társadalmi megkülönböztetés ellen” (már, ami nem a nemzetiségeket és a zsidóságot illeti), épp ilyen alapon vannak elszállásolva az internátusokban. Szociális tudatuknak megfelelő (már érintett) irodalmi érdeklődésük is.⁹⁷³

Mint már volt szó róla, a negyvenes évekre látványosan csökkenni kezdett a sárospataki teológusosok száma. Ezt jelzi, hogy míg az 1931/32-es tanévben csupán a hittanhallgatók első évfolyama 34 főt tett ki, addig 1940-ben *összesen* 57 fő járt a teológiára és az első bécsi döntés utáni átmeneti felbolydulás után – a világháború végéig – rendszeressé váltak a 10–12 fős évfolyamok.⁹⁷⁴ Kováts szerint ugyanakkor a teológusok drasztikus létszámcsökkenése érdekes módon épp a családiasabb légkör ellen hatott. „Mióta a teológusok létszáma leapadt, a tanárookra egyenként nem jut több négy–öt teológusnál,” a kapcsolat egyre formálisabbá vált és el-elmaradtak a diákok tanárok általi

⁹⁷⁰ „Egyre vigyáztak itt Patakon, hogy jobbratulódás ne legyen. Egyetlenegy fiú lett volna, akinek érzéke volt ez irányban, de attól tartózkodtak, de ez a városra is jellemző volt. „*A szociográfiai szemlélettel el lehet jutni a legmesszebb...*”, 44.

⁹⁷¹ LIPKOVITS, i. m., 18–19.

⁹⁷² Az akadémia beírási anyakönyve. TiREL. K.o. II. 5. 1939/40. Lipkovits írása alapján meglehetősen avítt (ám 1945 utáni történetírásunkban kissé túlhangsúlyozott) dualizmus kori minták is népszerűek voltak az egyébként igen tájékozott és olvasott teológus ifjak körében: „Elterjedt felfogás az is, hogy nem elnyomni kell a nemzetiségeket, hanem a magyarságot kell megerősíteni, hogy a vezetés a magyarság kezében legyen.”

LIPKOVITS, i. m., 19.

⁹⁷³ Uo. 20–21.

⁹⁷⁴ Az akadémia beírási anyakönyve. TiREL. K.o. II. 5. és MAJOR, i. m., 23.

megvendéglélései.⁹⁷⁵ Ez a tendencia érzékelhető a Faluszemináriumi Kéziratokból is, ahol a harmincas évek diákjainak – a gyakori tanári csipkelődések miatt is – sokkal személyesebb a jelenléte.⁹⁷⁶ Bár a tanárok ritkábban látták vendégül a háború éveiben a diákságot, két-háromhetenként néhány teológus eljárt a pataki házakhoz családlátogatásra. „A családok nagy szeretettel és nagy áldozatkészséggel várják vacsora utánra a teológus ifjakat, akik ott az Igét hirdetik s részesülnek a családi élet melegében.” Az idillikus képet némiképp árnyalta, hogy a beszámoló szerint „feszélyezetten és kényszeredetten megy a társalgás”, s arról sem feledkezhetünk meg, hogy – mint láthattuk – csupán a kollégiumi ifjúság egy töredéke származott Patakról. (A vidékkel a legáció intézménye által tudták tartani a kapcsolatot, ahol „nagyobb tiszteletben” is voltak a teológusok.)⁹⁷⁷

Kováts zárógondolatai a lelkész növendékek számkivettségének meglehetősen sajátos gyógyírját kínálták. Eszerint „ennek módja nem az, hogy a pataki családok leereszkednek a teológusokhoz, hanem az, hogy a teológusok megkapják azt a társaságban való forgolódásban nélkülözhetetlen *modort*, amelynek birtokában már önként beveszi a társadalom őket a maga köreibé.”⁹⁷⁸ [*Kiemelés: B.Á.*] Amennyiben a „társadalom” alatt a szerző a pataki középosztályt értette (és pedig a dolgozat több helyütt utalt a diákok helyi intelligencia általi kivettségére), úgy tehát az „úriság” jogosítványait igényelte a pataki faluszeminarista 1941-es dolgozatában, amit bátran nevezhetünk meglepőnek, a szeminárium gyakorlati és Újszászy elméleti munkásságának tükrében egyaránt.

⁹⁷⁵A patriarchális nevelési felfogásra példa a Debreceni Református Kollégium polgári iskolájából származó alábbi (szintén a negyvenes évek elejéről származó) eset: „Hogy milyen volt a gyerekeknek a viszonya a tanárokhoz? Ebből a szempontból magamat hozom elő, meg Sólyom Róbert nevű barátomat, aki az osztály első tanulója volt. Bagdi Dániel, a vallástanár egyszer azt mondta, hogy meghív bennünket ebédre. Mi csóró gyerekek voltunk, a tanár pedig mondta: – Gyertek el! Egyetek egyszer már egy jó levest. Mi aztán elmentetünk. Pontosan megjelentünk. Meg volt terítve az asztal, helyet foglaltunk. Ott volt a tanár, ott volt a felesége, és két nagy lánya. Na, kihozta a felesége a levest. Kezdtünk volna ott – nagy félelmünkben – ebédelni. Egyszer csak megszólal a nagylány – olyan 18-20 éves lányok voltak: – Na, Robi, kit szerettek ti legjobban, az iskolában? Robi elkezdett hümmögni. Akkor a másik: – Te, Gyuri, te mondjad, kit szeretel legjobban? Nem szoltunk semmit. Mind a ketten felálltunk, és otthagytuk az ebédet. Ez persze igen sértő volt a házigazdára nézve. De, hogy mondjuk azt, hogy a Bagdi vallástanár bácsit szeretjük a legjobban? Ez oda nem illett akkor. Viszont a többi tanárt pedig nem akartuk megnevezni, mert nem volt igaz, hogy szerettük őket. Mert nem szerettük egyiket se, az erőszak miatt. Amiatt, hogy fizikai bántalmazás volt. Nem olyan egyszerű élet volt az a diákoknak! Egyszer Nagy József átküldött a harmadik osztályba, amikor negyedikes voltam, az egyik tanárhoz, és mondta, hogy kérdezzem meg ezt meg ezt meg amazt. Na, jó, kopogtattam, bementem. – Tanár úr, tisztelettel kérem, hogy ezt meg ezt... De be se fejeztem a mondatom, már egy nagy pofont leakasztott. – Fiam, várd meg, amíg engedélyt adok, hogy szóljál! Ilyen körülmények között én meg a Sólyom joggal mondtuk azt, hogy: – Irány kifele! Köszönjük az ebédet! Nem akartunk hazudni. Otthagytuk.” *Szerkesztett, képgyűjteményes életútinterjú Sinka Györggyel*, készítette: BARTHA Ákos = *Családtörténeti életútinterjúk*, Történelemtanárok Egylete, 2010. (Internet.)

⁹⁷⁶Major egy helyütt a teológusok időhiányát, vagyis túlterhelését említi, mivel „egy teológus 42–45 heti óraszámmal 7 professzornak az előadásait hallgatja.” MAJOR, *i. m.*, 23.

⁹⁷⁷KOVÁTS, *Adalékok...*, 55–58.

⁹⁷⁸Uo., 58–59. A kor öt kiadást megért kapcsolódó sikerkönyve (legújabb kiadásban): SZABÓ István Andor, *Az úriember. A jó társaság szabályai*, Bp., Gondolat, 1990. A klasszikus műveltséggel felvértezett pataki diákok félszége is mutatja, hogy érdekes, komolyabb elemzést érdemlő kérdés lehet a Horthy-kori műveltség(eszmény) és az „úri modor” (diszponans) kapcsolatának kérdése.

Mindezek alapján nem tűnik felesleges vállalkozásnak a rendelkezésre álló szerény mérvű adatok alapján nagy vonalakban felvázolni a faluszeminaristák társadalmi arculatát. Noha az állami szektorban dolgozó szülők gyermekei közül is szép számban csatlakoztak az önképzőkörhöz, úgy tűnik, legtöbbször a „földből élő” családokból érkeztek (28 fő) – bár ez a többség nem abszolút. A fenti, kissé szerencsétlen megfogalmazás oka az anyakönyvi kategóriák tisztázatlansága, hiszen gazdálkodó alatt nem csak paraszti rétegeket sejtethünk (a napszámosokat pedig nem sorolhatjuk egyértelműen a parasztságba). A nem paraszti származású tagság többségét Újszászy Kálmán visszaemlékezése is megerősíti.⁹⁷⁹

gazdálkodó, földműves, napszámos	28 fő (4)
állami szféra	18 fő (1)
kisiparos	6 fő
lelkész	7 fő (1)
magántisztviselő	3 fő (1)
gépész	2 fő
nyugdíjas	2 fő
egyéb	3 fő (1)

35. ábra. A faluszeminárium 1934–1941 közti tagságának családi háttere.
69 fő vizsgálata alapján, zárójelben a felvidékiek.⁹⁸⁰

Szélesebb perspektívából tekintve a kérdést, míg a trianoni Magyarországról származó, magyarországi főiskolákon tanuló hallgatóság 15,1%-a került ki őstermelő családból, addig a visszacsatolt Felvidékről származóknál ez a szám 23%,⁹⁸¹ a faluszeminárium esetében (1934 és 1941 között) pedig 40,5%. Mindez országos viszonylatban is figyelemreméltó, hiszen bár az őstermelői családi háttér épp a hittudományi karokon és főiskolákon volt a legjelentősebb a harmincas évek első felében (31,1%-kal),⁹⁸² a

⁹⁷⁹ „Nálunk is több volt a nem paraszti származású, a másodgenerációs.” („*A szociográfiai szemlélettel el lehet jutni a legmesszebb...*”, 39.) Sőt, egy 1933-as adat szerint a 25 faluszeminaristából csak 6 volt „falusi fiú”. (SIK, 1934, március, 109.) Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a népi származás nem feltétlenül jelenti a népi szellemiséget. Erre épp a faluszeminárium pozitív példáján keresztül mutat rá Rácz István, egy Harsányi Istvánhoz írt 1946-os levelében: „Talán nem minden tanulság nélkül való az, hogy Sárospatakon az ide Rákospalotáról, illetve a Markó utcai gimnáziumból származó Újszászy Kálmán teremtetten meg a faluszemináriumot – nem pedig az abaúji, hernádszentandrászi Zsíros József.” A faluszeminárium pedig azért alakult meg, „mert nyilvánvalóvá lett, hogy Alma Materünk a maga hivatalos tananyagának keretén belül nem ismert meg a faluval! (Pedig e foglalkozású emberek nagy része népi származék – azonban neveltetésükből teljesen hiányzott a népi szellem!)” – tette hozzá Rácz, rámutatva a faluszeminárium népi szellemiségére. (HARSÁNYI, A *Magyar Népi Művelődési Intézet...*, 203.)

⁹⁸⁰ A faluszeminárium munkanaplói (SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881), valamint a sárospataki református akadémia beírási anyakönyve 1894–95-től (TiREL, K.o. II. 5.) alapján végzett saját számítások.

⁹⁸¹ LÁZÁR, *Felsőoktatásunk...*, 222.

⁹⁸² JÁNKI Gyula, *A főiskolai hallgatók szociális és tanulmányi viszonyai az 1932/33. tanévben*, Magyar Statisztikai Szemle, 1934, február, 82. Ezt az adatot megerősíteni látszik, hogy „1925–29 között a hittudományi karokon kisbirtokos családból származott a hallgatók 23,9%-a, s gazdasági munkás vagy cseléd származású volt a hallgatók 4,1%-a, együttesen az összes hittudományi hallgatók 28%-a.” Laky Dezső 1930-as adatai alapján:

pataki faluszeminárium ezt is majdnem 10%-kal felülmúlta. (Megjegyzendő, hogy az adatok nem zárják ki más intézmények esetlegesen hasonló háttérrel bíró szemináriumainak a létét.) Ami a faluszeminarista felvidékieket illeti, láthattuk, hogy a magyar felsőoktatásban résztvevő „szlovenszkóiak” szociális háttérében a kisbirtokos és kisbérő családok az anyaországiakhoz képest markánsabban voltak jelen, ám ez a tendencia a pataki faluszeminárium esetében még élesebbnek tűnik. A hittudományi karok és főiskolák vonatkozásában a kortársak megállapításait Andorka Rudolf lényegében megerősítette és a kisbirtokos családból származókat az összlétszám egynegyedére tette a reformátusok esetében. „Mellettük az önálló iparosok gyermekeinek arányai is nagyobb volt az átlagosnál, és az összes hallgatóknak egyhated–egynegyed részét alkotta. Az átlagosnál jóval kisebb volt viszont a nagybirtokosok, a szellemi foglalkozásúak és az önálló kereskedők gyermekeinek aránya”. Nem véletlen tehát, hogy „a papság az értelmiség legnyitottabb része volt”, s „a parasztságból az értelmiségbe a protestáns hittudományi karokon és papságon keresztül vezető mobilitási út a korabeli magyar viszonyok között nem volt jelentéktelen, ha nem is engedett át nagy létszámot.” Ugyanakkor Andorka figyelmeztetett a források „östermelő” kategóriájának tisztázatlanságára is. Ezzel a kifejezéssel pedig a sárospataki kollégium anyakönyveiben is gyakorta lehet találkozni.⁹⁸³

III.2. A faluszemináriumi gyűjtemény 1951 előtti társadalomrajzai

Mint már eddig is igyekeztem hangsúlyozni, hogy a faluszeminárium munkássága nem fedti le teljes mértékben a faluszemináriumi gyűjteményt, sőt az aktív faluszeminaristák gyűjtései annak csupán egy (bár jelentékeny) részét adják. Az ő munkásságuk nem korlátozódik mindazonáltal a szeminárium időszakára, minthogy a teológia bezárása után a gyűjtemény főgondnoka Újszászy Kálmán lett, aki volt faluszeminaristáival is igyekezett kapcsolatban maradni. Újszászy lankadatlan szervezőkészsége és jó helyzetfelismerő képessége a legnehezebb időkben is megtalálta a módját a gyűjtemény gyarapításának, melyben nemcsak volt tanítványai, de – mint például Király Zoltán, vagy Szabó Lajos példáján is láthattuk – több, korábbi pataki növendékben is partnerre talált. Lírikus hangvételű visszaemlékezések, szociografikus, helytörténeti, néprajzi, vagy éppen nyelvészeti tárgyú dolgozatok kerültek ekkor az Adattárba, melyek között az amerikai tiszahátiak egyre gyarapodó gyűjtései is helyet kaptak. Továbbá, az ötvenes években az Adattár Kézirattárába

GUNST Péter, *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1987, 126.

⁹⁸³ANDORKA, i. m., 192–193, 176.

„kerültek az addig a Theológiai Akadémia egyháztörténeti és gyakorlati szemináriumának könyvtárában őrzött, idevágó tárgykörökben született lelkésképesítő szakdolgozatok.”⁹⁸⁴

A szeminárium vonzása azonban nem csupán a kollégium falain belül volt érezhető, de főként a fénykorban – tehát a harmincas évek közepén – a környékbeli vidéki értelmiség is reagált a diákok társadalomfeltáró munkásságára. A regionális szinten elért sikert mindenekelőtt az intelligencia faluszemináriumnak megküldött falurajzai demonstrálják. Bár – mint a *Korán sötétedik* botrány kapcsán már volt róla szó – a „Szegények Iskolájára” többször a „kommunistafészek” stigmáját sütötték, az egyházi és intézményes alapok a tanítókra, jegyzőkre, lelkészekre nyilvánvalóan nyugtatóan hathattak, a vonzóhatás pedig több esetben (a szeminárium számára készítendő) színvonalas szociografikus alkotásokra sarkallta őket. Mindez nemcsak a patakiak elismerését mutatja, de a vidéki értelmiség árnyaltabb megítéléséhez is adalék lehet, amellet, hogy hangsúlyozni kell ezen alkotások sajátosságait. A dolgozatok számbavételekor erre a szempontra is igyekszem reflektálni.

„Történelmi időkben a jövőre sorsdöntő a nevelés minősége és a nevelők hivatásérzete” –kezde Darvas János mádi igazgató–tanító annak az 1936-ban készült helyismeretei munkának az előszavát, melyben a mádi állami elemi iskola „12 buzgó és lelkes tanítója a község életének jellegzetes vonásait s múltjának emlékeit gyűjtötte csokorba.” A patetikus hangvétellű kezdés kiemelte, hogy „a »trianoni« idők tanítósa a dicső múlt örök forrásaiból merít életvizet a nemzet feltámasztásához”, ám a (népi szociográfia által tudatosan leépített) helytörténeti és néprajzi „konzervatív egérutak”⁹⁸⁵ mellett a kötetben mégis helyet kaptak olyan kényesebb kérdések is, mint a szociális helyzet, vagy az épp a Gömbös-érában felvetett tagosítás kérdése.⁹⁸⁶

A hangvételt illetően megemlíteném, hogy a kortárs népi munkák gyakorta szintén igen patetikus kezdéssel indítanak, ám ez a hangvétel máshonnan – épp a kritikai élből – kölcsönözte magasztosságát: „Az élet, mely a hímzések pirosa alatt meghúzódott, komor volt és nehéz. A háziszóttas ingek szélének pompája kemény küzdelmet takart, erőtlen munkát, súlyos és keserű gondokat, adósságot és harcot.”⁹⁸⁷ –kezdet Tard bemutatásához Szabó Zoltán. A *Mád nagyközség helytörténeti adatai* címet viselő (csapat)munka alapvető

⁹⁸⁴ A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek honlapja. (Internet.)

⁹⁸⁵ A helytörténet „békés vizeit” a népi szociográfiák történeti fejezetei (például Orosháza múltjából a századelős agrárszocialista mozgalmakat kiemelő részek) zavarták fel leginkább, míg a matyók folklorisztikus szépségeinek hátterébe Szabó Zoltán nézett – már címének oximoronjával is zavarba ejtő művével. DARVAS József, *A legnagyobb magyar falu*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 22–32. és SZABÓ, *Cifra nyomorúság...*

⁹⁸⁶ Gömbös Gyula igazságügy-minisztere, Lázár Andor által indította el a tagosítási eljárást, melyhez már a Darányi-kormány alatt készült egy majd ötszáz oldalas, gyakorlati tanácsokat tartalmazó kézikönyv; miniszteri tanácsosok, egyetemi tanárok, ítélőtáblai bírák tollából. A munka súlyát jelzi (terjedelme mellett), hogy a tárca hivatalos kiadványaként közzétét, Mikecz Ödön igazságügy-miniszter előszavával. OZORÓCZY Ervin, *Tagosítás és egyéb birtokrendezések*, Bp., M. Kir. Igazságügyminisztérium, 1938.

⁹⁸⁷ SZABÓ, *A tardi helyzet...*, 11.

hangütésében, stílusában közelebb áll a kor konzervatív társadalomrajzaihoz, ugyanakkor felépítésénél fogva inkább az ugyanabban az évben papírra vetett Kemse-projekt hatását lehet érzékelni rajta.⁹⁸⁸ Nem vitatható, hogy a lehetőségek és mindenekelőtt a képességek nem tették lehetővé ilyen elmélyült kutatómunkát, bár a kötet szerzői szorosabb kapcsolatban álltak községükkel, mint a cédulák alapján célközséget választó kutatócsoport.⁹⁸⁹

A hasonlóság alapja – Teleki Pál szavaival – a „tudományos eredmények értékét növelő (...) szintetikus munkamódszer”,⁹⁹⁰ vagyis maga a csapatmunka, mely többfajta szemléletmódot és megközelítési lehetőséget engedett érvényesülni a hetvenoldalas könyvecskében. (Megemlítendő, hogy a kötetben való tájékozódást tartalomjegyzék mellett a fejezetek elején közölt tartalmi mutató is segíti.) Mád esetében a történeti adatokat Kiss Erzsébet szolgáltatta, a földrajzi-gazdasági részt Gyöngyössy Gáspár írta, a néprajzi viszonyokat Várhelyi Ilona, a szociológiát Csanádi Anna, a műveltségit pedig Zékány Ilona ismertette. Mint a felsorolásból is látható, a mádi kötet azért is unikális, mert az öt szerző közül négy a gyengébbik nemhez tartozott, akik hangjukat – talán az egyetlen (néprajzos) Tomori Violán kívül⁹⁹¹ – nemigen hallatták a szociográfiai irodalomban. Valószínűleg bárminemű gender-elmélet nélkül is belátható, hogy a politikailag igencsak terhelt műfaj bajosan volt összeegyeztethető a kor (vagyis inkább a hatalom) elvárt nőideáljával, mely kimerült az anyai és hitvesi szerepekben; pontosabban a családi tűzhely nyugalmaért felelős nélkülözhetetlen, ám háttérben maradó asszonytípussal.⁹⁹² Ugyanakkor az alábbiakban tárgyalt beszámolókból néhány stiláris finomságon kívül nemigen lehet észlelni lényegesebb különbséget a női szövegek és férfiak által írtak közt.⁹⁹³

A történeti adatokat közlő mintegy 15 lap nyilvánvalóan kevésbé érzékeny része a műnek, a földrajzi-gazdasági adatok kapcsán azonban megkerülhetetlenek a korabeli főkérdések. A helység fekvésének, éghajlatának bemutatása után az 1926-tól Mádon tanító⁹⁹⁴

⁹⁸⁸ *Mád nagyközség helytörténeti adatai*, Mád, 1936. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 887.

⁹⁸⁹ A mádi elemi iskola 1932-ben kapott nyolc tantermes, irodákkal, szertárral, mellékhelyiséggel ellátott modern épületet. Az iskolához: VASZIL József, *Az iskolám története = Tanulmányok, adatok és adalékok Mád történetéhez*, szerk.: VINNAI Zsuzsanna, Mád, 2001, 161–191, különösen: 168–169.

⁹⁹⁰ Teleki Pál előszava = *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*, írták: ELEK Péter [et al.], Sylvester Irod. és Ny. Intézet, 1936, 6.

⁹⁹¹ Megemlíthető IV. Károly lányának, Habsburg Etelkának a neve is, aki a harmincas években a louvaini egyetemen írt doktori értekezést a magyar alföldi tanyavilágról. BORBÁNDI, *A magyar népi mozgalom...*, 101.

⁹⁹² A kérdés cizelláltabb, az elvárások–megvalósulások disszonanciájára is reflektáló kifejtéséhez: SIPOS Balázs, *A nők kérdése a Horthy-korszakban*. RubiconOnline. A középosztálybeli nők társadalmi státuszának – így közéleti aktivitásának – változásához: BÓDY Zsombor, *Az új nő a két világháború között. A középosztálybeli nő helyzetének változásai a Horthy-korszakban*, Rubicon, 2011/12, 38–44.

⁹⁹³ Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy a szerző, Kiss Erzsébet édesapja, Hegyaljai Kiss Géza mádi lelkész, teológiai és szépirodalmi író keze közül mintegy negyven kötet került ki, napilapokban és egyházi periodikákban egyaránt publikált, így a szerző személyében egy többgenerációs helyi értelmiségi család sarjáról van szó.

VASZIL, *i. m.*, 184.

⁹⁹⁴ *Uo.*, 187.

Gyöngyössy máris a népesség vallási és foglalkozásbeli megoszlását ismertette – mindennemű kommentár nélkül. Eszerint 2253 római katolikus, 762 református, 370 zsidó, 99 görög katolikus és 40 evangélikus lakott a 3524 lelkes községben,⁹⁹⁵ melynek 94%-a őstermelésből élt, beleértve természetesen a szőlőművelést is, ami a nehézségek ellenére még mindig a mádiak legfőbb foglalkozásának volt tekinthető a harmincas években.⁹⁹⁶

Művelési ágak	Kert	Szántó	Szőlő	Erdő	Legelő	Parlag	Vízmosás, árok	Összesen
Terület (kat. hold)	129	1527	670	2099	510	573	17	5525

36. ábra. Mád határa művelési formák szerint.⁹⁹⁷

A szőlőművelés „elég intenzív és szakszerű” volt, köszönhetően az elsősorban „fajborokat” termelő nagybirtokoknak, melyekkel az értékesítési problémákkal küszködő, csemege-szőlőkkel kísérletező kisbirtokosság nemigen tudott versenyezni. „A község amúgy is kevés jövedelmét” a szerző gyümölcsösökkel növelte volna, valamint okszerű földműveléssel, ahol is szintén az Andrassy-birtok belterjes gazdálkodása a példa. A mű érvelése tehát a gazdasági prosperitásra fókuszált, ellenben az általában társadalmi kérdéseket kidomborító népi szociográfiákkal, ahol nem a termelékenység, hanem a summások (Szabó Zoltán munkái) és a béresek (*Puszták népe*) helyzete került központba, gyakorta lírai argumentációval.⁹⁹⁸ Ami Mádot és az erdőségeket illeti, a 2099 kat. hold területből csupán 300 kat. hold a község tulajdona, a többin az Andrassy- és a Szirmay-birtok, valamint a kegyes-tanítórend osztozott. Gyöngyössy részletesen elemezte az ásványkincseket, az (itt sem túl sikeres) állattenyésztés esélyeit és a különböző mezőgazdasági terményeket, ám a konklúzió mégiscsak az, hogy a fő megélhetést a szőlő adta, mely 514 munkásnak jelentett szerény, de biztos jövedelmet. A feltűnően nagy kiterjedésű, „valamikor dúsan termő”

⁹⁹⁵ 1925-ben a 3864 lakosú községben „egyebek” mellett 2176 római katolikus, 752 református, 557 zsidó, 75 görög katolikus és 57 evangélikus élt, tehát a zsidók fogyása jelentősnek tekinthető. NM. EA. Ktj. Mád. (St. 3169.)

⁹⁹⁶ *Mád nagyközség helytörténeti adatai...*, 15–16.

⁹⁹⁷ *Mád nagyközség helytörténeti adatai*, Mád, 1936. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 887. 17. 1925-ben (5526 holdból) 1515 hold szántóról, 20 hold rétről, 658 hold szőlőről, 523 hold legelőről, 2077 hold erdőről és 587 hold parlagról tudni. Tehát érdemben minimális változások következtek csupán be a művelési formákban. (NM. EA. Ktj. Mád. St. 3169.) A megyetörténeti adattár is nagyrészt a tanítók által megörökített adatokat közölte (1935-ből), kivéve az ott 926 kat. holdra taksált szőlőterületeket és a 275 kat. hold „egyéb” kategóriát. (*Borsod–Abauj–Zemplén megye története és legújabb kori adattára...*, 354.)

⁹⁹⁸ Szabó szerint például a tardi summások helyzete „csaknem rosszabb, mint a rabszolgáké” (SZABÓ, *A tardi helyzet...*, 77.), de Kovács Imre is hasonló hangot üt meg elhíresült „kompos nyitányával”, valamint általánosító kijelentésével, miszerint „a gazdasági cselédek szociális helyzete és nagy nyomorúsága szinte már az állati nivó felé közeledik.” (KOVÁCS Imre, *A néma forradalom*, Bp., Cserépfalvi, 1937, 7–9, 203.) Mindez természetesen nem munkáik érvénytelenségét, csupán azok (egyébíránt tudatosan vállalt) célzatosságát mutatja. A nagybirtokrendszer meggyőző tudományos kritikáját adja: KERÉK, *A magyar földkérdés...*, illetve egy, „a szegényebb néprétegeknek is könnyen hozzáférhető” füzetben: UŐ, *A magyar föld*, Magyar Élet, 1941. Kerék konkrét földreformtervezete: UŐ, *A földreform útja*, Bp., Magyar Élet, 1942.

parlagterületek oka a szerző szerint egyrészt a filoxéra-pusztításban, másrészt az értékesítési lehetőségeket tönkretévő „trianoni átokban” keresendő. A nehézségekből Mád népének munkaszeretete, szorgalma, „s a magyar feltámadásban bízó hit” vezethet ki – zárta gondolatait Gyöngyössy.⁹⁹⁹

Várhelyi Ilona – aki 1928-tól tanítóskodott Mádon¹⁰⁰⁰ – a község néprajzi értékeit vette számba a kötet leghosszabb fejezetében, már bevezető gondolataiban is idomulva a (témáján túlmutató) romantikus–lírikus konzervatív sémákhoz: „Évszázadok múlnak, évszázadok jönnek, tragikus véres események trónokat döntenek és építenek, országok tűnnek és keletkeznek, politikai érdek, önzés, kapzsiság, technika és tudás próbálja a népek boldogulását elősegíteni.” A nehézségek ellenére azonban Mád népe „mindig feltámad, él és büszkén hirdeti a magyar faj szívósságát, erejét, befogadó és maga hasonlatosságára való átalakító képességét, élni akarását és élni tudását.” A továbbiakban is a helyi magyarság asszimiláló képességét dicsérte a szerző, megidézve ugyanakkor az egykori Rác, Tót és Magyar utca emlékét. Az építkezési, vendéglátási, öltözködési szokások mellett a szöveg helyi nótákat is közöl (kottajegyzetekkel, mely nemigen jellemző a férfi dolgozatírókra). Az értékmentés helyett azonban inkább egy múlófélben lévő világ feletti mélabú jellemzi a dolgozatot, mely szerint a harmincas évek közepén „már csak a 82 éves Tarnóczi Károlyné Ceglédi Teréz, szülei után is ősi mádi szülött az egyedüli, aki még kitart a régi viselet és a fejkötő mellett.”¹⁰⁰¹ Ennek kapcsán eszünkbe juthat a *Cifra nyomorúság* előszavának vége, mely szerint a matyó summáslányok vasárnapja azzal „telik el, hogy e ruhában vannak, hogy a ruhát fölveszik, hogy a ruhát leveszik. Margit hétköznapija azzal, hogy hajnali négytől esti nyolcig dolgozik a szomszéd uradalomban. Mert Margitnak mása sincs, mint 40 szoknyája, 4 pruszlíkjá, 15 zabkájá és 7 köténye, meg ő maga, aki viseli mindezeket. Van még egy házrészük is, ahol vasárnap öltözni és vetkőzni lehet. Más semmisse.”¹⁰⁰² Tehát ismét két megközelítési mód: a társadalom sebeire tapintó népiség és a helyi intelligencia („értékmentő”) néprajzi érdeklődésének kettősségét láthatjuk. Mindebből ugyanakkor nem következik, hogy Várhelyi érzéketlen a problémák iránt, dolgozatát például a „magyar főnixként” feltámadó község melletti hitvallással zárta.¹⁰⁰³

Csanádi Anna már valódi társadalomrajzra, a község szociológiai adatainak összefoglalására vállalkozott. „Mád szociológiai adatai, ha nem is virágzó, de még nem a

⁹⁹⁹ *Mád nagyközség helytörténeti adatai...*, 17–20. A „hegyaljai nép” erejét, szorgalmát és munkaszeretét emelte ki: SZÜCS, i. m.

¹⁰⁰⁰ VASZIL, i. m., 187.

¹⁰⁰¹ *Mád nagyközség helytörténeti adatai...*, 21–25.

¹⁰⁰² SZABÓ, *Cifra nyomorúság...*, 9.

¹⁰⁰³ *Mád nagyközség helytörténeti adatai...*, 54.

legrosszabb képet nyújtja az érdeklődőknek” –kezdte beszámolóját, majd hozzátette, hogy „az első és nemzeti fejlődés szempontjából igen fontos kérdés, az egyke Mádon nem dívik.” A konzervatív szemlélethez idomulva megjegyezte, hogy a népesség „szaporodása nemzetfejlődést illetőleg kedvező képet nyújt.” A csecsemőhalandóság a születések 10–15 %-át teszi ki, ám a szerző hiányolta a Stefánia Szövetség helyi szervezetének megalakítását. A szegénységet ugyanakkor ő is „igen nagy”-nak nevezte, melynek szembeötlő helyi fő tünetei a ruhátlanság, a hiányos étkezés és az alkoholizmus. Szüret után gyakori, hogy „a kicsi óvoda és iskolás gyermeknek szacharinnal édesített forralt bort adnak reggelire a tudatlan szülők.” Valószínűleg jól tapintott rá e jelenség magyarázatára az 1930-ban az iskolához került¹⁰⁰⁴ Csanádi, amikor a sok családnál felgyülemelő, nehezen értékesíthető, gyengébb minőségű borokra hívta fel olvasói figyelmét.¹⁰⁰⁵ Az egészségügyi helyzetet tovább rontotta a néprajzos alapossággal elemzett, széles körben elterjedt kuruzslás, valamint a rossz ivóvízellátás is. „Annak dacára, hogy a kutak 30-40 m mélyek, a község orvos szerint baktériumkolival szennyezettek”, hiába hoztak rendbe öt községi kutat az Országos Közegészségügyi Intézet terhére. A TBC évi 10–15 áldozatot szed, míg a tífuszban elhaltak száma – javuló tendencia mellett is – 5–6 fő évente, a kanyaró pedig 1936-ban „a gyermekek 75%-át ágynak döntötte”. „Mád község közegészségügyi viszonyai újabban kezdik a javulás és fejlődés jeleit mutatni, de ahol a lakosság a létért küzd és megélhetési gondjaitól sem mentes, nem gondolhatnak közegészségügyi intézmények (...) létesítésére” a község vezetői. –összegzett lemondóan a szerző.¹⁰⁰⁶ A szöveg nyomatékossította a népiek által gyakorta „elfeledett” (valóban csupán tüneti kezelésnek tekinthető, de szó szerint létfontosságú) szociális munkát, melyből Csanádi szerint Mád társadalma minden alkalommal kivette a részét. A harmincas évek közepének egyik karácsonyán a község „130 szegény gyermeket látott el ruhával, cipővel és 4 hónapon keresztül 120 iskolás gyermeknek ad reggelit, amely tejből és kenyérből áll,” továbbá, évi 215 P értékben gyógyszersegélyt is nyújtott a nincstelenek részére, akiket egyházi szervezetek is segítettek (külön katolikus és református szegényházakkal). Ami foglalkoztatásukat illeti, a várostörténeti tanulmánykötet által is hangsúlyozott¹⁰⁰⁷ ínségmunka intézménye támogatta valamelyest a legelesettebbeket, bár ez a segítség Csanádi szerint sem elégítette ki a

¹⁰⁰⁴VASZIL, i. m., 187.

¹⁰⁰⁵Mád nagyközség helytörténeti adatai..., 55–57.

¹⁰⁰⁶Uo., 58–61. Az 1925-ös felmérés a község vizét „meszes”-nek, ugyanakkor „ártalmatlan”-nak minősítette. NM. EA. Ktj. Mád. (St. 3169.)

¹⁰⁰⁷„A község főjegyzője és a mádi Ínség Bizottság kérelmére a Főispán és gr. Széchenyi György képviselő anyagi támogatásával ínségmunkakeretében a Fő utca teljesen tönkrement járdáját építették újjá. A főispán 1100 pengőt utalt ki, gr. Széchenyi György 200 pengőt adományozott 1935-ben, a többit a háztulajdonosok állnák. A munka megkezdődött, de még 1936-ban is a Fő utca elhanyagolt képével találkoztunk.” VINNAI Zsuzsanna, A XX. század elején, az első világháború, a harmincas évek Mádon, újra háború... = Tanulmányok, adatok és adalékok Mád történetéhez..., 114.

„nincstelenséget”, akiknek magasabb napszámber melletti, megfelelő számú munkaalkalmat kellene biztosítani. Továbbá, „a határban lévő vasbányák feltárása igen jó munkaalkalmat teremtené a lakosság között”, hiszen a termelés évek óta szünetelt ekkor már ezekben.¹⁰⁰⁸

A legtöbb nagyközséghez hasonlóan, Mádon is intenzív egyesületi élet folyt. A község egyik fő motorjának Kósa Szabó Pál református lelkész tekinthető, aki 1924 és 1953 között teljesített hitéleti teendői¹⁰⁰⁹ mellett a Faluszövetséget és a Hitelszövetkezetet is vezette a harmincas években. (Továbbá, ő volt az informátora a faluszeminárium helyi adatgyűjtésének.¹⁰¹⁰) A különböző egyházi szerveződések túl természetesen Hangya Szövetkezet, (Gyöngyössy Gáspár által elnökölt) Levente és (1895-ben alapított) Önkéntes Tűzoltó Egyesület is volt ekkor a községben, ahol Törkölyfőző Egyesület, Ifjúsági Vöröskereszt Egyesület, Polgári Lövész Egyesület, valamint „a társadalom intelligens osztályának politika mentesen egy táborba való tömörítése” céljából Polgári Kaszinó is működött. Hogy a civil szervezetek komoly hagyományokkal bírtak Mádon,¹⁰¹¹ bizonyítja az 1858-ban alapított „Olvasó–mulató Egylet”, melynek még „Andrássy Gyula gróf, akkori miniszterelnök” is tagja volt. Csanádi tanítónő zárószavaival mindenekelőtt e gazdag egyesületi élet szociálpolitikai szerepét hangsúlyozta, egyben a konzervatív reformpolitika tömör összefoglalását nyújtva: „Mád társadalma mindent elkövet, hogy könnyeket szárítson, nincsteleneket ellásson, az ifjúságot és felnőtteket valláserkölcös szórakoztatás mellett hasznos polgárokká nevelje.”¹⁰¹²

Római katolikus egyesületek	Fáklyás Társulat	Katolikus Énekkar	Szent-olvasó Társulat	Jézus Szíve Társulat	Ifjúsági Szívgárda	Karitás
Református egyesületek	Szőlőműves Társulat	Református Olvasókör	Ifjúsági Egyesület	Leánykör	Férfi énekkar	
Izraelita egyesületek	Izraelita nőegylet	Chevre Kadisa	Izraelita Hitköztség			

37. ábra. Felekezeti alapokon nyugvó egyesületek Mádon, a harmincas években.¹⁰¹³

¹⁰⁰⁸ Mád nagyközség helytörténeti adatai..., 57, 62.

¹⁰⁰⁹ VINNAI Zsuzsanna, *Képek a református egyház múltjából = Tanulmányok, adatok és adalékok Mád történetéhez*..., 155.

¹⁰¹⁰ Mád. Településrajzi adalékok. (Gyűjtötte: SZIKSZAY István és ABLONCZY László, 1935, nov.). SRKTGy. Adaléktár. 1146.

¹⁰¹¹ Ehhez lásd: ZERGI Gáborné, *A mádi Szőlőműves Társaság története = Uo.*, 215–225 és VINNAI Zsuzsanna, *A mádi Fáklyás Társulat = Uo.*, 221–227.

¹⁰¹² Mád nagyközség helytörténeti adatai..., 62–65.

¹⁰¹³ Mád nagyközség helytörténeti adatai...

Ha a szociális munkánál a népiek „feledékenységet” említettem, ugyanez hatványozottan igaz az általuk nemigen részletezett korabeli civil szerveződésekre.¹⁰¹⁴ Távolságtartásuk oka, hogy ezeket a szervezeteket nem érezték a falvak integer részének. A társadalmi szervezetek iránt valóban meglévő gyanakvó falusi magatartás jórészt a hatalom által irányítottan létrehozott, gyakorta meglehetősen tartalmatlan „egyletesdi” keserű tapasztalatából eredt, de emlékezhetünk Újszászy Kálmán megfogalmazására is, aki szerint a falu transzcendenciával való eleven kapcsolatának köszönhető a racionális, immanens képződmények (pártok, körök, szervezetek, szövetkezetek) iránti idegenkedés faluhelyen.¹⁰¹⁵ Mindenesetre némileg meglepő, hogy a népieknél is találhatunk (inkább a konzervatív alapállásra emlékeztető) atyáskodó hozzáállást a kérdéshez: „Tard társaséletének központja a fonó; kultúrház, ahol olvasni akaró öregek és némely *komolykodóbb*, tanulni akaró fiatalok összegyűlnének, nincsen. [*kiemelés: B.Á.*]” –írta a szociográfus Szabó Zoltán, aki a tardi parasztság politikai tájékozódásával kapcsolatban is eléggé lesújtó véleménnyel volt (ez pedig éppenséggel a választójog bővítésének reformer gondolata ellen hathatott).¹⁰¹⁶ Hangsúlyozandó, hogy Szabó a szomorú helyzetképpel a parasztság demagógiának való kiszolgáltatottságát próbálta érzékeltetni: „keserőségük talán nem ostromolja a falat, meghúzódik és elbújik a szűk szobákban, de ha valakinek egyszer szüksége lesz erre a keserőségre, készen fogja találni.” Bizonyára ő is tudta, hogy a civil társadalom megerősítése nélkül a radikális reformok csupán torz eredményt hozhatnak, ám történeti okokat kiemelő véleménye szerint „az utolsó évszázad magyar politikája sohasem gondolt a politika tulajdonképpeni nagy feladatára: a társadalmi fejlődés irányítására. Felülről nem munkáltak az egészséges fejlődésen, mert a magyar politikai szemlélet nem alakult át a kellő időpontban közjogi szemléletből szociális szemléletté. Alulról pedig a parasztságnak nem volt módja a fejlődést kiharcolni, mert az ellenfelek nagyon erősek voltak.” –értekezett a szociográfus a „szétporlott és felülről sokféle irányba sodort” társadalomról, amin meglátása szerint vélhetően semmiféle lokális társulat nem tud változtatni.¹⁰¹⁷

¹⁰¹⁴Darvas József foglalkozik viszonylag részletesen velük. DARVAS, *A legnagyobb magyar falu...*, 130–133. Továbbá, Márkus István szerint Nagykőrösön a két világháború között külön a városrészek és külön „a gazdátársadalmon belüli rétegvonalakhoz igazodva” is alakultak gazdakörök. (MÁRKUS István, *Nagykőrös*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 39.) A háromezer fős Átányon pedig önkéntes Tűzoltó Egyesület, (frakcióharcokkal terhelt) Olvasókör, (Olvasókörből kiváló) Gazdakör, Vadászegyesület, Általános Fogyasztási Szövetkezet és Tejszövetkezet is működött. (FÉL Edit, HOFER Tamás, „*Mi, korrekt parasztok...*” : *hagyományos élet Átányon*, Bp., Korall, 2010, 328–332.) A források kritikai kezelésére figyelmeztet, hogy az 1925-ös felmérés semmilyen kulturális egyesületről nem tud(ósít) ugyanitt: NM. EA. Ktj. Átány. (St. 1164.)

¹⁰¹⁵ÚJSZÁSZY, *A falunevelés szellemi alapjai...*, 51–52.

¹⁰¹⁶SZABÓ, *A tardi helyzet...*, 184. A politikai érdeklődéshez: *Uo.*, 192–200.

¹⁰¹⁷*Uo.*, 199., 117. és 121. Hogy milyen sokféle és sokféleképpen történt ez a „szétporl(at)ás”, azt alighanem csak az emigrációban írta meg: SZABÓ Zoltán, *Diaszpóranemzet*, Bp., Osiris, 1999, főként: 259–287.

A mádi intelligencia azonban nem országos perspektívából, irodalmi igénnyel (és történeti távlatból) vetette papírra a község jelenét, csupán számba vette a jelenségeket – így a különböző egyesületeket, szervezeteket is. Ennek szellemében a helyi társadalom kulturális javakhoz való viszonyát a szociográfia külön fejezetben tárgyalta. Kiss Erzsébet után Zékány Ilona volt legtovább tagja a tantestületnek (1922-től 1949-ig szolgálva az intézményt), így majd másfél évtizedes (iskolai) helyismerettel készíthette el a műveltségi viszonyokat bemutató fejezetét. Rövid dolgozatában a két felekezeti kultúrház mellett a Csanádi által nem említett községi népművelési egyesület szerepét emelte ki, ahol „évente 30 előadáson 5000 ember vett részt”, de a népművelési könyvtár is 500 kötet kikölcsönzésével büszkélkedhetett 1935-ben. („Különösen a történeti regényeket, mondákat és meséket szeretik. A gazdasági szakkönyvek iránt is érdeklődnek.”) Alighanem joggal tartotta ugyanakkor a szegénység fokmérőjének, hogy a három és félezer lelkes községben mindössze 65 rádiótulajdonosról tudtak. („Amennyiben a népnek a gazdakörben alkalma van rádióelőadást hallgatni, leginkább a gazdasági előadásokat és cigányzenét kedvelik.”) Az alig kétoldalas beszámoló Mád iskolatörténetét is ismertette vázlatosan, majd a korabeli helyzettel zárult, melynek adatai közül itt csupán az átlagban ötvenfős osztályokat említem meg, érzékeltetendő a vidéki tanítók jellemző sorsát.¹⁰¹⁸

Mád „kismonográfiája” végén az iskolaigazgató és a főjegyző is kifejtette elképzeléseit „a jövő célkitűzései”-t illetően; előbbi jóval bátrabban, mint a szerzők, akik inkább csupán a sorok között sejtették elképzeléseiket. Darvas János szerint „a község műveltségi és szociális viszonyainak javulása a meglevő munkaalkalmakon kívül új munkaterületet, vagy a meglevőnek szélesítését tesz szükségessé”, mivel Mád a túlnépesedés miatt „szőlőművelésből nem tud megélni”. Vagyis a kötetben még nemzetpolitikai pozitívumként említett nincstelen szaporaság népiek által szapult árnyoldala került itt előtérbe. Az igazgató bátor hangvételű sorai szerint „a község határában lévő mezőgazdasági területek parcellázása adhat reális megoldást” a problémára, mely egyben a műveltségi szint emelkedését is magával hozná. A javaslat az épp ekkor aktuális telepítési törvényben¹⁰¹⁹ bízva, optimistán zárult.¹⁰²⁰ Az igazgató elképzelései után a főjegyző terveinek összefoglalása jól példázza egy átlagos Horthy-kori felelős tisztviselő korlátait, lévén a lajstrom bár valóban a szegénységet célozta, a földkérdést nem érintette. Eszerint: „a község fejlődése, jövője szempontjából fontos és megvalósítható tervek: kultúrház építése, szegényház létesítése, ivó és öntözésre alkalmas kutak ásása, valamint egy elsősegélynyújtást,

¹⁰¹⁸ Mád nagyközség helytörténeti adatai..., 66–68.

¹⁰¹⁹ A telepítési törvényhez (és körülményeihez): GERGELY, Gömbös..., 269–271.

¹⁰²⁰ Mád nagyközség helytörténeti adatai..., 69–70.

illetve rögtöni műtéti beavatkozást igénylő esetek elvégzésére alkalmas, műszerekkel felszerelt kórházzsoba.” Láthattuk, a kórházzsoba kivételével a felsoroltak közül mindenre történt már kísérlet Mádon, mely alighanem a tüneti kezelés elégtelenségét mutatja.¹⁰²¹ (Az 1925-ös főjegyzői javaslat sem volt merészebb: kutak, utak, egy közfürdő és „a községi alkalmazottak számára lakások” építése került a főbb teendők közé.¹⁰²²)

Míg az előbbi projekt kapcsán csak valószínűsíthetjük a faluszeminárium delejező hatását, addig Lénárth József tanító *Bodrogkeresztúr nagyközség „Jelen”-e, „Múlt”-ja, „Jövő”-je* című, szintén 1936-os dolgozatát már egyenesen a „Sárospataki Főiskola Faluszemináriumának” ajánlotta, „a hű »Alma Mater« iránt érzett mélységes” szeretete jeléül. Lénárth – az egykori pataki diák – „a lét titokzatos birodalmába” kalauzol minket bevezetésében, a három idősík sajátos egymásrautaltságáról értekezve. Hatvanoldalas munkáját a kortrendhez igazodva „községi monográfia”-nak nevezte, melyben „mint a fényképet előhívó szer igyekszik elővarázsolni az ezredéves elmúlt időket és végül mint reflektor törekszik rávilágítani a »Jövő« feladataira, hogy az öntudatosabb, emberebb–ember, magyarabb–magyar, s egyben boldogabb jövő nemzedék kialakításában, az őt megillető módon, kivegye a részét.”¹⁰²³ Munkájára a „Magyarok Istenének” áldását kérte, mely fordulat végigkísérte az egész művet. Először – némiképp érdekes módon – a község jelenével ismerkedhetünk meg, benne a szokásosnak mondható földrajzi, lokalizációs kezdéssel, hogy aztán a szerző az utcaszerkezetre és az építkezésmódra szűkítse le témáját, eléggé elmarasztaló képet festve a saras–poros, még a harmincas évek közepén is hivatalos elnevezés nélküli utcákról. Ami a település méreteit illeti, „a község házán nyert felvilágosítás alapján 1935-ben a házak száma már 409-re emelkedett” –rántotta le a leplet egyik kútfejéről Lénárth, aki tehát a hivatalos szervek segítségét is igénybe vette munkálkodása során.¹⁰²⁴ A lakóépületek száma egyébként valóban emelkedett, mivel 1925-ben 252 lakóházzal tud az

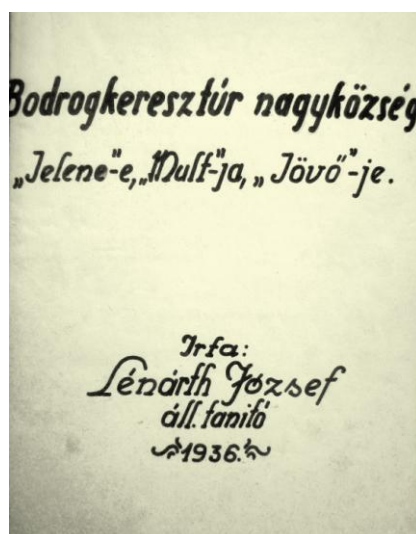
¹⁰²¹Uo., 72. Az igazgató és a főjegyző tervezete között – olvashatatlan aláírással, a pozíció megjelölése nélkül – még egy további ötpontos, alapvetően konzervatív, ám gazdasági szempontokat érvényesítő javaslatot is közöl a dolgozat: „Mád község lakóinak jóléte és fejlődése emelhető lenne: 1. Valamilyen háziipar bevezetése által a nők intenzív foglalkoztatására. 2. Gyümölcsészetünk egységesítése és a fák szakszerű kezelésének általánossá tétele által. 3. A talajunkban nagyon díszlő lencse és sörärpa egységes termelése által. 4. Vasércbányák üzembe helyezése által. 5. Jellemnevelés fokozása által. Uo., 71.

¹⁰²²NM. EA. Ktj. Mád. (St. 3169.)

¹⁰²³LÉNÁRTH József, *Bodrogkeresztúr nagyközség „Jelen”-e, „Múlt”-ja, „Jövő”-je*, Bodrogkeresztúr, 1936. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 53., 1.

¹⁰²⁴A meghatározó épületek ismertetésekor többek között érdekes kultúrtörténeti (pontosabban inkább „legendáriumi”) adalékot is szolgáltat a szerző, amikor arról értekezik, hogy a szájhagyomány szerint a község házával szemben lévő állami népiskola „emeletes, boltíves” épületében írta báró Eötvös József – az első itteni iskolamester – *Karthausi* című regényének egy részét. (LÉNÁRTH, i. m., 2–3.) Az egyik legfrissebb, az igazságot szövevényes Eötvös-filológia eredményein nyugvó életrajz erről a verzióról nem tudósít, ellenben a báró sályi jószágát valószínűsíti a mű (egyik) fő keletkezési helyének. Devescovi ugyanakkor figyelmeztet a keletkezéstörténet köré szerveződött legendákra (Tiszatarján, Ercsi) is. (DEVESCOVI Balázs, *Eötvös József*, Pozsony, Kaligram, 2007, 87–105.)

országos felmérés.¹⁰²⁵ Bizonyára a költözésre hajlamos és „könnyelmű keverék nép” ismertetése, a családfők neveit közlő lajstrom és a legrégebb itt lakó családról készített – a tokajinál jóval egyszerűbb – családfa is hasznos lehet a helytörténészek számára, akik az érdektelenség helyi szimptómáiról (mint például a mezőgazdasági tanfolyam beszüntetése) is értesülhetnek.¹⁰²⁶ A szerző szerint a harmincas években Keresztúron a helyiek napszámból, fuvarozásból, bányászatból, halászatból és cselédbérből tengették életüket. „Bár az elmúlt években az OFB és a FAKSZ útján sok ember jutott egy kis ház helyecskéhez, házacskához, földecskéhez” –tette hozzá, mintegy alátámasztva a szakirodalom vélekedését a földreform fő (tartósnak mondható) eredményéről és az Országos Falusi Kislakásépítő Szövetkezetről.¹⁰²⁷

38. ábra. Egy „amatőr” szociográfia.¹⁰²⁸

Jellemző, ahogyan a népesedési adatokat ismertetette a szerző. Kor, nem és vallás szerint is megismerhetjük a bodrogkeresztúriakat, majd csak ezután kapunk hozzátétőleges információkat a földbirtokmegoszlásról, miszerint „kevés a községhez tartozó határ, s ennek legnagyobb része közép- és nagybirtok. A községben élő kisgazdák száma alig haladja meg a 10–15-t, (...) középbirtokos van 3 és egy uradalom.”¹⁰²⁹ Tard kapcsán már többször idézett népi szociográfusunk *A szociális helyzet* című fejezetének kezdősoraiban (hasonló adatokkal

¹⁰²⁵NM. EA. Ktj. Bodrogkeresztúr. (St. 3191.)

¹⁰²⁶A debreceni dolgozatíró is megemlítette, hogy a hegyaljai lakos „tudását inkább a tapasztalásból meríti. (...) Nyílt, őszinte, józan, szorgalmas nép, de az idegenekkel szemben zárkózott”. SZÜCS, i. m.

¹⁰²⁷1927 és 1938 között mintegy 41 000 új lakóhely épült a szövetkezet hosszú lejáratú hiteleinek segítségével. GYÁNI, KÖVÉR, i. m. (1998), 324. „Az OFAKSZ több mint tíz éves munkálkodása alatt valóban nagyszámú olyan családnak tette lehetővé a korábbinál lényegesen egészségesebb és korszerűbb lakáskörülmények megteremtését, amelyek erre egy ilyen hitel nélkül valószínűleg nem is gondolhattak.” –összegezte Hámori Péter, hangsúlyozva ugyanakkor a lebonyolítás körüli bonyodalmakat is. Lásd: HÁMORI Péter, *Kísérlet a magyar falu lakásügyének rendezésére a két világháború közötti Magyarországon. Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet története*, Aetas, 2004/1, 73.

¹⁰²⁸LÉNÁRTH, i. m.

¹⁰²⁹Uo., 5. Gróf Széchenyi Wolkenstein Ernő birtoka 1925-ben 2500 kat. holdra rúgott. NM. EA. Ktj. Bodrogkeresztúr. (St. 3191.)

dolgozva) némileg másképp járt el: „A tardi határ szántóterületének (5149 hold) csaknem a fele (2150 hold) a Coburg hitbizományhoz tartozik, 2999 hold szántóterület van a falubeliek birtokában. Összesen ennyi földbirtoka van 2092 őstermelésből élő tardi lakosnak. Ha ez a föld arányosan oszlana meg a termelésből élő tardi keresők között, akkor egy–egy családra csak három holdnál alig valamivel nagyobb földdarab esnék. A határ, *oldalában a Coburg-birtokkal*, szűk, nagyon szűk a tardi nép számára.”¹⁰³⁰ [Kiemelés: B.Á.] –jegyezte meg Szabó, aki láthatóan értelmezte és kommentálta is az adatokat, nem mulasztva el nyomatékosítani a nagybirtok (káros) szerepét – mely konzekvenciáját épp saját maga gyengítette meg számításával, előző mondatában. Ezzel szemben a nagybirtok példaértékű gazdálkodását hangsúlyozta Lénárth, így „Méltóságos Gróf Széchenyi Wolkenstein Ernőné” gyümölcsgazdaságát, illetve annak pozitív hatásait, például a grófné patronálásával rendezett gyümölcskertészeti és permetezési tanfolyamokat emelve ki a község életéből.¹⁰³¹ Ezen a ponton tehát ismét alapdistanciát fedezhetünk fel a (szociális szempontokat követő) népiek és a (fejlesztési, gazdasági, valamint szociálpolitikai aspektusokat hangsúlyozó mádi/bodrogkeresztúri) tanítók között.¹⁰³² A népiek közül (Erdélyi Józsefen kívül) senki sem volt jó véleménnyel a nagybirtokrendszerről, amit legékesebben talán a falukutatóperek példáznak. A büntetőjogi eljárás sorsára jutó művek (*A néma forradalom*, *Viharsarok*) ugyanis nem a bennük szerepeltetett adatok hamissága miatt kerültek bíróság elé, hanem az adatok tendenciózus válogatásának (nem is egészen alaptalan) vádjával, valamint „sajtó útján elkövetett osztály elleni izgatás büntette és a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség” okán.¹⁰³³ Az osztály elleni izgatás éppen a Kovács Imre által csak „halálgyűrűként” aposztrofált¹⁰³⁴ nagybirtok ellen irányuló, valóban drámai hangú támadást jelentette.

¹⁰³⁰SZABÓ, *A tardi helyzet...*, 25. Találni a Faluszemináriumi Kéziratok közt is hasonló megközelítésű dolgozatot: „(...) a legkirívóbb példa egy gazda kb. 15 holdnyi földje, 13 tagban. El lehet képzelni ennek a helyzetét, amikor sűrűs a munka, melyik határba rohanjon – tehénfogatán. A ricseiek régóta jól látják a lehetséges egyetlen megoldást. Egyik oldalt a prépostság 2124 holdja, a másik oldalt gr. Majláth 3000 holdja fekszik. Tovább ők sem merik mondani.” (ARADSKY Pál, *Vázlat Ricse monográfiájához*, Szeged, 1939, SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 126, 20.) Ami a forrásokat illeti, a szerző dolgozata végén megköszönte Újszász Kálmán és Bodor Antal „megértő tanácsait”, illetve a Statisztikai Hivatal Szociográfiai Intézete és a község előljárósága által szolgáltatott adatokat. (*Uo.*, 25.)

¹⁰³¹LÉNÁRTH, *i. m.*, 3–5. A Lénárth által (karitatív tevékenysége miatt) a „község angyalának” nevezett özvegy kedvtelése nem tekinthető csupán „úri passziónak”, amint azt a grófné ismereteinek több kiadást megélt összefoglaló monográfiája is érzékelteti: SZÉCHENYI–WOLKENSTEIN Ernőné, *A törpe gyümölcsfák ültetése és gondozása*, Kir. Magyar Természettudományi Társulat, Budapest, 1922. A grófné munkásságát a korszak iránt igen kritikus megyetörténeti monográfia is elismerően értékelte: *Borsod–Abaúj–Zemplén megye története és legújabb kori adattára...*, 133.

¹⁰³²A konzervatív oldal érveit, összefoglaló jelleggel: BERTALAN Péter, KOVÁCS György, *Érvek – ellenérvek: A magyar földkérdés a szakirodalom tükrében*, Bp., 1939, 132–147.

¹⁰³³A tárgyalások szövegét a Márciusi Front adta ki, később a művekhez csatolva is megjelentek: FÉJA Géza, *Viharsarok*, Bp., Magvető, 1957, 389–453, KOVÁCS Imre, *A néma forradalom*, *A néma forradalom a bíróság és a parlament előtt*, Cserépfalvi–Gondolat–Tevan, 1989, 148–189.

¹⁰³⁴KOVÁCS, *A néma forradalom...*, 133–139.

Ha a nagybirtokot nem is, a „vérszegény” helyi kisipart Lénárth is elmarasztalta, külön kiemelve a keresztúri iparos testület 1936-os beolvadását a tokaji testületbe. Ugyanakkor a szerző büszkén mutatta be a „híres keresztúri fehér építőkövet”, melyből állítása szerint évi 2000 (egyenként tíztonnás) vasúti kocsival szállítottak el „az ország minden részére” (bár szerinte „a békebeli jó időkben volt olyan év, hogy tíz-tizenkettőezer vagonnal is vittek a gőzmozdonyok”). Mindez – csakúgy, mint Tokaj esetében láthattuk – a népesség jelentékeny részének biztosított mindennapi kenyeret. A téglagyártás a Wenglárcsik-féle (Bodrogi István által bírt) téglagyárban folyt, míg a kőportermelés a Kárpátvidéki Perlit Ipartelep („Löwe és Társa”) kezében összpontosult, 10–15 embert juttatva folyamatosan munkához.¹⁰³⁵ Tekintve, hogy 1925-ből 12 kőbányáról tudni, a helyi ipar összességében valóban fontos tényező lehetett a község életében.¹⁰³⁶

Ami a kereskedelmet illeti, a szerző hangsúlyozta a település kedvező földrajzi helyzetét, ismertette vásárait, búcsúit, sőt, még a Steiner Sáje csodarabbi sírjához történő zsidó zarándokokat is megemlíttette (bárminemű negatív felhang nélkül). „A község különösen követ, bort, szénát, téglát, kőlisztet, fenőkövet, nagyszerű tűzálló főzőedényeket, dísztárgyakat, cserépkályhákat szolgáltat az ország gazdasági életének. A cseréparuk az Ulrich Károly-féle cserépgyárban készülnek és alig találunk olyan várost, fürdőhelyet, ahol ezek az ízléses, jól használható tárgyak elő ne fordulnának” –mértatta a helyi sikereket Lénárth, majd rátért az importra: „a község pedig nyersanyagokat (agyagot Sárospatakról, Monokról az edény- és fenőkkészítéshez), iparcikket és szellemi javakat kap az ország más részeitől.”¹⁰³⁷

Nagyon jellemző, ahogyan a szerző a sötét tónusúra festett helyi viszonyok közt ténykedő „világító fáklyákról”: az egyházakról, az iskolákról, az óvodákról, az ifjúságnevelésről, a dalárdáról és a népművelésről írt – a lokális közösségi szervezőerők fontosságát hangsúlyozva. Értelmezése szerint az érdektelenség, a közömbösség a legnagyobb probléma a faluban, ami pedig ezen túlmutat, az csupán „a gyalázatos trianoni határ” következménye, mely „egyik legfőbb oka a község siralmas jelen helyzetének.”¹⁰³⁸ A tanító nem is rejtette véka alá véleményét: „ne csüggedjünk! A község kormánya jó kezekben van.”

¹⁰³⁵ LÉNÁRTH, i. m., 6–13.

¹⁰³⁶ NM. EA. Ktj. Bodrogkeresztúr. (St. 3191.)

¹⁰³⁷ LÉNÁRTH, i. m., 15. A kereskedelem, a posta, a vasút, a „szellemi javak” (könyvek, folyóiratok) mellett „a technika legújabb áldásos találmányának”, a rádiónak a szerepét is kiemelte a szerző, tehát a *fordítás* eszközeit hangsúlyozta (hiszen ezen elemek mind mediátorok falu és város között). Lásd: WIERLACHER, *Kulturwissenschaftliche Xenologie...*

¹⁰³⁸ Lénárth némiképp fordított módon érvelt, mint a népiek holdudvarába tartozó Kerék, akinél a földkérdés – a „belső revízió” sarkalatos kérdése – az esetleges valódi revízió előfeltétele. KERÉK, *A magyar földkérdés...*, 390.

–hangoztatta,¹⁰³⁹ majd azon irodalmi alkotások tárgyalásába kezdett, ahol feltűnt valamilyen formában Bodrogkeresztúr (szakirodalmi ajánlót is mellékelve az érdeklődőknek). Természetesen nem hiányozhatott „monográfiájából” a történeti rész sem, mely – Bodrogkeresztúr esetében érthetően – az őskorral kezdődött és a forradalmak korával ért véget. A „szégyenteljes” forradalmi időkről tényszerűen megemlítette, hogy emberáldozatot nem követelt a községben, majd az „oláh bocskorosok” (tehát a román hadsereg) kétszeri megszállásának, rekvirálásainak bemutatásán keresztül jutott el „Vitéz Nagybányai Horthy Miklós sastollas kurucainak” hatalomátvételéig, a „nemzeti és honmentő munka” kezdetéig. A mű végén – kissé megbontva a dolgozat szerkezetét – a település területével, lélekszámával és fő épületeivel ismerkedhetünk meg, a zárófejezet (*A „jövő” célkitűzései, feladatai*) pedig tételes összegzését adja Lénárth reformterveinek, mely által (itt is) szociálpolitikai töltetű válságszanálásra találhatunk bőséges példatárat.¹⁰⁴⁰

Szintén egy vidéki tanerő, jelesül Vámosatya község református igazgató–tanítója, Szabó Ferenc készítette el 1938-ban „Vámosatya község monográfiáját”, mintegy hatvanoldalny terjedelemben. Az igen jól tagolt munka először a település történetét tárgyalta (külön fejezetekben mutatva be a vár és az iskola históriáját), majd a helyi társadalom, a népélet, az ősfoglalkozások, végezetül pedig a helyi építkezési módok és épületek kerültek terítékre. A fentiekből is látszik, hogy az igazgató elsősorban a békésebbnek tűnő néprajzi és a történeti vonatkozásokra fókuszált, mindazonáltal – egészen sajátos módon – bennük jelentékeny szociográfiai adatokat is „el-elejtett” községéről. Az első fejezetben a bevett gyakorlattól eltérően, a régmúlt dicsőségével szemben a közelmúlt eseményeit ismertette részletesebben, például a mocsarak és a („zsidókézre került”) nagybirtokok szorításában küszködő, igen szapora falu amerikasainak történetét, akik kissé kései kezdettel (1903-tól), ám annál nagyobb számban vettek részt a századforduló nagy migrációs mozgásában. Ők aztán „a háború befejezése után azonnal igyekeztek haza övéikhez”, ahol nemsokára takaros portáik hirdették vállalkozó kedvük sikerét, gyarapodó birtokaik mellett. Hamarosan azonban a nagypolitika jóvoltából újabb „kalandokban” vehettek részt az Isonzó-völgyében, vagy

¹⁰³⁹LÉNÁRTH, *i. m.*, 9–20.

¹⁰⁴⁰Uo., 14–57. Csak felsorolásszerűen (sorban) a szerző javaslatai: a Bodrog szabályozása; a Soli Deo Gloria üdülőtelepének felépítése; közterület-fejlesztés; az anya- és csecsemővédelem (részleteiben ki nem fejtett) felkarolása; állandó óvodaépület; az iskolák fejlesztése igazgatói lakással és tantermekkel; „az ifjúságnevelés tervszerű megszervezése”; a Népház bővítése; tanfolyamok tartása; „a meggyengült, Istenbe vetett hit megerősítése, a lesüllyedt tiszta erkölcs helyreállítása”; „hazafias ünnepségek körületekintő, összhangzatos megrendezése”; országzászló felállítása; községi múzeum kialakítása; strandfürdő létesítése; helyi civil szervezetek erkölcsi és anyagi támogatása; a népkönyvtár gyarapítása; a határőrzés kérdéseinek megoldása; gyümölcsstermelés, borértékesítés felkarolása; temetők felújítása; régi népszokások felelevenítése; községismertető kiadvány megjelentetése és a vasárnap délelőtti piac beszüntetése. (Uo., 54–56.) A községi jegyző 1925-ben a járda és a vízvezeték kiépítését emelte ki, orvosi és csendőrségi lakás építése mellett. (NM. EA. Ktj. Bodrogkeresztúr. St. 3191.)

éppen a szibériai hadifogságban, ahonnan többen sikeresen hazaszöktek. Összességében tehát a helyi társadalom jelentékeny része világlátott és feltörekvő gazdákból állt.¹⁰⁴¹

A falu életébe engednek bepillantást az 1920-as községi földvásárlást, vagy az egyház és az önkormányzat közti iskolaügyeket érintő részek, ahol is erősen a „politikai község” ellenében, a helyiek felét kitevő („színmagyar”) „zsellér, nincstelen, napszámos lakosság” mellett tört lándzsát Szabó. A későbbiekben is már-már a „nagy szociográfusok” módszereivel láttatta a továbbforgácsolódó nadrágszíjparcellákat,¹⁰⁴² a vitamindús gyümölcsökből lekvárt főző konok gazdasszonyokat, vagy a gyümölcsöt nem adó eperfák egyeduralmát a tájon. Kitért a község segélypolitikájára (cukor, tej), a malária és a diftéria elleni küzdelemre, de a gyermekhalandóság terén elért szép eredményeket sem hallgatta el. A bajok szanálására a mocsarak lecsapolását sürgette, mellyel egyszerre lehetne (véleménye szerint) megszünteti a maláriát és földhöz juttatni a nincsteleneket. Megjegyzendő, hogy a szerző számszerűsítve, közérthető módon tárgyalta a birtokmegoszlást, de ismertette – mind gazdasági, mind néprajzi szempontból – a földművelés, az állattartás és az idénymunka helyi sajátosságait is. E tekintetben különösen érdekes a gazdák gépesítési kísérlete.¹⁰⁴³

Ami hiányérzetünk lehet, az a község társadalmi tablójának torzószerűsége; a birtokmegoszláson túli törésvonalakról ugyanis nemigen tudunk meg semmit. Mindösszesen a helyi elmagyarosodott cigányság (az „újmagyarok”) szerepét emelte ki a szerző. Ők gyékény- és fűzfafonásból, valamint vályogvetésből tartották el magukat, s lábtörők, kosarak, varsák, kasok, szakajtók mellett „kezük munkája a legtöbb ház falépítménye.” –tette hozzá az iskolaigazgató, aki hangsúlyozta, hogy a helyi cigányság munkával kereste meg kenyerét, „nem kívánva az amúgy is sok bajjal küzdő lakosságtól, hogy tartsa el őket.” Összességében egy jól tagolt, ugyanakkor szintetikus szerkezetű, könnyed stílusú, ám mégis bátor hangvételű mű született Szabó Ferenc tollából, melyben a falut a maga teljességében, egységében kívánta megragadni a szerző – nem is teljesen sikertelenül.¹⁰⁴⁴

Tóth József göncruszkai református tanító rövid, 1936-os dolgozata¹⁰⁴⁵ a régmúlt

¹⁰⁴¹SZABÓ Ferenc, *Vámosatya község monográfiája*, Vámosatya, 1938. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 43., 1–8. Az első világháború eszméltető szerepéhez a parasztság körében (egy kiskunhalasi gazda önéletírásán keresztül): *Csonka Mihály élete és világképe*, szerk. ROMSICS Ignác, Bp., Osiris, 2009, 145–217.

¹⁰⁴²Az 1925-ös kimutatás szerint Vámosatyán nagybirtok nem volt, a 33 középbirtok 4111 kat. holdon osztozott, a közép- és kisbirtokok átlagos kiterjedése pedig 7,5 hold volt. (NM. EA. Ktj. Vámosatya. St. 2301.) Jóval cizelláltabb Szabó adatközlése. Eszerint: „Vámosatya lakosságából az 1937. évben 30 gazdának 5–10 holdas, 24 gazdának 10–20 holdas, 12 gazdának 20–50 holdas gazdasága van, míg a lakosság 25–30%-a olyan, akinek egy-két hold, nagyobb rész O.F.B. földje és legelője van, s amellett, hogy csekély gazdaságát műveli, a községhez tartozó uradalmakba napszámra és részes aratásba jár.” (SZABÓ, *Vámosatya...*, 37–38.)

¹⁰⁴³Uo., 8–43.

¹⁰⁴⁴Uo., 44. A pedagógus szerző a szövegben előforduló latin idézetek fordítását is közölte a kötet végén. Uo., 63.

¹⁰⁴⁵TÓTH József, *Göncruszka*, Göncruszka, 1936. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 156.

történesein túl a világháború és a forradalmak korának vidéki mindennapjairól ad életszerű leírást. A fölbolydult értékrend helyi abszurdításai teszik színessé az irományt; Tóth kitért például arra a tisztre, aki a nép megnyugtatótatását kérve a helyi paptól, azt „főtisztelendő plébános elvtársként” szólította meg. Korának helyzetrajzában a szerző lényegre törően, ám kommentár nélkül állapította meg, hogy a „község határának a fele nagybirtok. A lakosok vagyonos része törpebirtokos, nagyobb része azonban nincstelen. Népszaporodása minden évben emelkedő” [Kiemelés: B.Á.], ráadásul a birtokosok máshonnan is telepítettek cselédséget birtokaikra. (Az 1925-ös felmérés nem tudott nagybirtokról a községben.¹⁰⁴⁶) A szerző pozitívumként említette a földosztáskor kapott házhelyeket, azt sem hallgatva el ugyanakkor, hogy a felépült lakóhelyeket a tisztaszoba érinthetlensége miatt nem használják ki ésszerűen a helyiek. A háziipart a harmincas években különösen fellendülő kenderfeldolgozás, a pamut szöttesek képviselték leginkább, de természetesen itt is a föld volt a meghatározó értékmérő. Göncruszka „vallásos, szorgalmas, törekvő” népének esete élesen világított rá a tőkeszegény vidék kiszolgáltatottságára: „5–6 évvel ezelőtt a Sponer-féle birtokot megvették és felosztották kölcsönpénzen a bank útján. Azonban akkor volt a földnek a legmagasabb az ára. A gazdasági válság [sic!], a sorozatos rossz termések oly nehéz helyzetbe sodorták őket, hogy ma mindazok »védett« gazdák. Ezt megérzi a község minden rendű és rangú lakosa, nincs munkaalkalom, kevés az adófizető, stb.” A lényegre tapintó helyzetjelentést közvetlenül követő javaslat ehhez képest már kevésbé tekinthető adekvátnak: „kívánatos lenne népház építése, hol a népművelés, (...) színelőadások, műsoros esték, olvasóköri, stb. lehetne.” –tűzte ki célul Tóth.¹⁰⁴⁷

A Faluszemináriumi Kéziratok között jelentős csoportot tesznek ki a már többször érintett lelkészképesítő dolgozatok, melyek bár többnyire egy egyházközség életét, vagy annak csupán egy–egy aspektusát mutatják be, komoly terjedelmükből¹⁰⁴⁸ adódóan szolgáltathatnak adatokat az egész község életére és múltjára vonatkozóan is. Itt most csupán két olyan dolgozatot érintek röviden, melyeket egykori faluszeminaristák írtak, ám jellemzően a bevezető részek más lelkész-növendékeknél is szociográfiai szempontokat érvényesítenek.

A gyűjteményben találhatunk egy leírást, melyet Dabóczi István volt faluszeminarista készített *A detroiti magyar reformátusok liturgiális élete és szokásai* címmel, 1940-ben. A szerző a harmincas évek közepén volt a szeminárium tagja,¹⁰⁴⁹ 1937-től 1939-ig pedig Akron, Ohio, Detriot és Michigan független egyházának lelkészeként ténykedett, tehát saját

¹⁰⁴⁶NM. EA. Ktj. Göncruszka. (St. 136.)

¹⁰⁴⁷TÓTH, Göncruszka... A községi jegyző ugyanakkor 1925-ben figyelemreméltó javaslatot tett a „Hernád folyó erejével előállítható” községi villanyvilágítással kapcsolatban. Lásd: NM. EA. Ktj. Göncruszka. (St. 136.)

¹⁰⁴⁸Nem ritkák a 2–300 oldalas dolgozatok sem.

¹⁰⁴⁹A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881.

tapasztalatait is beépíthette dolgozatába, mindamellett, hogy több írott forrást is igyekezett bevonni (elsősorban tengerentúli magyar egyházi iratokat és lapokat). Hetvenoldalas dolgozata főként vallási kérdéseket érint, mindazonáltal bevezető fejezete (*Az amerikai magyar reformátusok általános ismerete*) vállaltan szubjektív, rövid ismertetését és jellemzését adja a kinti magyarságnak. A szerző először történeti szempontból vette górcső alá a kivándorlókat, akik helyesnek mondható meglátása szerint „különösen a sűrűn lakott nagybirtokok határfalvaiból” indultak útra. Másik megállapítása, miszerint a felvidéki peremterületekről érkezőknek „a magyarságot gyengítő politikai elgondolás” adott lökést,¹⁰⁵⁰ már nehezebben értelmezhető, főként, hogy épp a kivándorlás időszaka tekinthető a magyar asszimilációs politikai sikerszakaszának.¹⁰⁵¹ A népmozgás további okaként – a korszellemhez igazodva – a „szellemi és gazdasági liberalizmust” nevezte meg, mely a „bankokrácia” bevonásával segítette hozzá Amerikát a rabszolga felszabadítás után sürgőssé vált olcsó és igénytelen munkaerőhöz. Az USA a lehetőségek hazájaként, „liberális demokráciájával” fogadta magába a szegényparaszti elemeket, akik kemény munkával megvalósíthatták álmukat, amit a honi viszonyok nem engedtek: kiemelkedhettek „osztályukból”. Ugyanakkor kiszolgáltatottságuk gazdasági sikereik által sem szűnt meg a szerző szerint és a „szabadságból” a „szabadosságba” sodorta a gyökerét vesztett tömeget. Dabóczi szerint tehát „a demokrácia a népért való olyan rendszer, melyben a tömegek kiélhetik gyermekes ösztöneiket, elérhetik vágyaikat, megszerezhetik fizikai jólétüket, úgy azonban, hogy ennél többet ne is akarjon senki. Az amerikai demokrácia testületileg, lelkileg uniformizálja az embert, de soha sem akarta megélesíteni a lélek szemét” –elmélkedett a lelkész, mielőtt rátért volna a kinti magyarság mintegy húsz százalékát kitevő, ám a folyamatos frakcióharcokban egyre gyengülő magyar reformátusság vallásos életének tárgyalására.¹⁰⁵²

Csorba Géza (egy sajkókeresztúri földműves család gyermeke¹⁰⁵³) 1936 és 1940 között volt a faluszeminárium tagja, így 1942-ben már segédlelkészként írta 250 oldalas

¹⁰⁵⁰DABÓCZI István, *A detroiti magyar reformátusok liturgiális élete és szokásai*, Sárospatak, 1940. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 4., 1–3. A pataki iskola beállítottságára jellemző, hogy Dabóczi egyik mondatához („Hogy a detroiti magyar reformátusok életét világosan lássuk, először keresnünk kell azt a faji közösséget, melybe mint magyarok beletartoznak, ez pedig az amerikai magyarság.”) a javító a „faji” jelzőt áthúzva az alábbi kommentárt fűzte: „népi ?” Uo., 1.

¹⁰⁵¹„A magyar Királyság lakossága 1851–1910 között 13,2 millióról 18,3 millióra (csaknem másfélszeresére) nőtt, ugyanakkor a magyar anyanyelvűek száma 4,8 millióról 10 millióra, több mint duplájára emelkedett. A magyarság ötmillió fős gyarapodásából mintegy hárommillió volt a természetes szaporulat, a többi asszimilációs nyereség.” SEBŐK László, *Magyarok a környező országokban*, Rubicon, 2011/9–10, 119.

¹⁰⁵²DABÓCZI, i. m., 3–11. Dabóczi szerint a köztudatban rögzült másfélmilliószám túlzott és 800 000 főt tekinthetünk az Óhaza emberveszteségének. A kivándoroltak 95 %-a szerinte „a paraszti sors legmélyéről” származott, „legalább húsz százaléka olvasni sem tudott”. A legnehezebb munkát végzők keresetük háromnegyed részét hazaküldték és integrálódásuk a többségi társadalomba is vonatottan zajlott. „Az írástudatlanok kilencven százaléka elébb magyarul tanult meg írni–olvasni és azután angolul.” –tette hozzá (bármilyen forrásmegjelölés nélkül) a szerző. Uo.

¹⁰⁵³A Kollégium beírási anyakönyve. TiREL. K.o. II. 5. 1936/37.

lelkészképesítő vizsgadolgozatát *Az átányi református gyülekezet élete és vallásos szokásai* címmel.¹⁰⁵⁴ Munkája tematikájában is magán viseli szerzőjének szemináriumi múltját, aki először a „táj”, majd a „falú” felől közelítette meg témáját, egyre kisebb koncentrikus körökből fókuszálva az átányi gyülekezet életére. Mindezt a szerző meg is indokolta, hiszen bár távol állt tőle a materialista felfogás, vélekedése szerint „soha sem szabad azokat az adottságokat figyelmen kívül hagyni, melyek közt kibontakozik az ember lelki élete.” – vallotta az „ébredés” szellemében. A dolgozat patetikus hangnemben („mennyei atyám vezetett és megőrzött, a szegény falusi fiúcskából az Úr szolgája lett”), ugyanakkor klasszikus szociográfusi indítással (*quest*) kezdődik: „Különös szorongással szálltam ki a hevesi állomáson. Július utolsó napja volt. Egy öreg bácsi várt rám egy lovas szekerével. (...) Sebők bácsi a távolba mutatott ostorával, hogy ott van Átány. Az akácfák lombja közül alig látszott ki egy-két ház. (...)” Mindezek után a kor falurajzaiból már idézett módon ismerhetjük meg a falu alapadatait: „Átány alföldi falu. Heves vármegyének a Nagy Alföldre nyúló déli részén fekszik. A falu határa már igazi róna sík róna, csak messzire látszik a kéklő Mátra, vagy a Bükk. Légvonalban körülbelül egyenlő távolságban (20–25 km) van a Tisza vonalától és a Mátra lábától. (...)”¹⁰⁵⁵ A falu tájolása után a különböző mezőgazdasági vonatkozások következtek; a község lehetőségeinek és helyzetének – nem minden kritikától ment – bemutatása. A szerző hasznosnak tartotta volna mezőgazdasági tanfolyamok indítását a nehezen művelhető vidéken, erősen fájlalta a trágyával való tüzelést és a fásítás hiányát is felemlgette. Ugyanakkor a birtokeloszlást – a népiek érvelésével megegyező módon – szerencsésnek ítélte meg, mivel „csak egy nagyobb birtok van, (...) a Bárczai testvéreké.” [*Kiemelés: B.Á.*] A faluval a „rendetlen” utcaszerkezeten keresztül ismerkedhetünk meg,¹⁰⁵⁶ hosszasan taglalva a vizes, túlszúfolt, hideg vályogtéglás épületeket és a kanyargós, vízelvezetés nélküli utcákat, kiemelve ugyanakkor Átány „szép, tiszta magyar”, igen vaskalapos népét. Az intelligenciát nehezen fogadta be ez a zárt világ, rést az elszigeteltségen csak a pesti elvándorlás ütött valamelyest. Azonban ez sem olyképp, ahogy egy lelkész elvárná: „akik így kimozdulnak, ismeretük bővül, de igen sokszor szélsőséges felfogással

¹⁰⁵⁴CSORBA Géza, *Az átányi református gyülekezet élete és vallási szokásai*, Átány–Sajóvelezd, 1942. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 11.

¹⁰⁵⁵Uo., 1–6. 1925-ös adatok szerint Átány 2808 lakosából 2782 református volt. NM. EA. Ktj. Átány. (St. 1164.)

¹⁰⁵⁶Fél Edit és Hofer Tamás megállapítása szerint: „a község egységét fejezte ki mintegy a falu képe is, a zárt kerekded forma, amire annyira vigyáztak, hogy az 1920-as földreform során a község két átellenes oldalán osztottak házhelyeket, nehogy az arányosság felboruljon.” (FÉL Edit, HOFER Tamás, *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*, Bp., Balassi, 1997, 12.) A világhírű trilógia nemrég magyarul is megjelent másik darabja mindezt (pontosítva) az 1927-es állami házhelyakciójához köti, ugyanakkor említve a falu „szabálytalan” alaprajzát is, amit „sokan szívesen átcsereálnék szabályos, egyenes utcákra.” (UÖK, „Mi, korrekt parasztok...” ..., 53. és 354.) A Bárczai nagybirtokról sem a néprajzkutatók, sem az 1925-ös hivatalos felmérés nem tudósít. Utóbbi nem is említ nagybirtokot a község birtokviszonyait ismertetve. (NM. EA. Ktj. Átány. St. 1164.)

jönnek haza” –panaszolta Csorba,¹⁰⁵⁷ hasonló tablót kontúrozva, mint Nagy Lajos már többször idézett művében, a *Kiskunhalomban* (ahol a szerző marxizmussal szimpatizáló felfogásából adódóan természetesen elmaradt ez a negatív értékminősítés).

A faluszeminárium teljesítménye nemcsak a lelkészek, tanítók érdeklődését keltette fel, de az államhatalom helyi szerveit sem hagyták hidegen. Egy igen kései, 1944. május 31-én kelt irat *A sárospataki járás összesítő szociális adatszolgáltatását* nyújtja, melyet „a szemináriumban lévő adatok, illetve források felhasználásával Alföldy Alajos szoc. f. ü. részére Olchovány Elza járási szociális szakelőadó” készített. A részletes: állatállományt, birtokmegoszlást, foglalkoztatási struktúrát és életviszonyokat is adatoló/elemző iromány a szociális helyzet általános javítása érdekében többek között építkezéseket (ONCSA-telep, óvoda, egészségház, napközi otthont, szülőszoba) javasolt és munkaalkalmak teremtését irányozta elő, majd községi bontásban részletezve mindezt, éves munkatervet is közölt. A „nincstelenek” házhelyproblémáit az irat – figyelemreméltó módon – „Józsefmajorban a prépostság, Tolcsván br. Waldbott uradalmából történő kisajátítással” orvosolta volna, míg a zöldkeresztes központok kiépítését már ekkorra elősegítette „a zsidókérdés utóbbi időben történt radikálisabb megoldása, mert a zsidólakásokból az ez irányú szükséglet hallomás szerint megoldható lesz.”¹⁰⁵⁸ Így kapcsolódott tehát össze a korszak végén a szociális gondolat a kirekesztő politika utolsó stációjával.

Érdeemes kicsit hosszabban idézni a beszámoló megállapításait a járás szociális segélyezettjeiről, hiszen a kérdések a faluszeminárium közvetlen (munka)környezetét érintik – és éppen a szeminárium gyűjtéseinek felhasználásával születtek meg rájuk a válaszok:

Fiú és leánygyermek munkaviszonya és anyagi családalapítási lehetősége: *jó.*

Ma minden munkabíró gyermek munkát kaphat.

Gyermeknapszám: *5 P.*

Serdülőnapszám: *7 P.*

Családalapítási lehetőség: *megvan. (házassági kölcsönök).*

Egészséges életmód: *a táplálkozás és lakásvizonyok miatt nem kielégítő.*

Betegellátás, népbetegségek: *megfelelő.... TBC [sic!].*

Zöldkeresztes gondozottság: *részleges, csak egy községben.*

Orvosi és gyógyszerellátás: *jónak mondható.*

¹⁰⁵⁷ CSORBA, *Az átányi...*, 7–15. A néprajzkutató szerzőpáros megerősíti, hogy „igen elzárkózóak voltak az átányiak azokkal az idegenekkel szemben is, akik a falu zárt települési egységébe akartak beköltözni (...).” FÉL, HOFER, „*Mi, korrekt parasztok...*” ..., 304.

¹⁰⁵⁸ OLCHOVÁRY Elza, *A sárospataki járás összesítő szociális adatszolgáltatása*. SRKTGY. Adattár. Fsz. Kt. 61.

Szembetűnő egészségügyi problémák: *malária, csecsemőhalandóság.*

A sokgyermekes juttatott családok erkölcsi és szellemi élete (...): *egy-két kivételtől eltekintve kívánnivalót nem hagy maga után.*

Társadalmi téren és embertársaival szemben: *társadalmi vonatkozásban elégedetlen, embertársaival szemben megalkuvó.*

Hazájával szemben: *saját szociális és anyagi problémái miatt közömbös.*

Erkölcsi nívója: *átlagos.*

Különös hibája, vagy erénye: *egészében véve konzervatív, helyenként, különösen a bortermő vidékeken előszeretettel hajlik az alkoholizálás felé.*

Érdeklődési köre, általános kultúrája: *életnívója miatt igénytelen, különösebb érdeklődési köre nincs.*

Kultúrigénye: *közepes fokon álló.*

Munkaintelligenciája: *az átlagnál jobb, a nemzetiségi (pl.: ruszin) munkásokénál sokkal jobb.*

Szellemi nevelésének lehetőségei, irányai: *serdülő gyermekei népfőiskolára való küldése, tanfolyamok tartása.*

Kiindulópont, legelső kívánalma: *további anyagi megerősítésük.*¹⁰⁵⁹

Jól láthatóan az antropológusi, konzervatív alapállás jellemzi a faluszemináriumi gyűjtések alapján készített beszámolót. A szociális szakelőadó meglátásai és következtetései (a népfőiskola propagálása) ugyanakkor adalékot szolgáltatnak a hagyományosan baloldali gondolként számon tartott népfőiskola,¹⁰⁶⁰ a hivatalos Horthy-kori intézményrendszer és a faluszeminárium árnyaltabb megítéléséhez is.

A fenti irat mintegy háború utáni (szélesebb horizontú) párjaként tekinthetünk Orbán István sárospataki gimnáziumi tanár *Zemplén vármegye társadalmi, szociális helyzetképe* (kissé tautologikus) című 1947-es dolgozatára. Orbán nyolc sűrűn szedett oldalon adott statisztikák felhasználásával készített, történelmi argumentációba helyezett képet a megye háború utáni „vigasztalan” állapotáról. Dolgozata a történelmi „osztályok” és a „plutokrácia” mulasztásait, bűneit hangsúlyozva jutott el koráig, amikor is már a földreform következtében „a megye egészségesebbé váló társadalmi képének” jelei mutatkoztak. Zemplén vármegyében a társadalmi tabló megrajzolását szerinte az adatok hiánya igen bizonytalanná tette,¹⁰⁶¹ Orbán

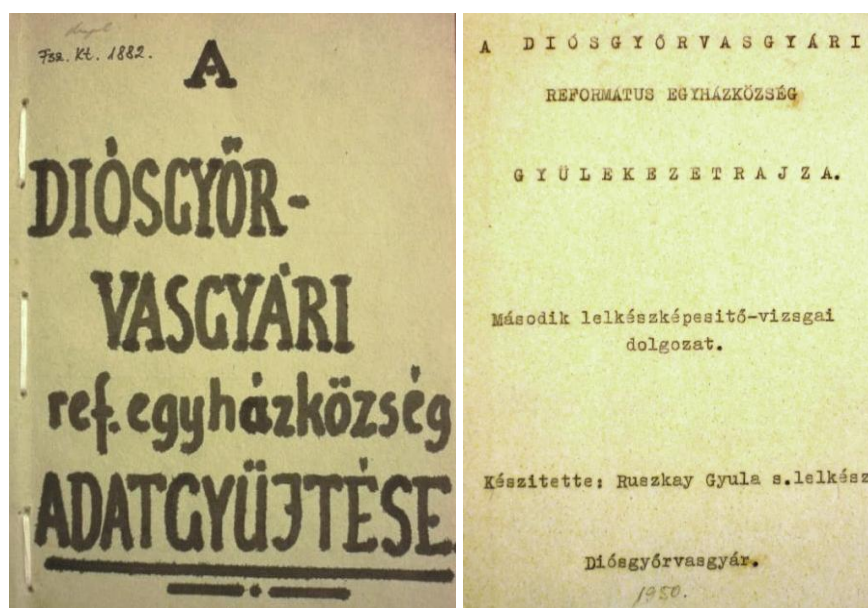
¹⁰⁵⁹ Uo.

¹⁰⁶⁰ Itt érdemes ismét hangsúlyozni a népfőiskola már említett, a határon túli fiatalok dominanciája által megnyilvánuló „magyarságmegtartó szerepét”.

¹⁰⁶¹ „Hiányoznak adataink a gazdasági cselédek és a mezőgazdasági munkások helyzetéről. Nem ismert eléggé az ipari munkások lakás és megélhetési viszonyai, az ipari munkavédelem intézményes biztosítása. A földhöz

mégis adatdús leírást közölt a régió legfontosabb központjainak helyzetéről, illetve a bekövetkezett változásokról. Korának életszínvonalát többek között – hasonlóan, mint a harmincas évek klasszikus szociográfiái – különböző (tej, hús, cukor, tojás, stb.) fogyasztási mutatókkal illusztrálta, összehasonlítva adatait más európai országokéval.¹⁰⁶²

A háború utáni időszak társadalomrajzai közül kiemelkedik Ruszkay Gyula diósgyőrvasgyári segédlelkész dolgozata, mely már születési időpontjával, attól nyilván nem teljesen független témaválasztásával és némiképp tartalmával is unikálisnak tekinthető. A felvidéki, gömöri (Csízből származó) Ruszkay 1942/43-ban kezdte a teológiát Patakon, tanulmányait azonban kettévágta a háború.¹⁰⁶³ Nyolcvanoldalas műve *A Diósgyőr Vasgyári Református Egyházközség Adatgyűjtése* címet viseli és 1950-ben készült „a 448/1951 sz. püspöki körlevél alapján”. Tehát a sárospataki teológia utolsó éveiben, a Rákosi-korszak erőszakos iparosításának idején vetette papírra szerzője, így kiváló adaléknak tekinthető az ipari munkásság kommunista diktatúra alatti vallásosságához is. Az esetleges politikai áthallások veszélyét már valószínűleg a szerző is érzékelhette, így bevezetőjében leszögezte, hogy „a dolgozat nem akar más lenni, mint a gyűjtött anyag összefoglalása. Az anyaggyűjtés dr. Újszászy Kálmán: »A falu gyülekezetrajza«” kérdései alapján történt.” –tette hozzá, megengedve magának a körélmények okozta változtatásokat is.¹⁰⁶⁴

39. ábra. Új idők szellemében: gyári (falu)kutatás.¹⁰⁶⁵

juttatott parasztság életszínvonalának emelkedéséről sem tudunk még helyes képet kapni.” ORBÁN István, *Zemplén vármegye társadalmi, szociális helyzetképe*, Sárospatak, 1947. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 76., 7.¹⁰⁶² Uo., 7–8.

¹⁰⁶³ A Kollégium beírási anyakönyve. TIREL. K.o. II. 5., 1942/43.

¹⁰⁶⁴ RUSZKAY Gyula, *A Diósgyőrvasgyári Református Egyházközség gyülekezetrajza*, Diósgyőr–Vasgyár, 1950. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 204., 1. Az itt idézett szövegrészek forrásai alighanem „Nádházy Bertalan lelképásztor és a gyülekezeti tagok elbeszélései”. Uo., 83.

¹⁰⁶⁵ RUSZKAY Gyula, *A Diósgyőrvasgyári Református Egyházközség adatgyűjtése*, Diósgyőr–Vasgyár, 1951.

A szerző kiemelve a gyülekezet igen heterogén összetételét, rövid „politikai tájrajzot”, történelmi háttérrel és társadalomrajzot ígért tulajdonképpeni témájának kifejtése előtt, ami hangsúlyozottan egy „munkás gyülekezet és egy munkás gyülekezeti tag” hitéletének bemutatását takarja. A hangulatos tájrajz a szociográfiai sablonokkal lokalizálta elemzési területét, mely „igazán ideális fekvésű gyártelep”, hiszen „a bükki völgyekből leáramló friss hegyi levegő” által jó klímájú széntárnák kitermelt javait jól kiépített (vas)úthálózat segítségével könnyen el tudták szállítani. A környékbeli üdülő- és kirándulóhelyek (Lillafüred, Tapolca) pedig „a munkások munka utáni kellemes pihenési lehetőségét” biztosítják – vélte Ruszkay, aki szerint „szép jövőnek néz elébe Diósgyőr–Vasgyár”. Eddig tehát a korszellemhez igazodó optimizmus jellemzi a dolgozatot.¹⁰⁶⁶

Ruszkay a gyár megalapítását 1867-re datálta és a munkásság eredetét taglaló fejtegetéseivel a bányamunkásságot elemző szociográfuséhoz hasonló¹⁰⁶⁷ eredményre jutott: „A munkások szinte csaknem mind tótok, csehek, morvák és németek. Még az 1900-as évek elején is csak egészen kicsi százalékban indul el a magyarság a vasgyár felé. Ki gondolt még akkor arra, hogy a magyar paraszt fia is alkalmas mester, vagy szakembernek. Ez az oka annak, hogy a reformátusság csak negyven év után kezd majd szervezkedni.” –tette hozzá, utalva a magyarság református vallására. A magyarság térfoglalása – mely szó szerint értendő, lévén részletesen közölte a századelős magyar betelepedés utcaszerkezetet átformáló hatását – egyben a református egyház kiépülését is jelentette. Az építkezésekkel jutunk el a szerző koráig: 1950 körül mintegy 17 000 munkást foglalkoztatott a gyár, akiknek csupán egyharmad része lakott munkahelye közelében. „A többiek különböző fárasztó úton: vonat, motor, kerékpár, vagy gyalog kerülnek munkahelyükre.”¹⁰⁶⁸

Kis kitekintést téve néhány 1945 előtti elemzésre megállapítható, hogy az etnikai, és/vagy életmódbeli különbségekből adódó (paraszt vs. munkás) idegenkedés nem helyi sajátosság volt; ugyanolyan nehezen oldódott Diósgyőrben, mint a salgótarjáni medencében, vagy éppen Komlón. Szabó Zoltán például a *Cifra nyomorúság* bányászokkal foglalkozó fejezetében a bánya fluktuáló és periodikus jellegével éppen azokat a kereteket körvonalazta, amelyeken belül ez a fajta munka értelmezhető és elkülöníthető a paraszti életmódtól. A helyiek viszonyát az üzemmel ekképp jellemezte: „A palóc régebben, ha elment a bányabejárat mellett, undorral nézett a sötét lyukba és sietve továbbment, esetleg kiköpött...[A bánya] egészen a legutóbbi időkig, főként a felvidéki szlovákság munkahelye

SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 1882. és Uő, *A Diósgyőrvasgyári Református Egyházközség gyülekezetrájza...*

¹⁰⁶⁶Uo., 2–3.

¹⁰⁶⁷SZABÓ, *Cifra nyomorúság...*, 268.

¹⁰⁶⁸RUSZKAY, *i. m.*, 4–6.

volt csak, és még a háború után is sokan jöttek le Liptóból. Később már a bánya kénytelen volt a salgótarjáni medencéből toborozni a munkásságot, a palócok pedig helyzetük súlyosodásával kénytelenek voltak addigi csöndes ellenállásukkal felhagyni és bevonulni a tárnákba. De ma sem teszik kedvvel.”¹⁰⁶⁹ Cseh József tanító, Zagyvapálfalvát bemutató, a Falukutató Intézet pályázatára beküldött falurajzában kevésbé líraian ábrázolta a folyamatot, melynek végeredményét ő pozitívan ítélte meg: „A bánya megindultával, mivel a helybeli földműves lakosság csak szórványosan jelentkezett munkára, igen sok idegen települt be. A téli nagyobb szénszükséglet ellátására 1902-től kezdve nagy tömegekben jöttek községünkbe a liptói és turóci tótok. Ez a téli szerződötetés 1924-ben megszűnt s ma már színmagyar anyanyelvűeknek mondhatjuk a bánya munkásait.”¹⁰⁷⁰ Dr. Kun Lajos, Baranya megyei tisztiorvos a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Közegészségtani Intézetének munkatársaként rögzítette tapasztalatait olyan alaposággal és következetességgel, hogy munkáját módszertani tankönyvként használták a felsőoktatásban. Kun doktor tanulmánya bőséges adatokkal és ábrákkal illusztrálva mutatta be a bányamunkások és a falu (elkülönülő) lakásviszonyait, anyagi feltételeit. Szerinte „azzal, hogy Komlónak lakossága kétféle, egymástól teljesen elütő foglalkozást űz, velejár, hogy a kétféle elem egymástól külön válik és egymástól különböző, a foglalkozásukból magyarázható lelki életet él. A bányász is, a földműves is zárkózott, egymással nemigen elegyednek, maguk között külön–külön élik le életüket.”¹⁰⁷¹

A társadalmi rétegződés fejtegetéseinél az állandósuló elszigetelődést emelte ki Ruszkay is, amit még az ötvenes években is meghatározónak tartott. Eleinte a morva, cseh, osztrák mesterek tartottak tisztos távolságot a „tót” munkásságtól, majd a betelepülő magyarok is mindkét csoporttól. „Egyedüli összetartó a gyár és később a templom” – hangsúlyozta a vallás szerepét a szerző, végezetül pedig igen bátor véleményt alkotott a társadalmi mobilitás esélyeiről (1951-ben): „a gyár vezetői, mérnökei, tisztviselői tekintélyek a munkások szemében, ma azonban már észrevehető keveredés. (...) A társadalmi osztály bomlását nem annyira a rendszer, mint inkább az idő hozza magával. Hisz a jómódú gyári munkás lányát feleségül vette a tisztviselő már egy évtizeddel ezelőtt is. Ez az egészséges állapot, de természetes is, mert a gyökértelessé vált társadalom könnyen változik, s ha egyszer a paraszt elszakadt a falutól és gyári munkássá lett, elvesztette a társadalmi gyökerét – a falut. Viszont így van ezzel a városi tisztviselő is” – zárta figyelemreméltó gondolatmenetét Ruszkay, mielőtt az egyházi rész taglalásához fogott volna.¹⁰⁷²

¹⁰⁶⁹SZABÓ, *Cifra nyomorúság...*, 130.

¹⁰⁷⁰*Falurajzok 1935...*, 101.

¹⁰⁷¹*Hivatalos falukutatók: a vidéki Magyarország leírása 1930 és 1940 között: társadalomtörténeti forrásgyűjtemény*, szerk. BÍRÓ Judit, Budapest, PolgART Kiadó, 2006, 219.

¹⁰⁷²RUSZKAY, i. m., 6–7.

IV. KITEKINTŐ ÖSSZEGZÉS

»»»«««

IV.1. Politikai álláspontok a földreformról

Magyarország agárnépességének helyzetét és lehetőségeit egészen 1945-ig behatárolta a nagybirtokrendszer, melyen sem a dualizmuskori telepítési tervek, sem a forradalmak birtokpolitikája, sem pedig az 1920-as, megvalósult földreform nem változtatott érdemben. A Nagyatádi-féle rendezés a felkorbácsolt indulatokat a birtokstruktúra alapvonásainak megóvásával igyekezett csillapítani. Az életképtelen parcellákon, illetve a nagybirtokokon boldogulni próbáló rétegek helyzetét a világválság pecsételte meg, noha a birtokszerkezet anomáliái, a gabonatermelés megfellebbezhetetlen dominanciája és a talajerő-gazdálkodás elhanyagolása következtében „a mezőgazdasági termelés fejlődése az egész időszakban stagnált.”¹⁰⁷³

Bár a két világháború közti falukutatás nem értelmezhető csupán a birtokpolitikai anomáliák mentén, mégiscsak „két olyan súlyos társadalmi feszültséggóc volt a magyar társadalomnak, amely a Horthy-korszak egészét végigkísérte: a középosztály problémája, illetve ennek függvényében a zsidókérdés és az agrárkérdés.”¹⁰⁷⁴ Utóbbira – a földkérdésre – eltérő intenzitással reagáltak a különböző politikai csoportosulások, sőt jelentősen változott egyes pártok (csoportok) viszonyulása az agrárium iránt e negyedszázad alatt is. A probléma értelemszerűen kevésbé foglalkoztatta a főként fővárosi szavazatokra számító liberálisokat (és azok urbánus holdudvarát), míg a kormánypárti erők többnyire a helyzet (és a rendszer) konszolidációjában voltak érdekelték.

A kormánypárt érdeklődése a harmincas években, Gömbös Gyula hatalomra jutásával élenkült meg. Ez a kísérlet (telepítés, tagosítás, hitbizományi reform) azonban nagyon szerény eredménnyel járt. Kerék Mihály ironizáló visszaemlékezése szerint „a földkérdés már a harmincas évek közepe táján annyira megérlelődött, hogy tenni kellett valamit. Az akkori hatalmi erőviszonyok mellett földreformról, amelynek különben is rossz volt a csengése, szó sem lehetett. Hát akkor legyen telepítés, telepítési politika és, hogy a reformkedvelőket is

¹⁰⁷³ROMSICS, *A trianoni Magyarország első két évtizede...*, 111.

¹⁰⁷⁴PÜSKI Levente, *Az agrárkérdés a 30-as évek Magyarországon nagybirtokos nézőpontból = Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben (I.)*, szerk. PÜSKI Levente, TIMÁR Lajos, VALUCH Tibor, KLTE Történelmi Intézet, Debrecen, 1999, 117.

kielégítsék, legyen hitbizományi reform.”¹⁰⁷⁵ Imrédy Béla miniszterelnöki kinevezésekor felgyorsulni látszottak az események. A „csodás forradalmat” hirdető kormányfő a telepítési törvény módosítását tervezte, ám mindez az OMGE és saját kormánypártja ellenállásába ütközött. A heves támadások a „megszelídített” törvényjavaslatot sem kímélték, így utóda, Teleki Pál a második zsidótörvénybe „csomagolva” próbálta megoldani egyszerre a zsidó- és a földkérdést. Kísérlete sikertelenül végződött, az elfogadott kishaszonbérleti törvényt – elvileg 1,7 millió kat. holdnyi területet vehettek volna erre igénybe – pedig a külpolitikai események (revízió, világháború) sodorták el. „1942-43-ban a földbirtokpolitikát már kimondottan a zsidó birtokokkal kapcsolatos intézkedések jelentették.”¹⁰⁷⁶

A kiskgazdák megítélése érdekes módon összetettebb kérdés, hiszen a „csizmás” képviselők lényegében kormányerőnek tekinthetők 1922-től. Az Egységes Párt létrejöttére a szakirodalom jobbra a kiskgazdák felmorzsolódásának kezdőpontjaként tekint, és Bethlen dominanciáját hangsúlyozza. Sipos József szerint ugyanakkor „az Egységes Párt létrehozása a Kiskgazdapárt legfontosabb programpontjai alapján, nevének, szervezeti keretének kibővítésével történt meg.”¹⁰⁷⁷ A kiskgazdák mindenesetre csupán 1930-ban tértek vissza önállóan a politikai küzdőterre, a Független Kiskgazda-, Földmunkás és Polgári Párt révén, mely Gaál Gaszton, majd Eckhardt Tibor vezetésével a kötött birtokok felszabadítását, telepítést és új mezőgazdasági politikát hirdetett. A harmincas évek derekán e formációhoz csatlakozott Bajcsy-Zsilinszky Endre, aki régi pártjából magával hozta radikális (földreformpárti) szellemiségét.¹⁰⁷⁸ A kiskgazdák mellett a szociáldemokrata párt is aktivizálódott a harmincas évek elején, részletes agrárprogramot dolgozva ki és parasztlapot indítva. „A főleg kisparaszti és földmunkás rétegnek szóló követelések kulcseleme egy radikális – a hitbizományokat és az egyházi birtokokat teljes egészében, a világi nagybirtokoknak 200 hold feletti részét érintő – földosztás meghirdetése volt.”¹⁰⁷⁹ A párt korifeusai vélhetően felismerték vidéki szervezőmunkájuk elégtelenségét, ám nyitásuk csak részeredményeket hozhatott, mivel a kormány megengedő politikája nem tartott sokáig.

¹⁰⁷⁵ „...hivatásom a mezőgazdaság”, 67.

¹⁰⁷⁶ NAGY József, *A földkérdés a II. világháború előtti és alatti években*, Századok, 1993/5–6., 651–675. Idézet: Uo., 671. 1941-ig mindössze 38 000 kat. holdat adtak át parasztnak a kisajátított területekből. Lásd: GYÁNI, KÖVÉR, i. m. (1998), 314. Ugyanakkor már az 1920-as földreformtörvény parlamenti vitájában is volt egy csoport, mely a zsidókézen lévő birtokokra korlátozta volna az intézkedést. (NAGY, *A Nagyatádi-féle földreform...*, 64–65.)

¹⁰⁷⁷ SIPOS József, *Nagyatádi Szabó István és a Kiskgazdapárt kormányzópárttá bővítése*, Századok, 2002/5, 989–1059.

¹⁰⁷⁸ Lásd: BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Egyetlen út a magyar paraszt*, Bp., Kelet Népe, 1938. Bajcsy-Zsilinszky földreformtervezetéhez érdekes adalék (a szerző édesapjának közreműködése nyomán): BIERNACZKY János, *Földkérdés a két háború között*, Magyar Szemle, 1998/11–12, 101–130.

¹⁰⁷⁹ PÜSKI Levente, *A Horthy-rendszer*, Pannonica, 2006, 80–81.

Nemcsak a földkérdés miatt érdemes hangsúlyozni, hogy az MSZDP-nek a korszakban nemigen volt igazi karizmatikus vezetője.¹⁰⁸⁰

Sokáig hasonló cipőben járt a szélsőjobboldal, mely a kezdeti időkben kötődött intenzívebben a vidékhez. A harmincas évek egyik első – a német nemzetiszocializmust mintaként követő – csoportosulása épp az agrárszegénységből merített; a „kaszáskeresztesek” rongyos seregének szomorú tablója a népi szociográfusok figyelmét sem kerülte el. Böszörmény Zoltánt azonban már az „úri” szélsőjobb prominensei (Festetics Sándor, Pálffy Fidél) követték és egészen a harmincas évek végéig jellemző volt a radikálisok szétforgácsolódása. Mindez az 1939-es választásoknál változott meg, ahol a Szálasi Ferenc vezette Hungarista Mozgalom már tudatosan – és eredményesen – épített a városi munkásság megnyerésére (mindamellet, hogy a középrétegek és értelmiségiek is nagy számban csatlakoztak a nyilasokhoz). A harmincas évek szélsőjobboldali szerveződéseiben jelen volt valamifajta földreform kíváncsága, a konkrét terv azonban gyakorta elveszett a szóvirágok és megfejthetetlen neologizmusok áradatában, illetve a demagóg ígérekben. Sőt, az ellentábor által életre hívott „szociális honvédelem” éppen az „ordas eszmék” gyengítéséért igyekezett megerősíteni a magyar társadalmat – többek között egy újabb földreform segítségével.¹⁰⁸¹

Bár egyes politikai erők, tudományos műhelyek, komolyan veendő, vagy éppen délibábos terveket szövögető szerzők igyekeztek konkrét álláspontot, programot kialakítani a földkérdés ügyében, a közélet különböző tereit legmarkánsabban a földreformpártiak és a (reform)konzervatívok diskurzusa töltötte ki.¹⁰⁸² Bármennyire is sokan foglalkoztak ugyanis a kérdéssel, „a polémia elsősorban a népi írók, kisgazdapártiak, jobboldali radikálisok, valamint konzervatív politikusok és agrárius szakírók között zajlott.”¹⁰⁸³

IV.2. Közéleti diskurzus a földreformról

IV.2.1. A radikális reform hívei

A harmincas évek gazdasági nehézségei leginkább azt az agrárnépességet sújtották, amely már a Horthy-rendszer alapberendezkedése által sem volt irigylésre méltó helyzetben, s

¹⁰⁸⁰Uo.

¹⁰⁸¹JUHÁSZ Gyula, *Uralkodó eszmék Magyarországon: 1939–1944*, Kossuth, 1983, 69, 81.

¹⁰⁸²Az egyébként jelentős, ám a fentieknél jóval csendesebb tényfeltáró munkát végző tudományos műhelyek és emberek (szociológusok, földrajz- és jogtudósok) ismertetésétől eltekintek (illetve a szociográfia fogalmi problémáinál érintettem röviden munkásságukat). Részletesebben lásd: PALÁDI-KOVÁCS Attila, *A társadalomtudományok és a falukutatás = A falukutatás fénykora...*, 42–56.

¹⁰⁸³PÜSKI, *Az agrárkérdés a 30-as évek Magyarországon...*, 117. A földreform harmincas évek végén megélénkült közéleti diskurzushoz: JUHÁSZ, *Uralkodó eszmék Magyarországon...*, 67–83.

amely bár még mindig az ország népességének nagyobb hányadát tette ki, az államhatalom részéről csupán marginális figyelemben részesült. Az aránytalanságokra, az állam tehetetlenségére reflektáltak a népi írók, akik az irodalmi szociográfiák műfaji sajátosságait bevetve mutattak rá a rendszer jellegéből adódó anomáliákra.¹⁰⁸⁴ Munkásságuk „túlmutat a két világháború közötti időszakon, amennyiben az általuk felvetett problémák (a birtokrendszer kérdése, a parasztság válsága, e csoport társadalmi integrálásának problémái, a középosztály szerepe, társadalmi funkciója, a nemzet politikai vezetésének kérdései) a magyar társadalomfejlődés modern kori kulcskérdéseit jelentik.”¹⁰⁸⁵

Az alcímválasztással ugyanakkor igyekeztem érzékeltetni, hogy nem csupán a népiek tüzték zászlajukra a radikális földbirtok-politikát, noha egyes (politikai, értelmiségi) csoportok őszintesége a kérdés iránt megkérdőjelezhető. A földreform valóban divatos értelmiségi jelszó lett a harmincas években,¹⁰⁸⁶ mely (mint láthattuk) a politikát is megérintette, emellett komoly gazdasági szakemberek vallották szükségességét. Amiben a népiek egyedülállóak voltak, az alighanem munkásságuk közéletre hangoltságában, helyenként irodalmi minőségében, népszerűségében, hatásában és utóéletében keresendő. Vitathatatlan érdemük, hogy fellépésük a trianoni sokkhatás tüneteit viselő társadalom széles rétegeit felrázva, a határproblémákon túli anomáliákra mutatott, másrészt pedig a politikai elitet is a kérdés felé orientálta (ez utóbbi kísérlet nem végződött sikerrel).

Torkos Veronika szerint „a népi szociográfiai mozgalom deklaráltan elhatárolja magát a kor hivatalos ideológiájától és az ezt támogató mindennemű társadalomkutatástól, így a hivatalos kutató intézményektől (ez csak részben sikerült), szervezetektől és a konzervatív szociálpolitikai elképzeléseket támogató falukutatástól.”¹⁰⁸⁷ Legfontosabb közös vonásuk a rendszerkritika, amellyel mindenekelőtt a Horthy-korszak agrárpolitikai origója, a nagybirtok

¹⁰⁸⁴ A szociográfiával is foglalkozó első vonalbeli népiek: Darvas József, Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kodolányi János, Kovács Imre, Szabó Zoltán és Veres Péter.

¹⁰⁸⁵ BOGNÁR, *Erdei Ferenc szociológiája...*, 7. Maguk a népiek sem csupán agrárpolitikai intézkedést láttak az áhított földreformban, hanem „hatalmi és nemzetpolitikai lépés”-t. PÜSKI, *Az agrárkérdés a 30-as évek Magyarországon...*, 117.

¹⁰⁸⁶ „A falukutatás azt mondják, divat. Ez igaz, csakugyan divat. Ennek a divatnak köszönhető, hogy a magyar közvélemény figyelme ráterelődött a mezőgazdasági munkásság vigasztalan helyzetére és a falu orvoslásért kiáltó problémáira.” Sárközi György szavait idézi a *Viharsarok* bővített kiadása: FÉJA Géza, *Viharsarok*, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2004, 383. Sárközi György (1899–1945) költő, elbeszélő, regényíró, műfordító szervezte meg 1936-ban az Atheneum Kiadó „Magyarország felfedezése” című sorozatát, mely a *Válasz* folyóirat munkatársai által kívánta bemutatni tíz kötetben az országot. Itt jelent meg többek között a *Viharsarok* Féja Gézától, a *Futóhomok* és a *Parasztok* Erdei Ferentől, vagy Szabó Zoltán *Cifra nyomorúsága*. (BORBÁNDI, *A magyar népi mozgalom...*, 225.) A tragikus sorsú Sárközi népiek számára fórumteremtő, központi szerepe egy talán eddig kevésbé hangsúlyozott adaléka a (jobbára az urbánusokkal azonosított) „entellektüel zsidóság” és a népi mozgalom kapcsolatrendszeréhez. (Hasonlóan a szegedi fiatalokkal induló Radnóti Miklós, vagy a *Kelet Népe* első számait kiadó – és Szabó Pállal baráti viszonyt ápoló – berettyóújfalui nyomdász, Adler József példájához. Utóbbihoz: BARTHA Ákos, *Élet Berettyóújfaluban a dualizmustól a rendszerváltásig = Berettyóújfalu az újkőkortól napjainkig*, szerk.: KÁLLAI Irén, Berettyóújfalu, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága – Berettyóújfalu Önkormányzata, 2011, 68.)

¹⁰⁸⁷ *Falurajzok 1935...*, 6.

ellen fordultak. A népi mozgalom igen laza, ám kívülről annál markánsabbnak látszó csoportja tehát nem érte be a konzervatívok korrekciós javaslataival. Ahogyan Németh László fogalmazott: „a Rubicon a földbirtokkérdés”,¹⁰⁸⁸ bár a reform megvalósításának módjáról nagyon sokféleképpen gondolkodtak. Abban nagyjából konszenzus volt, hogy segíteni a népen csakis egy radikális földreformmal lehet; amíg ennek ellenáll a kormányzat, addig érdemi segítség nem lehetséges.¹⁰⁸⁹

Retorikailag, míg a konzervatív reformerek mind „fel szerették volna emelni” az eszerint lent lévő (alsóbbrendű?) népet, addig a népiek nehezebben és többféleképpen identifikálták a parasztság helyét és esélyeit egy jobb társadalomban. Bognár Bulcsu megközelítése szerint Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter tekinthető külön csoportnak a mozgalomban, mivel reformelképzeléseiket mind az alföldi parasztságból vették megvalósíthatónak. Erdeit Féjával a mezővárosi tanyakoncepció és a kertkultúrába vetett hit is összekötötte, míg Veres és Féja esetében az archaikus gyökerű, szolidaritáson nyugvó „parasztmítosz” volt szemléletbeli közös vonás. A politikai motivációk pedig oly’ különböző alkatú (és képzettségű) gondolkodókat hozhattak közös platformra, mint Erdei és Veres. A másik csoport (Illyés Gyula, a szociográfus Szabó Zoltán és „több vonatkozásban Kovács” Imre) feltételezett nézete szerint a bajok történelmi gyökerűek és „a *politikai rendszer keretein belül*, határozott társadalmi reformokkal” orvosolhatóak.¹⁰⁹⁰ [Kiemelés: B.Á.] Magam Bognár utóbb idézett kitételét Illyésre vonatkoztatva nehezen védhetőnek érzem, noha az egységes módon–mértékben rendszerellenes népiek – itt is destruálni próbált – tézise valóban aligha tartható állítás.¹⁰⁹¹

A népiek nézeteiben véleményem szerint közös, hogy a Horthy-korszakbeli – konzervatív mértéktartó vélemény szerint is – „neobarokk társadalmat” mindnyájan elutasították. Többnyire viszont önmaguk számára komoly problémát jelentett a „kettős

¹⁰⁸⁸Bár Németh tiltakozott a „népi” kategória alá való besorolás ellen (is), kapcsolata a mozgalommal vitathatatlan. JUHÁSZ Géza, *Népi Írók*, Bp., Magyar Élet, 1943, 69–77. Az „Új Szellemi Front” (sikertelen) kísérlete utáni gondolatait közli: Magyarország, 1935, május 4, 5.

¹⁰⁸⁹Egyedül Erdélyi József ellenezte – komolyabb magyarázat nélkül – a földreformot. GYURGYÁK János, *Szélsőjobboldaliság a népi mozgalomban = A magyar jobboldali hagyomány*, szerk.: ROMSICS Ignác, Bp., Osiris, 2009, 460–461.

¹⁰⁹⁰BOGNÁR, *A népi szociográfia...* Idézet: Uo.: 61. A második (Bognár-féle) csoporthoz részletesen: Uő, *A paraszti válság és a harmadik utas válaszok...*

¹⁰⁹¹Bár, mint a századik születési évforduló kapcsán fellobbanó Illyés-vita is érzékeltette, koránt sincsen konszenzus az Illyés-életművet illetően, célszerűnek tartom az életpálya és az életmű kettéválasztását. A vita az előbbiről folyt (főként a pálya 1945 utáni szakaszát érintve), utóbbi tekintetében azonban (például) a *Puszták népe* nemcsak a múltbeli nemesi Magyarország, de legalább annyira a Horthy-rendszer ellen is beszél. Az életutat illetően Vasy Géza mutatott rá, miszerint Illyés „nem kétkulacos volt, hanem művész voltával együtt is: diplomata, aki tudja, hogy adott esetben az ördöggel is tárgyalnia kell.” (VASY Géza, *Illyés Gyula az ezredfordulón*, Magyar Szemle 2008/1–2, 115–128.) A rövid moralizálás oka, hogy Újszászy Kálmán pályájának megítélésében is kitapintható effajta kettősség, amit érzékeltet Szabó Lajos elejtett utalása „kaméleon Kálmán”-ról, illetve az amerikai bizonytalanságot jelző „pink” főgondnok megnevezés. (SZABÓ, *Utolsó szalmaszál...*, 232. és KOVÁTS, *Egy beszélgetés morzsái... = Újszászy Kálmán emlékkönyv...*, 83.)

identitás”, mivel többségük csak a népből kiemelkedve tudta a szélesebb nyilvánosság számára megszólaltatni e nép bajait. Veres Péter szerint „magától értetődik, hogy mi, a népből fejlődött írók és gondolkodók sem tudunk beszélni ezen a [ősi, népi] nyelven. Nekünk is keresztül kell esni az álművelt irodalmiságon. S amint említettem, a közkeletűvé vált tudományos fogalmakat mi sem nélkülözhetjük. Nem szervesen a néptől fejlődünk, hanem az irodalmon keresztül jutottunk vissza hozzá.”¹⁰⁹² E nyelvi (ön)reflexiót mintázó gondolatmenet arra a már Kazinczy Ferenc, Wilhelm von Humboldt és főleg Ludwig Wittgenstein óta közismert tézise épül, miszerint nyelvünk behatárolja a világról való tudásunkat (és végső soron magát a gondolkodásunkat is). A népiek azonban e gondolatsort továbbfejlesztették azzal a szomorú belátással, miszerint a beszélő beszédének tárgyához (a néphez) nem alkalmas a tárgynak (tehát a népnek) a beszéde.¹⁰⁹³ Ahogyan *A tardi helyzet* szerzője fogalmazott: „nálunk népművészet, vagy népi termék, éppúgy mint a »népies« irodalom csak akkor remélhet sikert a középosztály szélesebb rétegeiben, ha a népit lefordítja a középosztály nyelvére. E lefordításban a népit a középosztály ízléséhez alkalmazza, elrontja, híggá és szentimentálissá teszi.”¹⁰⁹⁴ –tette hozzá igen (ön?)kritikusan Szabó, aki maga nem volt „népi származék”. Darvas József valószínűleg rá célozhatott, amikor a falukutató középosztálybeliek „falura találásának” kapcsán arról értekezett, hogy mindez „valójában leszállás volt – élethelyzetükből adódóan nem is lehetett más. Leszálltak a nép közé (...)”.¹⁰⁹⁵ Darvas kissé igazságtalan, bár egyébként összességében elismerő kritikája talán mégis inkább illik a konzervatív alapállásra – melyhez voltak ugyanakkor Szabónak komoly kötődései.

Nemigen lehet csodálkozni, hogy az identitás kérdése épp a népi írók által vált leginkább dokumentálttá, ám vélhetően hasonló élethelyzettel kellett megbirkóznia a más foglalkozási csoportba „emelkedőknek” is. Márkus István a nagykörori gazdafiataltság javának szakértelmiségi ambíciói kapcsán értelmezte a kérdést – és jutott hasonló konzekvenciára: „(...) de mert ez a szakértelmiség többségében ugyancsak az úri középosztályból került ki – vagy ha máshonnan jött, állásánál, státusánál fogva oda

¹⁰⁹²VERES Péter, *Az Alföld parasztága*, Bp., Kossuth, 1986, 28. Érdemes megfigyelni az identitás alakulását művekben idézett gesztusokon keresztül. Veres Péter például megvetette állandóan szellőztetni igyekvő, félig már városias hűgát (VERES Péter, *Hazajött a hűgom* = V. P., *Gyepsor: elbeszélések, versek*, Bp., Bolyai Akadémia, 1940, 5–11.), a *Puszták népében* Illyés ugyanakkor „egyre hatalmasodó szellőztetési rögeszméjéről” számolt be – hosszasan értelmezve a jelenséget és következményeit. (ILLYÉS Gyula, *Puszták népe* = I. Gy., *Regények I.*, Bp., Osiris, 2003, 142.)

¹⁰⁹³Ahogyan erre Gyáni Gábor is figyelmeztet a népiek kapcsán: „Az a nyelv, amire ágensként maga is szert tett valamikor, közvetlenül nem alkalmas arra, hogy parasztként szerzett tapasztalatait szociológiai diskurzus formájában továbbadhassa.” GYÁNI Gábor, *Empíria, ideológia és tudomány Erdei Ferenc munkásságában*, Szociológiai Szemle, 2010/4, 51.

¹⁰⁹⁴SZABÓ Zoltán, *A tardi helyzet; Cifra nyomorúság...*, II/79. Itt a „fordítás” xenológiai jelenségéről van szó, ami „arra szolgál, hogy az idegenséget normalizálja, és az idegent »másikká«, vagyis együttműködési vagy versengési kapcsolat partnerévé alakítsa.” ASSMANN, *Idegenség az ókori Egyiptomban...*, 263–264.

¹⁰⁹⁵DARVAS, *A legnagyobb magyar falu...*, 5.

emelkedett – G. Lajos is úgy vált a mezőgazdaság lelkes szakemberévé, hogy kiszakadt abból a paraszti körből, amelyet pedig szívesen vállalt. Önkéntelenül »úrféle« fiatalember lett, akit némi értetlen idegenkedéssel szemléltek a tulajdon rokonai is.»¹⁰⁹⁶

A tudatos önreflexivitásra nemcsak írói – vagy író/kutató által lejegyzett – példák akadnak, ahogyan egy (már többször idézett) falusi lelkész saját maga által megörökített életútja is példázza a Faluszemináriumi Kéziratokban: „a falu a sárospataki faluszemináriumban lett problémává számomra. Pedig parasztyermek vagyok és így joggal elvárható, hogy anélkül is foglalkoznom kellett volna a falu életével, azonban a falu környezetéből kiragadott kisgyermek a középiskolában annyira más életkörülmények közé kerül, hogy nem csoda, ha az homályt von a régi élete elé és elfeledtetni vele a faluját. Pedig semmi sem fáj jobban a falu emberének, mint az őt elfelejtő gyermeke. Éppen ezért nagy áldás az olyan intézmény, mint a pataki faluszeminárium, amely a tanult embert visszavezeti a falujába.” –emelte ki a munkaközösség reintegráló erejét Fürjész István.¹⁰⁹⁷

Jakab Sándor épp „megkezdte útját”, amikor egy faluszeminarista lejegyezte gondolatait (és verseit) 1938-ban: „Tizenkilenc éves vagyok és szüleimmel együtt kisbirtokunkon (kb. 30 hold) gazdálkodom. Istennek hála, négy polgárit is végezhettem a parasztságom mellé és ez megadta az alapot a széles irányú [sic!] örökös önművelésre, Hétköznapi életem alig különbözik egy falusi fiatalember életétől. [Bár] Bizonyos, hogy más fogalmaim vannak a ruháról, a szabadidőről, a társaságról, az olvasásról–írásról és a higiénéről.”¹⁰⁹⁸

Az identitás-kérdéstől visszatérve az alapproblémához: bármennyire heterogén, frakciókra szakadt a népi mozgalom, társadalmi katalizátornak egyértelműen a népieket tekinthetjük, mivel a nagypolitika nem akart, a tudományosság és a diákság nem tudott széles nyilvánosságot teremteni a szomorú belátásoknak, propagandát nyújtani a komoly földreformnak. Írói véna, irodalmi sikerek kellett ahhoz, hogy a társadalom alapállásából, a rétegek izoláltságából legalább a megismerés terén valamelyest kitörhessen a társadalom olvasó része. Az a fajta antropológiai döbbenet,¹⁰⁹⁹ mely a *másik* (népréteg) megpillantásával járt együtt, az olvasótáborban óriási sikert, a politikában pedig érzékelhető zavart okozott. A korszak agrárproblémája, politikai berendezkedése, súlyosbítva a világgazdasági válság által

¹⁰⁹⁶MÁRKUS, *Nagykőrös...*, 125–126.

¹⁰⁹⁷FÜRJÉSZ István, *A falu és vezetőjének elindulása*. SRKTGy. Adattár. Fsz. Kt. 2839.

¹⁰⁹⁸Jakabnak a harmincas években versei jelentek meg többek között a *Fiatal Magyarságban*, az *Új Magyarországnak* és a *Kelet Népe*ben is. BERTALAN Imre gyűjtése (Poroszló). SRKTGy. Adaléktár. 283.

¹⁰⁹⁹A társadalmi rétegek hermetikus egymás mellett élésének talán leegzeklatánsabb példája Babits reakciója a *Puszták népéről*, a (tágabban vett) saját szülőföldjén élő uradalmi cselédség helyzetével kapcsolatban: „úgy olvasom ezt a páratlanul gazdag és hiteles élményekkel zsúfolt könyvet, mintha valami izgalmas útleírást olvasnék, egy ismeretlen földrészről és lakóiról.” BABITS Mihály, *Puszták Népe*, Nyugat, 1936/6.

is generált, a mezőgazdaságban hatványozottan jelentkező gazdasági és szociális feszültségekkel, elemi erővel tört felszínre a harmincas évek derekán, a népi írók tollából. Írói koncepciójuk („ars poeticájuk”) lényege, hogy szakítva a *Nyugat* első nemzedékének (kissé túlhangsúlyozott¹¹⁰⁰) *l’art pour l’art* felfogásával, a művészet társadalmi küldetéstudatát vallva, megpróbálták „a népet” – mely a köztudatban ekkor a nemzettestből kirekesztett alsóbb vidéki rétegeket jelentette – beemelni a nemzetbe. Egyszerre vallották a társadalmi változások és „nemzeti hűség” fontosságát, melynek fő letéteményese olvasatukban a parasztság, minthogy az eliteket a tarthatatlan szociális helyzet és Trianon, a munkásosztályt pedig a forradalmak „kompromittáltatták”.¹¹⁰¹ Mindazonáltal a jól ismert, gyakorta ideológiai prekonceptiókkal, de kritikailag is bőségesen elemzett munkák szomorú társadalomképe egyrészt nem volt teljesen ismeretlen a korabeli politikai kurzus meghatározó tényezői előtt, másrészt az alulról jövő, mondhatni civil falukutatás sem közvetlenül a népiektől indult. A civil kezdeményezések – mint láthattuk – részben az egyház berkeiből eredeztethetőek.

IV.2.2. A (reform)konzervatívok

A probléma nem került el a háború utáni konzervatív politikai elit egyes csoportjainak érdeklődését sem. Illyés szavaival: „A kazalalji vita, hogy kiknek van jobb dolguk, a pusztai cselédeknek vagy a falusi zselléreknek és kisparasztnak-e, később országos méreteket öltött, már az úgynevezett illetékes körökben.”¹¹⁰² Az „illetékes körök” a nagybirtok mellett érveltek, rendszer melletti lojalitásuk gyakran pozícióikban is megnyilvánult. Mindez azonban nem előfeltételezi, hogy nem voltak tisztában a probléma súlyosságával, s nem keresték volna a kiutat a válságból – ám általában a birtokstruktúra alapvető jellegét nem bolygató szanálási kísérletek felé tendáltak. Megoldási javaslataik egyik leggyakoribb eleme az aktív szociálpolitika (hangoztatása) volt. A harmincas években felélénkülő állami szociálpolitika hozott is bizonyos méltányolandó eredményeket – elsősorban azonban az ipari munkásság számára. „A kormány foglalkozott ugyan a mezőgazdasági napszámosok bérminimumát, öregségi és özvegyi biztosítását kimondó törvények megalkotásával, de közülük egyik sem vált valóra. A gazdasági cselédek pedig

¹¹⁰⁰Legyen itt elég csupán utalni (például) Ady forradalmi, vagy Babits közéleti indíttatású verseire.

¹¹⁰¹GÖRÖMBEI András, *A népi irodalom öröksége = „De mi a népiesség...”*, szerk. SALLAI Éva, Bp., Kölcsey Intézet, 2005, 247–254. Mindez azonban az adott körülmények közepette valóban „nem volt más, csak vágyálom, képzelgés és illúzió.” GYURGYÁK János, *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Bp., Osiris, 2007, 393.

¹¹⁰²ILLYÉS, *Puszták népe...*, 166.

még ilyenformán sem érintett a dolog.”¹¹⁰³

Az intézményesülő falukutatásban Teleki Pálnak voltak komoly érdemei, de az ő nevét kell elsőként említeni a természet és „a nép” szeretetét programjává tévő – nemzetnevelő célzatú – cserkészetnél is.¹¹⁰⁴ Az idézőjel helyütt arra a koloniális viszonyulásra utal, mely a tárgyalt korban nemcsak a konzervatív körök sajátja volt, hanem osztozott benne például az urbánus értelmiségiek java is. Áthatja ezt a gondolkodásmódot „egyfajta atyáskodó szellem és patetikus hangnem, mellyel a joviálisnak, vagy éppen lustának – de mindenképpen gyámolítandónak – tartott vidéki nép felé fordulnak”,¹¹⁰⁵ másfelől viszont éppen ezt a népszerűt tartották a konzervatív körök – szaporaságuk folytán – a magyarság fő „fajfenntartó rétegének”, nem mellesleg pedig „a katonaság legfőbb rezervoárjának.”¹¹⁰⁶ Értelmezésük szerint a népet különböző kormányintézkedésekkel¹¹⁰⁷ fel kell emelni a vidéki intelligencia (pap, tanító, orvos) segítségével; a fő cél pedig a korszerű szakismeretek elsajátítása mellett a „vörös propaganda” elleni védekezés.¹¹⁰⁸ Erős magyarázó erővel bírt az a liberális korszakból átmentett, reformkonzervatív felfogás is, amely a szegénységre mint az adott politikai, gazdasági berendezkedés potenciális veszélyforrására tekintett, erkölcsi minőségként kezelve azt.

A Teleki által koordinált legfontosabb falukutató központok az 1924-ben alapított Magyar Szociográfiai Intézet, az 1925-ben alakult Magyar Társadalomtudományi Társulat és a tiszavirág-életű, ám annál nagyobb visszhangú Táj- és Népkutató Központ volt (a harmincas évek végén). „Ezek az intézmények a kormány támogatásával szociológiai és szociográfiai kérdések megvitatását, a két tudománnyal összefüggő problémák tisztázását és a társadalomtudományok népszerűsítését vállalták magukra.”¹¹⁰⁹ A reformkonzervatív, rendszerrel lojális szociográfia még további két jelentős központtal, a Bodor Antal és Steinecker Ferenc vezette Faluszövetséggel és a Magyar Társaság Falukutató Intézetével, valamint két komoly mozgalommal, az Országos Széchenyi Szövetséggel és a Fiatal

¹¹⁰³GYÁNI, KÖVÉR, i. m., 367.

¹¹⁰⁴Teleki szerepéről a cserkész-mozgalomban: ABLONCZY Balázs, *Teleki Pál*, Bp., Osiris, 2005, 288–310.

¹¹⁰⁵BARTHA Ákos, *Hivatalos falukutatók*, Szkhonion, 2008/1, 90.

¹¹⁰⁶A „népesség fajfenntartó ereje”, vagy a „biológiai értékállomány” kifejezések is abba a miliőbe illeszkednek, amelyet egyszerre – és egymástól nem teljesen függetlenül – határozott meg a zsidótörvények légköre és a hatalom agrárnépesség felé forduló figyelme.

¹¹⁰⁷Legfontosabbak ezek közül; az adócsökkentés, a kedvező hitelkonstrukciók, pénzátcsoportosítás, a hitbizományi földek rendezése, kishaszonbérletek kiterjesztése földosztás helyett, telepítések, valamint a házi ipar fellendítése és a kubikosmunka reaktiválása.

¹¹⁰⁸Bár láthattuk, a nép „felemelésének” motívuma egyes népiektől sem volt idegen, ám az ő szövegeikből rendre kimaradt a reformkonzervatívok „romlatlan”, „eredendően jó” nép gyámolításának szükségességét hangoztató beszédmódja. A népiek többsége „úgy tekintett – kissé romantikusan – a parasztságra, mint kiapadhatatlan forrásra, a nemzeti lét és kultúra rezervoárjára, amelynek felemelése az »egyetemes magyarság létérdeke.«” GYURGYÁK, *Ezzé lett magyar hazátok...*, 416. (Ugyanakkor a „rezervoár” kifejezés inkább a konzervatívok kedvelt fordulata volt – ám korántsem kulturális szempontból.)

¹¹⁰⁹BORBÁNDI, *A magyar népi mozgalom...*, 99.

Magyarság körével bírt.¹¹¹⁰

Bár tulajdonképpen „hivatalos” falukutatóknak nevezhetünk mindenkit, aki a szociográfiai tevékenységet hivatalból űzte (az ún. szociális tanácsadókat, a közegészségügyi szakértőket, a politikailag pozicionált társadalomtudósokat, a rendszerrel lojális társadalmelemezőket és szociográfusokat),¹¹¹¹ a legmeghatározóbb elem a Horthy-rendszerhez való – nyilvánvalóan az egzisztenciális függésből is következő – *hűség*. Ez a hűség közel sem jelentett kritikátlan attitűdöt, ám a Németh László által említett Rubicon számukra tabu volt. A nagybirtokot a mezőgazdasági személyzet számára (is) a legideálisabb, vagy legalábbis a legkevésbé rossz berendezkedésnek tartották. Szanalási koncepcióiknak a nagybirtok adta a keretet; ez volt az a játéktér, melyen belül megoldhatónak (vagy legalábbis mérsékelhetőnek) tartották a számukra is vitathatatlan válságot. Gyakorta hivatkoztak – nem teljesen alaptalanul¹¹¹² – a népiek tudománytalan, intuitív falukutatói módszertanára, mellyel szemben többen közülük valóban az intézményes kutatás minden előnyét mozgósíthatták tevékenységük során.¹¹¹³ A vitában főként gazdasági szempontokat érvényesítettek, hiszen agrárius gyökereiknek köszönhetően itt mozogtak otthonosabban. Bár a tendenciózusság tőlük sem állt távol, „érveik, megállapításaik számos ponton valós elemet, helytálló következtetést tartalmaztak” és az 1945-ös földreform eredményei is „inkább a szkeptikusokat látszanak igazolni”.¹¹¹⁴

IV.2.3. Érvrendszerek ütközése és kettőssége

Ahhoz, hogy a falukutatós fellendülésének, mondhatni divattá válásának körülményeit megérthessük, az össznemzeti trauma (Trianon), a kedvezőtlen gazdasági folyamatok (világválság), a népi irodalom előretörése, valamint a politikai (látszat)érdeklődés (a gömbösi

¹¹¹⁰A Fiala Magyarországi tagságából indult a szociográfus Szabó Zoltán is, aki a *Magyar Társaság Falukutató Intézetének* 1935-ös pályázatán tünt fel országosan, második helyezést érve el munkájával (*A tardi helyzet gerincével*).

¹¹¹¹*Hivatalos falukutatók...*, 10.

¹¹¹²Kovács Imre társadalomtörténetileg bajosan védhető állításaihoz lásd: BOGNÁR, *A harmadik út eltérő képviselői...*, 106.

¹¹¹³A „hivatalos” falukutatóshoz” lásd: TORKOS, *A hivatalos falukutató intézményei...*, 91–101. és *Hivatalos falukutatók...* A konzervatív és a népi falukutatós összefüggéseiről részletesebben: BARTHA, *Az érem két oldala...* és UŐ, *Szaktudomány vagy szépirodalom? Szociográfia a Horthy-korszakban*, Debreceni Disputa 2010/4. 48–54.

¹¹¹⁴PÜSKI, *Az agrárkérdés a 30-as évek Magyarországon...*, 118–121. Saád József említi (a Földhivatal vezetőjeként a földreformban aktívan közreműködő) Kerék Mihály csalódottságát: „Mindig szívesen beszélt életéről, szeretett tanáiról, különösképpen Bernát Istvánról, a falukutató szociográfusokról, Weis Istvánról, az ONCSA-akcióról és – rezignált keserőséggel – az 1945 utáni földosztásról. Ő nem így akarta. Polgárosító reformot akart, azon munkálkodott jó másfél évtizeden át.” („...hivatásom a mezőgazdaság”, 53.)

Új Szellemi Front kísérlete¹¹¹⁵) mellett – azoktól természetesen nem függetlenül – a tudományos korszellemet sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A népismeret terén alapvető fontossággal bírt a két világháború között (első) virágkorát élő hungarológia, vagyis a magyarságtudomány, mely népünk alaposabb megismerését tűzte ki céljául. Debrecenben a reformszellemiségű Ady Társaság már 1935 tavaszán Németh László javaslatára hungarológiai osztályt nyitott, Berei Soó Rezső egyetemi professzor vezetésével. A hallgatók a Turul Bajtársi Szövetség koordinálásával vettek részt a munkában: az előadások szervezésében és a konkrét falukutatásban.¹¹¹⁶ A debreceni példa jól szemlélteti a különböző népismereti műhelyeket, illetve azok eddig talán kevésbé hangsúlyozott kapcsolatrendszerét. Így a népi írók (fenntartásokkal: Németh László) közismert tevékenysége mellett a tudományos műhelyek kialakulását (esetünkben a hungarológiát), valamint a jobbra a Horthy-korszakban szocializálódott felsőoktatásbeli ifjúság növekvő társadalmi érzékenységét, és az azt képviselni hivatott, erősen jobboldali politikai kötődésű – ám vegyes összetételű – hallgatói szervezeteket (a Turult).¹¹¹⁷

„A földkérdéssel összefüggésben hosszas viták folytak az egyes üzemtípusok előnyeiről, hátrányairól is. A többféleképpen értelmezhető statisztikai adatokból mindkét tábor a saját igazát vélte kiolvasni.”¹¹¹⁸ A kérdést a kor egyik meghatározó agrárszakértőjének, Kerék Mihálynak alapvető munkáján keresztül számszerűsítem, illetve ütköztetem egy konzervatív prominens (Scherer Péter Pál) nézeteivel. Kerék munkássága azért is megkerülhetetlen, mert bár környezete, pozíciói révén több ponton kapcsolódott a konzervatív kormánykörökhöz,¹¹¹⁹ vallotta, hogy „a cselekvés egyetlen reális és járható útja: a becsületes földreform”,¹¹²⁰ valamint több fórumon is a népiek oldalán tűnt fel, akikkel „mindig jó kapcsolatot tartott”.¹¹²¹ Személye ez által jól példázza a kategorizálások határait, illetve a kategóriák átjárhatóságát is.

A konzervatív, állagvédő birtokpolitika egyik hazai „élharcosa” Scherer Péter Pál

¹¹¹⁵Ehhez lásd: GERGELY Jenő, *Gömbös Gyula: politikai pályakép*, Budapest, Vince, 2001, 292–293.

¹¹¹⁶Részletesebben lásd: BARTHA Ákos, *Egyetemi falukutatók a két világháború között Debrecenben*, Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények, 2010/1, 47–48.

¹¹¹⁷Részletesebben lásd: KEREPESZKI Róbert, *A Turul Szövetség országos és debreceni szervezete (1919-1945)*, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, doktori (Ph.D.) értekezés, Kézirat, 2009. Különösen: 136–151.

¹¹¹⁸PÜSKI, *Az agrárkérdés a 30-as évek Magyarországon...*, 119.

¹¹¹⁹„Kerék Mihály 1924-ben kezdte pályáját a Magyar Mezőgazdák Szövetségénél. 1930-ban a Faluszövetséghez, 1933-ban a Magyar Gazdaszövetséghez került. Közben állami ösztöndíjjal tanulmányutat tett külföldön a német, lengyel és balti államok agrárviszonyait és birtokpolitikáját tanulmányozta. 1936-ban a Pénzügyi Központban neveztek ki. Az 1930-as években a *Magyar Szemle* munkatársai közé tartozott, itt jelentek meg tanulmányai a földreform szükségességéről, végrehajtási módjairól. Tanulmányai jelentek meg a *Kelet Népe*-ben, a *Válaszban*, a *Magyar Statisztikai Szemle*-ben. 1937 nyarán előadást tartott a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma keretében szervezett dudari szociográfiai találkozón” (Magyar Életrajzi Lexikon. Internet.) Önéletrajza: „...hivatásom a mezőgazdaság”... Pályájához: BALÁZS, i. m.

¹¹²⁰KERÉK, *A magyar földkérdés...*, 370.

¹¹²¹BORBÁNDI, *A magyar népi mozgalom...*, 165.

volt,¹¹²² aki Kerékkal (is) polemizálva arra a meghatározó konzervatív évrre hivatkozik, miszerint egyszerűen nincsen elég föld a komoly reform kivitelezéséhez, a túlnépesedett földművesség számára (a megkisebbedett országban). Scherer arra hívta fel a figyelmet, hogy nem 3–3,5 millió földnélküli, potenciális földművesről van szó (amit a reformerek sugallnak), hanem asszonyok, öregek és gyermekek tették ki e szám nagyobbik hányadát – azonban az osztást maga is ezzel a számmal végezte.¹¹²³ A szerző egyébként teljesen kendőzetlenül írt a „leírhatatlan nyomorról”, ám szembenállása a népi írókkal ennek ellenére kifejezetten éles.¹¹²⁴ Leginkább „demagógiájuk”, „inkompetenciájuk”¹¹²⁵ zavarta, valamint a módszertani probléma, miszerint szépirodalmi eszközökkel akarnak tudományos igényűnek tűnő műveket írni.¹¹²⁶

Kerek szintén azt hangsúlyozta, hogy a földigénylők száma nem hárommillió, és éppen az ellentábor azon fogását emeli ki, melyet Scherernél láthattunk. Eszerint, ha a „hárommillió agrárproletáriátus” szóba kerül, a konzervatívok sokallják a számot, hiszen abba az eltartottak is beletartoznak, de ha „elméleti földosztást” kell végezni, akkor erről a tényről „elfeledkeznek” és így valóban teljesen életképtelen parcellákat kalkulálnak ki.¹¹²⁷

¹¹²²Két alapvető munkája: SCHERER Péter Pál, *A nagybirtok*, Bp., 1939 és Uő, *Így látom én: alföldi falvaink lakossága és szociális problémái*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938. A Bíró Judit szerkesztette szöveggyűjtemény utóbbi munkájából a falu legelesettebbjeivel foglalkozó részt idézi: *Hivatalos falukutatók...*, 269–343.

¹¹²³Scherer érvelése: „Sokat olvashattuk és hallottuk az utóbbi években – főleg a demagóg tollakból és beszédekből, hogy a »3-3,5 milliót« kitevő mezőgazdasági nincstelen (?) sürgősen földhöz kell juttatni, mert különben a magyarságnak ezt a legértékesebb részét a teljes pusztulásnak tesszük ki. Ezt a 3–3,5 millió tömeget kellene tehát az 5 709 485 katasztrális holdat kitevő 500 holdon felüli birtokokból kielégíteni, tekintettel, hogy a meghagyandó birtoknagyságokat 500 holdban kívánják maximálni (akár Oláhországban). (...) Egy–egy lélekre vagy 1000–1200 négyszögöl jutna, joggal felvetődhet tehát az a kérdés, hogy ezen a semmiféle megélhetést nem nyújtó kis darab földön talál-e biztosabb megélhetést az a mezőgazdasági munkás, avagy pedig egy jól fizető nagybirtokon időszakos munkával? Ehhez több kommentár nem szükséges, még akkor sem, ha azt a bizonyos 3–3,5 millió mezőgazdasági munkanélkülit – bár ezt sosem hangoztatják – az eltartottakkal együtt értik.” *Hivatalos falukutatók...*, 282–283.

¹¹²⁴Egyes kérdésekben (dán népfőiskola-modell, szegedi egyetemisták kiszállásainak üdvözlése) azonban önkéntelenül is egyetértett velük.

¹¹²⁵Ezt a tételt a népiek vélt városi származásából eredezteti, ami azonban bajosan igazolható, mivel Szabó Zoltán kívül nemigen volt városban született író a népiek első vonalában.

¹¹²⁶Scherer név szerint említett két nagy visszhangot keltett szociográfiát, Féja Géza és Kovács Imre munkáit (*Viharsarok*, *A néma forradalom*). Az ő egyik kötetét ugyanakkor éppen Féja értékelte (igen elmarasztalóan) a *Kelet Népe*-ben, folytatva a felek diskurzusát: „Mielőtt útra keltem, nézegettem Scherer úr könyvét, mely ellenünk, a mi hatásunk tompítására készült. S eddig rendben is volna a dolog. Scherer úr azonban azt mondja előszavában, hogy a »fajtája«, az alföldi magyar parasztság érdekében írta. Scherer »fajvédő« fölénytel bélyegzi »aszfaltszociológusoknak« pl. Kovács Imrét, aki az imént szakadt ki az alföldi parasztságból.” –védekezett Féja, egyben rámutatva Scherer egyik meglepő érvére, a közös identitásra. (*Kelet Népe*, 1938, június/6, 130.) A hivatalos és népi szövegek diskurzivitására talán a legjobb példa azonban Németh Andor, több szinten pozicionált tisztviselő Győr környékét bemutató munkája. A közvélekedés szerint régiója nemcsak földrajzilag helyezkedett el távol a Féja által ismertetett Viharsaroktól, hanem gazdaságilag is – innen eredeztethető munkájának címe: *A naposabb oldalon* (1937). Ezt a sztereotípiát vette górcső alá Németh, s mutatott rá végül néhány viharfelhőre a köztudatban fejletté vált elkönyvelt vidék felett. (*Hivatalos falukutatók...*, 125–193.)

¹¹²⁷Kerek replikája (Schereréknek): „akik az új földreform gondolatát elutasítják, azt hozzák fel, hogy a rendelkezésre álló nagybirtok korántsem elegendő arra, hogy mindenki földhöz juthasson. Egyszerű számtani művelettel kimutatják, hogy ha mind a hárommillió mezőgazdasági munkás fejenként csak 12 holdat kapna is,

Kerék monográfiája (*A magyar földkérdés*), alapossága mellett felépítettsége és olvasmányossága miatt is kiváló munka. Könyvének második fejezetében (*Érvek – ellenérvek*) elégtételként ajánlotta a földreformot a parasztságnak az ellenük elkövetett összes jogtalanságért. A szerző ezzel számolta volna fel hazánkban a „feudális szellemet” és teremtette volna meg a lehetőséget a Nyugathoz való felzárkózáshoz. Alapos, mégis érthetően levezetett gazdasági számításaival sorra döntötte le konzervatív vitapartnerei főbb bástyáit („a nagybirtok több alkalmazottat bír el, több árut termel, jobban ellenáll a válságoknak”, stb.). A forrongások és agitációk szerint egy sikeres földreformmal megszűnnének, az ország ellenálló képessége pedig megnőne, ha közvetlenül érdekeltté tennék a parasztságot a honvédelemben. Sőt, a földosztás elősegítené „nagy nemzeti törekvéseink legszentebbjét”, a revíziót is, hiszen „önámítás nélkül meg kell vallanunk, hogy jelenlegi berendezkedésünk mellett nem gyakorolhatunk túl nagy vonzerőt elszakított testvéreink felé.”¹¹²⁸ Tehát, az elsősorban a baloldal által forszírozott, alapvetően demokratikus jellegű földreformot a jobboldal, és az egész autokratikus rendszer elsőrendű feladatának tekintett revízió szolgálatába állította Kerék.¹¹²⁹

A hivatalos és népi falukutatás (mint láthattuk) az egyes életpályákon belül (is) mutathat átfedéseket. A részletes tárgyalás helyett itt csupán utalok rá, hogy a kormány által 1938-ban létrehozott vármegyei szociális tanácsadók sorában találjuk Kerék mellett a szociográfus Szabó Zoltánt is,¹¹³⁰ pedig őt egyenesen a népi szociográfusok „ajtónyitójaként” aposztrofálta Illyés Gyula egy írásában.¹¹³¹ Szabó a cserkészmozgalomtól indulva jutott el a

36 millió holdra volna szükség, holott az egész ország területe csak 16 millió hold, a nagybirtoké pedig (500 holdig) kereken 5 millió kat. hold. Ezzel a megtévesztő és komolytalan érveléssel egy idő óta gyakran találkozunk. A számítás – az első pillantásra látszik, hogy – hamis. Hiszen nem 3 millió családról van szó, hanem 3 millió lélekről, ezek felének egy kis földje is van, amit csak kiegészíteni kell; azután nem is szükséges, és nem is lehet mindenkinek földet adni, mert munkás és cseléd a kisebb gazdaságokban is kell stb.” (KERÉK, *A magyar földkérdés...*, 349.) Az összehasonlítás külön érdekessége, hogy Scherer Pál annak a Czettler Jenőnek ajánlotta művét, akinek Kerék Mihály hallgatója volt, és akiről ugyanő elismerően emlékezett meg. („...hivatásom a mezőgazdaság”, 55.)

¹¹²⁸KERÉK, *A magyar földkérdés...*, 390.

¹¹²⁹Félelmei nem voltak alaptalanok, a „földkártyát” kijátszották a környező országok. A „belső revízió” elmaradásának lehetséges – „valódi revíziós” – következményeire utalt Theodor Emandi prágai román követ, a Narodni Listy című cseh lapban: „Miért követelnék ezek a magyarok Erdély autonómiáját Magyarország befolyása alatt, ahol a parasztok még ma is a mágnások nagybirtokain béreskednek, mert mint ismeretes, ez az ország az egyetlen Közép-Európában, ahol a földreformot még nem hajtották végre.” (BARTHA Ákos, *A két világháború közti román földbirtokrendezés*, Korunk: erdélyi magyar kulturális folyóirat, 2012, megjelenés alatt.) Hasonlóra hangolt retorika érvényesült Csehszlovákiában is, például Oláh György, *Három millió koldus* című, nagy vihart kavart munkájának kapcsán: „A könyvet szét kellene osztani Délslavoszkóban, mert ebben a könyvben Magyarország földreformja be van mutatva.” –jegyezte meg a Szlovenszky Dennik újságírója. (MOL K 428, Magyar Távirati Iroda „Könyvomas”/, Lapszemle /1927–1935/, 1929. nov. 28, 22.) Tegyük hozzá: a megvalósított román, csehszlovák (és jugoszláv) földreform sem jelenthetett éppen vonzerőt a határon túli magyarság számára. (Ehhez részletesebben: BARTHA Ákos, *Adalék a „kisantant földreformok” történetéhez. A két világháború közti csehszlovák, jugoszláv és román földbirtokrendezés*, Kézirat, 23 p.)

¹¹³⁰BORBÁNDI, *A magyar népi mozgalom...*, 237.

¹¹³¹ILLYÉS Gyula, *Az ajtónyitó*, Új Látóhatár, 1974/5, 330.

kultúrpolitika bírálatáig, s addig a radikális (ám nem túlrészletezett) belátásig, hogy „az egyetlen megoldás: a magyar társadalom szerkezetének átalakítása és egyensúlyának megteremtése.”¹¹³² Helyzete éppen e kettősség miatt vált nehezzé; jobboldalról támadták vélt túlzásai miatt, míg a baloldalon „fehérlelkű öregcserkészként” tekintettek rá, és hiányolták a „határozott világnézetet” és a tisztázott programot.¹¹³³ Hasonló problémákba ütközni Kovács Imre pályáját vizsgálva, a Teleki-féle kiállítás, vagy némiképp Kemse kapcsán is.¹¹³⁴

Az eddigiek során több példán keresztül igyekeztem bemutatni a Horthy-korszak faluról kialakult diskurzusának két gyúponjtját, a (reform)konzervatív és a radikális reformer érvrendszert. Köztük a legmarkánsabb határvonalnak a földreformhoz való viszony tekinthető, hiszen míg előbbiek viszonyulása a jelentős agrárreformot elutasító Horthy-kurzussal szemben határozottan kritikus, addig a (reform)konzervatívok jobbjai a „fontolva haladás” 19. századi tradícióját próbálták meg folytatni és érvényesíteni a hatalmi intézményrendszeren keresztül. Azonban remélhetőleg arra is sikerült rámutatni, hogy bizonyos játéktér adott volt a két tábor között, sőt a népiek rendszerrel való kapcsolata sem volt egységes.¹¹³⁵ Összességében persze nem ez volt a tendencia. „Mindkét oldal esetében inkább az érdekvédelem és a képviselőlet dominált a konszenzusra törekvés helyett, ami több tényezővel magyarázható. A reformpártiak szemléletmódját továbbra is a földosztás uralta, s minden egyéb szociális javaslatot csak ennek függvényében értékelték. A másik tábor viszont valójában soha nem volt hajlandó arra, hogy a földreformot az agrárgondok egyik lehetséges eszközeként fontolóra vegye.”¹¹³⁶ Valójában tehát a süketek párbeszéde zajlott a harmincas évek Magyarországon.

IV.3. Horthy-korszakbeli faluértelmezések

A Nagyatádi-féle sikertelen rendezést követően a Horthy-korszakban – főként a harmincas évektől – központi kérdéssé vált a „földkérdés”, egyben nemzeti ügyé nemesedett

¹¹³²SZABÓ, *Cifra nyomorúság...*, 277.

¹¹³³Veres Péter véleményét idézi tanulmányában Huszár Tibor: SZABÓ, *A tardi helyzet; Cifra nyomorúság...*, IX.

¹¹³⁴1938-ban a Táj- és Népkutató Központ által megszervezett kiállítást (*A földbirtok helyzete Magyarországon*) szinte azonnal megbuktatták az agrárius körök (OMGE) és a velük ezúttal együtt fellépő nagytőke képviselői. A rendezvényt szervező Teleki Pál kultuszminiszter kihátrált az esemény mögül, megtagadva tanítványait, többek között az agrárpolitikai rész rendezőjét, Kovács Imrét. (ABLONCZY, i. m., 380–382.) A Pro Christo Diákok Háza cserkészcsapatának kemsei falurajzához, melyben Kovács Imre is aktív szerepet vállalt és Teleki Pál írt előszót: NÉMEDI, *A népi szociográfia...*, 182–185., BORBÁNDI, *A magyar népi mozgalom...*, 208–211. és mindenekelőtt: ELEK [et al.], *Elsüllyedt falu...* A konzervatív körök érdeklődését a falukutatók iránt jól példázza a fiatalok (szó szerint) kötetnyi írása a Szekfü Gyula által szerkesztett és Bethlen István által patronált *Magyar Szemlében*. Lásd: *Ifjúság és falukutatók: Válogatás a Magyar Szemle köteteiből*, szerk. ERDÉSZ Ádám, Bp., Tevan, 1993.

¹¹³⁵Gondolhatunk itt a szociális tanácsadóként ténykedő – ideológusként máig nem eléggé kutatott – Szabó Zoltánra és a csendőroktól zaklatott, nézeteiért börtönviselt Veres Péterre.

¹¹³⁶PÜSKI, *Az agrárkérdés a 30-as évek Magyarországon...*, 121.

(a hatalom által békés mederbe terelendő) falukutatás. A „népiség” súlyának felértékelődése könyvtárnyi szakirodalomban, szépirodalmi műben, valamint ezek határmezsgyéjén lévő szociografikus alkotásban öltött testet, ehelyütt nem is említve a különböző tudományos központok hasonló méretű cédulatárait. A két világháború közti magyar falvak helyzetét tárgyalta Weis István, *A magyar falu* (1931) és Erdei Ferenc hasonló című (*Magyar falu*, 1940) műve is. E két mű párba állítása azért tűnik érdekes kísérletnek, mert kettőségük reprezentálja a reformkonzervatív érvrendszer (Weis könyve a Magyar Szemle Társaság kiadásában jelent meg) és a radikális reformer argumentációs séma (Erdei ekkor már országosan jegyzett népi szociográfus) fő jegyeit a kérdésben. Csak látszólag lehet zavaró, hogy éppen a mű keletkezése körüli években figyelhető meg Erdei szemléletében egyfajta fordulat, hiszen hiába váltotta a szociográfusi ihletettséget a negyvenes évek elején a szaktudós (Hajnal István hatását mutató) alapossága, az Erdeire oly jellemző politikai szándék – itt (is) a tanyakoncepció erőltetése – a *Magyar falu*-ban felülírta a tudományos érvelést. A mű legfrissebb (kissé félrevezető című) elemzése „a korábbi értelmezésekkel és Erdei kinyilvánított szociológiai törekvéseivel szemben a megelőző munkákkal való folytonosságot és a szociografikus leírást” hangsúlyozza.¹¹³⁷

Abban a tekintetben is párhuzamba vonható a két mű, hogy Weis munkáinak sorában általában kisebb figyelmet kap ez a valóban szerényebb méretű dolgozat, csakúgy, mint Erdei e komoly tudományos apparátust mozgósító – többek között az amerikai Rural Sociology kutatási eredményeire is hivatkozó – monográfiája az Erdei oeuvre-ban. Ő egyébként meglepően elismerően szólt Weis teljesítményéről könyvének végén közölt, a faluirodalmat számba vevő rövid tanulmányában. Erdei itt megkülönböztetett céhbeli szociológusokat, a *Huszedik Század* századelős előőrsét, népi falukutatókat és szociálpolitikusokat. Utóbbiak (művében igencsak támadott) táborába helyezte Weis-t, aki „emellett közigazgatáspolitikus is és ilyen minőségben lényegbevágó közigazgatáspolitikai szempontok szerint vizsgálja a falut és komoly javaslatokkal áll elő”¹¹³⁸ –írta a szerző, aki vizsgálati módszerét ezúttal épp a népi szociográfia immár elfogultnak tekintett megközelítésével szemben definiálta. Erdei módszerhasználata ugyanakkor sosem előfeltételezte a követett módszer eredményeinek, vagy akár szemléletének teljes átvételét. A *Magyar falu* így „akár összegzésnek is tekinthető, amely a népi szociográfia falukutató eredményeit foglalja össze szakszerűbb érveléssel, társadalomtudományos igénnyel”.¹¹³⁹

¹¹³⁷BOGNÁR, *A nemzeti radikális politika...*, 57–73. Idézet: 72.

¹¹³⁸ERDEI, *Magyar falu...*, 234.

¹¹³⁹BOGNÁR, *Erdei Ferenc szociológiája...*, 57–64.

Leszögezendő, hogy mindkét írás igen átgondolt és koncepciózus munka. Weis – aki szó szerint „hivatalos” (tehát: hivatalviselő) falukutató – nem veszi át a századvégi népszínművek giccses, ál-bukolikus parasztabrázolását, sőt ironizálva határolódik el attól.¹¹⁴⁰ Az ötíves tanulmányt olvasva a tünetek felismerésében nem is találni lényeges különbséget a két szerző között. Ilyen tünet a város abszolút értelemben vett helyzeti előnye, az állam bürokratizmusának idegensége falun, a falusiak túlterheltsége, a sokféle falvak jogi/megítélésbeli sematizálása. Ugyanakkor, míg Erdei a mezőgazdasági szakismeretek esetlegességét és használhatatlanságát, valamint (főként) a kisiparosok városias félműveltségét hangsúlyozta, addig Weis szerint „a világháború számtalan káros, sőt vesztes hatása mellett a művelődés terén évtizedekkel lökte előre a falut.”¹¹⁴¹ Erdei éppen e „káros” hatásokat interpretálta eszméltető jellegű impulzusokként, bár ugyanakkor Weis is felmentette a falusi népeiséget az úrgyűlölet vádjá alól, figyelemreméltó módon hangsúlyozva, hogy amit az urak tiszteletlenségként élnek meg, az csak a patriarchális viszonyok polgárosodásának természetes következménye.¹¹⁴² A különböző társadalmi rétegek állapotánál Weis kendőzetlenül tárta fel a világgazdasági válság hatását, a súlyos gondokat. A szeminárium munkaterületére vonatkozóan megjegyezte (1931-ben), hogy „tavaly ősszel a Hegyalján 80 filléres szőlőmunkás napszámok is voltak”, és (Erdeivel egyetértésben) utolsó fejezetében kiemelte, hogy a nagygazda és a cseléd életmódjában, étkezésében, öltözetében, vagy építkezésében csak árnyalatnyi különbségek vannak – igényük nagyjából ugyanannyi.¹¹⁴³

Erdei okfejtésének háttérében a nevével összeforrt (e munkájában is fel-felsejlő) kettős társadalom elmélete állt, miszerint korábban a már avított rendi formák párhuzamosan tovább éltek a polgári társadalom rétegei mellett. „Nálunk nem következett be a rendi–feudalista társadalomrendszernek a teljes fölszámolása, s különösen falvaink azok, amelyek nagyjában ma is rendi viszonyok között élnek”¹¹⁴⁴ –írta, s valóban, mintha ebben a művében a rendi felpiramisba igyekezne beleerőltetni a parasztságot a szerző.¹¹⁴⁵ Nem túl nagy sikerrel, s

¹¹⁴⁰Például: „Az emberek azt hiszik, hogy a falu a földi boldogság fészke, ahol megelégedett, igénytelen emberek élnek egyensúlyozott életüket, ahol a derék pór, amikor hazajön és megtörli arcát porlepett ingével, rántott csirke vacsorához ül le és abból csak úgy mellékesen ad egy–egy szárnyat, combot a kicsinyeknek, akik természetesen már akkorra túl vannak a vacsorán és a tej szövetkezeti kontingenst lábbal tapodva, vígan isznak tetszésük szerint az anyjuk által behozott tejből.” Ugyanakkor igen egyedien (ám konzervatív szellemben) fogalmazta meg a szerző a szerinte helyes falupolitikát: „a magyar falu fejlődésének egyik legfontosabb feladata a falusi asszony lelkének átfarmálása és azokra az egészségügyi, háztartási szabályokra megtanítása, amelyeknek segítségével önmagán könnyíthet, az otthonát kellemesebbé, az étkezést változatosabbá, gyermekeit egészségesebbé teheti, új jövedelmi forrásokat nyithat meg a családnak.” WEIS, *A magyar falu...*, 5–6. és 76.

¹¹⁴¹ERDEI, *Magyar falu...*, 196. és WEIS, *A magyar falu...*, 24.

¹¹⁴²WEIS, *A magyar falu...*, 25–29.

¹¹⁴³Uo. 37. és 68–73.

¹¹⁴⁴ERDEI, *Magyar falu...*, 16.

¹¹⁴⁵„Ami összekapcsolja a falu és a parasztság sorsát, az nem más, mint egy társadalmi rendszer, nevezetesen a rendi társadalom rendje.” (ERDEI, *Magyar falu...*, 36.) Ilyen értelemben tekintett Erdei a falu szociális

valószínűleg ezért nem is fejtette ki elméletének ezt az – alighanem legfajsúlyosabb – részét Erdei. Így csupán utalt rá sokat idézett kéziratában, hogy „a magyar társadalom plurális felépítése talán nem is kettősséggel, hanem hármassággal írható le érvényes módon, mivel a parasztság a maga tagolatlan voltában mintegy a »történelmi nemzet« és a »modern polgári« társadalom mellett, helyesebben a kettő alatt helyezkedik el, mint tőlük elütő szerkezeti elem.”¹¹⁴⁶

Megkerülhetetlen kérdés természetesen, hogy kik is a falusiak, így mindkét szerző külön fejezetet szentelt a problémának. Bár eleinte a falusiakról beszélve Weis érezhetően birtokos parasztot sejtetett (mely réteget közismert munkájában ugyanakkor polgárinak tartja¹¹⁴⁷), a harmadik fejezetben már gunyorosan mutatott rá e sematizált városi kép torzításaira. Ugyanakkor Erdei művének éppen ez az egyik leghangsúlyosabb eleme, vagyis a falu parasztsággal való azonosításának kritikája, hiszen nemcsak parasztok laktak falvakban – és parasztok nemcsak falvakban laktak. A valamiféle koloniális attitűddel okolható torztükörnek másik hozadéka a városi ember által konstruált jellegbeli sztereotípiák hada. E több ezer éves, világirodalmi toposzokkal gazdagon övezett (tév)képzet úgy tekintett a falusiakra, mint akik „ugyan alacsonyabb kultúrszinten élnek, de erősebbek, egészségesebbek, termékenyebbek, önállóbbak, szabadabbak és jobb erkölcsűek”.¹¹⁴⁸ Erre a sémára épült a konzervatív szociálpolitika, mely kényszeresen „meg akarta menteni” a falut – épp annak saját (bár öntudatlan) akarata ellenében. Hiszen a paraszt már nem akar paraszt lenni – summázta (a népi falukutatás által gazdagon illusztrált) tételét Erdei.¹¹⁴⁹

Weis (korántsem idillikus viszonyokat kontúrozva) összességében igyekezett alternatívát nyújtani az osztályszemléletet kizárólagos társadalomértelmezési keretként

megsegítésére, mint egy tökéletesen megkésett, időszerűtlen pótcselekvésre, mely csupán a rendi falu (vagyis az „örök falu”) visszaalakítását eredményezheti. Ezzel szemben a legfontosabb teendő a város és a falu közti mindennemű távolság minimalizálása. Ez a tétel tehát teljesen idegen Újszászy a faluszeminárium számára is evidenssé tett nézetrendszerében, ahol a *rend* letéteményeseként aposztrofált falu nagyon is központi motívum.

¹¹⁴⁶GYÁNI, KÖVÉR, i. m., 192. A publicista Móricz Miklós – Móricz Zsigmond öccse – figyelemreméltó módon, majd egy évtizeddel korábban jutott (kissé más törésvonallal, de) hasonló konzekvenciára, éppen a sárospataki diákok által szervezett 1935-ös munkatábor kapcsán: „nálunk nem is két, hanem háromfelé hasadt társadalomról kell beszélnünk. Az őstermelők és az ipar, kereskedelem, hitelszervezet népe élesen szemben áll egymással, – különösen érzelmileg –, s mindegyikkel szemben áll a hivatalnoki elem, amely meg mindegyik felett valónak és mindegyiknél becsebbnek érzi magát...”¹¹⁴⁶ Móricz Miklós rádióbeszédét közli: SIK, 1935, szeptember–október, 9.

¹¹⁴⁷WEIS, *A mai magyar társadalom...*, 103.

¹¹⁴⁸ERDEI, *Magyar falu...*, 8. Az idilli falu („vidék”) irodalomtörténeti toposza a nyugati kultúrában Theokritosz, majd Vergilius bukolikus eklogáitól kezdve kitapinthatóan jelen van. Honi viszonylatokban a különböző irodalomtörténeti korszakokon végighúzódnó népies irány stílusjegyein át, a népszínművek giccsparasztiájával bezárólag hódított. A magyar nemesség soraiban is időről időre feltűnt a parasztság idillikus ábrázolásmódja. Ebből a romantikus felfogásból sokat átvett a 20. század egyik legnagyobb hatású, a falu iránt (is) igen kritikus magyar írója, Szabó Dezső, amikor a magyarság megújulását a „paraszti őserőből” tartotta elképzelhetőnek.

¹¹⁴⁹Uo., 200–205.

érvényesítő felfogás ellenében,¹¹⁵⁰ amennyiben a falura mintegy szerves egésként tekintve, egyfajta organikus közösségről értekezett. Ezzel szemben Erdei markáns (külön)véleménye a falu, mint történelmi konstrukció elvének vállalása, mely még a falukutató népi szociográfusok között is unikális hitvallásnak tekinthető. Szerinte ugyanis „az örök falu nem a falu valóságának a tükrözése, hanem városi elmék vágyálma”¹¹⁵¹ –fűzte gondolatmenetét az előzőekben ismertetett argumentációba. Tehát „semmi garancia nincsen arra, hogy akár ilyen formában, akár többé–kevésbé változott alakban örökké fenn fog maradni.”¹¹⁵² Ez pedig egy olyan tétel, mely a népi oldalon sok helyütt népszerűtlennek, ám a konzervatív táborban egyenesen tarthatatlannak minősíthető.¹¹⁵³ (A szerző később tételesen is tollhegyre tűzte a konzervatív toposzokat.¹¹⁵⁴)

Összességében, vélhetően a falukérdésre is érvényesnek tekinthető Gyurgyák János vélekedése, miszerint a „konzervatív Szekfű Gyula és Weis István koncepciója a magyar társadalom töredezett voltáról, gyenge integráltságáról (...) pontosabban leírja a magyar társadalom lényegi vonásait, még akkor is, ha Erdei szociológiai ismeretei és szociális érzékenysége felette állottak a konzervatív gondolkodóknak.”¹¹⁵⁵ Bognár Bulcsu markánsabb véleménye szerint ugyanis „Erdei tudományos kvalitásai mögött egy olyan mítoszgyártás szándéka fogalmazódik meg, amely egész szociográfusi működésének tudományos érvényességét alapvetően kérdőjelezi meg.”¹¹⁵⁶ Ebben nyilván szerepet játszhatott, hogy az alapvetően politikus vénájú „Erdeinél a »legyen« szuggesztív hipotéziseinek szellemes

¹¹⁵⁰ Erdei nem marxizált még (kizárólagos érvénnyel) ebben a művében, ami nem jelenti ugyanakkor, hogy teljesen negligálta volna a marxista érvrendszert: „A társadalom ugyan minden tagjában szabad emberekből áll, akik törvény előtt egyenlők, azonban a termelőeszközök birtoklása, illetve a végzett munka alapján mégiscsak különböznek egymástól.” *Uo.*, 39.

¹¹⁵¹ *Uo.*, 41. Erdei szerint „a falu összes társadalompolitikai problémái egyetlenegy pontba futottak össze: a városhoz való viszony problémájába”, ezért minden más megközelítés egyelőre csak elkeni a kérdést. *Uo.*, 224.

¹¹⁵² *Uo.*, 43.

¹¹⁵³ Mindazonáltal jellegzetesen népi-jellegű (jelesül Kovács Imrére hajazó) és határozottan a konzervatívoknak címzett Erdei azon kitétele, miszerint a falusi szegénység „nem éretlen, hanem tehetetlen”. *Uo.*, 171. Részleteiben lásd: KOVÁCS, *A néma forradalom...*

¹¹⁵⁴ ERDEI, *Magyar falu...*, 205–209.

¹¹⁵⁵ GYURGYÁK, *Ezzé lett magyar hazátok...*, 415. Ugyanakkor érezhető egyfajta bizonytalanság Weis István munkásságát illetően, hiszen míg Gyáni Gábor Weis „immár klasszikus művei”-ről beszél, addig Gyurgyák János „a magyar társadalomtudomány méltatlanul elfeledett figurája”-ként emlékezik meg róla. (GYÁNI, KÖVÉR, *i. m.*, 191., GYURGYÁK, *Ezzé lett magyar hazátok...*, 358.)

¹¹⁵⁶ BOGNÁR, *A népi szociográfia nemzeti radikalizmusa...*, 73. Nem lehet elvitatni, hogy Erdeinél a negyvenes évek elején – elsősorban Hajnal István hatására – rövid ideig a tudományos igény vált dominánssá. Vélhetően nemcsak e korszakának legsikerültebb alkotása *A paraszti társadalom* című munka, a korszak szimbolikus zárásának pedig az elhíresült szárszói beszédet (*A magyar társadalom*) tekinthetjük, melyben a szerző egészen sajátos módon ötvözte a hajnali értelmezési kereteket a történelmi materializmus következtetéseivel. Ezzel a politikus diadalmaskodott a szaktudós felett. Lásd: UÓ, „A merészség a koncepcióban.”... , UÓ, *Erdei útkeresései...* és BÓDY Zsombor, „Útvesztőben” Erdei Ferenc dilemmái 1945 előtti pályáján, Szociológiai Szemle, 2010/4, 130–148. Erdei végső konzekvenciája szerint már sem a földbirtokreform, sem pedig a polgári termelési politika nem képes megoldani az alapvető gazdasági kérdéseket. „Ezzel az állásponttal Erdei tulajdonképpen kilépett a népi ideológusok köréből.” (GYURGYÁK, *Ezzé lett magyar hazátok...*, 452–453.)

kombinációi újra és újra »átugorják« a »van« empirikus korlátait»¹¹⁵⁷ –jegyezte meg Timár Lajos a tanyás mezőváros honi modellképességének kapcsán. Azonban ugyanő hívta fel a figyelmet arra is, hogy az Erdei-féle konstrukció nem teljes egészében elvetendő, mivel egyfajta „koherens mozaik-elméletként” felfogva a modellt – és figyelembe véve az alighanem jelentős regionális eltéréseket – vannak a tézisnek továbbra is érvényes aspektusai.¹¹⁵⁸ Gyáni Gábor pedig az Erdei-kritikát posztmodern nézőpontból bírálva, a mindenkori megismerő-pozíció nem neutrális mivoltát hangsúlyozta, ebből adódóan a hajnali koncepció kizárólagos érvényességét is megkérdőjelezve a korabeli szellemi hatások (főként Erdei és Hajnal viszonylatában értelmezett) kölcsönösségét emelte ki.¹¹⁵⁹

IV.4. Összefoglalás. A szeminárium helye a honi falukutatásban

A harmincas évek derekán kibontakozó népi szociográfia tehát történelmileg kialakult és a Horthy-korszak alatt konzerválódott (mező)gazdasági viszonyok szociális vonatkozásaira mutatott rá. A nyílt politikai velleitás következtében közéleti diskurzussá váló földkérdés egyre gyarapodó irodalmában a gombamód szaporodó falukutató műhelyek ideológiai–politikai ízlésüknek megfelelően tájékozódhattak, hiszen a kormány-közeli konzervatív köröktől kezdve a szélsőjobboldalon át egészen a szélsőbaloldalig mindenkinek volt vonatkozó véleménye, ide értve természetesen a formálódó „harmadik út” képviselőit is. Bár, mint láthattuk, a földreform híveinek politikai tájékozódása kifejezetten sokrétű volt,¹¹⁶⁰ munkásságuk és nem utolsósorban a falukutató-perek következtében műveiket 1945 után a két világháború közti kurzus megfellebbezhetetlen vádirataiként tartották számon. Természetesen mindez gondos szelektálás után történt, „elfelejtve” például a szélsőjobboldalról társutas Matolcsyt és Oláhot, vagy a szintén kompromittálódott Sinkát és Erdélyit. Ekképp a politika a népi szociográfia utóéletében is jó darabig lehetetlenné tette a szenvtelen mérlegvonást.

Azonban nemcsak politikailag motivált szerzők foglalatostokdta társadalom-leírással (pro és kontra), de egyes falvak életének irányítói is. A népiek és a helyi intelligencia egy időben készült szövegeit „összeolvasva” mindenekelőtt a különböző szándékot kell hangsúlyozni. A lírai hangvétellő népi alkotások felépítésükkel – például a konkrét témakört

¹¹⁵⁷TIMÁR Lajos, Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái az alföldi várostípusokról, a város és vidéke kapcsolatáról = *A népi mozgalom és a magyar társadalom...*, 94.

¹¹⁵⁸Uő, *Az alföldi és dunántúli városok szociális arculata...*, 47.

¹¹⁵⁹GYÁNI, *Empíria, ideológia és tudomány...*, 43–59. Bár az ideológiai alapállás (Hajnal) és a preconcepciók (Erdei) közös nevezőre hozásával megfogalmazódhatnak bizonyos kételyek az olvasóban, a tanulmány összességében a szociográfiai irodalom modern elemzési és értelmezési lehetőségeinek útmutató példája.

¹¹⁶⁰Veres Péterrel, Darvas Józseffel a „bal sarokban”, Erdélyi Józseffel és Matolcsy Mátyással a jobban.

bemutató alfejezetek címének fel nem tüntetésével a főszövegben, vagy éppen idézetek betoldásával az alcímek helyére – is a jól olvashatóságot segítették, hiszen fő céljuk (ellenben a helytörténeti munkákkal) a figyelemfelkeltés volt. A „civil szerveződések” és a szociálpolitika ismertetésétől jellemzően eltekintettek, vagy csupán lekezelően, néhány sorban ismertették „haszontalanságukat” – hiszen nem tőlük várták a javulást. A falukutató perekben emlegetett tendenciózusság nem volt teljesen indokolatlan felvetés. Darvas József (!) meglátása szerint „tárgyilagosan meg kell állapítani, hogy az egyes munkák ellen indított támadásokban sok volt az igazság. Valószínűleg igaza volt annak a vidéki jegyzőnek is, ki a falujáról szóló könyvvel kapcsolatban úgy nyilatkozott, hogy »azért nem éppen úgy van«, ahogyan az író megírta. Igaza lehetett még akkor is, ha a szóban forgó írás minden adata, minden megállapítása fedi a valóságot, mert ugyanazok a tények másképpen hatnak a teljes társadalmi valóság perspektívájába állítva, mint abból kiragadva, és egy könyv keretében csoportosítva.”¹¹⁶¹ –vélekedett a konzervatívnak bajosan tekinthető szerző. Valóban, *A tardi helyzet* például hosszasan: étlapokkal, folyamatosan csökkenő bérekkel, temetőfejfákkal, (valószínűleg más korszakokban sem túl racionális) gyermekvággyal nyomatékositotta a harmincas évek kétségtelenül sanyarú gazdasági helyzetét – anélkül, hogy akárcsak megemlítené volna a világgazdasági válság tényét.

A népiek a konkrét, reális megoldási javaslatokkal is adósak maradtak. Szabó Zoltán hasonlata szerint „az ember orvoshoz hasonlított, akinek volt ceruzája, de nem volt patikája”,¹¹⁶² ám (mivel ceruzával fel lehet írni a receptet), műve inkább egy „hőmérőt” mintázott, mellyel ugyanakkor – minden támadható és felemlégetett módszere ellenére – meghatározó módon járult hozzá a „betegség” felismeréséhez és nem mellesleg az ország önismereti irodalmának elindításához. Az a néhány konkrét kiűtőterv pedig, melyet a népiek felvázoltak, inkább tekinthetőek vágyaknak, mintsem reális terveknek, így nem is arattak osztatlan sikert a szakemberek körében. Az alföldi mezővárosok, főképp Erdei Ferenc nyomán elhíresült tanyakoncepcióját már saját korában komoly kihívás érte (elsősorban Mendöl Tibor földrajztudós részéről),¹¹⁶³ de említhetnénk a Németh László után népi

¹¹⁶¹DARVAS, *A legnagyobb magyar falu...*, 6.

¹¹⁶²SZABÓ, *A tardi helyzet...*, 12. Nem sokkal konkrétabb a *Cifra nyomorúság* megoldási javaslata sem: „Kétségtelen: az egyetlen megoldás: a magyar társadalom szerkezetének átalakítása és egyensúlyának megteremtése. Ennek számtalan feltétele van, mind anyagiakban, mind lelkieken. S ha ezek nem adatnak meg, akár földről van szó, akár szociálisabb bérekről, akár a parasztság közélettel szembeni egyre súlyosodó közönyének jogok juttatásával való elosztatásáról, vagy az értelmiség szemléletének megtisztításáról – akkor a magyarság életének talán példátlan veszedelmei elé nézhet.” (SZABÓ, *Cifra nyomorúság...*, 277.) Vagy lásd Illyés (sokféleleképpen értelmezhető) háritását: „Látom a baj nagyságát, előre látom következményeit is. Egy nép élete forog kockán. Mi az orvosság? Az az olvasóra is tartozik annyira, mint az íróra, hisz ő is tudja már, amit az író tud. Akik a »megoldás« nélkül a könyvet csonkának érzik és folytatását várják, – folytatást várok azoktól én is. Nekik ajánlom munkámat.” (ILLYÉS, *Puszták népe...*, 194.)

¹¹⁶³Lásd: TIMÁR, *A szociológia és a geográfia pörlekedésének...*, 86–92.

hívószóvá lett „Kert–Magyarország” súlyos gazdasági vonatkozásait is, vagyis a kertkultúrába menekülő alföldi kisbirtokosság körében bekövetkező nagymérvű eladósodást, melyről a szociálisan érzékeny írók, szociográfusok megfedkeztek. (Erre Szilágyi Zsolt mutatott rá legutóbb.¹¹⁶⁴)

A helyi tanítók, lelkészek nem törtek irodalmi babérokra és nem is akartak (semmilyen értelemben véve) hangulatot kelteni. Mindez egyáltalán nem jelenti, hogy munkáik kidolgozottabbak, vagy éppen objektívebbek lennének. A „hivatalos” irányhoz húzó „amatőr” faluirodalom leggyakoribb hiányossága a (népieknél sem evidens) szociológiai képzettség hiányán túl, épp azoknak a sebeknek a fel nem tárása – mindenekelőtt a társadalmi egyenlőtlenségek *okaié* –, amit a népi szociográfia oly kimerítően elvégzett. A helyi intelligencia több tagja ugyanakkor lelkiismeretesen adatolta a községek mindennapjait mégiscsak jól–rosszul meghatározó szervezeteket, valamint a falu fontosabb történéseit (a „falu életét”), mely a nagyobb perspektívában gondolkodó népi és hivatalos szerzők horizontján kívül esett. Írásaik ez által nemcsak a helytörténetek számára lehetnek érdekesek, de a Horthy-kori egyesületek számbavételéhez is fontos források, amellet, hogy az életmódtörténethez is sok tekintetben új adalékoknak tekinthetők. Összegezve: a népi szociográfia, a hivatalos falukutatás és az amatőr falurajzok nem egymást kizáró narratívák, hanem egymást komplementer módon kiegészítő és természetesen alapvető forráskritikát igénylő társadalomtörténeti kútfők a két világháború közti Magyarországról. Sőt, mint láthattuk, Sárospatakon egy kicsit tovább is.

A fenti értelemben véve „amatőrnek” tekinthető faluszeminárium esetében több ponton tetten érhető a népi (radikális reformer) – hivatalos kettősség, bár a népelet kutatása évszázados hagyományokkal bír(t) Patakon. Ez az attitűd a Széchenyi Szövetség és a Folklore Fellows programjában találta meg kereteit a századelőn. A reformkonzervatív fiatalokat tömörítő szövetség a szemináriumjellegű falumunka felismerésével, kiszállásaival és népkönyvtárával, az FF pedig a néprajzi gyűjtés mikéntjének kidolgozásával hatott Újszászy Kálmán későbbi munkaközösségére, akik nem feledkeztek meg róluk és elődjükként hivatkoztak rájuk.¹¹⁶⁵ Láthattuk továbbá, hogy a szeminárium alapjait a Horthy-éra emblematikus mozgalmává nőtt cserkészlet jelentette. Patakon öt csapat működött, melyek közül kiemelkedett a gimnázium Hegyaljai Erő, a teológia Timótheus és a tanítóképző II.

¹¹⁶⁴SZILÁGYI Zsolt, *Város–tanya-kapcsolat a Horthy-kori Kecskeméten*, Tér és társadalom, 2011/2, 42–43.

Nagyon jellemző, hogy az Erdei és Németh „politikai programját” összehasonlítani igyekvő kiváló elemzés lényegében társadalompolitikai írásokra volt kénytelen hagyatkozni. (BOGNÁR, *Versengő harmadik utasok...*)

¹¹⁶⁵Például: *Adalékok Dr. Gesztelyi Nagy László...* és ÚJSZÁSZY, *A szeminárium (jövő) feladatai = Adalékok...* A szemináriumvezető a tudományos munkákhoz nélkülözhetetlen adatgyűjtés példajaként, egyben az ő munkásságuk egyik fontos forrásaként említette az FF „pataki és környéki népköltési gyűjtését.” Uo.

Rákóczi Ferenc cserkészcsapata. Személyi állomány terén összekötő kapocsnak a teológus öregcserkészszak tekinthető, bár mindhárom közösség munkája során megfigyelhettük a népet felé való egyre intenzívebb tájékozódást. További fontos kapcsolódási pont a szemináriumvezető személye, aki épp a pataki cserkészszak születésekor (lásd: tahi tábor) került Sárospatakra és vezető szerepet vitt a Bodrog-parti munkában. Nem elhanyagolható „hivatalos” kötődés az sem, hogy a faluszeminárium elsősorban Weis István munkája alapján tanulmányozta a magyar társadalmat, mivel a konzervatív társadalomtudós elképzelései nyomot hagytak Újszászy elméleti munkásságán.

Újszászy (népiséggel is érintkező) kultúra-felfogása azonban nemcsak innen merített, hanem a reformátusság barthi irányzatából is. A professzor filozófiatanárként érdeklődéssel tekintett kora meghatározó vallási és szellemi irányzataira (ébredési mozgalom, egzisztencializmus), kialakítva egyben saját álláspontját. Csupán tételszerűen, a faluszeminárium vonatkozásában releváns talpkövek: Erdeivel szemben a falut nem történeti képződménynek tekintette, hanem a nemzeti kultúra *egyik* fő letéteményesének. Tehát a nemzeti kultúra csupán az alapvetően transzcendens beállítottságú faluközösség és az immanens meghatározottságú (kis)város együttes, ám *külön* fejlődése által őrizhető meg olvasatában. Minden olyan törekvés, ami e két szektor összeboronálását irányozza elő, a nemzeti kultúra pusztulásához vezet. Ezzel Újszászy egyszerre határolódott el a parasztpolgárosodást hirdető népiektől (Szabó Zoltán, Kovács Imre, Erdei 1943 előtt) és a problémát a marxizmus által megoldandónak vélő népi íróktól (Veres Péter, Darvas József, Erdei 1943-tól). Individualitás és kollektivitás dialektikájára épített történetfilozófiája korára, mint a kollektív formák nemzeti irányultságú újraéledésére tekintett, eszményévé pedig a nemzetközösségért tevékenyen munkálkodó, hívő ember vált. Láthattuk, hogy a faluszeminárium vezetője törekvéseik nevelési aspektusát emelte ki, ezzel ismételten elhatárolódva másoktól (Turul, népiek, hivatalosok). Nagy vonalakban ezek a gondolatok alapozták meg a faluszeminárium ideológiáját, de a szeminárium kereteit, módszerét, jellegét és ebből adódóan eredményét is alapvetően befolyásolta Újszászy elemeiben, irányultságában és főként lehetőségeiben időnként változó, ám célkitűzésében már a harmincas évek derekára kiforrt eszmerendszere. Ennek a „nyitott állandóságnak” és az egyházi alapoknak a magyar léptékkal mérve egyedülálló időtartamát köszönhetette a faluszeminárium.

Az országban egyik első falukutató csoportként megalakuló pataki „szociális önképzőkör” a diákok kérése nyomán alakult meg 1931-ben, bár Újszászy szerepe már az igény kapcsán megkérdőjelezhetetlen. Az alapoknál hangsúlyozandó (a pataki) Szabó Zoltán hatása is, aki felismerve a kollégium Trianon által térben és társadalmilag egyaránt beszűkült

lehetőségeit még határozottabbá tette a „Szegények Iskolájának” faluorientációját, amellet, hogy Szabó szerepe a cserkészalapok lerakása miatt is evidens. A faluszeminárium fő célja a leendő falusi lelkészek munkaterületének (Hegyköz, Hegyalja, Bodroghöz) megismerése volt, amit főként egyház-szociológiai és szociográfiai felmérésekkel, illetve szellemi és tárgyi néprajzi gyűjtésekkel igyekeztek elérni. Emellett népszerű vándorkönyvtárakat köröztettek és egyéb falumunkákat is végeztek, esetenként bekapcsolódva más egyesületek (Faluszövetség, Széchenyi Szövetség) munkájába. A kor faluirodalmát a tagok Patakon ismerték meg és itt készítették elő, valamint értékelték ki a kiszállásokat. A sikerültebb felmérések alapján készültek el a szociográfiai dolgozatok. Bár a kollégiumi „szerda estéken” minden irányzat képviseltette magát, a csoport a népiekkel szimpatizált, tehát „a földreform pártján állt”. Ezt erősíti meg a pataki diákok életét bemutató fejezet, mely rámutat a két világháború közti (dis)kurzus egyéb kollégiumi hatásaira (zsidókérdés, középosztály helyzete) is. Ugyanakkor a földreform melletti ifjonti kiállítás a „hivatalos pályán” már bajosan volt tovább tartható (lásd: Fürjész István), noha a kérdést távlataiban okafogyottá tette az 1945-ös birtokrendezés.

Három kronologikus fejezetben igyekeztem feltárni, miért tekinthető a pataki faluszeminárium az ország egyik legszervezettebb, ideológiailag legkonzekvensebb és a leghosszabb ideig ténylegesen működő (gyűjteményfejlesztő) falukutató csoportjának. Az első korszak az 1938-as határmódosításig tartott és összességében ezt tekinthetjük – párhuzamosan az országos tendenciákkal – a faluszeminárium fénykorának. A legnagyobb visszhangot a szeminaristák részvételével megrendezett 1935-ös munkatábor váltotta ki, mely az első ilyen jellegű kísérlet volt hazánkban. A folyamatosan bővülő gyűjtemények (el)ismertségének másik jele a Széchenyi Szövetség 1936. májusi, Teleki Pál által elnökölt falumunkás kongresszusán való aktív részvétel volt. Mivel Sárospatak mintegy 10 km-re feküdt/fekszik a határtól, a második alfejezetben (1938–1945) fontosnak tartottam megvizsgálni a határváltozások kollégiumra gyakorolt legfontosabb következményeit. Az 1938 előtti időket érintő faluszemináriumi iratokból elsősorban a tiltott határátlépések kérdésére koncentráltam, megállapítva a „szökések” feltételezhető irányait, hozzávetőleges arányait, jellemző eseménysorát és következményeit. A visszacsatolások idején a szeminárium munká rendjét a spontán megmozdulások váltották, majd láthattuk a város (kassai zászlóátadás) és a diákság (nagykázmeri templomfelújítás) tartósabb felvidéki ténykedését is. Az 1945 utáni szeminárium korszakban, továbbvezetve a felvidéki szálat, a lelkészek impériumváltást követő sorsát feltérképező 1947/48-as pályázatra fókuszáltam, különös tekintettel a volt faluszeminaristák pályájára. Összességében, a nagyszámú tragikus sors mellett igazi sikertörténetek (Bertalan Imre, Harangi László, Ráski Sándor) is akadtak.

Szintén az 1945 utáni korszakhoz tartozik a faluszeminárium tájmúzeummá, tájintézetévé való átszervezésének sikertelen története, míg már az 1948 utáni fordulat után születtek a honi falukutatásban egyedinek tekinthető „termelési szociográfiák” és „gyárkutatások”. A faluszemináriumi jelentések és körlevelek mindhárom korszakban pontosan adatolták a gyűjtemények változásait és a munka irányát, hiszen a gyűjtés valóban kormányokon, határokon, rendszereken átívelően folyt. A számszerűsített adatokat táblázatokban közöltem.

Bár dolgozatomat igyekeztem kerek egészként lezárni, a kutatás több irányba is továbbfejleszthető. Ami a sárospataki gyűjteményt illeti, a faluszeminárium teljes körű feltérképezéséhez néprajzkutatók, szociológusok és egyháztörténészek bevonására lenne szükség. Véleményem szerint a szeminárium esetében hatványozottan igaz, hogy „az interdiszciplináris tárgyalásmódok újabb és újabb értelmezési lehetőségeket kínálnak.”¹¹⁶⁶. Emellett, az Adaléktárban fellelhető, majd húsz év anyagát átfogó kiszállási beszámolók statisztikai feldolgozása vélhetően közelebb vinne a munkaterület árnyaltabb megismeréséhez és magának a faluszemináriumnak még alaposabb feltárásához. Nem kevésbé izgalmas feladat lenne az egyéni életutak mélyrehatóbb rekonstruálásának kísérlete. Az itthon boldogulni igyekvő lelkészek további sorsa a 20. század még nem teljesen lezárt fejezete (megannyi kényes kérdéssel), ami viszont az Amerikába került teológusokat illeti, ezek a tengeren túl is jegyzett életpályák alighanem a magyar emigráció, illetve az 1945 utáni diplomáciai kapcsolatok cizelláltabb megismeréséhez is közelebb vezetnének. Másrészt, időszerű lenne a népi szociográfiák szövegtörténeti (statisztikákkal, korabeli kimutatásokkal, adatsorokkal és a mezőgazdasági szakirodalommal ütköztetett) összehasonlító elemzése, esetleg nemzetközi kitekintésbe is helyezve a műveket. Nem lenne érdektelen egyes társtudományok (kulturális antropológia, xenológia, irodalomelméletek) eredményeinek a szociográfiák szövegkorpuszában való kamatoztatása sem. Néhány ponton erre magam is tettem szerény kísérletet, ám a kérdéskörben bőségesen maradt kiaknázatlan terület. Ezt a munkát több intézet bevonásával megvalósított, projektszintű kutatásokkal lehetne leghatékonyabban elvégezni.

¹¹⁶⁶Ö. KOVÁCS József, *Az erőszak történelmi tapasztalatai a politikai diktatúrában = Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*, szerk. SZEDERJESI Cecília, Salgótarján–Budapest, Nógrád Megyei Levéltár, 56-os Intézet, 2008, 332.

SUMMARY

»»»««

At the Village Seminar, which can be considered as an amateur researcher group, we can realize the duality of the populists (radical reformers) – official in several cases, although the College huge traditions in the exploration of folk life. This attitude found his frameworks in Széchenyi Association and Folklore Fellows at the beginning of the 20th century. The reform conservative young students (Széchenyi Association) affected the Village Seminar on the one hand with the realization of the village work in a seminar, on the other hand with his field work and also with their folk's library. The influence of Folklore Fellows was materialized mostly in the method of the ethnographic collection. In this manner, the workshop of Kálmán Újszászy has not forgotten, but referred them as a predecessor of the Seminar.

The direct basis of the seminar was scouting, which became an emblematic movement of Horthy era. Five teams was working in Sárospatak, but the grammar school's Hegyaljai Erő, the theologian's Timótheus and the teacher training college's II. Rákóczi boy scout team were superior to them. The theologians were the connecting link to the seminar, although all communities oriented progressively to the folk life. An important join point was the leader of the seminar (Kálmán Újszászy) as well, who just got to Sárospatak, when the scouting was established in the city. Additionally, he was playing a key role in the Bodrog-bank work. Further, the Village Seminar studied the Hungarian society primarily from the works of István Weis (*A magyar falu, A mai magyar társadalom*), and that was another join point to the "official village research", since the conservative social scientist's ideas left a trace on Újszászy's theoretical conceptions.

Nonetheless, Újszászy's culture conception has been not only linked to the conservatives, but also to the populists and to the new ways of Reformed Church (theology of Karl Barth). As a philosophy teacher, the professor paid attention for the religious and intellectual tendencies of his age (awakening movement, existentialism), developing his own point of view. The most important landmarks: opposite to Ferenc Erdei, he kept villages not historical creations, but a determining base of national culture. Accordingly, the national culture can be only developed by the expansion of the (transcendent-definiteness) village and the (immanent-minded) town. Újszászy emphasized that this must happen *simultaneously* and *separately* at the same time! All intention to unite these factors leads to the destruction of national culture. Thus Újszászy distanced himself from the populists, who believed in the

embourgeoisement of peasantry (Zoltán Szabó, Imre Kovács, Ferenc Erdei before 1943) and also from those populist authors, who was thinking the problem can be solved by the Marxism (Péter Veres, József Darvas, Ferenc Erdei from 1943).

Újszászy's theory was built on the dialectic of individuality and collectivism. He looked at his age as a national based renaissance of the collective forms and his ideal became the religious human, who lives for his national community. The leader of the Village Seminar emphasized the educational aspect of their endeavours, separating again the workshop from others (Turul Association, populists, and officials). Approximately these thoughts meant the ideological foundations of the seminar. The frameworks, the characters, the research methods and finally the results were also affected by Újszászy's theory, which has been already evolved in the middle of the thirties. The "opened stability" and the spiritual bases explains the uniquely long duration of the seminar at the Hungarian scale.

The Village Seminar was founded as one of the pioneer social workshops in Hungary. They came into existence after a request of the students in 1931, although Újszászy's role cannot be questioned. At the bases, the influence of (theologian) Zoltán Szabó also must be emphasized. He realized the reduced (geographical and social) prospects of the College and made the „Poor's School” more village oriented. Finally, Szabó's role is also evident at the foundation of scouting in Patak. The main target of the Village Seminar was to let the future rural pastors have more information about the scope of their activities (Hegyköz, Hegyalja, Bodroghöz). They tried to get this goal with sociographic measuring (mostly in their congregations), and also with spiritual and material folklore collections. Further, they ran popular travelling libraries and made village works, sometimes cooperated with other associations (Village Association, Széchenyi Association).

The members recognised the village literature in Sárospatak and they were prepared for the field-work and discussed the results here as well. The sociography papers were made ready based on the more successful surveys. Although on the College's "Wednesday Evenings" all tendencies were represented, the group sympathized with the populists, thus they were on the side of the agrarian reform. The chapter, presenting life of the College students fixes this, pointing at some other local effects of the contemporary common talk (Jewish question, situation of the middle class) as well. At the same time the young identification beside the reform was difficult to keep on the official career (ie: István Fűrész), although the agrarian reform in 1945 made the question pointless.

I presented in three chronological chapters, why the Village Seminar was one of the most organized, most consistent and the longest serving (collection developer) rural

sociologist's group in the country. The early years took until the First Vienna Award (1938), and that were – in parallel with the nationwide tendencies – the “high days” of the village research in Sárospatak. The labour camp in 1935, which was the first attempt for a labour camp in our homeland created the largest reaction around the seminar. Another sign of success was the active attendance at a village worker's congress in 1936, because this conference was arranged by Széchenyi Association and it was chaired by count Pál Teleki. Since Sárospatak is approximately 10 km from the border, in the second subsection (1938–1945) I examined the local effects of the border-changes.

From the Village Seminar documents before 1938, I concentrated primarily on the illegal border crossings, especially for the directions of the “escapes”, the approximate proportions, the typical procession and the aftermaths. Spontaneous happenings changed the seminar works at the time of the border-corrections, then the city (new flag of Kassa) and the students (church renovation in Nagykázmér) persistent Uplands’ activity was discussed.

At the seminar period after 1945, I focused on the pastors’ (particularly the post-seminarists’) life under the new era, involved results of the inviting applications (1947/48). On the whole, beside the numerous tragical fates we could find real success stories (Imre Bertalan, László Harangi, Sándor Ráski) as well. However, I had to also mention the unsuccessful story of reorganizing Village Seminar into a country museum or landscape institute. After the turn of 1948 were born the “production sociographies” and the factory researches, both can be kept unique in the Hungarian village exploration’s history. The reports and circular letters justified the changes of the collections and the direction of the work in all eras, since the collection was ongoing through governments, borders and power structures. I represented the quantified data in tables.

MELLÉKLETEK

»»»«««

I. A Sárospataki Széchenyi Szövetség kiszállásai (1909–1914)

Helyszín	Időpont	Kiszálló, előadása	Kar	Szülő fogl.
Tarcal, Bodrogkeresztúr	1909/10	<i>Szabó Sándor</i>	jog (tanár)	-
Hajdúnánás, Hajdúszoboszló	1909/10	<i>Nagy Lajos</i>	teológia	földműves
Hajdúböszörmény, Büdszentmihály	1909/10	<i>Hubay Mihály</i>	teológia	földműves
Hajdúdorog	1909/10	<i>Fodor Pál</i>	jog	ügyvéd
Püspökladány	1909/10	<i>Barkassy Béla</i>	jog	-
Nádudvar	1909/10	<i>Idrányi Béla</i>	jog	lelkész
Hajdúhadház	1911.02.05.	<i>Szabó Sándor</i>	jog (tanár)	-
Nagyléta	1911.02.05.	<i>Idrányi Béla</i>	jog	lelkész
Biharnagybajom	1911.02.05.	<i>Keresztury Károly</i>	teológia	lelkész
Biharpüspöki	1911.02.05.	<i>Svingor Jenő</i>	jog	lelkész
Pele	1911.02.05.	<i>Kiss Kálmán</i>	jog	orvos
Nagyrád	1912	<i>Szabó Sándor</i>	jog (tanár)	-
Érendréd, Feketeadó	1912	<i>Bóna Aladár</i>	jog	vasutas
Ricse	1912	<i>Janka Péter</i>	teológia	tanító (özvegy)
Biharpüspöki	1912	<i>Svingor Jenő</i>	jog	lelkész
Vámospércs	1912	<i>Antal János</i>	jog	földműves
Vámospércs, Feketeadó	1912	<i>Gaál István</i>	teológia	állami tisztviselő
Újcsanáros, Nagyrad	1912	<i>Gesztelyi Nagy László</i> „Társadalmi eszmékről és a nép boldogítására hivatott intézményekről”	jog	lelkész
Tiszabüd	1913.01.07.	<i>Szalontay Ferenc</i>	teológia	-

Sátori	1913	<i>Barth Ernő</i>	jog	magánzó
Szamosújlak	1913.03.15.	<i>Hubay László</i>	jog	állami tv.
Feketeardó	1914.02.15.	<i>Gaál István</i> „Szociális kérdések és intézmények”	teológia	állami tv.
Gáva	1914.03.01.	<i>Gesztelyi Nagy László</i> „Szociális kérdések és intézmények”	jog	lelkész
Nyírbátor	1914.03.01.	<i>Gaál István</i> „Szociális kérdések és intézmények”	teológia	állami tv.
Egyek	1914.03.08.	<i>Homonnai Zoltán</i> „Szociális kérdések és intézmények”	jog	állami tv.
Kemecse	1914.03.15.	<i>Stunda István</i> „Tagosítás”	teológia	földműves
Kisgejőc	1914.03.08.	<i>Gesztelyi Nagy László</i> „A szövetkezetek és gazdakörök fontossága, főleg a kivándorlás elleni akcióban”	jog	lelkész
Bodrogkeresztúr	1914.03.29.	(1.) <i>Hodosy Béla</i> „A szociális kérdések fontossága és a tömörülés szükségessége” (2.) <i>G. Nagy László</i> „Alkotmányjogi ismeretek”	(1.) tanítóképző intézeti igazgató (2.) jog	- lelkész
Abaújszántó	1914.06.01.	<i>Palásthy Barna</i> „Tárogatós műsor a Gazdakör hangversenyén”	jog	erdőtanácsos

Forrás: Értesítő, 1909/10 – 1914/15, Széchenyi, 1912, december, 53. és Uo, 1914, január, 32. és a Sárospataki Református Akadémia beírási anyakönyve. TiREL. K.o. II. 5. alapján végzett saját összevetés. (*Bár az anyakönyvek szerint a főiskolát 1911/12-ben két Nagy László is elkezdte, vélhetően itt is Gesztelyi Nagy Lászlóról van szó, így az ő adatait tüntettem fel.)

II. Szemelvény a 234. sz. II. Rákóczi Ferenc cserkészcsapat öt éves munkarendjéből

AZ V. ÉVES KÉPZŐSCSERKÉSZ ŐRSIMUNKÁJA.

a) Az otthonban. (18 gyűlés.)

Megnyitás	Cserkészszellem	Gyakorlati cserkész-munka	Szórakozás	Beszárás
Ének Biblia Róma: V. 1—11 Ima	<i>I. cs. törvény és a magyar falu</i>	<i>A regölés. Jelentősége magyar és képzős szempontból.</i> Karácsony: Regős káté.	<i>Azt hittem, hogy nem kellek katonának...</i> 101 m. n. 3. o. <i>Játék.</i> Levéltárlás. Nevető zsebkendő. K. I. E. Játékoskönyv.	Ének Ima
Ének Biblia Róma: VII. 14—25 Ima	<i>II. cs. törvény és a magyar falu</i>	<i>A regölés. Gyakorlati tanácsok.</i> Karácsony: Regős káté.	<i>Kutyám lába.</i> 101 m. n. 7. o. <i>Ipari munka.</i>	Ének Ima
Ének Biblia Róma: VIII. 1—9 Ima	<i>III. cs. törvény és a magyar falu</i>	<i>Egészség, betegség. Jelentőségük az egyén és a köz szempontjából. Népszaporodás.</i> Batiz: Egészséges élet 4. o.	<i>Cigánysírató.</i> 101 m. n. 8. o. <i>Gyermekjáték.</i> Kakasviadal. Tóth-Lázár: Szántás-Vetés III. 117. o.	Ének Ima
Ének Biblia Róma: VIII. 31—39 Ima	<i>IV. cs. törvény és a magyar falu</i>	<i>A fajfenntartás egészségügye.</i> Batiz: Egészséges élet 127. o.	<i>Sej, besoroztak...</i> 101 m. n. 46. o. <i>Ipari munka.</i>	Ének Ima
Ének Biblia Róma: XIV. 7—13 Ima	<i>V. cs. törvény és a magyar falu</i>	<i>A férfi és a nő. Nemibetegségek.</i> Batiz: Egészséges élet 131. o.	<i>Áll a hajó...</i> 101 m. n. 21. o. <i>Játék.</i> Tűbefűzés. Mosoly verseny. K. I. E. Játékoskönyv.	Ének Ima
Ének Biblia I. Kor.: I. 18—31 Ima	<i>VI. cs. törvény és a magyar falu</i>	<i>Országos gazdasági ismeretek.</i> Temesi: Cs. könyv 239. o. Statisztikai zsebkönyv.	<i>Kiment a ház...</i> 101 m. n. 24. o. <i>Ipari munka.</i>	Ének Ima
Ének Biblia I. Kor.: VI. 18—20 Ima	<i>VII. cs. törvény és a magyar falu</i>	<i>Országos néprajzi ismeretek.</i> Temesi: Cs. könyv 241. o. Karácsony Regős káté.	<i>Elmegyek, elmegyek.</i> 101 m. n. 40. o. <i>Gyermekjáték.</i> Kanászos. Tóth-Lázár: Szántás-Vetés IV. 295. o.	Ének Ima
Ének Biblia I. Kor.: XIII. 1—8 Ima	<i>VIII. cs. törvény és a magyar falu</i>	<i>Országostársadalmi ismeretek.</i> Temesi Cs. könyv 242. o. Statisztikai zsebkönyv.	<i>Szánt a babám...</i> 101 m. n. 191. o. <i>Ipari munka.</i>	Ének Ima

Forrás: A Sárospataki Református Tanítóképző-intézet 234. sz. II. Rákóczi Ferenc cserkészcsapatának öt éves munkarendje..., 18—19.

III. Újszászy Kálmán „Útmutatója” és Vágó István falumunkájának szerkezete

ÚJSZÁSZY Kálmán, *A falu: útmutatás a falu tanulmányozásához*, Sárospatak, Kisfaludy, 1936.

	Oldal	
Előszó.	3—4	9. A falu közösségi rajza. a) Egyén, személyiség, közösség. b) A család. c) A falu társadalma. d) A tájhaza. e) Az állam. f) A külföld.
Bevezetés. — a) A falura vonatkozó legfontosabb adatok. b) A falu első képe.	5—6	46—64
A faluközösség élete a közösségi élet összetevő tényezőinek rajzában.	7—82	III. A transzcendens tényező. (A faluközösség életének transzcendens összetevője).
I. A természeti tényezők. (A faluközösség életének természeti összetevői). 1. A föld. 2. A víz. 3. A levegő (Éghajlat és időjárás). 4. A szerves élet.	8—10	64—82
II. Az emberi tényezők. (A faluközösség életének emberi összetevő tényezői).	10—64	1. A falu vallásrajza. a) A faluközösség vallásos képzetének forrása és színezői. b) A falu alapvető vallásos képzetének rajza.
1 A falu embertani rajza.	11—13	65—67
2. A falu településrajza és története. a) Település. b) A települt ember.	13—15	2. A falu gyülekezetrajza. a) A református gyülekezet. b) A református gyülekezeti tag. 1. A gyülekezeti tag a gyülekezetben. 2. A gyülekezeti tag a faluban.
3. A falu népesedésrajza. a) Népeség. b) Népmozgalom. c) Vándorlások. d) Népsűrűség.	15—17	67—80
4. A falu egészségügyi rajza. a) A táplálkozás. b) A lakás. c) A ruházkodás. d) Egészségügy.	17—22	3. A falu felekezetrajza.
5. A falu művelődésrajza. a) A falu művelődési életének alapja. b) A falu művelődésének tényezői. 1. Az iskolák. 2. Tanfolyamok és továbbképzők. 3. Egyesületek és egyéb kulturális intézmények. 4. Az egyházak. 5. A sajtó. 6. A szórakozási lehetőségek.	22—29	80—82
6. A falu nemzeti rajza. a) A falu nemzeti életének meghatározói. b) A falu nemzeti életének képe.	29—33	A faluközösség élete a közösségi élet kísérő tárgyai-nak és jelenségeinek rajzában
7. A falu erkölcsrajza. a) A falu erkölcsi életének alakító tényezői. b) A falu erkölcsi életének képe.	33—36	82—97
8. A falu gazdasági rajza. a) A birtok, mint a termelés alapja. b) Termelési ágak. c) A termelő munka. d) A termelést előmozdító intézmények. Értékesítés, Kereskedelem.	36—46	1. A falu tárgyi néprajza. a) Az élelem. b) Építkezés. c) A bútortzat. d) A fűtés és világítás. e) A mesterkedés. f) A viselet. g) Ösfoglalkozások h) Teherhordás, közlekedés, jármű. i) A díszítőművészet. j) A hagyomány tárgyai.
		83—92
		2. A falu szellemi néprajza. a) A népköltészet. b) Szólások, közmondások. c) A falubeli ember előadás-stilusa. d) A falu nyelvjárási sajátosságai. e) A falubeli ember zenéje és táncai. f) A játék a falun. g) Babonás hiedelmek és eljárások. h) A falubeli ember életének rendjével kapcsolatos hagyományok és szokások.
		92—97
		Befejezés.
		98—98

VÁGÓ István, *Tiszakarád. Adatok Tiszakarád szociográfiájához*, 1934. SRKTGy. Fsz. Kt.125.

Bevezetés

A falu országos címtári adatai

A falu első képe

A faluközösség élete a közösségi élet összetevő tényezőinek rajzában

Természeti tényezők

A föld

A transzcendens eredetű összetevő: a vallás

Vallásrajz

Felekezetrajz

Gyülekezetrajz

A református gyülekezet

A református gyülekezet története

A falu története

Népélet

Babonák

Népköltészet

Népmese

Karádi sírfeliratok

A karádi menyasszony

Karádi dülőnevek

Lakodalom

Melléklet

IV. A kollégium gimnáziumának társadalmi bázisa (550 tanuló adatai alapján.)

nagybirtokos, nagybérlő	31
középbirtokos, középbérlő	30
kisbirtokos, kisbérlő	54
kisbirtokos napszámos	13
egyéb önálló őstermelő	5
gazdasági tisztviselő	15
egyéb gazdasági segédszemély	--
földműves napszámos	10
nagyiparos, bányavállalkozó	5
kisiparos, „bányakisvállalkozó”	30
ipari, vagy bányászati tisztviselő	14
egyéb ipari, vagy bányászati segédszemély	4
nagykereskedő	8
kiskereskedő	21
kereskedelmi tisztviselő	14
egyéb kereskedelmi segédszemély	--
közlekedési tisztviselő	15
közlekedési kisvállalkozó	--
köztisztviselő és közhivatalban alkalmazott díjnok	53
pap, tanár, tanító	110
másféle értelmiségi	54
közhivatalokban alkalmazott, vagy másféle értelmiségi altiszt, vagy szolga	6
katonatiszt, csendőrtiszt	12
katonaaltiszt, csendőraltiszt	10
nyugdíjas köztisztviselő	5
egyéb nyugdíjas tisztviselő	5
nyugdíjas altiszt, szolga, munkás	6
tőkés, járadékos, háztulajdonos	6
egyéb ismeretlen foglalkozású	4

Forrás: KOVÁTS Árpád, *Adalékok a pataki diák társadalomrajzához*, Sárospatak, 1941. SRKTGy. Fsz. Kt.

1051.

V. Egy faluszeminarista életútja. Fürjész István pályája (felesége nyomán).¹¹⁶⁷

Fürjész István rövid életrajza.

Hidasnémetiben született 1912. március 28-án. Elemi iskoláit Tornyosnémetiben végzi, mivel Hidasnémetiben lévén református iskola, így minden nap télen–nyáron 3 km-t gyalogolt, táskájában könyvekkel, a napi étellel és a fűtéshez szükséges tűzifával. Elemi iskolája után a Sárospataki Gimnáziumba íratják be. Maturája előtt bibliaórákra jár és valószínűleg ennek hatására 1931-ben beiratkozik a Sárospataki Református Teológiai Akadémiára. Itt nagy tudású professzorok gondolatai, előadásai egy emelkedettebb világba vezették. Szeretett teológus lenni, a hit felé néző, Krisztust kereső és megtaláló ember lett. Mint teológus benne volt egy bibliaközösségben, ahol hitében mindig erősséget nyert. Tagja volt a Timóteus cserkészcsapatnak. Így vett részt különböző nagy kirándulásokon. A Tiszán végig csónakázva, veszélyes helyeken evezve, a falvakban esténként műsoros tábortűzet rendeztek. A balatoni táborozásnál Tihanynál átúsztatta a Balatont. Sokat beszélt Erdélyben tartott körútjáról. A Dunán leutazva Romániába Mamaiban tartott cserkész világtalálkozón többedmagával, mint kiküldött részt vett. Elmaradhatatlan volt a téli sítúrákról és így megismerte a zempléni és a bükki hegyvidéket, annak népét és életét.

Egyik nyári vakációján barátjával, Kovács Istvánnal háromhetes túrára kerékpároznak a Dunántúlra. Abban az időben az „egykéről” volt „híres” Baranya-megye. Először Kákicsi Kiss Géza református lelkészt keresik fel, aki szempontokkal, tanácsokkal, valamint az „*Ormányság*” című könyvével ajándékozza meg. Ijesztő látvány tárul eléjük. Kipusztult családok, romos házak, befalazott templomajtóik. A két teológus szinte menekül a „halottak” völgyéből. Döbbenet adnak számot tanáraiknak, az ifjúságnak és a Sárospataki Református Lapoknak. Ettől fogva Fürjész István végelegesen elkötelezettnek érezte magát, a népért.

Szorgalmas teológus. Kötelező vizsgálói mellett novellákat, cikkeket, tudományos dolgozatokat készít. Egy ideig a Sárospataki Ifjúsági Közlönynek szerkesztője. Teológiai énekkarnak tagja, többször szólóénekes volt. Szerette a verseket, a legjobb szavalók közé tartozott, díjat is nyert. Felejthetetlen volt számára a Kácsárd (Sárospatak–S.újhely) felé vezető hegyi országútnak kemény megépítése, melyet két professzor részvételével teológusok végeztek. A teológiát elvégezve Németországban, Halle-ban kapott ösztöndíjat. Két szemeszter alatt egyházi szeretetotthonokat is látogatott. 1937-ben jött haza. Szikszóra helyezik segédlelkésznek. Zsujtára kéri magát, mivel közelében szeretne lenni Tornyosnémetiben lakó menyasszonyához. Második lelkészképesítője után Hidasnémetibe

¹¹⁶⁷Dr. FÜRJÉSZ Istvánné, *Dr. Fürjész István ref. lelkész rövid életrajza*. SRKTGy. Adaléktár. 2519. (Az eredeti szövegen csupán helyesírási javításokat végeztem, illetve néhány bekezdést összevontam. –B.Á.)

helyezik és ugyanaz évben, 1938 júniusában Kovácsvágásra hívják meg egyhangúlag lelkipásztornak. Október 20-án házasságot köt Mészáros Irénkével. Isten Judit és Péter gyermekekkel ajándékozta meg őket.

Nagy ambícióval veti magát a lelkészi munkába. Vasárnaponként 160 fiatal látogatja az istentiszteleteket. Hétköznapi három reggel istentisztelet, egyszer leány és presbiteri bibliakör, valamint házi istentisztelet. Az egész falu megmozdul. Bevezeti a 20 évesek között a konfirmációi megújítást. Létrehozza az első falumúzeumot, amit a Református Jövő 1940. augusztusi számában „*A múlt magtára*” címen méltatnak. A rádió is közvetített a helyszínről. Gyakorlati teológiából készíti el disszertációját, ami „*Egyházunk falumissziója*” címmel, 1942-ben nyomtatásban megjelent. Doktorálás után a Sárospatakon megerősödött Népfőiskolába hívják tanárnak. Ez azonban a második világháború miatt nem következett be.

A háború után, az ébredés idején gyülekezeti evangélizáción szolgál. Szikszóra 22 lelkipásztor közül őt választják meg. A 2000 lelkes gyülekezet nagy ünnepenként zsúfolásig megtölti a templomot. Lelkesi kisköröket tartanak és evangélizációt rendez. Egyházmegyei és egyházkerületi tanácsbíró lesz és 1957-ben, különféle szinteken beszélnek arról, hogy a nyugalomba vonuló esperes után ő következik. De a sok önjelölt és irigy lelkipásztorok ezt megghiúsították. Sokat dolgozik. Lelkészértkezesleteken sokszor tart előadást. De a sikerek és áldások mellett az elmaradhatatlan próbatételek is következnek. Kemény harc önmagával, különféle szembenálló csoportokkal. Egyik temetési beszédében – melyet egyik tanítványa felett mondott – azt mondta, hogy „ez a kisfiú már holnap nem lesz ott a hittanbeíráson, mert Jézus lábainál van.” A tömegben ott volt a gyermek osztályfőnöke és feljelentette azzal a váddal, hogy propagandát fejtett ki a hittanbeírás mellett. Ekkor kezdődik a kálvária. A sok beidézések, kihallgatások, zaklatások idegösszeomláshoz vezetnek. Szikszóról Komjáti-Bódvászilásra kellett mennie. Megrendült. Szava meghalkult, járása meglassult. Egyházmegyei lelkészértkezesleteken csak akkor szólalt fel, amikor Krisztus, nép és ifjúság problematikájával foglalkoztak. Legszívesebben utolsó nagy művével foglalkozott, aminek címe: „Az imádkozó gyülekezet.” Ezt már nem tudta befejezni.

Testi-lelki állapotára tekintettel nyugdíjazását kérte és 1974 elején Vilmányba költözik. Annyi harc, győzelem, öröm, szenvedés után egyre inkább csak „fölfelé” néz. Utolsó napjaiban azt mondta: „Nagyon vágyom a menny után.” Lediktálja gyászjelentőjének szövegét, és rendelkezik a temetésről. Gyászjelentőjében ez az Ige áll: „És nem emlékezik többé a kínra, az öröm miatt.” (Ján.16:21) Az Igét többé nem hirdeti a Földön, mert az Úrnak megfáradt szolgálja hazatért 1974. június 11-én, egy csendes hajnalon.

TÁBLÁZATOK ÉS KÉPEK JEGYZÉKE

»»»«««

1. A Gazdaszövetség előadóképző tanfolyamának előadásai (1912).	45
2. A sárospataki ifjúsági gyűjtőszövetség munkája (1912–1915).	56
3. A 134. Hegyaljai Erő a gödi nagytáborban (1925. július 13–27).	65
4. Részlet a harmadéves képzőscserkészek őrsi munkájából.	67
5. Bíró Sándor és Z. Elek Béla a Pipacs őrs „csibészeivel”.	72
6. A faluszeminárium fő munkaterülete a trianoni országhatárral.	106
7. Kérelem. Egy példa a vándorkönyvtárak sikerére.	109
8. Kiszállók igazgatói ajánlása.	111
9. A betegségek százalékos mortalitási arányai Bodrogkeresztúron (1934).	112
10. Részlet egy vándorkönyvtár kiviteli naplójából (Semjén, 1937).	115
11. A „Szellemi Munkatábor” feltételezhető programja.	135
12. Részletek a munkatábor sajtójából.	137
13. A magyar munkatáborokat bemutató német cikk.	139
14. Tóth László rajza a pataki diákok származási helyéről.	151
15. A „szökések” fontosabb állomásai.	154
16. A faluszemináriumi tagság származásának alakulása 1934 és 1941 között.	158
17. A főiskolai ifjúság felvonulása az első bécsi döntés hírére.	160
18. A kassai díszszászló átadása a dóm előtt (1939.11.11.).	161
19. A nagykázmeri templom a felújítás előtt és az átadáskor (1941).	163
20. Gönczy Sándor nagygéresi tanító–igazgató és Gööz Ferenc lelkész.	165
21. Születések és halálozások Rimaszécsen (1910–1941).	167
22. A faluszemináriumi gyűjtemény gyarapodása 1944 és 1947 között.	177
23. A faluszemináriumi gyűjtemények gyarapodása 1947 és 1951 között.	202
24. Vágó István arcképe és egy publikációjának bevezetése.	211
25. Tiszakarád határának változásai a folyószabályozás következtében.	218
26. Részlet a faluszeminárium ormánsági demográfiai kutatásaiból.	222
27. Adatgyűjtés a termelőmunka szociográfiájához (Cigánd, 1949).	225
28. Munkaidő és munkabér Csobajon (1949).	226
29. A gimnáziumi növendékek rendkívüli tárgyai 1939/40-ben.	229
30. Az alsós gimnazisták nyelvismeretének összesített táblázata (1941).	229
31. Az internátusokban lakó 277 diák megoszlása (1939/40).	231
32. A kollégium főgimnáziumának jelentősebb diákegyesületei 1940-ben.	240
33. A kollégium főgimnáziumának könyvtárai 1940-ben.	240
34. A pataki diákság társadalmi megmozdulásai az 1940/41-es tanévben.	242
35. A faluszeminárium 1934–1941 közti tagságának családi háttere.	250
36. Mád határa művelési formák szerint.	254
37. Felekezeti alapokon nyugvó egyesületek Mádon, a harmincas években.	257
38. Egy (reform)konzervatív szociográfia.	261
39. Új idők szellemében: gyári (falu)kutatás.	271

IRODALOMJEGYZÉK

»»»««

Források

Magyarországi gyűjtemények

SÁROSPATAKI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNYEI

Adattár (Kézirattár, Adaléktár, Fényképtár)

Levéltár

Nagykönyvtár

TISZÁNINNENI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET LEVÉLTÁRA (SÁROSPATAK)

A kollégium beírási anyakönyve

A TISZÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET LEVÉLTÁRA (DEBRECEN)

Kollégiumi ifjúsági egyesületek iratainak gyűjteménye

DEBRECENI EGYETEM

DEENK Kézirattár

Disszertációk és szakdolgozatok

Földrajzi Intézet

Honismereti Kiadványok és Intézeti Közlemények

MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

K 149.

Az Országos Széchenyi Szövetség iratai

K 428.

A Magyar Távirati Iroda híryanaga

K 612.

Magyar Országos Tudósító (1929–1948)

XIX A 21.

Az Állami Egyházügyi Hivatal iratai

NÉPRAJZI MÚZEUM.

Etnológiai Adattár

Közigazgatási tájékoztató lapok

A Folklore Fellows gyűjtése

Határon túli gyűjtemények

ŠTÁTNY ARCHÍV V KOŠICIACH POBOČKA TREBIŠOV Királyhelmeci főszolgabírószági iratok

VEREJNÁ KNIŽNICA JÁNA BOCATIA V KOŠICIACH Folyóiratok, bibliográfia

ŠTÁTNA VEDECKÁ KNIŽNICA V KOŠICIACH Folyóiratok

Forrásértékű kiadványok

- Adaléktár: Dokumentumok a Sárospataki Református Kollégium Adattárában* (Acta Patakina III.), Sajtó alá rend. és szerk. DEÁK Istvánné, LACZKÓ Gabriella, MISÁK Marianna, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2000.
- A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Évkönyvei és Almanachjai.*
- A Debreceni Református Kollégium értesítője az 1938–39. iskolai évről.*
- A legényanya.* Rendezte: GARAS Dezső, 1989. (Film.)
- A Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség alapszabályai,* Budapest, Globus, 1922.
- A sárospataki iskolán kívüli népművelési előadói tanfolyam előadásainak vázlatai. 1925–1926,* Budapest, 1926.
- A Sárospataki Református Főiskola Évkönyvei és Értesítői.*
- Adalékok Zemplén–vármegye történetéhez: havi folyóirat,* szerk. DONGÓ GYÁRFÁS Géza, Sátoralja-Újhely, Zemplén Könyvnyomtató Intézet, 1895–1928.
- Az igehirdetés: öt előadás,* sajtó alá rend. MÁTYÁS Ernő, Sárospatak, Kisfaludy, 1934.
- BABITS Mihály, *Az írástudók árulása,* Budapest, Magvető, 1986.
- BABITS Mihály, *Puszták Népe,* Nyugat, 1936/6. (recenzió)
- BAJCSY–ZSILINSZKY Endre, *Egyetlen út a magyar paraszt,* Budapest, Kelet Népe, 1938.
- BEKSICS Gusztáv, *A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk: különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és a népesedésre,* Budapest, Athenaeum, 1896.
- BEKSICS Gusztáv, *A nemzeti politika programja Erdélyben és Székelyföldön,* Budapest, Athenaeum, 1896.
- BENE Lajos, *A magyar falu társadalma,* Budapest, 1925.
- BERTALAN Péter, KOVÁCS György, *Érvek – ellenérvek: A magyar földkérdés a szakirodalom tükrében,* Budapest, 1939.
- BILKAY Ruth, LACZKÓ Gabriella, *Faluszemináriumi kéziratok a Sárospataki Református Kollégium tudományos gyűjteményei adattárában,* (Acta Patakina XVII.), Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2005.
- BILKAY Ruth, LACZKÓ Gabriella, *Szupplikáció a Sárospataki Református Kollégiumban: 1945–1951* (Acta Patakina X.), Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2002.
- BODOR Antal, *A falukutatás vezérfonala,* Budapest, Magyar Társaság Falukutató Intézete, 1935.
- CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában,* Budapest, 1890.

- CSÁVÁS István, *A Nagysárrét monográfiája*, Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből, 1941/6.,
- DARVAS József, *A legnagyobb magyar falu*, Budapest, Szépirodalmi, 1987.
- Egy dokumentum a sárospataki faluszeminárium (1931–1951) történetéből*, közli: BARTHA Ákos, Sárospataki Füzetek: a Sárospataki Református Teológiai Akadémia kiadványa, 2011/1, 97–104.
- ELEK Péter [et al.], *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*, Budapest, Sylvester Irod. és Ny. Intézet, 1936.
- ERDEI Ferenc, *Magyar falu*, Budapest, Akadémiai, 1974.
- Erdélyi János válogatott művei I.*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: LUKÁCSY Sándor, Budapest, Szépirodalmi, 1961.
- Falurajzok 1935*, szerk. TORKOS Veronika, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézete, 1990.
- FÉJA Géza, *Viharsarok*, Budapest, Magvető, 1957.
- FÉJA Géza, *Viharsarok*, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2004. (bővített kiadás)
- Felharsog a fergeteg... : A református lelkész "hatása" a beszolgáltatásra, 1953*, közli: DIENES Dénes, Egyháztörténeti Szemle, 2000/1, 160–164.
- GIDAY Kálmán, *Adatok Mikepércs község életéhez*, Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből, 1942/7.
- GULYÁS Pál, *Deák Geyza, A könyv és a könyv diszitése*, Magyar Könyvszemle, 1911/4, 360–361. (recenzió)
- HARSÁNYI István, *A Magyar Népi Művelődési Intézet (Történeti áttekintés és dokumentumok)*, Kultúra és közösség, 1982/4, 16–39.
- HARSÁNYI István, *A Magyar Népi Művelődési Intézet: 1946–1948. Történet és dokumentumok*, Országos Közművelődési Központ, 1988.
- HARSÁNYI István, *A sárospataki tehetségkutató munka*, Sárospatak, Kisfaludy, 1940.
- Hivatalos falukutatók: a vidéki Magyarország leírása 1930 és 1940 között: társadalomtörténeti forrásgyűjtemény*, szerk. BÍRÓ Judit, Budapest, PolgART Kiadó, 2006.
- Ifjúság és falukutatók: Válogatás a Magyar Szemle köteteiből*, szerk. ERDÉSZ Ádám, Budapest, Tevan, 1993.
- ILLYÉS Gyula, *Puszták népe* = I. Gy., *Regények I.*, Budapest, Osiris, 2003, 5–195.
- IVÁNYI Béla, *Göncz szabadalmas mezőváros története (1926)* = A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismeret Bizottságának Kiadványai, I–II.
- KASSÁK Lajos, *Egy ember élete*, Budapest, Magvető, 1983, 1. kötet.

- KERÉK Mihály, *A földreform útja*, Budapest, Magyar Élet, 1942.
- KERÉK Mihály, *A magyar föld*, Magyar Élet, 1941.
- KERÉK Mihály, *A magyar földkérdés*, Budapest, Mefhosz, 1939.
- KERÉK Mihály, *Az Országos Széchenyi Szövetség története, működése és hivatása*, Budapest, Pátria, 1932.
- KISÉRY László, *A csonkamagyarországi Bodrogek (1935)* = A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai, VII–VIII.
- KISS Lajos, *Földművelés a Rétközön* (1929) = A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai, V–VI.,
- KODOLÁNYI János, *A hazugság öl*, az előszót és a jegyzeteket írta: SZIGETHY Gábor, *Magvető*, 1987.
- KOVÁCS Imre, *A néma forradalom, A néma forradalom a bíróság és a parlament előtt*, Cserépfalvi–Gondolat–Tevan, 1989.
- KOVÁCS Imre, *A néma forradalom*, Budapest, Cserépfalvi, 1937.
- MAILÁTH József, *A Bodroközi Tiszaszabályozó Társulat monographiája 1846–1896*, Budapest, Légrády, 1896.
- MÁRTON Béla, *A Nyírség mezőgazdasági élete* (1933) = A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai, VII–VIII.
- MÁRTON Béla, *Érkeserű leírása*, Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből, 1943/15.
- Mi a magyar?* szerk. SZEKFÜ Gyula, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939.
- MILLEKER Rezső, *Honismeret*, 1924 = A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai, I–II.
- MÓRICZ Zsigmond, *Riportok*, Budapest, Szépirodalmi, 1958.
- MOSOLYGÓ József, *Tokaj és vidéke*, Magyar Városok Monográfiája, 1930.
- NAGY István, gróf HALLER Gábor, STÉPHÁN László, KÁRÁSZ József, *Korán sötétedik: elbeszélés, karc, vers*, Sárospatak, Kisfaludy, 1932.
- NAGY Lajos, *A falu álarca* = N. L., *A falu álarca, Kiskunhalom, A tanítvány*, Szekszárd, Babits, 1994, 5–160.
- NAGY Lajos, *Kiskunhalom*, Budapest, Osiris, 1999.
- Napról napra. Közigazgatási jelentés* = Újszász Kálmán emlékkönyv, szerk. BALASSA Iván, KOVÁTS Dániel, SZENTIMREI Mihály, Budapest–Sárospatak, Szabad Tér, 1996 [továbbiakban: *Újszász Kálmán emlékkönyv*], 157–163.
- Néphit szövegek: néphit szövegek a Folklore Fellows magyar osztályának gyűjtéseiből*, szerk.

- VEREBÉLYI Kincső, Budapest, Magyar Néprajzi Társaság: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1999.
- OLÁH György, *Három millió koldus*, Miskolc, Magyar Jövő Nyomdaüzem és Lapkiadóváll. Rt, 1928.
- Országos Széchenyi–Szövetség évkönyve, 1921/1922*, Budapest, Országos Széchenyi Szövetség, 1922–23.
- OZORÓCZY Ervin, *Tagosítás és egyéb birtokrendezések*, Budapest, M. Kir. Igazságügyminisztérium, 1938.
- Politikai és szociális enciklikák: XIX–XX. század*, összeáll. és szerk. ZSIGMOND László, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék, 1970, I–II.
- SÁGHY Ferenc, *A tuberculosis geográfiai eloszlása Csonka–magyarországon vármegyék szerint, különös tekintettel a lakóházak minőségére* (1928) = A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai, III–IV.
- Sárospatak és vidéke*, főmunkatársak: GULYÁS József és KÁNTOR Mihály, Budapest, A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1933.
- SCHERER Péter Pál, *A nagybirtok*, Budapest, 1939.
- SCHERER Péter Pál, *Így látom én: alföldi falvaink lakossága és szociális problémái*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938.
- SOÓS Elemér, *A tokaji vár története, hadi- és műleírása*, Sátoraljaújhely, Zemplén, 1914.
- SZABÓ István Andor, *Az úriember. A jó társaság szabályai*, Budapest, Gondolat, 1990.
- SZABÓ Zoltán (szociográfus), *A tardi helyzet; Cifra nyomorúság*, sajtó alá rend. és az utószót írta HUSZÁR Tibor, Budapest, Akadémiai, Kossuth, Magvető, 1986.
- SZABÓ Zoltán (teológus), *Igehirdetésünk revíziója*, Sárospatak, Kisfaludy, 1934.
- SZALÁNCZI Károly, *Néhány magyar földművescsalád-típus élete számokban* (1932) = A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai, V–VI.
- SZÉCHENYI–WOLKENSTEIN Ernőné, *A törpe gyümölcsfák ültetése és gondozása*, Budapest, Kir. Magyar Természettudományi Társulat, 1922.
- SZEREMLEY József, *Kőszeg a nyugati végvár*, Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből 1942/10.
- THARNÓI László, *Magyar munkaszolgálat: Munkatáborok a magyar nép és föld szolgálatában*, Budapest, Turul, 1939.
- TOKAJI László, *Eladó ország. Az erdélyrészi földbirtokforgalom utóbbi 10 évi adatai. Az erdélyrészi földbirtok-politika feladatai és az állam és a társadalom teendői*, Kolozsvár, a

szerző kiadása, 1913.

TRENKÓ György, *A Bodrogköz vízrajzához*, Budapest, Fritz, 1909.

ÚJSZÁSZY Kálmán, *A falu: útmutatás a falu tanulmányozásához*, Sárospatak, Kisfaludy, 1936.

ÚJSZÁSZY Kálmán, *A falumisszió és a református egyházi falumunka*, Sárospatak, Kisfaludy, 1939.

ÚJSZÁSZY Kálmán, *A faluszeminárium*, Sárospatak, Kisfaludy, 1934.

ÚJSZÁSZY Kálmán, *A lelkipásztor mint hungarológus* (1938) = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 219–221.

ÚJSZÁSZY Kálmán, *A magyar falunevelés mai feladatai* (1940) = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 222–225.

ÚJSZÁSZY Kálmán, *A sárospataki főiskola faluszemináriuma*, Magyar Népi Művelődési Intézet, Budapest, 1947.

ÚJSZÁSZY Kálmán, *A sárospataki főiskola munkatábora* = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 226–229.

ÚJSZÁSZY Kálmán, *A szellem életének modern megnyilvánulásai és igehirdetés*, Sárospatak, Kisfaludy, 1934.

ÚJSZÁSZY Kálmán, *A tanítóképzős cserkészmunka*, Sárospatak, Kisfaludy, 1933.

ÚJSZÁSZY Kálmán, *A tárgy problémája Rickert ismeretelméletében*, Sárospatak, Kisfaludy, 1932.

ÚJSZÁSZY Kálmán, *Kultúra, nemzet, falu*, Debrecen, 1937.

ÚJSZÁSZY Kálmán, *Magyarság és magyarságkutatás* (1939) = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 203–208.

ÚJSZÁSZY Kálmán, *Mi bennünk a magyar?* (1942) = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 209–217.

VENCZEL József, *A falukutatás módszerének vázlata* = V. J., *A falumunka útján: válogatott írások*, Orbán Balázs Közművelődési Egyesület, Székelyudvarhely, 2008, 30–59.

VERES Péter, *Az Alföld parasztága*, Budapest, Kossuth, 1986.

VERES Péter, *Gyepsor: elbeszélések, versek*, Budapest, Bolyai Akadémia, 1940.

WEIS István, *A magyar falu*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931.

WEIS István, *A mai magyar társadalom*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1930.

WEIS István, *Hazánk társadalomrajza*, Budapest, Országos Közoktatási Tanács, 1942.

Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város, szerk. BOROVSKY Samu, Budapest, Apollo. é. n.

Zemplén vármegye. Vármegyei szociográfiák sorozat, szerk. CSÍKVÁRI Antal, Budapest, 1940.

Memoárok, naplók, interjúk

"Hit, haza, emberiség": KOLTAY Gábor beszélgetése Újszászy Kálmánnal = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 47–78

„A szociográfiai szemlélettel el lehet jutni a legmesszebb, csak a csúcsra nem!”: HUSZÁR Tibor beszélgetése Újszászy Kálmánnal = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 37–45.

BAKÓ Elemér, *Egy élet a magyarságért*, Budapest, Médiamix, 2005.

BALASSA Iván, *Emlékeim Újszászy Kálmánról* = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 560–570.

BARCZA György, *Diplomataemlékeim 1911–1945*, Budapest, Európa–História, 1994, I. kötet.

BENKE Kálmán, BENKE György (közéleti), *Tátrai útinapló, 1925*, Zempléni Múzsza, 2004/2, 67–85.

Csonka Mihály élete és világképe, szerk. ROMSICS Ignác, Budapest, Osiris, 2009.

Egy beszélgetés morzsái. Kováts Dániel főljegyzései Újszászy Kálmán emlékezéséről = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 79–84.

GALUSKA Imre, *Emlékezés és köszöntés* = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 593–596.

HARSÁNYI István, *Portrészem Újszászy Kálmánról* = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 493–504.

Kilenc évtized. BENDA Kálmán beszélgetése Újszászy Kálmánnal = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 31–36.

KOVÁCS Károly, *Emlékeim Újszászy Kálmán professzor úrról* = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 551–553.

Mr. Sárospatak. BENDA Kálmán beszélgetése Újszászy Kálmánnal = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 25–30.

PALUMBY Gyula, *Vallomás Újszászy „Kálmus Bátyám” születésének 90. évfordulóján* = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 539–542.

PÁNDY Bertalan, *Meggyújtott gyertya. Egy felvidéki lelkipásztor életútja*, Pozsony, Madách–Posonium, 2003.

RÁCZ István, *A semmi partján*, Budapest, Magvető, 1991.

SZABÓ Lajos, *Utolsó szalmaszál*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Kazinczy Ferenc Társaság, 2000.

Szerkesztett, képgyűjteményes életútinterjú Fahidi Évával, készítette: BARTHA Ákos, HOSSZÚ Gyula = Történelemtanárok Egylete (debreceni életútinterjúk), 2010, 52 p. (Internet.)

Szerkesztett, képgyűjteményes életútinterjú Sinka Györggyel, készítette: BARTHA Ákos = Történelemtanárok Egylete (debreceni életútinterjúk), 2010, 61. p. (Internet.)

Szerkesztett, képgyűjteményes életútinterjú Szipál Mártonnal, készítette: BARTHA Ákos =
Történelemtanárok Egylete (debreceni életútinterjúk), 2010, 78. p. (Internet.)
TÓTH PÁL Péter, *Messiások*, Budapest, Akadémiai, 1987.
Újszászy Kálmán *emlékkönyv*, 13–25 (Önéletrajzi írások).
ÚJSZÁSZY Kálmán, *Adalékok egy életrajzhoz* = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 21–23.

Hivatkozott személyes segítség

Gööz László közlései (Kassa)
Kmecs (Tömösközy) Teodórával történt levélváltás
Papp Vilmos közlése

Internet

Barsi Ernő honlapja:

<http://www.barsierno.hu> (Letöltve: 2011-08-03)

BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életrajza: 1945–1985*:

<http://mek.niif.hu/03400/03472/html/emigr1.htm#142> (Letöltve: 2011-03-31/)

Filmhíradók Online:

<http://www.filmhiradok.nava.hu> (Letöltve: 2010-05-17.)

Google maps:

<http://maps.google.hu>. (Letöltve: 2012-01-03)

HEGEDÜS Géza, *Magyar irodalom arcképcsarnoka*:

<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/irodtud/magyarir/html/> (Letöltve: 2011-12-31)

Irodalomtörténeti Közlemények honlapja:

<http://itk.iti.mta.hu> (Letöltve: 2010-06-27)

Komlói Református Gyülekezet honlapja:

<http://www.refkomlo.hu> (Letöltve: 2011-04-26)

KÓSA László, *Őstörténet és magyar néprajzi kutatás a két világháború között*:

<http://www.tankonyvtar.hu> (Letöltve: 2011-05-26)

Lévai Református Egyházközség honlapja:

<http://www.refleva.com> (Letöltve: 2011-05-13)

LITVÁN György, *A koalíciós közjáték*:

<http://www.rubicon.hu> (Letöltve: 2012-02-28)

Magyar Életrajzi Lexikon:

<http://mek.niif.hu/00300/00355/html/index.html> (Letöltve: 2011-05-05)

Magyar Fotóművészeti Alkotócsoporthoz Országos Szövetségének honlapja:
<http://www.mafosz.hu> (Letöltve: 2011-08-02)

Magyar Nemzeti Múzeum honlapja:
<http://www.mnm-nok.gov.hu> (Letöltve: 2011-12-13)

Magyar Néprajzi Lexikon:
<http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-55.html> (letöltve: 2011-11-22)

Magyarország felfedezése sorozat honlapja:
<http://www.magyarorszagfelfedezese.hu> (Letöltve: 2011-07-07)

Miskolc Martinkertvárosi Református Gyülekezet honlapja:
<http://martinkertvarosireformatusok.hu> (Letöltve: 2011-04-26)

Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek honlapja:
<http://www.patakarchiv.hu> (Letöltve: 2011-08-23)

SIPOS Balázs, *A nőkérdés a Horthy-korszakban*:
<http://www.rubicon.hu> (Letöltve: 2011-08-23)

Térképek.net:
<http://magyarorszag.terkepek.net/borsod/index.html> (Letöltve: 2012-01-12)

Történelemtanárok Egylete – Családtörténeti életútinterjúk:
<http://tte.hu/toertenelem/csaladtoerteneti-es-eletutinterjuk> (Letöltve: 2011-12-10)

Washingtoni Magyar Református Egyház honlapja:
<http://www.refwashington.org> (Letöltve: 2011-04-26)

Sajtóforrások

Országos

Az Est, Budapesti Hírlap, Búvár, Diákvilág, Függetlenség, Hétfői Napló, Iskolánkívüli Népművelés, Katolikus Szemle, Kelet Népe, Köztelek, Magyar Gazdák Szemléje, Magyar Jövő, Magyar Presbiter, Magyar Protestánsok Lapja, Magyar Szemle, Magyar Út, Magyarország, Nemzeti Figyelő, Nyugat, Pesti Hírlap, Presbiter, Protestáns Szemle, Református Híradó, Szabadság, Századunk, Széchenyi, Széchenyista Ifjúság, Új Magyarország, Vezetők Lapja

Regionális

Felsőmagyarország, Határőr, Határszéli Újság, Igazság és Élet (Debrecen), Kisújszállás és Vidéke (Kisújszállás), Kőbányai Református Élet (Budapest), Sárospataki Ifjúsági Közlöny, Sárospataki Református Lapok, Tiszántúl, Vasárnap (Debrecen)

Határon túli

A Nép, Arbeit und Wehr, Felvidéki Újság, Kassai Figyelő, Kassai Új Magyar Museum, Kiáltó Szó, Korunk, Munkás, Nemzetvédelem, Református Élet, Református Újság, Új Élet

Szakirodalom

Könyvek, monográfiák

"...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni": Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére, szerk. GEBEI Sándor, ifj. BERTÉNYI Iván, RAINER M. János, Eger, EKF Líceum, 2011.

A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998, szerk. TÓTH László, FILEP Tamás Gusztáv, Budapest, Ister, 1998.

A Debreceni Református Kollégium Története, szerk. BARCZA József, Budapest, Református Zsinati Iroda, 1988.

A Sárospataki Népfőiskola, 1936–1986, szerk. JAKAB Sándor, VARGA Csaba, Budapest, Országos Közművelődési Központ: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1986.

ABLONCZY Balázs, *Teleki Pál*, Budapest, Osiris, 2005.

Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Budapest, Osiris, 2006.

BODNÁR Gábor, *A magyarországi cserkészlet története*, Budapest, Püski, 1989.

BODNÁR Mónika, *Etnikai és felekezeti viszonyok a Felső-Bódva völgyében a 20. században*, Fórum Társadalomtudományi Intézet, Komárom–Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2002.

BOGNÁR Bulcsu, *Erdei Ferenc szociológiája*, Budapest, Loisir, 2010.

BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom*, Budapest, Püski, 1989.

Borsod–Abaúj–Zemplén megye története és legújabb kori adattára, szerk. ORBÁN Sándor, Miskolc, Borsod–Abaúj–Zemplén megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, 1970.

BÖLÖNY József, *Magyarország kormányai: 1848–1992*, Budapest, Akadémiai, 1992.

- BURCKHARDT, Jacob, *A reneszánsz Itáliában*, Budapest, Képzőművészeti Alap, 1978.
- CSAPLÁR Ferenc, *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*, Budapest, Akadémiai, 1967.
- CSEKE Péter, *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*, Budapest, Magyar Napló, 2008.
- CSOMÁR Zoltán, *A csehszlovák államkeretbe kényszerített Magyar Református Keresztyén Egyház húszéves története: 1918–1938*, Ungvár, Állami Ny., 1940.
- DEVESCOVI Balázs, *Eötvös József*, Pozsony, Kaligram, 2007.
- DOBOS István, *Az én színrevitele: Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban*, Budapest, Balassi, 2005.
- FÉL Edit, HOFER Tamás, „Mi, korrekt parasztok...”: *hagyományos élet Átányon*, Budapest, Korall, 2010.
- FÉL Edit, HOFER Tamás, *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*, Budapest, Balassi, 1997.
- GERGELY Ferenc, *A magyar cserkészlet története: 1910–1948*, Budapest, Göncöl, 1989.
- GERGELY Jenő, *A keresztény szindikalizmus története a XIX–XX. században*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 2007.
- GERGELY Jenő, *Gömbös Gyula: politikai pályakép*, Budapest, Vince, 2001.
- GOMBOS Gyula, *A harmadik út*, Budapest, Püski, 1990.
- GUNST Péter, *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1987.
- GUNST Péter, *Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989)*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006.
- GYARMATI György, *A Rákosi-korszak: rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*, Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2011.
- GYÁNI Gábor, KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris, 2003 és 1998.
- GYÁNI Gábor, *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*, Budapest, Corvina, 2006.
- GYURGYÁK János, *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*, Budapest, Osiris, 2007.
- GYURGYÁK János, *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*, (2. kiadás) Budapest, Osiris, 2005.
- HÖRCSIK Richárd, „Bodrog partján van egy város...”: *tanulmányok Sárospatak történetéből*, Budapest, Napkút, 2007.
- IMRE László, *Az irodalmi műfajok és létformájuk; Interpretáció elméletek*, Helsinki, Hakapaino Oy, 1996.
- Írásbeliség és szóbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*,

- szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Budapest, Áron, 1998.
- JUHÁSZ Géza, *Népi Írók*, Budapest, Magyar Élet, 1943.
- JUHÁSZ Gyula, *Uralkodó eszmék Magyarországon: 1939–1944*, Kossuth, 1983.
- KARSAI László, *Holokauszt*, Budapest, Pannonica, 2001.
- Kemse. Részletek az Elsüllyedt falu a Dunántúlon c. könyvből*, szerk. LIPP Tamás, Budapest, Népművelési Intézet, 1986.
- KÉPES Géza, *A pataki diák*, Budapest, Kozmosz, 1989.
- KERTÉSZ János, *Magyar szociográfia*, Budapest, Tömörkény Irodalmi Kör, 1943.
- KÉZI Erzsébet, *Egy megvalósult klebelsbergi koncepció: a sárospataki Angol Internátus*, Budapest, Eötvös, 2004.
- KISS Géza, *Ormányság*, Budapest, Sylvester, 1937.
- KOMÁROMY Sándor, *A XVIII. századi sárospataki kéziratok énekeskönyvei és versgyűjteményei*, Folklór és etnográfia 61, Debrecen, KLTE, 1992.
- KOVAČ, Dušan, *Szlovákia története*, Pozsony, Kalligram, 2001.
- KÖDÖBÖCZ József, *Sárospatak a magyar művelődés történetében*, Sárospatak, Polgármesteri Hivatal – Református Kollégium, 1991.
- KÖPECZI BÓCZ Edit, *Az Állami Egyháziügyi Hivatal tevékenysége*, Budapest, Akadémiai, 2004.
- KRISZTICS Sándor, *Szociográfiai elméletek és eszmények*, Budapest, Magyar Szociográfiai Intézet, 1941.
- KÜHRNER Éva, *Iskola és egészség: Az iskola-egészségügy helyzete 1945 előtt, különös tekintettel Szabolcs vármegyére*, Nyíregyháza, Örökségünk, 2010.
- LÁZÁR István, *Kiált Patak vára*, Budapest, Szépirodalmi, 1980.
- Magyarok Csehszlovákiában, 1918–1938*, szerk. BORSODY István, Somorja, Méry Ratio, 2002. (reprint)
- Magyarország története a XIX. században*, szerk. GERGELY András, Budapest, Osiris, 2003.
- MÁRKUS István, *Nagykőrös*, Budapest, Szépirodalmi, 1979.
- N. KOVÁCS Tímea, *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*, Debrecen, Csokonai, 2007.
- NAGY József, *A Nagyatádi-féle földreform*, Eger, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1993.
- NÉMEDI Dénes, *A népi szociográfia: 1930–1938*, Budapest, Gondolat, 1985.
- NÉMETH László, *Homályból homályba II.*, Budapest, Magvető – Szépirodalmi, 1977.
- ONG, Walter Jackson, *Szóbeliség és írásbeliség: a szó technológizálása*, Budapest, Gondolat, 2010.

- ORMOS Mária, *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós: pokoljárás a médiában és a politikában 1919–1941*, Budapest, PolgART, 2000, II. kötet.
- PAPP Vilmos, *Negyvenegy prédikátor. XX. századi magyar „gályarab”-prédikátorok I.*, saját kiadás, 2008.
- POCSAINÉ EPERJESI Eszter, *Palágyi Deák Geyza: 1871–1931*, (Acta Patatina V.), Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2001.
- POPÉLY Gyula, *Búcsú a főiskoláktól: a felsőoktatás és a felvidéki magyarság, 1918–1945: a fiatal magyar értelmiség útkeresése*, Pozsony, Madách–Posonium, 2005.
- POTEMRA, Michal, *Politický a hospodársky život v Košiciach v rokoch 1938–1945: Tematická bibliografia I.* Košice, 1986.
- PÜSKI Levente, *A Horthy-rendszer*, Pannonica, 2006.
- RÁCZ István, *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon (1849–1914)*, Budapest, Akadémiai, 1980.
- ROMÁN János, *Pottery of Sárospatak*, Budapest, Corvina, 1955.
- ROMÁN János, *A habánok Sárospatakon*, Sárospatak, Rákóczi Múzeum, 1959.
- ROMÁN János, *Sárospataki kerámia*, Budapest, Képzőműv. Alap, 1955.
- ROMSICS Ignác, *Bethlen István*, Budapest, Osiris, 1999.
- ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Budapest, Osiris, 2003.
- SALAMON Konrád, *Nemzeti önpusztítás (1918–1920)*, Budapest, Korona, 2001.
- SALAMON Konrád, *Utak a Márciusi Front felé*, Budapest, Magvető, 1982.
- SALLAI Gergely, *„A határ megindul...”: A csehszlovákiai magyar kisebbség és Magyarország kapcsolatai az 1938–1939. évi államhatár-változások tükrében*, Pozsony, Kalligram, 2009.
- SALLAI Gergely, *Az első bécsi döntés*, Budapest, Osiris, 2002.
- SIMON Attila, *Telepesek és telepes falvak Dél–Szlovákiában a két világháború között*, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008.
- SIPOS József, *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*, Budapest, Gondolat, 2009.
- Sören Kierkegaard írásaiból*, vál. és a szöveget gondozta: SUKI Béla, Budapest, Gondolat, 1982.
- SÜLI-ZAKAR István, *Milleker Rezső professzor élete és debreceni munkássága*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1995.
- SZABÓ Zoltán (szociográfus), *Diaszpóranemzet*, Budapest, Osiris, 1999.
- SZŐKE Domonkos, *Modernizáció és/vagy népiség? : kérdések a 30-as évekből*, Debrecen, Ethnica, 1994.
- TIMÁR Lajos, *Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920–1944*, Budapest, Magvető,

1993.

Újszászy Kálmán, a kísérő tanulmányt írta, a szövegeket válogatta: NAGY ANTAL Mihály, Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2003.

VALUCH Tibor, *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*, Budapest, Osiris, 2001.

VÁRI András, *Urak és gazdászok: arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon, 1821–1898*, Budapest, Argumentum, 2009.

Tanulmányok, cikkek

„...hivatásom a mezőgazdaság”: Kerék Mihály önéletírása, Korall, 2005 (19–20. sz.), 53–75.

ALFÖLDY Jenő, *A szociográfia költészete*, Eső: Irodalmi lap, 2004/1, 108–115.

ALMÁSI Miklós, *Tények + irodalom = tényirodalom?*, Új Írás, 1970/4, 114–121.

ANDORKA Rudolf, *Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele, 1898–1942*, Statisztikai Szemle, 1979/2, 176–199.

ANDRÁS Sándor, *Szabó Zoltán haza- és nemzetszemlélete*, Holmi, 1991/1, 75–85, 1991/2, 187–202, 1991/3, 340–350.

ASSMANN, Jan, *Idegenség az ókori Egyiptomban* = J. A., *Uralom és üdvösség: Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*, Budapest, Atlantisz, 2008, 263–293.

ASZTALOS József, *A főiskolai hallgatók főbb adatai az 1932/33. tanévben*, Magyar Statisztikai Szemle, 1934, január, 14–25.

ATKINSON, Paul, *A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja* = *Narratívák 3: A kultúra narratívái*, szerk. THOMKA Beáta, Budapest, Kijárat, 1999, 121–151.

BALASSA Iván, *Pocsainé Eperjesi Eszter: Palágyi Deák Geyza 1871–1931*, Honismeret, 2001/5, 107. (recenzió)

BALÁZS Gábor, *Akinek a mezőgazdaság volt a hivatása: Kerék Mihály pályájának rövid ismertetése*, Agrártörténeti Szemle, 2010/1–4, 181–195.

BARCZA József, *A Kollégium története 1919 után* = *A Sárospataki Református Kollégium: tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. a Tiszáninneri Református Egyházkerület Elnöksége, Budapest, Református Zsinati Iroda, 1981, 245–262.

BARCZA József, *A magyarországi református ifjúsági egyesületek és mozgalmak egyháztörténeti háttere a két világháború között* = *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Glorio Szövetség történetére*, szerk. TENKE Sándor,

Magyarországi Református Egyház, 1993, 44–55.

BARTHA Ákos – SZILÁGYI Zsolt, *Történelmi tapasztalat mint mentális valóság. A történelemoktatás és a történetírás néhány kérdése a személyes emlékezet tükrében*, Forrás: szépirodalmi, szociográfiai, művészeti folyóirat, 2011/7–8, 225–242.

BARTHA Ákos, „Az autoritás mankói”: *Kísérlet Nagy Lajos Kiskunhalom című művének antropológiai olvasatára*, Studia Litteraria XLVII.: A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének Kiadványa, szerk. BITSKEY István és IMRE László, Debrecen, 2009, 36–65.

BARTHA Ákos, *A Debreceni Diéták*, Egyetemi Élet, 2009/április, 15.

BARTHA Ákos, *A falukutatós filozófiája. Újszászy Kálmán két világháború közti eszmerendszere és a falumunka*, Hitel: irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat, 2011, december, 96–116.

BARTHA Ákos, *Adalék a sárospataki faluszeminárium (1931–1951) felvidéki vonatkozásaihoz. Kapcsolatok az első bécsi döntéstől 1945-ig*, Szemelvények ötszáz év magyar történelméből, szerk.: ANTOS Balázs, TAMÁS Ágnes, Szeged, 2011, 117–131.

BARTHA Ákos, *Az érem két oldala: hivatalos falukutatók – népi szociográfusok*, Jászkunság, 2008/3–4, 136–161.

BARTHA Ákos, *Egyetemi falukutatók a két világháború között Debrecenben*, Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények, 2010/1, 43–58.

BARTHA Ákos, *Élet Berettyóújfaluiban a dualizmustól a rendszerváltozásig = Berettyóújfalu az újkőkortól napjainkig*, szerk.: KÁLLAI Irén, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága – Berettyóújfalu Önkormányzata, Berettyóújfalu, 2011, 50–78.

BARTHA Ákos, *Falukutatós, falumisszió vagy falumunka? A sárospataki faluszeminárium és a két világháború közti magyar falukutatók*, Zempléni Múzsza: társadalomtudományi és kulturális folyóirat, 2011/1, 26–37.

BARTHA Ákos, *Hivatalos falukutatók*, Szkhion, 2008/1, 88–92. (recenzió)

BARTHA Ákos, *Magyarország első Nemzeti Munkatábora – a sárospataki diákok útépitése*, Sárospataki Füzetek: a Sárospataki Református Teológiai Akadémia kiadványa, 2010/4, 59–81.

BARTHA Ákos, *Professzorportrék: Milleker Rezső*, Egyetemi Élet, 2009/9, 15.

BARTHA Ákos, *Szaktudomány vagy szépirodalom? Szociográfia a Horthy-korszakban*, Debreceni Disputa, 2010/4, 48–54.

BEKE György, *Lejárt-e az írói szociográfia órája = Egy műfaj válsága? Tanácskozás az írói szociográfia múltjáról és jövőjéről*, Kolozsvár, 2001. október, gondozta: BEKE György,

Magyar Napló, Budapest, 2002, 48–57.

BENDA Kálmán, *Újszászy Kálmán köszöntése = Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 591–592.

BERKOVITS György, *A szociográfia magatartása*, *Mozgó Világ*, 1978/6, 3–12.

BERTALAN László (válogatta), *A szociográfia fogalmáról*, *Szociológia*, 1977/2, 240–256.

BIERNACZKY János, *Földkérdés a két háború között*, *Magyar Szemle*, 1998/11–12, 101–130.

BÓDY Zsombor, *"Útvesztőben" Erdei Ferenc dilemmái 1945 előtti pályáján*, *Szociológiai Szemle*, 2010/4, 130–148.

BÓDY Zsombor, *Az új nő a két világháború között. A középosztálybeli nő helyzetének változásai a Horthy-korszakban*, *Rubicon*, 2011/12, 38–44.

BOGNÁR Bulcsu, *"A merészség a koncepcióban.".: Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára A magyar paraszttársadalom című művében*, *Korall* 15–16, 2004, 226–247.

BOGNÁR Bulcsu, *A harmadik út eltérő képviselői: Erdei Ferenc és Kovács Imre a két világháború közötti parasztpolgárosodás esélyeiről*, *Magyar Szemle*, 2009/7–8, 97–114.

BOGNÁR Bulcsu, *A nemzeti radikális politika és a társadalomtudományos érvelés kettőssége Erdei Ferenc faluszociográfiájában*, *Aetas*, 2006/1, 57–73.

BOGNÁR Bulcsu, *A népi szociográfia nemzeti radikalizmusa: Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter társadalomszemléletének kapcsolódásairól*, *Szociológiai Szemle*, 2009/2, 60–77.

BOGNÁR Bulcsu, *A paraszti válság és a harmadik utas válaszok: Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Szabó Zoltán a népi szociográfusok mozgalmában*, *Korall* 36, 2009, 142–160.

BOGNÁR Bulcsu, *A tanyapolitika és a hajnal-i társadalomelmélet kettőssége Erdei Ferenc: Magyar tanyák című művében*, *Agrártörténeti Szemle*, 2008/1–4, 277–294.

BOGNÁR Bulcsu, *Erdei útkeresései. A hajnali társadalomszemlélettől a szocializmus felé = Léptékváltó társadalomtörténet: Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*, szerk. K. HORVÁTH Zsolt, LUGOSI András, SOHAJDA Ferenc, Budapest, Hermész Kör – Osiris, 2003, 587–610.

BOGNÁR Bulcsú, *Tanyapolitika és társadalomelmélet Erdei Ferenc 1940-es évek eleji munkásságában*, *Valóság*, 2007/10, 68–86.

BOGNÁR Bulcsú, *Versengő harmadik utasok. Németh László és Erdei Ferenc társadalomértelmezéséről és politikai programjáról*, *Szociológiai Szemle*, 2010/ 4, 109–129.

BOLYKI János, LADÁNYI Sándor, *A református egyház = A magyar protestantizmus: 1918–1948, tanulmányok*, szerk. LENDVAI L. Ferenc, Budapest, Kossuth, 1987, 25–128.

BORBÁNDI Gyula, *A földkérdés tudósa (Szalay Zsigmond) = B. Gy., Népiség és népiek. Esszék, tanulmányok, cikkek*, Budapest, Püski, 2000, 237–238.

CZEGLE Imre, *A tudományok művelése a Kollégiumban 1849–1919 között = A Sárospataki Református Kollégium: tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. a Tiszáninneri Református Egyházkerület Elnöksége, Budapest, Református Zsinati Iroda, 1981, 202–229.

CSENGEY Dénes, *A tényirodalom arcultatai*, Valóság, 1983/9, 107–110.

Csoda két háború között. Beszélgetés L. NAGY Zsuzsával a két háború közötti társadalmi emelkedésről és életmódról, Debreceni Disputa, 2010/4, 9–14.

DEMETER Gábor, RADICS Zsolt, *A Dél-Felvidék reintegrációjának gazdaság-és társadalomföldrajzi vonatkozásai*, Limes: tudományos szemle, 2007/2, 65–82.

DIENES Dénes, *Patak és Erdély = D. D., Tanulmányok a Tiszáninneri Református Egyházkerület történetéből*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium, 1998, 113–136.

DIENES Dénes, *Viharfelhők a pataki teológia egén az 1930-as években*, Sárospataki Füzetek, 2002/2, 77–81.

DOBOS László Gábor, *Belmissziói és szociális irányzatok a protestáns egyházakban és vallásos szervezetekben = A magyar protestantizmus: 1918–1948, tanulmányok*, szerk. LENDVAI L. Ferenc, Budapest, Kossuth, 1987, 263–314.

DOMOKOS Mátyás, *A Magyar Népi Művelődési Intézetéről*, Holmi 2006. (18. évf.) 4. sz. 501–503.

FEHÉR György, *Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései (1896-1909)*, Agrártörténeti Szemle 48, 2007/1–4, 115–142.

FILEP Tamás Gusztáv, *A "felvidéki szellem"-ről és utóéletéről (Közelítések)*, Limes: tudományos szemle, 2007/ 2, 109–132.

FILEP Tamás Gusztáv, *A „visszatért” magyarok és nem magyarok beilleszkedése, jogi helyzetük és magatartásuk = Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*, szerk. BÁRDI Nándor, FEDINEC Csilla, SZARKA László, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008, 154–162.

FOUCAULT, Michel, *Eltérő terek = M. F., Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, Debrecen, Latin Betűk, 1999. 147–156.

G. SZABÓ Botond, *Cserkészlet és evangéliumi cserkészlet Magyarországon = Református Ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században: Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria Szövetség történetére*, szerk. TENKE Sándor, Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1993, 114–142.

GERGELY Jenő, *Egyházak és népi mozgalom = SIPOS Levente és TÓTH Pál Péter szerk. A népi mozgalom és a magyar társadalom: Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*, Budapest, Napvilág, 1997, 383–399.

- GERGELY Jenő, *XIII. Leó és a keresztényszocializmus*, Vigília, 1998/11, 826–829.
- GÖRÖMBEI András, *A népi irodalom öröksége = „De mi a népiesség...”*, szerk. SALLAI Éva, Budapest, Kölcsey Intézet, 2005, 247–270.
- GRÓH Gáspár, *Népi? Irodalom?* = „De mi a népiesség...” szerk. SALLAI Éva, Budapest, Kölcsey Intézet, 2005, 5–16.
- GUNST Péter, *A falukutató mozgalom gazdasági-társadalmi gyökerei = A falukutatók fénykora*, szerk. PÖLÖSKEI Ferenc, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002, 35–41.
- GUNST Péter, *Az 1920. évi földreform – politikai nézőpontból*, Agrártörténeti Szemle 47, 2006/1–4, 223–234.
- GUNST Péter, *A magyar agrártársadalom 1850–1914 között = A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*, szerk. GUNST Péter, Budapest, Napvilág, 1998, 137–163.
- GUNST Péter, *A magyar agrártársadalom a két világháború között = A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*, szerk. GUNST Péter, Budapest, Napvilág, 1998, 231–285.
- GYÁNI Gábor, *A magyar polgári elitek értékrendszere és regionális változatai*. Tér és Társadalom, 2010/2, 5–16.
- GYÁNI Gábor, *A történelmi esemény fogalma*, Magyar tudomány, 2011/11, 1324–1332.
- GYÁNI Gábor, *Empíria, ideológia és tudomány Erdei Ferenc munkásságában*, Szociológiai Szemle, 2010/4, 43–59.
- GYÁNI Gábor, *Levéltári kánon és történetírói tapasztalat*, Levéltári Szemle, 2008/3, 4–9.
- GYÖRI L. János, *Reformátusság és magyar irodalom: különös tekintettel Móricz Zsigmond irodalmi munkásságára*, Sárospataki Füzetek, 2010/4, 53–59.
- GYURGYÁK János, *Szélsőjobbboldaliság a népi mozgalomban = A magyar jobboldali hagyomány*, szerk.: ROMSICS Ignác, Budapest, Osiris, 2009, 449–474
- HÁMORI Péter, *Kísérlet a magyar falu lakásügyének rendezésére a két világháború közötti Magyarországon. Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet története*, Aetas – Történettudományi folyóirat 2004/1, 49–73.
- HARASZY Károly, *Csap = Az ungi református egyházmegye: Adalékok az ungi református egyházmegye történetéhez*, szerk. HARASZY Károly, Budapest, Ref. Sajtóosztály, 1991 (reprint), 143–148.
- HÁRSFALVI Péter, *Irodalom – szociográfia – szociológia*, Alföld, 1963/8, 64–70
- HIMA Gabriella, *Az idegen-tapasztalat módozatai az Esti Kornél utazástörténeteiben = Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*, szerk. BICZÓ Gábor, KISS Noémi,

- Debrecen, Csokonai, 2003, 366–373.
- HONTI János, *A Folklore Fellows száz kötete*, Ethnographia 1933, 76–77.
- HUSZÁR Tibor, *Sociography – The Emergence of a Discipline*, The New Hungarian Quarterly 1981/3, 83–96.
- ILLÉS László, *Weimartól Kiskunhalomig* = I. L. *Üzenet Thermopüléből*, Budapest, Argumentum, 1999, 56–83.
- ILLYÉS Gyula, *Az ajtónyitó, Új Látóhatár*, 1974/5, 329–331.
- JÁNKI Gyula, *A főiskolai hallgatók szociális és tanulmányi viszonyai az 1932/33. tanévben*, Magyar Statisztikai Szemle, 1934, február, 81–98.
- JÁNOSI Zoltán, *A láthatatlan paradigma. A folklór és a népiség kapcsolatának történeti vázlat a magyar költészetben* = „*De mi a népiesség...*”, szerk. SALLAI Éva, Budapest, Kölcsey Intézet, 2005, 43–92.
- KARASSZON Dénes, *Sárospatak jelentősége Európa művelődéstörténetében*, Zempléni Múza, 2004/1, 27–30.
- KEREPESZKI Róbert, *A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben*, Múltunk, 2005/4, 42–75.
- Keresztény vagy keresztény?* (Interjú Dr. Csohány Jánossal), Harangszó, 2009. január 17.
- KÉZI Erzsébet, *Egy pataki professzor, dr. Újszászy Kálmán világszemlélete*, Sárospataki Pedagógiai Füzetek (21), 2002, 39–51.
- KÉZI Erzsébet, *Nyelvoktatás és iskolai rekrutáció. A lemorzsolódás okai a sárospataki református kollégium tanulói között (1931–1946) Sárospatakon*, Iskolakultúra, 2005/10, 97–106.
- KISS József, *A Gyöngyösbokréta történetéből*, Matyóföld, 2000/1, 46–54.
- KOSÁRKÓ László, *A piac és a korzó. Társadalmi térhasználat Miskolcon az 1850-es és az 1920-as évek között*, Századvég, 2007/46., 3–40.
- KOVÁCS Zoltán, *A népesedés története a XVI. századtól 1990-ig* = Tokaj. Vároštörténeti tanulmányok II., sz. n., Tokaj, Tokaj Város Önkormányzata, 1995, 183–220.
- KOVÁTS Dániel, *Egy beszélgetés morzsái: Kováts Dániel főljegyzései Újszászy Kálmán emlékezéséről* = Újszászy Kálmán emlékkönyv, 79–84.
- KOVÁTS Dániel, *Újszászy Kálmán és a magyar falunevelés problematikája* = Újszászy Kálmán emlékkönyv, 505–525.
- LÁZÁR József, *Felsőoktatásunk különös tekintettel a visszacsatolt területekre*, Magyar Statisztikai Szemle, 1940/3, 212–227.
- LENDVAI L. Ferenc, *Bevezetés = A magyar protestantizmus: 1918–1948, tanulmányok*, szerk.

- LENDVAI L. Ferenc, Budapest, Kossuth, 1987, 7–25.
- MÉSZÁROS Károly, *Nagyatádi Szabó István programja és programfeladása (1919–1921) = Parasztkérdés*, szerk. JUHÁSZ Antal és SÍPOS József, Szeged, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985, 164–199.
- MORVAY Péter, *A regőscserkészlet = Magyar cserkészlet – világcserekészlet*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1989, 75–87.
- N. KOVÁCS Tímea, *Utazás, kultúra, szöveg: történetek és etnográfák = Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*, szerk. BICZÓ Gábor, KISS Noémi, Debrecen, Csokonai, 2003, 88–100.
- NAGY József, *A földkérdés a II. világháború előtti és alatti években*, Századok, 1993/5–6., 651–675.
- NAGY József, *Nagyatádi Szabó István és a földreform* = Nagyatádi Szabó István emlékkönyv, szerzők: KÁVÁSSY Sándor et. all, Budapest, Magyar Mezőgazdasági Kiadó, 1995, 224–278.
- NAGY Zoltán Mihály, *Áldozatok, elhurcoltak, menekülők, jogfosztottak. A magyar kisebbségek veszteségei (1944–1948) = Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*, szerk. BÁRDI Nándor, FEDINEC Csilla, SZARKA László, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008, 192–200.
- OROSZ ISTVÁN, *A debreceni és a sárospataki falukutatás*, Zempléni Múzsza 2004/2, 14–22.
- Ö. KOVÁCS József, *A kollektivizálás „szocreál” kontextusai Magyarországon (1948–1953)*, Aetas, 2009/4, 32–45.
- Ö. KOVÁCS József, *Az erőszak történelmi tapasztalatai a politikai diktatúrában = Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*, szerk. SZEDERJESI Cecília, Salgótarján–Budapest, Nógrád Megyei Levéltár, 56-os Intézet, 2008, 331–351.
- Ö. KOVÁCS József, *A modern diktatúra történeti olvasatai = Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*, szerk. BÓDY Zsombor, HORVÁTH Sándor, VALUCH Tibor, Budapest, Argumentum, 2010, 97–106.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila, *A társadalomtudományok és a falukutatás = A falukutatás fénykora*, szerk. PÖLÖSKEI Ferenc, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002, 42–56.
- POCSAINÉ EPERJESI Eszter, *Falukutatás, helytörténet, néprajz*, Zempléni Múzsza, 2005/3, 99–101.
- POPÉLY Árpád, *A csehszlovákiai magyar kisebbség jogfosztása: deportálás, lakosságcsere és reszlovakizáció = Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*, szerk. BÁRDI Nándor, FEDINEC Csilla, SZARKA László, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008, 210–216.

PÜSKI Levente, *Az agrárkérdés a 30-as évek Magyarországon nagybirtokos nézőpontból = Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben (I.)*, szerk. PÜSKI Levente, TIMÁR Lajos, VALUCH Tibor, KLTE Történelmi Intézet, Debrecen, 1999, 115–122.

RÁNKI György, *A magyarországi modernizáció történetéhez*, Világosság, 1987/10, 611–622.

REGÉCZI Ildikó, *Utazás más dimenziókba. Veny. Jerofejev, Tatyj. Tolsztaja és Lj. Ulickaja műveiről = Perifériáról a centrum. Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeitől* 3., szerk. V. GILBERT Edit, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány és Pécsi Tudományegyetem, 2006, 242–249.

RÉZLER Gyula, *Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben = Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944*, a kötet anyagát válogatta, a bevezetőt írta: TÓTH Pál Péter, Budapest, Gondolat, 2005, 121–163.

ROMSICS Ignác, *A trianoni Magyarország első két évtizede. Mérlegen a Horthy-korszak*, Rubicon, 2012/1–2, 108–117.

S. VARGA Pál, *Idegenségtudomány*, Budapesti Könyvszemle, 1996/1, 16–25.

SCOTT, Eddie M., HUTTERER Ingrid, SZÉKELY Iván, *Fél évszázad birtokviszonyai: Változások a trianoni Magyarország területén, 1893–1935*, Történelmi Szemle, 1990/3–4, 301–357.

SEBESTYÉN Gyula, *A Folklore Fellows Magyarországon*, Budapesti Szemle, 1912, 152. köt., 430. sz., 143–147.

SEBŐK László, *Magyarok a környező országokban*, Rubicon, 2011/9–10, 119–124.

SÍK Sándor, *A cserkészlet = A cserkészlet. 90 éves a Magyar Cserkészszövetség. Sík Sándor, Teleki Pál, Arató László és más cserkészvezetők írásai*, szerk. ARATÓ László, Budapest, Márton Áron, 2002, 7–53.

SIMON Attila, *A csehszlovákiai magyar kisebbség helyzete = Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*, szerk. BÁRDI Nándor, FEDINEC Csilla, SZARKA László, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008, 98–104.

SIPOS József, *A Kisgazdapárt és a Károlyi-párt szövetsége*, A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1991–1992/1, 219–231.

SIPOS József, *A Kisgazdapárt a polgári demokratikus forradalom első szakaszában*, A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1987/1, 311–333.

SIPOS József, *Az Országos Kisgazda- és Földművespárt megalakítása*, A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1988/1, 307–320.

SIPOS József, *Nagyatádi Szabó István és a Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése*, Századok, 2002/5, 989–1059.

SIPOS Péter, *Imrédy Béla csodás forradalma*, Rubicon, 1996/10, 23–27.

- SÍRÓ Béla, *Középfokú iskoláztatást, műveltségi mobilitást meghatározó tényezők = Hatalom és társadalom a XX. század magyar történelmében*, szerk. VALUCH Tibor, Budapest, Osiris, 1995, 563–576.
- SKULTÉTY Csaba: *Nagydobrony – Egy legenda kérdőjelekkel*, Magyar Szemle, 2002/9–10, 86–92.
- STRAUSZ Péter, *Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviselési rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926–1940*, Múltunk, 2010/1, 83–122.
- SÜKÖSD Mihály, *A szociográfia útjai*, Kortárs, 1963/8, 1255–1258.
- SZABÓ A. Ferenc, *Népesedés, telepítés a századfordulón. Beksics Gusztáv nézetei*, Századok 126, 1992/2, 227–258.
- SZABÓ Antal, *A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története - I. rész*, Regio: kisebbség, politika, társadalom, 1990/3, 133–162.
- SZABÓ Antal, *A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története - II. rész*, Regio: kisebbség, politika, társadalom, 1990/4, 204–221.
- SZABÓ Éva: *Andreánszky István életútja*, Múltunk, 2007/2, 223–252.
- SZABÓ Sándor, *Dorkó tanya település- és társadalomstruktúrájának változásai*, Borsodi Szemle, 1980/2, 84–92.
- SZAKÁCS Sándor, *A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956 = A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*, szerk. GUNST Péter, Budapest, Napvilág, 1998, 285–345.
- SZALAI Miklós, *Újrendiség és korporativizmus a magyar politikai gondolkodásban (1931–1944)*, Múltunk, 2002/1, 52–105.
- SZATHMÁRY Lajos, *A szabad művelődés korszaka 1945–1949*, Kultúra és Közösség, 1977/1, 5–33.
- SZÉCSÉNYI András, *Egyetemi és főiskolai munkatáborok Magyarországon 1935–39 = Visszatekintés a 19–20. századra*, főszerk. ERDÖDY Gábor, ELTE, Budapest, 2011, 149–165.
- SZÉKELYHIDI Ágoston, *A magyar szociográfia évtizedei. Bevezető előadás az I. Szociográfiai Konferencián* = Sz. Á., *Változatok a valóságirodalomra*, Miskolc, Felsőmagyarország, 1998, 7–20.
- SZENTIMREI Mihály, *A sárospataki Református Kollégium 20. századi virágzása, felszámolása és újraindulása* = Széphalom (7): a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 1995, 183–198.
- SZILÁGYI Zsolt, *Erdei és Mendöl – a tanya*, Agrártörténeti Szemle, 2003/3–4, 549–563.
- SZILÁGYI Zsolt, *Város–tanya-kapcsolat a Horthy-kori Kecskeméten*, Tér és társadalom, 2011/2, 29–47.

- SZILI József, *Irodalom és szociográfia: Szociográfiai irányzatok és formák az irodalomban*, Litaratura, 1984/1, 49–59.
- SZIRÁK Péter, *Ösztön és nyelv: Kísérlet Móricz Zsigmond műveinek újraolvasására*, Irodalomismeret, 1999/3–4, 65–71.
- TAKÁCS Ádám, *Újszászy Kálmán és a filozófia*, Zempléni Múzsza, 2003/1, 5–23.
- TAKÁCS Imre, *A Darányi Ignác nevéhez fűződő mezőgazdasági munkaügyi törvények rendelkezései és történeti hátterük*, Agrártörténeti Szemle 34, 1992/1–4, 33–76.
- TARJÁN Tamás, *A történet örök színtere: Kétarcú kapcsolat: Nagy Lajos és szülőfaluja* = T. T., *Nagy Lajos szobra (esszék)*, Budapest, é. n., 8–17.
- TARJÁNYI Eszter, *A dzsentrí exhumálása*, Valóság, 2003/5, 38–64.
- TIHANYI Endre, *Sárospatak mint kultúrközpont századunk második felében* = Széphalom (2): a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 1989, 271–286.
- TIMÁR Lajos, *A szociológia és a geográfia pörlekedésének egy lezáratlan fejezete. Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitája az alföldi tanyás településekről*. Tér és Társadalom, 1988/2, 86–92.
- TIMÁR Lajos, *Az alföldi és dunántúli városok szociális arculata a két világháború között* = *Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák*, szerk. GYÖRI Róbert, HAJDÚ Zoltán, Pécs–Budapest, Dialóg Campus, 2006, 42–55.
- TIMÁR Lajos, *Az oktatási rendszer és az értelmiség reprodukciója a két világháború közötti Magyarországon* = *Hatalom és társadalom a XX. század magyar történelmében*, szerk. VALUCH Tibor, Budapest, Osiris, 1995, 577–588.
- TIMÁR Lajos, *Erdi Ferenc és Mendöl Tibor vitái a magyar városról*, Századok, 1995/3, 617–628.
- TIMÁR Lajos, *Erdi Ferenc és Mendöl Tibor vitái az alföldi várostípusokról, a város és vidék kapcsolatáról* = *A népi mozgalom és a magyar társadalom: Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*, szerk. SIPOS Levente és TÓTH Pál Péter, Budapest, Napvilág, 1997, 82–94.
- TIMÁR Lajos, *Helyzetkép: a brit társadalomtörténet-írás a kulturális fordulat után* = *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*, szerk. BÓDY Zsombor, HORVÁTH Sándor, VALUCH Tibor, Argumentum, 2010, 62–76.
- TORKOS Veronika, *A hivatalos falukutató intézményei a két világháború között*, Társadalomismeret, 1989/3, 91–101.
- TÓTH Pál Péter, *A szociológus Rézler Gyula* = *Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944*, a kötet anyagát válogatta, a bevezetőt írta: TÓTH Pál Péter, Budapest, Gondolat, 2005,

9–25.

ÚJSZÁSZY Kálmán, *A falukutatók hagyományai Sárospatakon* = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 252–255.

ÚJSZÁSZY Kálmán, *A Hope College és Sárospatak* = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 323–326.

ÚJSZÁSZY Kálmán, *Győri Elek* = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 441–444.

ÚJSZÁSZY Kálmán, *Köszönöm, köszönöm, köszönöm* = *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 24.

VASY Géza, *Illyés Gyula az ezredfordulón*, *Magyar Szemle* 2008/1–2, 115–128.

VASZIL József, *Az iskolám története* = *Tanulmányok, adatok és adalékok Mád történetéhez*, szerk. VINNAI Zsuzsanna, Mád, 2001, 161–191,

VINNAI Zsuzsanna, *A mádi Fáklyás Társulat* = *Tanulmányok, adatok és adalékok Mád történetéhez*, szerk. VINNAI Zsuzsanna, Mád, 2001, 221–227.

VINNAI Zsuzsanna, *A XX. század elején, az első világháború, a harmincas évek Mád-on, újra háború...* = *Tanulmányok, adatok és adalékok Mád történetéhez*, szerk. VINNAI Zsuzsanna, Mád, 2001, 107–117.

VINNAI Zsuzsanna, *Képek a református egyház múltjából* = *Tanulmányok, adatok és adalékok Mád történetéhez*, szerk.: VINNAI Zsuzsanna, Mád, 2001, 151–157.

VITÁNYI Iván, *Győri Elek és a naiv festészet*, *Zempléni Múza*, 2001/2, 5–19.

WHITE, Hayden, *A történelmi szöveg, mint irodalmi alkotás* = W. H., *A történelem terhe*, Budapest, Osiris, 1997, 68–102.

WILHELM Gábor, *Egzotikus szövegek értelmezhetősége* = *Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*, szerk. BICZÓ Gábor, KISS Noémi, Debrecen, Csokonai, 2003, 53–71.

ZACHAR Péter Krisztián, *A „Ständestaat” eszméisége és az érdekképviseletek* = *Társadalmi és gazdasági érdekérvényesítés a XX. században*, szerk. DOBÁK Miklós, KARDOS József, STRAUSZ Péter, ZACHAR Péter Krisztián, Budapest, L'Harmattan, 2010, 75–119.

ZELENÁK István, *Tokaj gazdasági-társadalmi viszonyai a Horthy-korszakban* = *Tokaj. Várostitörténeti tanulmányok II.*, sz. n., Tokaj, Tokaj Város Önkormányzata, 1995, 149–182.

ZERGI Gáborné, *A mádi Szőlőmíves Társaság története* = *Tanulmányok, adatok és adalékok Mád történetéhez*, szerk. VINNAI Zsuzsanna, Mád, 2001, 215–221.